

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ ГРУЗИИ им. С. ДЖАНАШИА

И. Б. РЕХВИАШВИЛИ

НАРОДНАЯ МЕТАЛЛУРГИЯ
ГРУЗИЙ

ОБРАБОТКА ЖЕЛЕЗА

(Этнографический очерк)

ИЗДАТЕЛЬСТВО „МЕЦНИЕРЕБА“

ТБИЛИСИ — 1964

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ს. ჯანაშიას სახელობის საკავშირელოს სახელმწიფო მუზეუმი

ნ. რეხვიაძე

ქართული ხალხური მეტალურგია

რკინა-ძველობა

(ეთნოგრაფიული ნარკვევა)

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი -- 1964

საწროში ეხება ქართველი ხალხის სამეურნეო ცხოვრების ერთ-ერთ უძველეს და ძირითად ღარგს — რქინის მეტალურგიას. რომელიც ადგილობრივი ნედლეულის ბაზაზე ქართველ ტომებში ბევლიდანვე იკადებს ფეხს და მაღალ განვითარებას აღწევს. უხვი და შრავალმხრივი ფაქტიური მასალის მეცნიერთა ანალიზის საფუძველზე ნაჩვენებია ქართული ხალხური მელითონეობის ის დიდი ტრადიციები და მონაპოვარი, რომლითაც თავი ისახელეს და საყოველთაო აღიარებდნენ, კბოეს ჩვენმა წინაპრებმა მოელს ეულტურულ ცხოვრებაში.

შესავალი

ჩკინის კულტურამ უდიდესი როლი შეასრულა კაცობრიობის წინსვლის საქმეში¹. ამიტომ, ბუნებრივია ის მეცნიერული დაინტერესება, რასაც ამ მეტალის წარსულის გარკვევა იწვევს. მიუხედავად ამისა, მკვლევართა შორის არ არის ერთი საერთო აზრი ამ საგანზე და დავას იწვევს საკითხი იმის შესახებ, თუ რა გზით და როგორ გაიცნო ადამიანმა რკინა თავდაპირველად. სად, როდის და ვის მიერ იქნა აღმოჩენილი რკინის იმღების საიდუმლოება? ერთნი ფიქრობენ, რომ რკინის ათვისებას წინ უძღოდა თვითნაბადი ოქროსა და სპილენძის დამუშავების ხანგრძლივი გამოცდილება. რამაც ადამიანი პირდაპირ მიაყენა რკინის შემუშავების საქმეობას². მეორეთა შეხედულებით, ფერადი ლითონების წარმოების კულტურა, რომელიც ემყარებოდა ცივად კვერვის წესს, ვერ გაბედებოდა უშუალო და პირდაპირი საფუძველი ცხელ კვერვაზე გადასვლისათვის, ვინაიდან რკინის მადანი თავისი ფიზიკური და ქიმიური თვისებების გამო განსხვავებულ მიდგომას და რთულ დამუშავებას მოითხოვდა. ვენის უნივერსიტეტის პროფესორი დ. ფ. მ. ზიპპე-ს აზრით, რკინის გამოდნობის ხელოვნება შეიძლება დიდ-

¹ კ. მარქსი, ფრ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. III, თბ., 1950, გვ. 374; Р. Шмидт, Очерки по истории горного дела и металлообработки в античной Греции, Изв. ГАИМК, М.—Л., 1936, вып. 108, გვ. 266; Ф. Ратцель, Народоведение, т. II, СПб., 1902, გვ. 79.

² J. de Morgan, Mission scientifique au Caucase, т. I, Paris, 1889.

ხანს დარჩენილიყო უცნობი, ან სრულებით მიუგნებელი. რომ არ არსებულებოდა სხვა გზა მის დასაუფლებლად. ეს გზა იყო ბუნებრივი, „მეტეორიტული“ რკინის არსებობის ფაქტი. უდაოა, რომ ეს ბუნებრივი რკინა, რომელიც თავისი წარმოშობით „ზემიწიერია“, გახდა პირველყოვლისა მიზეზი და საფუძველი იმისა, რომ ამოეცნოთ მასში ლითონი და დაეწყოთ ჰედვა რკინისა³. იგი ასახელებს კაპიტან როსის ცნობას, რომლის მიხედვითაც ბათიანის ყურეში მყოფი ესკიზოსები თავის სამეურნეო იარაღებს სწორედ მეტეორიტული რკინისაგან ამზადებდნენ. ამასთან დაკავშირებით, იგი ხაზს უსვამს იმ ამბავს, რომ ზემო სამყაროს ფენებიდან ქვა-მეტალთა მიწაზე ცვენა და მათი თაყვანისცემა ძველიდანვე შემჩნეულია. მაგალითისათვის ასახელებს 1749 წელს, რუსი კაზაკის მედვედიევის მიერ ციმბირში მიკვლეულ მეტეორიტს (წონით 1400 გირვანქა, იგი 1772 წელს აკად. პალასის მიერ გადმოტანილ იქნა ქ. პეტერბურგში). რომელიც ადგილობრივი თათარი მოსახლეობისათვის წარმოადგენდა თაყვანისცემის საგანს. მასთან ამ მოსახლეობის ჩვენებით, მსგავსი „ციური ქვები“ ძველ დროში დამუშავებისათვის გამოუყენებიათ⁴. ამგვარად. — დასკვნის ზიპე, — მას შემდეგ, რაც ეს რკინა ცნობილ იქნა მეტალად, მისდანი ინტერესი გაძლიერდა და შეეცადნენ მის მიღებას, ალბათ, სხვა სუბსტანციებიდან. ადვილი შესაძლებელია, „თუბალ-კაინი“ გახდა ამგვარი გამომგონებელი. რაკი მოხდა ერთხელვე რკინის აღმოჩენა, მან საერთო გავრცელება კპოვა და პირველმა ხალხებმა შეიძვისეს რკინის ცოდნა ძირეული წინაპრების — „ნოახიდთაგან“. ის, რომ ადამიანთა თაობები წარღვნაჲდ იცნობდნენ რკინას, კარგად ჩანს ნოეს კიდობნის აშენებიდან.

³ D. F. X. M. Zippe, Geschichte der Metalle. Wein. 1857.

⁴ მიუხედავად იმისა, მივიჩნევთ, თუ არა დასაშვებად ზიპეს შეხედულებას იმის შესახებ, რომ რკინის გამოღობისა და ჰედვის ხელოვნებას ადამიანმა მიადწია მეტეორიტული, „თვითნაბადი“ რკინის ვაცნობის საფუძველზე. მაინც არ ხერხდება რკინის დამორჩილების ზუსტი ქრონოლოგიური საწყისების დადგენა. საერთოდ უნდა ვივარაუდოთ, რომ რკინის კულტურა თითოეულ ქვეყანასა და კუთხეში გაპირობებული იყო გარკვეული ბუნებრივი, ისტორიული ფაქტორებით. ამ მხრივ, რკინის დამუშავების ხელოვნება სხვადასხვა ადგილას, სხვადასხვა დროსა და ვითარებაში უნდა წარმოქმნილიყო. მასთან, ეს უდიდესი საკაცობრიო მონაპოვარი ერთი რომელიმე ქვეყნისა და ხალხის „მხოლოდშობილ“ მოვლენად არ შეიძლება მივიჩნიოთ.

შემდეგში, მონათესავე ტომების ხალხებად შეერთებისას წინა-პართაგან მემკვიდრეობით მიღებული მეტალურგიული ცოდნა თაობიდან თაობაზე გადადიოდა და ივსებოდა. ავტორის შეხედულებით, „დაბადებაში“ არის სათანადო მითითება რკინის გამომდნობელ და ქედვის მომგონ პირთა და დროს შესახებ. მიუხედავად ამისა, მისი აზრით, რკინის წარმოების კულტურა დაინერგა არიელი ტომების მიერ, რომელნიც გამოვიდნენ სპარსეთის ზეგანიდან და მდ. ინდის ზემო ხეობაში დასახლდნენ.

ამგვარად, ზიპკეს. რკინის წარმოების უძველეს კერად მიაჩნია ინდოეთი და იქ მოსახლე არიელი მოდგმა⁵. თუმცა, ნაწილობრივ თავიდანვე აბათილებს ამ შეხედულებას, როდესაც ამბობს: — უძველეს ხალხთა — ეგვიპტელების, ბაბილონელებისა და ინდოელების მიერ რკინის მოხმარება და მისი მიღების ბელოვნება მათი ისტორიის წყველიადში იკარგება, მის შესახებ არავითარი მითები და თქმულებანი არ დარჩენილა მაშინ, როდესაც გუთნის მომგონი ეგვიპტეში ითვლებოდა ღვთაებად-ო. მიუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, — განავრძობს იგი, — ჩვენ მტკიცედ უნდა ვირწმუნოთ ის გარემოება, რომ ეგვიპტელთა საარქიტექტურო მშენებლობა — უზარმაზარი ქვის პირამიდების აგება, მაგარი ლითონის, რკინის იარაღების გარეშე, წარმოუდგენელია-ო⁶. მართალია, ეგვიპტისა და ბაბილონის ქვეყნების გეოგნოსტიკური პირობები ხელს არ უწყობდა იქ რკინის მეტალურგიის აღმოცენებას, მაგრამ რკინის მოთხოვნილებას ისინი მეზობელი ქვეყნებიდან შეტანილი ნაწარმით ეკმაყოფილებდნენ-ო. განსაკუთრებით, ეგვიპტე სინას ნახევარკუნძულიდან მარაგდებოდა ფინიკიელების მიერ-ო. ეგვიპტეში, რკინის წარმოების მაქვენებლებად მიაჩნია ზემოხსენებულ ავტორს „დაბადების“ ქვემოთ მოყვანილი მითითება: „დღესა შინა, რომელსა ამოვიყვანენ იგინი (ებრაელნი ნ. რ.) ქვეყნისაგან ეგვიპტისა, საკუმბილისაგან რკინისა“ (იერ. თ. 11,4). სადაც ეგვიპტე შედარებულია რკინის გამოსადნობელ ღუმელს. საკუთრივ, ძველი ისრაელის ტერიტორიაზე — სინას ნახევარკუნძულზე საკმაო რაოდენობით მოიპოვებოდა რკინის მადნეული, რომელსაც ალბათ, ამუშავებდნენ ძველად-ო. ამისათვის

⁵ ამჟამად, საბჭოთა შველევარების ეს შეხედულება დაუბაბუთებელ და გაუმართლებლად მიაჩნიათ, როგორც რეაქციული ტენდენციის მქონე.

⁶ შტრ. Ю. Липс, Происхождение вещей, М., 1954, გვ. 149.

დასახელებულია ბიბლიიდან მოტანილი ფაქტი, რომლის მიხედვითაც იაბინას ერთ-ერთ მთავარსარდალს — ქანაანთა მეფე სისარას, სამხედრო მოქმედებისათვის თან ახლდა 900 ეტლი რკინისა: „...და მოუწოდა სისარა ყოველსა ეტლებსა მისსა. ცხრაასსა ეტლსა რკინისასა“ (მსაჯ. თ. 4, 13). აქედან ჩანს, რომ ისრაელთა და ქანანელთა შორის რკინის მოპოვება-დამუშავებას გარკვეული ადგილი ეჭირა ამ დროს-ო.

რაც შეეხება ბაბილონს, — განაგრძობს ავტორი. — ადრეულ ხანაში რკინის ხმარება არუნდა ყოფილიყო. ამას მისი საამშენებლო სისტემა და წესი აუცილებლად არც მოითხოვდა. ორ მდინარეს შორის გაწვდილი ვაკე, სადაც ბაბილონი მდებარეობდა, არ შეიცავდა რკინის წიაღისეულს, მაგრამ მის ჩრდილოეთით მდებარე მთიანი ქვეყანა-კი ნამდვილად უნდა ყოფილიყო რკინის დამუშავების კერა უაღრესად ადრეულ ხანაში-ო⁷.

მეტალურგიის საკითხების ცნობილი მკვლევარი თ. რიკარდი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ რკინის წარმოება და მისი დამუშავების ხელოვნება არ შეიძლება აღმოცენებულიყო ნილოსისა და ევფრატის დაბლობებში იქაური გეოგნოსტიკური პირობების გამო⁸ ასეთივე მოსაზრება აქვს გამოთქმული ბ. ჰროზნის: — მეტალურგიისათვის ბაბილონსა და ეგვიპტეში არ არსებობდა ბუნებრივი პირობები, ჩვენ მისი სათავე უნდა ვეძიოთ ჩრდილოეთით. უწინარესად — კვავასიასა, ა/კავასიასა და სოჭხეთში⁹. მასთან, ავტორის აზრით შუმერთა მეორე ფენამ, თავისი ყოფნით ა/კ-ში, შესაძლოა კავასიაშიც. შეძლო მიეღწია ლითონთა დამორჩილების ახალი ცოდნისათვის, ამ მხრივ, მესამე ძველი ქვეყანა — ინდოეთი უთუოდ იმსახურებს ყურადღებას, მაგრამ უძველესი წარმოების შესახებ მასალები არ ჩანს. ფაქტიურად, ინდოეთში რკინის წარმოების შესახებ ცნობები მხოლოდ მოგვიანო ხანების რკინის დამუშავებას ეხება და ისიც, უმთავრესად, მისი დამზადების ტექნიკას, როგორც მაგალითად — ისტორიკოს ქტეზის მახვილის აღწერილობა. რომ ის დამზადებული იყო ინდური ფოლადისაგან. ახასიათებდა სიმაგრე

⁷ მ. ზიპე, დასახ. ნაშრ.

⁸ T. Ricard, Man und Mettals, V. II, London, 1932, გვ. 870.

⁹ Б. Грозный, Донсторические судьбы Передней Азии, ВДИ, 1940, № 3—4, გვ. 35—38.

და მოქნილობა, და რომ იგი აჩუქა მას სპარსეთის მეფემ არტაქსერსიმ. ეს მახვილი, --- აშბობს იგი, — დამასკურ მახვილებს მოგვაგონებს, რაც იმას ნიშნავს. რომ საკმაო დროს უნდა განეკლო მას შემდეგ, რაც მიღწეულ იქნა ასეთი მაღალი ღირსების ნაბეღავი რკინეული. ამასვე ნიშნობს ინდოეთის ძველ ნაგებობათა შესწავლა, რომელთა მშენებლობა მოითხოვდა სრულყოფილი სახის. მაგარი ლითონის იარაღს-ო¹⁰.

ამგვარად, იმ დიდი და განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, რომელიც ჰქონდა რკინას ამა თუ იმ ქვეყნის სამეურნეო და საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის, მკვლევართა გონების თვალი, პირველ რიგში, მიპყრობილი იყო ძველი კულტურული ქვეყნების -- ეგვიპტის, ბაბილონისა და ინდოეთისაკენ. ფიქრობდნენ, ალბათ, აქედან გაურცელდა საკაცობრიო კულტურის ეს უდიდესი მონაპოვარი-ო. მაგრამ ისტორიული კვლევა-ძიების შედეგებმა ეს ვარაუდი არ გაამართლა. გაირკვა, რომ ეს ქვეყნები თავისი მდიდარი და მრავალმხრივი კულტურით, მართალია ყველაზე შეტად საჭიროებდნენ რკინასა და მის პროდუქტს და უფრო დაინტერესებული უნდა ყოფილიყვნენ რკინის დამორჩილების საქმით. მაგრამ აქედან სრულებითაც არ უნდა გავაკეთოთ დასკვნა, რომ უსათუოდ ეს ქვეყნები, ან რომელიმე მათგანი იყო, რომელმაც პირველად დაარწია რკინის კულტურის აკვანი. სინამდვილეში, აღნიშნული ქვეყნები იყვნენ ძირითადად მომხმარებელნი და არა პირველი მწარმოებელნი რკინის კულტურისა სრულიად გარკვეული მიზეზით. არც ბაბილონის და არც ეგვიპტის გეოგნოსტიკური გარემოება არ იძლეოდა მელითონეობის ჩასახვისა და განვითარების პირობებს. არ იყო რკინის მადნის საბადოები და საწვავი მასალის მარაგი. ინდოეთში, მართალია არსებობდა მადნეულის საბადოები, მაგრამ მათი ადრეული დამუშავების შესახებ საჭირო ცნობები არ არსებობს. ვარაუდი კი მეცნიერულ საბუთად არ გამოდგება.

თუ დავენდობით ებრაელთა ძველ მემკვიდრეთ და ასურული ტექსტების ცნობებს, ასევე ბერძნულ-რომაულ წყაროებს, აღმოჩნდება, რომ კლასიკური ქვეყნების წინაშე მცირე აზია — კავკასიის სამყარო. წარმოადგენს ერთ-ერთ პირველთაგანს. სადაც ჩაისახა და განვითარდა რკინის წარმოება¹¹. არქეოლოგიური მეცნიერების

¹⁰ ნ. Г р о з н и й დასახ. ნაშრ., გვ. 39

¹¹ პროფ. შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ხელოვნების ისტორია, II, თბ., 1944, გვ. 60.

უკანასკნელი მონაპოვარი ამ ქვეყნების მიწა-წყალზე. ამასვე მოწმობს, ამ მონაცემების შუქზე არა თანმიმდევრული და დაუსაბუთებელი ჩანს დ. ზიპკეს თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ რკინის კულტურის თავდაპირველი გამომგონნი და გამავრცელებელი იყვნენ ჯერ კიდევ ადრეულ ხანებში შუა აზიის ზეგანიდან გამოსული არიელი ტომები. მიუხედავად ზოგიერთი დაექვეებისა. ფაქტების ლოლიკა მკვლევართა თვალს ისევ მცირე აზიისა და კავკასიის ქვეყნებისაკენ მიაპყრობს, სადაც პელითონეობის კულტურა ადრევე ჩაისახა და მაღალ განვითარებას მიაღწია. ამასთან, ზიპკე ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ უკვე ადრეულ ხანებში იყვნენ რკინის წარმოებით განთქმული ქვეყნები. მათ შორის, (მაგალითისათვის) ასახელებს ხალიბთა ქვეყანას, რომელიც მდებარეობდა პონტოსთან.

„აქ სტრაბონის დროს კიდევ არსებობდა რკინის საწურის დამუშავების კვალი, სადაც არისტოტელეს ცნობების მიხედვით (იგიულისხმება ფსევდო არისტოტელე) ხალიბებში რკინას წურავდნენ მდინარეთა მიერ შემოტანილი რკინა-ქვიშისაგან. ძველი „ხალიბერთა“ შთამომავალნი აღმოაჩინეს, ადგილობრივი ნქედლების სახით, ჯერ კიდევ 1837 წელს. რკინის წარმოების ამ ძირეული ადგილიდან შემდეგში გადატანილ აქნა რკინის დამუშავების ხელობა მთიან სომხეთში — ერზერუმსა და სხვაგან. რომელთა რკინის ნაწარმი დღემდე განთქმულია სპარსეთსა და თურქეთში-ო“¹².

ცხადია, პელითონეობის კულტურის მკვლევარი გვერდს ვერ აუხვევს იმ ჭეშმარიტებას, რომ მცირე აზიისა და კავკასიის ხალხთა სამყარო წარმოადგენს პელითონეობის ერთ-ერთ უძველეს კერას. სადაც ყველაზე ცხოვლად და სრულყოფილად შემოინახა რკინის დამორჩილების ხელოვნება და მასთან დაკავშირებული მითები და თქმულებანი.

ხალიბთა მიერ მდინარეთა ქვიშისაგან (რომელიც რკინას შეიცავდა) რკინის დამზადებას ხაზგასმით აღნიშნავს ფსევდო არისტოტელე. იგი ამბობს: „იუწყებიან ხალიბური და კამისური რკინის განსაკუთრებულ წარმოქმნის შესახებ. იგი მზადდება მდინარეთა მიერ მოტანილი ქვიშისაგან. ქვიშას რამდენჯერმე რეცხავენ და შემდეგ სწურავენ რკინად. მასთან, დნობის დროს ძას უმატებენ ერთგვარ ცეცხლგამძლე ქვას. რომელიც მათ ქვეყანაში ბევრიად (რო-

¹² D. Z i p p e, დასახ. ნაშრომი.

გორც შემდეგში გაიჩვენა. ეს ქვა უნდა ყოფილიყო მარგანეტი. მან-
 განუმი). ამ ჯიშის მადნიდან მიღებული რკინაა ყველაზე უკეთესი
 და ის რომ ერთ ლუმელში არ დნებოდეს. ვერცხლისგან არ განირ-
 ჩევო. ეს ერთი რკინაა, რომელიც უანგს არ იკიდებს, მაგრამ ბო-
 პოვებაა მისი ძალზე ძნელი-ო¹². მოპოვების სიძნელე აქ უთუოვ
 იმაში გამოიხატებოდა, რომ მაგნეტიტის ქვიშა-მადნიდან გარე-
 ცხვის შემდეგ, ძალზე მცირე რჩებოდა წმინდა მადანი (მხოლოდ
 15%). სამაგიეროდ მაგნეტიტის ქვიშა-მადნიდან მიღებული რკინა
 მაღალი ღირებებისა იყო და ყველა სხვა მადნეულის რკინასა სჯობ-
 და. სრულიად სამართლიანად, ხალიბური რკინის თავისებურებას
 კლასიკური ქვეყნების მწერლები იმითაც ხსნიდნენ, რომ იგი მზად-
 დებოდა მდინარეთა მიერ მოტანილი მაგნეტიტის „ქვიშებისაგან“.
 ამ მიმართებით, გეოლოგ ჰ. კვირინგის შეხედულება იმის შესახებ,
 რომ მაგნეტიტის შემცველი ქვიშებიდან რკინის გამოღობას შემ-
 თხვევითი ხასიათი ჰქონდა, და რომ რკინის სამრეწველო დამუშა-
 ვება საბადოებიდან დაიწყო, ერთი მხრით, გაუმართლებელი ჩანს.
 სავრთოდ, მაგნეტიტის შემცველი ქვიშები გამოღობის თვალ-
 საზრისით შედარებით ძნელი დასამუშავებელია. ამიტომ ცნობები
 ხალიბების მიერ მაგნეტიტის ქვიშების დამუშავების შესახებ არ
 უნდა იყოს საფუძველს მოკლებული და შემთხვევითი ხასიათის
 მასთან. შესაძლებელია. ამ სახის რკინის წარმოებას ერთგვარი
 ბიძგი მისცა კოლხიდაში გავრცელებულმა ოქროს მოპოვების თა-
 ვისებურმა ხერხებმა, რომელთაც ასევე, მდინარეთა აუზების გა-
 ყოლებით „ოქრო-ქვიშის“ დასაჭერად იყენებდნენ ხოლმე.

როგორც ცნობილია, საქართველოს მიწა-წყალზე წარმოდგე-
 ნილი რკინის მადნეული ძირითადად ჰემატიტისა და მაგნეტიტისა-
 გან შედგება. ეს ორი ჯიშის მადანი ყველაზე ხარისხიანი და უკე-
 თესი რკინის მომცემად ითვლება. ამის მიხედვით ზემოხსენებული
 მკვლევარი -- ჰ. კვირინგი¹⁴ ა/კავკასიის საბადოებს მიიჩნევს შენა-
 დული რკინის შემუშავების საფუძველად. მისი აზრით, ა/კავკასია-
 ში უნდა მიეკვლიათ. პირველად, ზის ნახშირზე. ხელმეორედ გა-
 ხურების გზით, რკინის დაფოლადებისათვის. საიდანაც გავრცელ-

¹² В. Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. СПб., 1893. т. II, ст. 380.

¹⁴ H. Quiring, Die Erzgrundlager der ältesten Eisen Erzeugung, Zeitschrift für praktische Geologie, August, 1933, pag. 128.

და ეს ხელობა მეზობელ კუთხეებშიც. ეს აზრმახვილი დასკვნა სავსებით გამართლებას ჰპოვებს საქართველოს ეთნოგრაფიული ყოფის დამახასიათებელი რკინის დამუშავების წესების მიხედვით. მაგალითად, წედისის რკინის წარმოებაში რკინის დაფოლადების საქმეში ნახშირი გადამწყვეტ როლს თამაშობდა. მიღებულ პირველ დაწურულ ლუგვ რკინას ხელახლა გადაადნობდნენ ახალა. სხვა ხასიათის ხის ნახშირის საშუალებით. ასევე, ნახშირის „რეში“ იხმარებოდა ნახელავის გასამაგრებლად ცეცხლში „გამოშუშებისას“. ამგვარად, ბიბლიურ-ეთნოგრაფიული მაჩვენებლების მიხედვით („დაბადება“, წიგნი მოსესი — „შესაქმე“, თავი X). რასაც ეთანხმება ასურული ლურსმული ტექსტების ცნობები „თობალა“-ს, თუბალი და „მეშები“ (მესხი), რომელთაც XII—X სს. ძ. წ. ტიგრ-ევფრატის სათავეები და კაბადოკია უჭირავთ. ძლიერ ნაციებად იხსენიებიან. წინასწარმეტყველი იეზეკიელი მათ იხსენიებს ფინიკიელებთან ვაკროპაში. შემდეგ, პეროდოტე სპარსეთის 19 სატრაპში შემავალ ხალხთა შორის ასახელებს — მოსხებს და ტაბარებს¹⁵ > თაბალებს, რომელნიც ა. წ. მე-2 საუკუნიდან, ალექსანდრიელი მეცნიერის იოსებ ფლავიუსის მიხედვით, უკვე იბერებად იწოდებიან. „დაველიდან. — ამბობს იგი. ჩაისახნენ ფოვლები (თუბალები, თობელები), რომელნიც ჩვენ დროს იბერებად იწოდებიან-ო“¹⁶. ე. დე-მორგანი მართებულად შენიშნავს, რომ „კავკასია იყო ერთ-ერთი კერა რკინის გამოგონებისა; ბუნებრივია, ბიბლია და ყველა ძველი ტექსტები ჰქმნიან ამ ნიადაგზე პუნქტს. რომლითაც ყველა მეტალი აქ გაჩენილდაა მიჩნეული. შემდგომ, — განაგრძობს იგი, — ჩანს, კავკასიის ხალხები ბრინჯაოს გაეცნვნენ აღმოსავლეთის საშუალებით, მაგრამ რკინა თავად გამოიგონეს. რკინის აღმოჩენა, უეჭველად XX ს. ადრე უნდა ვიგარაუდოთ-ო“¹⁷.

პროფ. ბ. პროზნის მიხედვით: „კავკასია“ წარმოადგენს მარჯვე სახელს იმ მთიანი მხარისას, რომელიც იყო ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მეტალურგიული ცენტრი არა მარტო ძველი აღმოსავლეთისა, არამედ საერთოდ. იგი წარმოადგენდა უზარმაზარ მე-

¹⁵ ს. ჯანაშია. თუბალ-თაბალი. ტაბარნი, იბერი. ენციკლ-ს მოამბე. ტ. I.

¹⁶ F Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, ტ. IV, გვ. 336—338.

¹⁷ იბ. J. de-Morgan. Mission scientifique au Caucase, t. I, Paris, 1899, გვ. 43.97.

ტალურგიულ სახელოსნოს. აქედან ლითონთა დამუშავება ვრცელდებოდა მსოფლიოს ყველა კუთხეში — აზიასა, აფრიკასა და ევროპაში-ო¹⁶. ასევე, ცნობილი არქეოლოგი გ. ჩაილდი კავკასიას მიიჩნევს ისეთ კუთხედს, სადაც უნდა მიეკვლიათ რკინის მიღების საიდუმლოებისათვის¹⁷. ცხადია, ყველა ამ მოსაზრებას საფუძვლად უდევს ერთი ვითარება — წინააზიის ჩრდილო მთიანეთი წარმოადგენდა ყოველ მხრივ ხელსაყრელ გარემოს მელითონების, კერძოდ, რკინის კულტურის აღმოცენება-განვითარებისათვის. აქ შექმნილი იყო ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები, როგორც ლითონური ნედლეულის, ისე მისი დამუშავებისათვის საჭირო საწვავე მასალის მხრივ. რაც მთავარია, აქ უძველესი დროიდანვე ჩანს მადნეული საბადოების „გამოწველვის“ მძლიერი ნაკვალევი. მათი დამუშავების მდიდარი, ნივთიერი მაჩვენებლები — საწარმოო აგრეგატების და ნაგებობათა ნაშთები, მადნეულის ნარჩენები, წარმოების ადგილებში რკინაწილის დიდი რაოდენობა და მასთან ჩვენებანი ძველი წერილობითი წყაროებისა. ისე, რომ ფაქტიური პინამდვილე ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს. ამ შემთხვევაში ჩვენ არაფერს ვამბობთ იმის შესახებ, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ამ მხრივ იმ საწარმოო წესებსა და მასთან დაკავშირებულ შრომით ჩვევებს და ცოდნა-გამოცდილებას, რომელიც საუკუნეთა სიღრმიდან დღემდე დაუცავს წინააზიის ხალხთა სამყაროს სხვადასხვა სახით.

რკინა, ქართველთა წინაპრებმა — სუბარულმა ტომებმა, ჯერ კიდევ II ათასწლეულის შუა ხანებში შემოიღეს ხმარებაში¹⁸. ისინი ფართო აღებ-მიცემას აწარმოებდნენ როგორც მახლობელ, ისე შორეულ ხმელთაშუა ზღვისა და ეგვიპტის ქვეყნებთან. ამ ურთიერთობაში მათ ბრინჯაოს რგოლებიც კი გამოუყენებიათ ფულად. უნდა ვივარაუდოთ, რომ საგარეო ვაჭრობის ერთ-ერთ მთავარ საგანს წარმოადგენდა ლითონი, კერძოდ, მაგარი რკინა, რომლის დამუშავების კულტურამ სუბარულ (დაბადების—თობალი) ხალხთა საქ-

¹⁶ Б. Грозный, Пренсторические письма и их расшифровка, Вестник древней истории, 2, 1940, гв. 17—18.

¹⁷ Г. Чайлд, Прогресс и археология, М., 1949, гв. 72.

¹⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, თბ., 1943, გვ. 29; საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, თავი IV.

ყაროში მალალ განვითარებას მიაღწია და საერთო აღიარება ჰპოვა ყველგან.

მკვლევართა შეხედულებით, ეგვიპტე რკინას ღებულობდა წინააზიიდან სამხედრო ნადავლისა, ხარკისა და ვაჭრობის გზით. ახალი სამეფოს პერიოდში ხეთებმა გააცნეს მათ მაგარი რკინა, რომელსაც ჩვენ ფოლადს ვუწოდებთ.

რაც შეეხება ეგეის წრეს, აქ რკინა, მიქენის კულტურის ბოლომდე, საკმაოდ იშვიათად გვხვდება. მხოლოდ ჰომეროსის ხანიდან შედის იგი ყოფაში. ბერძნები იხსენიებენ მას „ილიადაში“ როგორც სამეურნეო იარაღებისათვის სახმარსა და ძნელად დასაძუშავებელ ლითონს

საყურადღებოა, რომ ჰერცფელდის აზრით — დიდი უმეტესობა ასირიის ცენტრში აღმოჩენილი ლითონეულისა არაა ასირიული წარმოშობის, ისინი ნადავლის სახით, წინააზიის სხვადასხვა ქვეყნებიდანაა შეტანილი. თვით ტექსტი სარგონისა, მუსასირის განძარცვის შესახებ, ამასვე მოწმობს-ო²¹.

მეცნიერული კვლევა-ძიების მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ სუბარებმა, რომელთაც ჩრდ. მესოპოტამიიდან მოცილებული კავკასიონამდე ტერიტორია ეჭირათ, ძ. წ. XVIII ს. მიწურულში დიდ სამეურნეო და კულტურულ აღმავლობას მიაღწიეს. მათი სამხედრო აღჭურვილობა ლითონისა, თავის დროისათვის საუკეთესო იყო და ნაწილობრივ უკვე შეიცავდა რკინის იარაღს. ამ ხანებში რკინას მხოლოდ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მთიან რაიონებში ამუშავებდნენ. ეს იყო მდ. ჰოროხისა, დალისისა, ტიგრ-ეფრატისა და მტკვრის სათავეთა აუზებში გაწვდილი მთიანეთი, რომელიც შეიცავდა ლითონის ნედლეულის მდიდარ კერებს, რომელთა დამუშავება ძველიდანვე სწარმოებდა და არ შეწყვეტილა დღემდე. ეს კუთხე და იქ მოსახლე სუბართა ტომების მეტალურგიული დაწინაურება ძველი კულტურული სამყაროსათვის კარგად იყო ცნობილი. მე-2 ათასწლეულის ბოლო ხანებში, როდესაც წინააზიაში ასურეთი გაბატონდა, ხეთურ-სუბარული ტომები წვრილ სამთავროებად დაიქსაქსა. ამ დროს, მათ შორის ყველაზე ძლიერნი ყოფილან მუსკები. მერმინდელი მესხები და

²¹ E. Herzfeld, *Chattische und Chaldische Bronzen*. „Janus“, 1, 1921, გვ. 40.

ღეს ძველი სინონიმური სახელია „ხალიბი“. სახელწოდება—ხალიბი, ხალდი, „გორდი“ ცნობილია ბერძნული წყაროების მიხედვით. ჰეკატე მილეტელის ცნობით (d. წ. VI ს) ხალიბები, ანუ ხალდები არმენიელთა მეზობლად, ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ. მომდევნო საუკუნეების მწერალი ქსენეფონტე აღნიშნავს, რომ ხალიბებს ამ დროს სამხრეთ ურარტუს ვაკეები უკვე აღარ ეჭირათ და უფრო ჩრდილოეთით მთებისაკენ იყვნენ მიჯრილნი. ისინი მედგრად იბრძოდნენ დაკარგული ადგილების დასაბრუნებლად-ო. ხალდები რომ იგივე ხალიბები არიან ეს სტრაბონმა კარგად იცის. ის ამბობს: „ხალიბი“ ძველი სახელწოდებაა „ხალდი-სა“ ეს უკანასკნელი უფრო ახალია-ო²⁴.

როგორც ცნობილია, ხალდებმა, განსაკუთრებით დიდი როლი ითამაშეს ურარტუს რეინის კულტურის განვითარებაში. მათი დამსახურება ამ საქმეში იმდენად დიდია, რომ ზოგიერთი მკვლევარის აზრით — სხვა ადგილებზე უწინარეს აქ გამოჩნდა და ბმარებაში შევიდა რეინა²⁵. ფ. შასერმაირის შეხედულებით, ურარტული (ხალდური) კულტურის დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენს მეტალურგიის (იგულისხმება რეინის) მაღალი განვითარება და მისი ახლო კავშირი ზეთებისა და მიტანიელთა ტრადიციებთან. ამასთან მათი ლითონის ნაწარმი ექსპორტირებული იყო ჩრდ-მაიკოპამდე, დასავლეთით — ეგეის ზღვამდე, სირიასა, მესოპოტამიასა, მიდიასა და ირანში-ო²⁶.

ბ. პიოტროვსკი რომელმაც ურარტუს ვრცელი მონოგრაფია უძღვნა. ხაზგასმით აღნიშნავს: წინააზიის ისტორიის ერთ-ერთ პრობლემას ძველი მეტალურგიის შესწავლა წარმოადგენს. რომლის მაღალ განვითარების შესახებაც ძველი წყაროები იუწყებიან და ამ საკითხში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ურარტუს-ო²⁷. მასთან, მიუთითებს იმ ფაქტს, რომ „ნაშრომებში, რეინის ისტორიის შესახებ, ფართო გავრცელება ჰპოვა იმ აზრმა, რომ რეინის დამუშავება დაიწყო მე-2 ათასწლეულის შუა ხანებში ხალიბთა

²⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, ს. ქართველოს ისტორია, თბ., 1943, გვ 35—41; Г. Мелкишивили, Папри—Урарту, Тб. 1954, გვ 414—421; ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ.

²⁵ А. Тураев, История Древнего Востока, II, СПб., 1914, გვ. 53

²⁶ F. Schachermayer, Tuschpa, „Reallexicon der Vorgeschichte“, XIII. Berlin, 1929.

²⁷ Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, გვ. 161,

ქვეყანაში, რომელიც უჩარტუს ჩრდ. საზღვრებთან მდებარეობდა და აქედან რკინა თანდათან გავრცელდა მთელ ძველ სამყაროში-ო. მითითებულია მ. ფრანც ლანორდი²⁸. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება ითქვას, რომ აღნიშნული შეხედულება საფუძველს მოკლებული არ არის. ხალიბები, ანუ ხალდეები იგივე სუბარებია (ლურსმული დამწერლობის --- „ტაბალები“, „დაბალების“ — თაბელის, რომელთაც სხვადასხვა დროსა და ვითარებაში დაწინაურებული მელითონეობის კულტურა შეიმუშავეს და მით მსოფლიო კულტურის საგანძურში თავისი წვლილი შეიტანეს. ოლონდ, უნდა შევნიშნოთ მეზობელი კი არა, ხალიბნი უჩარტუსთან მჭიდროდ დაკავშირებული ხალხია.

საყურადღებოა, რომ ხალიბ-ხალდეების ერთმა ნაწილმა, რომელსაც ტრადიციულად მოდგამდა მელითონეობის ხელობა, მტკიცედ და დიდხანს გაუძლო ისტორიულ ავბედობას და არსებობა განაგრძო შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროსა და ევფრატ-ტოროსის სათავეების მიდამოებში. ბიზანტიის იმპერიის ხანაში (VIII ს. ა. წ.) მათგან წარმოიქმნა თემი—ხალდია, რომლის ცენტრი იყო ტრაპეზუნტი. ხალიბ-ხალდეებს თავიდანვე მოდგამდა სხვადასხვა ხელობა და განსაკუთრებით მელითონეობა. ძველი სონხური წყაროების მიხედვით, ხალდეები იგივე ქანებია, ეთნოკურად ქართველი ხალხის შემადგენელი ნაწილი, რომელთაც დღემდე შემოინახეს თავი იმ მიწა-წყალზე, რომელიც მდებარეობს ისტორიულ საქართველოს სამხრეთ პროვინციებში. საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მათ შესახებ ბევრი საინტერესო ცნობებია დაკული როგორც განთქმული მოხელეების შესახებ. მათ მიეწერება რიგი ქართულ ხალხურ ხუროთმოძღვრულ ნაგებობათა მშენებლობა და მათი მხატვრული შემოკობის ხელობა. აგრეთვე, კვერით ხურობისს დიდი ცოდნა.

ქართულ სამეურნეო ლიტერატურაში ლახურ-ქანური ორნამენტი მიჩნეულია ქართული ხალხური ხელოვნების ორიგინალური სახის შემოქმედებად²⁹. იგი თავისი სტილით და ფორმაშინაარსით ერთ-ერთი ძირეული ნაკადია ზოგად ქართულ-იბერუ-

²⁸ M. France Lanord, Evolution de la technique du fer en Europe occidentale de la préhistoire au Haut Moyen Age („Actes du Colloque international „Le fer à travers les Ages“, Nancy, 1956), p 27—43.

²⁹ პროფ. გ. ჩიტაია, სოცოცხლის ხს მთივი ლახურ ორნამენტები, ენიშვის მოამბე, ტ. X, ობ., 1941, გვ. 303—322

ლი „კრელისა“. რომელთა დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენს სისადავე და მონუმენტურობა, ამასთან ერთად მრავალფეროვანება და სიდიადე. |

საყურადღებოა, რომ 1404 წელს ხალდიის თემში ვზად გაუვლია ესპანეთის ელჩს კლავიხოს. მას, რომელსაც აღუწერია ხალდიის პროვინცია გუმიშხანე-კელკითისა და ბაიბურთის საზღვრებში. 1774 წელს საქართველოს მეფე ერეკლე II-მ, როდესაც განიზრახა სამთო-მადნო საქმის გაჩახლება, მან ოსმალეთიდან, სწორედ გუმიშხანის რაიონიდან მოიწვია სამთო-მადნო დარგის სპეციალისტები, რომელთაც აღადგინეს ასტალა-ალავერდის მადნების დამუშავება. თითქოს განგებამ ხალიბ-ხალდთა მემკვიდრე კანთა თემიდან „რკინის კაცები“. წინაპართა ნაეცალევე ადგილებში ისევ ჩვეულ მელითონეობას დააწათა.

ამ დროს ერეკლე II-სთან მყოფი რუსეთის წარმომადგენელი გულდენშტეტი, რომელმაც მეფესთან ერთად მოიარა ქვემო ქართლისა და ზოგიერთი სხვა ლითონის საბადოები. შემდეგსა წერს: ...«Царь имеет некоторое горное производство с плавильными заводами для железа, меди, свинца и серебра, но оно столь недостаточно, что не заслуживает описания. Хорошая сей промысел, при надлежащих мерах много обещает успеха и прибылей»³⁰.

ივ. მექმარიაშვილი, ქართული მეტალურგიის ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით ამ პერიოდის შესახებ წერს: „XVIII ს. მანუფაქტურული მეურნეობა საქართველოში საკმაოდ განვითარებული იყო. ლითონთა გადამუშავებას თბილისსა და მის გარეო აწარმოებდნენ ყმები — ბეგარაში, აგრეთვე დაქირავებული მუშეები. ფრანგი მოგზაური დელაპორტი, რომელიც იყო საქართველოში 1769 წ. ამბობს: რომ მან თავად ნახა აქ ზარბაზნებს ჩამოსასხმელი, აგრეთვე, ყუმბარებისა და ტყვია-წამლის დამამზადებელი თოფხანა, რომელსაც ხელმძღვანელობას უწევდა რუსეთსა და ევროპაში განსწავლული არტილერიისტი პაატა ანდრონიკაშვილი“-ო³¹.

როგორც ცნობილია, ქვემო ქართლის სამხრეთი პროვინციები — ლორე, ბორჩალო ძველი ლითონური კულტურის მდიდარი კე-

³⁰ იხ. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из Путешествия г-на акад. И. А. Гильденштедта, СПб., 1809, გვ. 262.

³¹ ივ. მექმარიაშვილი, ნარკვევები ქართული მეტალურგიის ისტორიიდან, ხელნაწერი, 1960, გვ. 48—57.

რები იყო. მეორე ლითონური კერის — კოროხის აუზის შემდეგ ისინი მთავარ საწარმოო უბანს წარმოადგენდა ანტიკური ხანიდან. მე-19 საუკუნის დასასრულს ეს მიდამოები და ძველი წარმოების ნაშთები დაათვალიერა ფრანგმა მკვლევარმა ე. დე-მორგანმა, რომელმაც გამოთქვა მოსაზრება, რომ „აჭაურ მელითონეებს მკვიდრო კავშირი უნდა ჰქონოდათ შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ბერძნულ (?) ქალაქ სინოპთან, რაც იმას მოწმობს, რომ რკინა-სპილენძის და ვერცხლის დამუშავებას ბორჩალოსა და ლორეს მხარეში ადგილი ჰქონდა ძ. წ. VIII—VI სს-ში“-ო³². ამჟამად ძნელია იმის მტკიცება, თუ როდის და რა პირობებში შეწყდა ამ ადგილებში სამთომეტალურგიული წარმოება. დადგენილია მხოლოდ ის, რომ ერთკლე მეორის მოიჭარადე. ანატოლის მხრიდან მოსულმა მემადნეებმა მუშაობა დაიწყეს და განაახლეს ძველი დაუქმებული წარმოება XVIII საუკუნის სამოცდაათიანი წლებიდან.

აღსანიშნავია, რომ ბოლნისის სამხრეთ დასავლეთით მდებარე ლელვარის მთების კალთებზე გაწვდილი ძველი გამონამუშევრებისა და წარმოების ნაყარის ახლო გაცნობის საფუძველზე აკად. აბიხი ამტკიცებს, რომ ძველ დროში აქ რკინისა და სპილენძის წარმოება უეჭველიაო³³. ბოლო წლებში ქვემო ქართლში ჩატარებული ისტორიულ-არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული ექსპედიციები აკად. ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით, ასევე გეოლოგიურ-მინერალოგიური საძიებო სამუშაოები, რომელსაც აწარმოებს გეოლოგიური სამმართველო, ცხადყოფს იმ ამბავს, რომ როგორც კოროხის აუზი, ისე ქვემო ქართლის სამხრეთი პროვინციები წარმოადგენდა ლითონური ნედლეულისა და მელითონების უდიდეს კერებს.

ქართველი ტომების უძველესი მელითონეობის ეს დაუშრეტელი კერები, ისტორიულად საქთაჰადნო დოვლათის კული ადგილები იყო. იგი სათავეს აძლევდა ერთი კულტურის ორ უზარმაზარ ნაკადს — კოლხურს (დასავლურ ქართულს) და იბერულს,

³² J. de Morgan. Mission scientifique au Caucase. ტ. I, Paris, 1889; შტრ. გრძნული მდგის შესახებ მოგვითხრობენ და იმ ქვეყნის სიძლიერებზე, რომელიც ოქროს, ვერცხლის, რკინისა და სპილენძისაგან შედგება. რაც იყო მიზეზი ლაშქრობისა. (იგულისხმება — არგონავტთა ლაშქრობა კოლხეთში, თ. ყაუხჩიშვილი, სტრატონის გეოგრაფია. 1957. გვ. 71).

³³ И. А б и х. Соображение о важности рудных месторождений нижнего Кавказа, „Горный журнал“, 1850, ч. II, кн. 5, гв. 316.

(აღმოსავლურ ქართულს). მათ ერთვოდა, საქართველოს მიწა-წყალზე, მელითონეობას სხვა მძლავრი კერები — მდ. ენგურის, ზობის, ცხენისწყლის, რიონის. ყვირილას. სუფსას, ნატანების და კოდორის აუზში მოქცეული „სარკინეები“. ძველი ქართული მელითონეობის ატორიული სურათი გვაგონებს უხუწყლიან მდინარეს. როპელიც ბევრჯერ ამოვარდნილა ქალაპოტიდან. მაგრამ წყალი „ნაწყალზე“ დარჩენილა.

ამეამად, საქართველოს ტერიტორიაზე გეგმაშეწონილი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად, რომელსაც ავსებს სხვა მომიჯნავე დისციპლინების მონაცემებიც, გამოვლინებულა ძველი ქართული მეტალურგიის ამსახველი მდიდარი ნივთიერი მასალა. რომლის მიხედვითაც თვალწინ წარმოგვიდგება მამაკაცის განვლილ საქმეთა გაბმული სურათი ამ დარგში.

ნივთიერი ფაქტების მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე ქართველი ტომების როლი და მნიშვნელობა მელითონეობისა და კერძოდ, რკინის კულტურის განვითარების დარგში იმდენად დიდი და თვალსაჩინოა, რომ მისი უარყოფა კეშმარტივების დალატი იქნებოდა. გამოჩენილი მკვლევარი ჩაილდ გორდონი პირდაპირ ამბობს: „... Напротив совокупность данных Анатолии, Эгейских островов и северного Пирая подтверждает гипотезу Фрейкфорта, что первоначальной родиной металлургии было Закавказье³⁴“. აკად. გ. აბიბი აღნიშნავდა: „აწინდელი საქართველო არა მარტო „დაბადების“ თობალი, არამედ— ბერძენ მწერალთა „იბერია“ და ხალიბთა ქვეყანა. სადაც წარმოებდა ლითონთა დამუშავება. ჩვენ ისლად გვჩვენია, განვსაზღვროთ ადგილი, სადაც ხალიბნი ქედანენ ფოლადს. იმ მეტალთა შორის. რომელთაც შეიცავს საქართველოსა და სომხეთის მთები. რკინა და სპილენძი იმდენად დიდ როლს თამაშობს, რომ ფართო მეტალურგიული მნიშვნელობა ძველი იბერიისა და ფუძნებული იყო რკინა-სპილენძის მადნეულის ხშირს გავრცელებაზე-ო“³⁵. ასევე, აკ. წერეთელი იმოწმებს რა წყაროებს, აღნიშნავს: „ესხილი (525—456 ძ. წ.) ხალიბების შესახებ წერს. „პონტის მარცხენა მხარეზე ცხოვრობენ რკინის მოხელე ხალიბები. აკეთებენ რკინის იარაღს ელადაში გასაყიდად, რომელსაც „ქლიბი“ (ხალე-

³⁴ Гордон Чайл, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956

³⁵ Г. А б и х, Соображение о Важности рудных месторождений нижнего Кавказа, „Горный журнал“, 1850, ч. II., кн. 5, гл. 316.

ფი, ნ. რ.) ჰქვია. ამასვე ამტკიცებს არიანე ნიკომიდიელი. მისი აზრით ყველაზე ადრე ხალობებმა შეესწავლეს რკინის ხელობა³⁶. საერთოდ, ქართველი ტომების კავშირს ელინურ სამყაროსთან მრავალი ფაქტი მოწმობს. წერილობითი წყაროები მიუთითებენ, რომ „... ელინისტურ ხანაში, ისევე როგორც მის წინა პერიოდში. წინააზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ხალობთა თემი, რომელაც განთქმული იყო თავისი რკინის წარმოებით და ნედლეულთ, ამარაგებდა რკინის მადნითა და რკინა „ჭედისი“ და „უჭედველით“ ელინისტურ სამყაროს“³⁷.

გამოჩენილი ორიენტალისტი ფრ ლენორმანი აღნიშნავს, რომ ძველად XVII—XIV-სს (ძ. წ.) ფინიკიელები აღებ-მიცემას აწარმოებდნენ ქართველ ტომებთან. მათი გემები მიაღებოდა ხოლმე კოლხიდას და იქიდან დატვირთული ბრუნდებოდნენ უკანო. მათთან მიჰქონდათ კოლხიდაში შეძენილი სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმი და ლითონეული: ვერცხლი, ტყვია, რვალი, წმინდად გაგლინული რკინა და ისეთი ფოლადი, რომლის დარი არცერთ სხვა ქვეყანას არ გააჩნდა; ოქრო, რომელსაც კოლხიდელები იქაურ მდინარეებში პოულობდნენ, კალა, რომელიც აუცილებელი საჭირო იყო ბრინჯაოს დასამუშავებლად და რომელსაც იბერნი და ალბანელები სთხრიდნენ კავკასიონის მთებში-ო³⁸.

ამასთან, ლენორმანი სახელდებულად მიუთითებს, რომ ძველმა სამყარომ იცოდა სამი დიდი საბადო კალისა: დიდ ბრიტანეთში, კავკასიის იბერიაში და პაროპანიზში-ო. პირველში, ფინიკიელების მისვლამდე არ უწარმოებიათ მადნეულის დამუშავება, ორ უკანასკნელ ქვეყანაში კი მადნებს ამუშავებდნენ გაცილებით ადრე, ვიდრე ფინიკიელები გამოჩნდებოდნენ კასისიტერიდის კუნძულზე-ო³⁹. ავტორის შეხედულებით ეგვიპტეში ბრინჯაოს საწარმოებლად ადგილობრივი კალა არ გააჩნდათ და იგი უმთავრესად კავკასიიდან, ან ინდოეთიდან შეჰქონდათ. ასევე მენესის, კუფუს და შაფრის მცხოვრებთ საჭირო კალა ქარავენებით კავკასიიდან გაჰქონდათ⁴⁰.

³⁶ იხ. „კავის კრებული“. 1897, № 11, I განყ., გვ. 33.

³⁷ Эллинистическая техника. Сборник статей, под редакцией акад. И. И. Толстого, М.—Л., 1949, გვ. 18; ფ. თავაძე, შ. მესხია, ვ. ბარქაია. ფურცლოვანი ლითონების ჩაობხე დამუშავება ძველ საქართველოში, თბ., 1954, გვ. 8—10.

³⁸ Fr. Lenormant, Manuel d'histoire ancienne de l'Orient, 1869, გვ. 147.

³⁹ Fr. Lenormant, Histoire ancienne de l'Orient, 1881, გვ. 119.

⁴⁰ Fr. Lenormant, დასახ. ნაშრ., გვ. 461.

ლენორჰანის ეს შეხედულება მოითხოვს კრიტიკულ დამოკიდებულებას, ვინაიდან კალის პრობლემა კავკასიის, კერძოდ, აკავკასიის მეტალურგიის ისტორიაში საკმაოდ გაურკვეველია, ვინაიდან ჯერაც არ არის დადგენილი მისი საბადოების არსებობა აღნიშნულ ტერიტორიაზე. ქართველი არქეოლოგების მიერ დადგენილია კალის შემცველი ლითონის ფართოდ გამოყენება ბრინჯაოს მეტალურგიაში⁴¹.

ამ მიმართულებით, ყურადღებას იქცევს მასპეროს შეხედულება, რომელიც ასევე, კალას კავკასიის საიმპორტო საგნად მიიჩნევს. იგი წერს:—კავკასიონის ძირას ცხოვრობდნენ იბერები. კოლხები (ფაზისის ნაპირებზე ევქსინის პონტის პირას), სასპირები, ხალიბები, რომელნიც ლითონებს: კალას (?), სპილენძს, რკინას და ოქრო-ვერცხლსაც კი აწვდიდნენ ხალხთა უმეტესობას-ო⁴² მასვე გამოთქმული აქვს საინტერესო მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ხეტები და მათი მონათესავე თუბალები, მუშკები (მესხები —ნ. რ.) ეკუთვნიან ერთ მოდგმას, რომელიც ცხოვრობდა კავკასიაში. ხეტები პირველად დასახლდნენ კაპადოკიის მაღალ ადგილებში და შემდეგ თავრის ხეობით შევიდნენ ჩრდ. სირიასა და კილიკიაში-ო⁴³.

ხეტების შესახებ კონტენო ამბობს: — დღევანდელმა კვლევადიებამ ნათელყო ის ფაქტი, რომ ხეტების ზეგავლენით აზიაში გავრცელდა მაღალი კვილიზაცია. ისინი წარმოადგენდნენ კონფედერატულ ძლიერ სახელმწიფოს, რომლის სათავეში იდგა მეფე. მათ ჰქონდათ დაწერილი კანონმდებლობა და სხვ⁴⁴.

ძველი ქართული მელითონეობის სინამდვილეში დადგენილია რკინის დამუშავების მრავალი საყურადღებო საწარმოო წესი და ტექნიკური ხერხი, რომელთაც დღემდე არ დაუკარგავთ თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა. ამ მხრივ, განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქართული ფოლადის დამზადების პრაქტიკაში მარგანეცის (ფაშას) გამოყენების ფაქტები, რასაც რკინის დამუშავების ისტორიაში ბადალი არ გააჩნია. შეიძლება დაბეჭდვით ითქვას: ძველი ქართული მელითონეობა მხოლოდ ამ მხრით რომ აე-

⁴¹ ა. ა. ფ ა ქ ი ძ ე. ანტიკონის წარმოების ისტორიისათვის საქართველოში, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIII—V, გვ. 225.

⁴² Г. Масперо, Древняя история народов востока, 2-е изд., М. 1911, გვ. 239.

⁴³ Масперо, დასახ. ნაშრ., გვ. 178.

⁴⁴ Г. Контепо, Хеты и хетская культура. Под. ред. Бороздина, М.—Л., 1924.

წონ-დაეწონოთ, არ შეიძლება არ ვალიაოთ მისი დიდი მოწიფულობა და საწარმოო მიღწევები.

ქართული მეღვინეობის საკითხების კეთილსინდისიერი მკვლევარი ი. მეძმარიაშვილი აი რას წერს ამ საკითხის შესახებ: „...წედისელები რკინის დნობისას იყენებდნენ „ფაშას“, ანუ მარგანეცს. იგი რკინის ზუღობების მეზობლად მოიპოვება დღესაც როგორც წედისში, ისე ჩასაველში. ძველი მეტალურგიის ისტორიაში მარგანეცის გამოყენება რკინის დნობისას ლითონის ხარისხის ასამაღლებლად აღნიშნულია მხოლოდ ერთ შემთხვევაში. ისიც, როგორც მარგანეციანი რკინის მადნის გამოდნობით და არა როგორც რკინის მადნის ცალკე სამატად გამოყენებით. რაც შეეხება წედისელების მიერ მე-19 ს. ნახევარში „ფაშას“, ანუ მარგანეცის გამოყენებას, რკინის დნობისას ლითონის ხარისხის ასამაღლებლად დიდი ისტორიული მნიშვნელობის ფაქტია, იმ მხრით, რომ რაც მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ბესმერიის კონსტრუქციის კონვერტორში თუჯის ფოლადად გადაამუშავების ცდები დაიწყო, კარგი ხარისხის ფოლადი მაშინ მიიღეს, როცა თუჯის კაზმში მარგანეცი შეუერთეს და შემდეგ მძიან წლებში ფოლადის გასაწმენდად უკანასკნელ ფაზაში ფერომარგანეცი შეურიეს. აქედან დაიწყო თანამედროვე მეტალურგიის ახალი ხანა. ვინ იცოდა, რომ ბესმერზე უფრო ადრე. დიდი ხნით, მარგანეცის გამოყენება ხარისხოვანი რკინის მისაღებად წედისელმა მკვლევებმა შემოიღეს“⁴⁵

განსვენებული ავტორი — ივ. მეძმარიაშვილი იყო სამთო საქმის კარგი მცოდნე და მაღალკვალიფიციური სპეციალისტი, რომლის თვალსაზრისი ამ საკითხში ანგარიშგამაწევეა. სხვათაშორის, იგი ერთობ საინტერესო საკითხს აყენებს და თავის შეხედულება-საც გამოთქვამს იმასთან დაკავშირებით, თუ რა იყო ის „ცეცხლგამძლე ქვა“, რომელსაც ხალიბები ურევდნენ რკინის მადანში დნობის დროს და ან ის მიწა, რომელსაც მოსინიკები ხმარობდნენ სპილენძის მადნის გამოსადნობად? ავტორი არ ეთანხმება არსებულ შეხედულებებს ამ საკითხზე და თავის მოსაზრებას აყენებს: „თუ ჩვენ ამ საკითხებს სთანადოდ გავარკვევთ — ნათელი გახდება ქართველი ტომების წინაპართა — ხალიბებისა და მოსინიკების ნოვატორული როლი მეღვინეობის განვითარებაში. ხალიბების მიერ ხმარებული „სარევი ქვა“, ზოგიერთის აზრით ის კირ-

⁴⁵ ივ. მეძმარიაშვილი, რკინის ძველი წარმოება დასავლეთ საქართველოში, ხელნაწერი, თბ., 1960, გვ. 65.

ქვეები უნდა ყოფილიყო, რომელსაც დღეს მეტალურგიაში თუჯის წარმოებაში ხმარობენ და „ფლიუსად“ იწოდება. მაგრამ დღეს თუჯს ზღალ ტემპერატურაზე ადნობენ, რისთვისაც საჭიროა ასეთი „ფლიუსი“ დნობის გასაადვილებლად. ძველად კი დნობა სწარმოებდა ცივი ბერვის საშუალებით 700°—900° ტემპერატურაზე, სადაც კირქვა საჭირო არ იყო. აქედან დასკვნა „ქვა“, რომელსაც ხალიბები იყენებდნენ უქანგავი რკინის მისაღებად, უნდა ყოფილიყო კრისტალურ-ლიხოვან-კაყოვანი ქანი, რომელიც წარმოადგენს სილიკატურ-ალუმინურ შენაერთს, რომელიც ბლომადაა ჭოროხის ხეობაში. ამრიგად, ხალიბები იყვნენ ნოვატორები უქანგავი რკინის მისაღებად ბუნებრივი გამყანგავი ქანების გამოყენებაში. ასევე, მოსინიკების მიერ სპილენძის დნობაში გამოყენებული თეთრი მიწა იყო მინერალოგიაში ცნობილი „სმიტსონიტი“ (თუთია), რომლის შერევიდაც სპილენძთან მიიღებოდა ახალი ლითონი—თითბერი. ამით მოსინიკებმა პირველად შემოიღეს კალას მადანერ თუთიის გარევა სპილენძის მადანში და მიიღეს სხვადასხვა ფერი თითბერი. ამასთან დაკავშირებით, მართებულია ზოგიერთი კლასიკური ხანის მწერლის აზრი იმის შესახებ, რომ ხალიბები და მოსინიკები მესობლების მასწავლებლები იყვნენ მეტალურგიაში“-ო⁴⁶.

უნდა ითქვას, რომ ქართველმა ხალხმა სხვა კულტურულ მონაპოვართან ერთად, საუკუნოებით გამოატარა რკინის დამორჩილების წესები და ამ დარგში დაგროვილი მდიდარი ემპირიული ცოდნა და საწარმოო გამოცდილება.

რკინის დამუშავების მაღალი ტრადიციების საფუძველზე, ქართველი ხალხის წინაპრებმა — ხეთურ-სუბარულმა ტომებმა ხალიბ-ხალდ-ქანებმა თავის დროზე მიაღწიეს მაგარი რკინის, ანუ ფოლადის მიღებას, რითაც საქვეყნოდ ესახელეს თავი. „დაბადება“ (ბიბლია), ხოლო შემდეგ ბერძნული სამყარო მათ თვლას რკინის დამუშავებისა და საერთოდ, კვერით ხურობის ხელოვნების მფლობელად, რომელთაც იციან ფხიანი და უქანგავი რკინის მიღების საიდუმლოება. სხვა კუთხის რკინეულის წინაშე, აქაურ რკინას, ბერძნები მაღლა აყენებდნენ და მას მათგან გასარჩევად „ხალიბურს“ (ხალკედლიკოს, ბერძნ.) უწოდებდნენ⁴⁷. როგორც ცნობილია.

⁴⁶ ი. მეძმარიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, თ. 1, გვ. 17.

⁴⁷ ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, 1³, 1928, გვ. 20.

ხალიბური რკინის თავისებურება კლასიკური მწერლობის ცნობებით იმაში მდგომარეობდა, რომ ისინი რკინის მადანში ურევდნენ ერთგვარ ადგილობრივი ჯიშის ქვას, რომელიც მათ ქვეყანაში მოიპოვებოდა. რა ქვა იყო ეს, ან რაში მდგომარეობდა მისი როლი აუხსნელი რჩებოდა. მაგრამ ხალიბთა დიდი ტრადიციები, მისი უშუალო მემკვიდრეებისა და გამგრაქლებელთა სახით, დღეგრძელი აღმოჩნდა. „რკინის კაცებმა“ ქართლსა და რაჭაში მე-19 ს. 80-იან წლებამდე ცხოვლავ შემოინახეს მაგარი რკინის დამზადების საყურადღებო წესი — რკინის მადანში შავი ქვს, ანუ მანგანუმის დართვის ხერხი და ეს ისტორიული მნიშვნელობის მონაპოვარი ჩვენს თაობას გადმოსცეს. ამით ხალიბური რკინის საიდუმლოება საცნაური გახდა⁴⁵. ამ მიმართულებით საყურადღებოა კორესპონდენტის — ჭიათურის მალაროს, მუშის ს. ხითარიშვილის ცნობა სოფ. რგანის კლდის გამოქვაბულში მიკვლეულ წინაპართა ნაკვალევის შესახებ, სადაც მისი სიტყვით ნახული იყო — „როდინის მაგარი ათი ორმო. თითოეული ორმოს სიღრმე = 20—25 სმ., დიამეტრი — 10—15 სმ. ორმოებში აღმოჩნდა მარგანეცის ფხვნილი. გამოქვაბულის ახლო-მახლო არ ყოფილა შეჩჩნეული მარგანეცის ფენები. აქ აღმოჩნდა აგრეთვე ღრუდანაი აგურიით ნაშენი ჭურის ნაშთები. სადაც თითქოს დნობის წარმოების კვალიც არის“. სამწუხაროდ, ამ ძველი ნაშთების თარიღის შესახებ მას არაფერი აქვს ნათქვამი, მიუხედავად ამისა თავად ფაქტის დასახელებასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს მარგანეცის გამოყენების შესახებ ძველ მეტალურგიაში. ჩვენ აღვნიშნავდით, რომ რკინის დამუშავების კულტურა ქართველ ტომებში, არსებითად, ერთიანი საწყისიდან მომდინარე ერთი საერთო შემოქმედების მთლიანი ჯაჭვია, რომლის თითოეული რგოლი, ადგილისა და დროის მიხედვით, გარკვეულ ეთნიურ თავისებურებასა და კუთხურ იერს ატარებს. საერთოდ რკინასა და რკინეულს განარჩევდნენ სხვადასხვა ნიშან-თვისებით და ამის კვალობაზე სადაურობის მიხედვით. ამ მიმართებით, ბევრის მანიშნებელია საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული მაგარი რკინის აღმნიშვნელი სახელები: „ტობართინი“. „ხალიბი“. „კანარი“! „შანარა“. საინტერესოა და შეიძლება შემთხვევითი არ იყოს, რომ თითოეული ეს ტერმინი რკინის თავისებობასა და ეთნიურ ხასიათს ამჟღავნებს.

⁴⁵ შტრ. ი. მეტმარიანიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 116—20, 165.

აკად. ს. ჯანაშიას სატომო სახელი „ჭანი“ მიაჩნია „კენი“-ს (პლინიუსი, IV, § II) ფონეტიკურ სახესხვაობად, სადაც „ჭ“ ბგერა შენაცვლებულია ბგერა — „კ“ -სთან⁴⁹. ასეთი ენობრივი მოვლენა სავსებით კანონზომიერად ითვლება ჭანური ენისათვის, როგორც ეს საფუძვლიანად აქვს დადგენილი აკად. ა. ჩიქობავას⁵⁰. ასევე, აკად. ნ. მარის აზრით სახელი — „რკინა“—კინა, წარმოადგენს ჭან-ლაზთა სატომო სახელწოდებას, რომლის კვალი ჩანს „დაბადება-ში“ თუბალ-კაინის სახით (შესაქმე, 4,22)⁵¹ ამასთან, თუ გავითვალისწინებთ ბერძნულ სამყაროდან მომდინარე, მაგრამ ანალოგიური ხასიათის, ხალიბების ეთნიკურ სახელთან დაკავშირებულ ფოლადის ბერძნულ სახელს — „ხალვფსს“, აღმოჩნდება, რომ ის, რაც ზსოვნას წართმევია, ენას დაუცავს და შეუნახავს. ამასთან დაკავშირებით მაგონდება ცნობილი ენათმეცნიერის მაქს შიულერის შემდეგი სიტყვები: „ენა მიგვიძღვის დროებს წყვილიაღწი ბევრით შორს, ვიდრე ასირიისა და ბაბილონის ლურსმული და ეგვიპტის იეროგლიფური დამწერლობა“⁵².

ამ მიმართებით შეიძლება აღინიშნოს, რომ ქართველი ტომების: თუბალების, ხალიბების, ხალდების, ჭანების ეთნიკურ სახელთან დაკავშირებით, ზემოხსენებული ტერმინების მეცნიერული ანალიზი და მისი ამ თვალსაზრისით გაშუქება ქართველ ენათმეცნიერთა წმინდა მოვალეობაა და მათ უნდა მივანდოთ.

საერთოდ, „თუბალ-მკედლის“ კვერით ხურობის ხელოვნება ხალიბ-ხალდ-ჭანთა და შემდგომად მათი ამ საქმის ვამგრძელებელ ქართველ „რკინისკაცთა“ ხელში დიდ სისრულეს და მოწიფულობას აღწევს. წედური ფოლადის ფაქტები ამას ნათლად მოწმობს.

ფაქტიური ვითარება — ბოლო ხანებში საქართველოს მიწა-წყალზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, სავსებით უეჭ-

⁴⁹ აკად. ს. ჯანაშია. თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, შრომები, III, 1959, გვ. 33.

⁵⁰ აკად. ა. ჩიქობავა. ჭანურის გრამატიკული ანალიზი. ტფ., 1933, გვ. 15, 16.

⁵¹ Н. Марр. Яфетические элементы в языках Армении, I, ИАН, 1911, гв. 141—142.

⁵² М. Мюллер, Лекции по науке о языке, СПб., 1865, гв. 19.

ველს ხდის იმ ამბავს, რომ რკინის მეტალურგია და საერთოდ მე-
ლითონეობა საქართველოს სინამდვილეში გარედან დამკვილი კულ-
ტურა კი არ არის, არამედ სისხლხორცეულად ორგანული და
თავისთავადია.

ამ მიმართულებით. საქართველოს ძველი მეტალურგიის სა-
კითხებით დაინტერესება და მისი შესწავლისათვის მუშაობის ფარ-
თოდ გაშლა, რომელსაც აკად. ნ. ბერძენიშვილი ხელმძღვანელობს,
შორსმწვდომი მნიშვნელობისაა. თავის დროზე აკად. ი. ჯავახიშვილი
ქართველ მეცნიერთა წინაშე. ენათმეცნიერებისა და კულტურის ის-
ტორიის სფეროში, უახლოეს ამოცანათა შორის აყენებდა, სახელ-
დობრ, ლითონის გამოყენებისა და მისი ჩამოსხმა-ქედვის ხელო-
ბის გაჩენის თავდაპირველ კერებისა და გავრცელების გზების სა-
კითხს⁵¹. საკითხის აქტუალობას ისიც აძლიერებს, რომ არქეოლო-
გიური მონაპოვარის მიხედვით საესეებით (ქაღი ხდება ანტიკური
მწერლების მკაფიოდ გაქოთქმული მოსახრება ქართველი ტომე-
ბის განსაკუთრებული როლის შესახებ მეტალურგიული კულტურის,
კერძოდ, რკინის დამორჩილების საქმეში.

უწინ, ჩვენი ქვეყნის მოწინავე ადამიანებისა და მესვეურთა
განსაკუთრებული ზრუნვა მადნეულით მუიდარი სამართ რაიონე-
ბის შემომტკიცებისათვის იმითაც აიხსნება, რომ ისინი ქვეყნის
სამეურნეო და საზოგადოებრივ-სამხედრო თვალსაზრისით უდი-
დეს მნიშვნელობას აჩივებდნენ ამ თემების პოლიმეტალურ წიაღი-
სეულს.

მადნეულის ეს უზარმაზარი კერა უხვად კვებავდა ლითონე-
ულით როგორც მახლობელ, ისე შოთეულ რაიონებს. უნდა ვივა-
რაუდოთ, რომ საქართველოს დედაქალაქი მცხეთა და შემდეგ
თბილისი, წარმოადგენდა ამ სამხრეთის რაიონებიდან მოწოდებუ-
ლი, ნედლეულისა და ნახევარფაბრიკატების სახით, — „უჭედელი“
რკინა-სპილენძის მთავარ დამამუშავებელ ცენტრებს. ამ აზრის სა-
ფუძველს გვაძლევს „ქართლის ცხოვრები“-ს ძველი სარკინეს-
ტერიტორიაზე — („გრძელი მინდორი“, „სარკინე კორა“) არქე-
ოლოგების ა. აფაქიძის, გ. გობეჯიშვილის, ნ. ლამბაშიძის მიერ ჩა-
ტარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული

⁵¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის სა-
კითხები, თბ., 1956, გვ. 95—96.

მასალები, რკინის ლუგვები, მადნეული. ნახევარ-ფაბრიკატული ნაწარმი და სხვა⁵⁴.

ქვემო ქართლის მელითონეობის ფართო ხასიათის მაჩვენებელია, განსაკუთრებით მადნეულის ძველი გამონამუშევართა ნაშთები, რომლებითაც მოფენილია ვრცელი ტერიტორია მადნეული საბადოებისა⁵⁵. აქ გამოყენებული ხერხები შახტების გამართვისა — კლდეთა ხვრეტა და იქიდან წიაღისეულის გამოკოდვის წესები მაღალ დახელოვნებასა და დიდ ტრადიციებს მოწმობს. ამასთანავე, მელითონეობასთან დაკავშირებულ ძველ ნაგებობათა საწარმოო აგრეგატების (მადნეულის გამოსაწვავი და გამოსადნობი ქურების), ნედლეულის და მათი თანაარსი ინვენტარის ნაშთები ამასვე აქტივებს. ადგილზე ჩატარებული საველე-ეთნოგრაფიული მუშაობისა და არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე მიკვლეულ სამთო-მეტალურგიული წარმოების მთელი რიგი ცენტრები — „თალა“, „სარკინე“, „ბაღდადი“, „სორჯუ“. „ათაშენი“, „საკოლია“ და სხვ., მკერმეტყველურად ღალადებენ აქ უძველესი მელითონეობის სიმკვიდრის შესახებ. სამთოელების და „რკინის კაცების“ მთელი უბნების ნასახლართა კვალი — „სორჯუსა“, „თალასა“ და ბაღდადის ნასოფლარზე, ამასვე გვიჩვენებს.

მეფე ერეკლე II. რომელსაც მშენივრად ესმოდა სამთო წარმოებისა და მეტალურგიის მნიშვნელობა ქვეყნის განვითარებისა და სამეურნეო ცხოვრებისათვის, განსაკუთრებულად იყო დაინტერესებული მელითონეობის დარგით. ამასვე უკარნახებდა მას სამხედრო აღჭურვილობათა ტექნიკური გაუმჯობესების აუცილებლობა და სავარეო მდგომარეობით გამოწვეული ეკონომიური საკიროება. ცნობილია, რომ ამ მიმართულებით მან მთელი რიგი ღონისძიებანი ჩაატარა. როგორც ზემოთ ითქვა, ამავე მიზნით იგი თავისი ფესით გაყვა აკადემიკოს გულდენშტედტს მადნეული საბადოების მოსახილველად და წარმოებისათვის შესაწარმებლად. ერეკლეს სურდა ამ მცოდნე პირის საშუალებით არსებული მეტალურგიული წარმოების ტექნიკური გაუმჯობესება და ფართო

⁵⁴ ა. აფაქიძე, საქართველოს უძველესი კულტურა ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენათა შუქზე, საქარო ლექციის სტენოგრამა, 1956, გვ. 12, 31.

⁵⁵ იხ. ა. კოკლავეაშვილი, ნ. რეხვიასშვილი, რკინის წარმოების ნაშთები ბოლნისის რაიონში, ხელნაწერი, 1956, გვ. 5—35;

აღორძინება. ერეკლემ წინადადება მისცა გულდენშტედტს. ჩადგომოდა ამ საქმეს სათავეში, მაგრამ უარი მიიღო მისგან. მიზეზად რუსეთის მთავრობისაგან საამისოდ რწმუნების უქონლობა დასახელა⁵⁶.

ამ მხრივ, მართებულად არ მიგვაჩნია ის შეხედულება. რომლის მიხედვითაც მეტალურგია, კერძოდ, რკინის დამუშავება ერეკლეს დროინდელ წამოწყებადაა მიჩნეული.

ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე არსებული ძველი მელითონების ნაშთების მეცნიერული შესწავლა სავსებით აქარწყლებს ზემოხსენებულ ფუძ და უსაფუძვლო მოსაზრებას⁵⁷. როგორც ზემოთაც ითქვა, სამიოდე წლის წინ ბოლნისის „სარკინეთა“ გათხრებმა ნათლად წარმოაჩინა ნივთიერი მაჩვენებლები ანტიკურ და ფეოდალურ პერიოდში აქ წარმოებულ სამთო-მეტალურგიულ სამუშაოთა შესახებ. არსებობს საბუთი იმისა, რომ XIII-ს მონგოლების მიერ დაბეგრული იყო საქართველოში რკინის მოხელე მჭედლები და რკინის მწარმოებელი პირები⁵⁸. აქედან ჩანს, რომ ფეოდალურ საქართველოში ხალხური რკინის მეტალურგია კარგად განვითარებული წარმოება იყო.

საერთოდ, საქართველოს ტერიტორიაზე მიკვლეული სამთო წარმოებისა და მეტალურგიის ნაშთები დროის სხვადასხვა პერიოდს განეკუთვნება. ქართველ არქეოლოგთა ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში აღრეული რკინის ხანა, დაახლოებით ძ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს⁵⁹. ამ შემთხვევაში მათი ამოსავალი წერტილია სამთავროს გათხრებით მოპოვებული ნივთიერი მაჩვენებლები.

საკითხთან დაკავშირებით არქეოლოგი გ. გობეჯიშვილი შეკვდევს აღნიშნავს: „სამთავროს სამაროვანმა, განსაკუთრებით გაითქვა სახელი გვიანდელი ბრინჯაოს და აღრეული რკინის ხანის ძვე-

⁵⁶ იხ. გულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის თარგმანი, თბ., 1961.

⁵⁷ აღ. კოკლავეაშვილი, რუსეთის როლი საქართველოს სამთო-მეტალურგიული მრეწველობის განვითარებაში, თბ., 1955, გვ. 330—340.

⁵⁸ Д. Пурцеладзе, Гуджарм, გვ. 78—79; С. Авалиანი, Крестьянский вопрос в Закавказье, Тб., 19-3, გვ. 63.

⁵⁹ განსხვავებულ მოსაზრებას აყენებს არქეოლოგი ჩ. აბრამიშვილი (იხ. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, საქ. მუზეუმის მოამბე, XXI—B, გვ. 293).

ლებით. ეს პერიოდი მოდის დაახლოებით ძ. წ. XIII—VII სს. მართალია, მე-XIII—X ს. სამარხებში რკინა არ ჩნდება, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ შიდა ქართლში ამ ლითონს არ იცნობდნენ“-ო⁶⁰.

დათარიღების ეს საზღვრები არქეოლოგ რ. აბრამიშვილს მართებულად არ მიაჩნია და გარკვეული საბუთიანობის მიხედვით საჭიროდ თვლის მის უფრო ღრმად გადაწევას. ამის საფუძველს იგი ხედავს, განსაკუთრებით, თრიალეთის ს. ბეშთაშენისა და ზოგიერთი სხვა კუთხის არქეოლოგიურ მასალაში, სადაც რკინა წარმოდგენილია გვიან ბრინჯაოს ხანის ადრეული პერიოდის ბრინჯაოს ნივთებთან ერთად, რაც მისი აზრით რკინის ათვისების ადრეულ პერიოდზე მიგვითითებს. აქედან დასკვნა: რკინის ათვისების თარიღი აღმოსავლეთ საქართველოში დგება არა X ს. ძ. წ., არამედ უფრო ადრე XIV—XIII ს. მიჯნაზე⁶¹. ავტორმა ამ პრობლემას სპეციალური ნაშრომი უძღვნა, რომელიც მოიცავს პერიოდს XIV—VI სს. ძ. წ. იგი საფუძვლიანად იხილავს ადრეული რკინის ათვისების საკითხებს აღმოსავლეთ საქართველოში და მართებულა მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე საინტერესო დასკვნამდე მიდის. დასაბუთებულია, რომ მის ზოგიერთ მოსაზრებას არ ამაგრებს ეთნოგრაფიული მონაცემები, რაც საერთოდ უგულებელყოფილია.

რკინა, ძველი მეტალების წყებიდან, მიჩნეულია უმცროსი ასაკის ლითონად⁶². იგი სამეურნეო ხასიათს იღებს მხოლოდ კლასობრივ საზოგადოებაზე გადასვლის დროიდან. ესაა ხანა გვაროვნული წყობილების დაშლისა და მონათმფლობელური საზოგადოების ჩამოყალიბებისა⁶³.

⁶⁰ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952 გვ. 74; შდრ., ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ოკორაში, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 65, 1957, გვ. 194—196; Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941 გვ. 52—53; ი. გძელიშვილი, სამთო წარმოების და მეტალურგიის უძველესი კერა ბოლნისში, მოხსენებათა თეზისები, 1959, გვ. 22—24.

⁶¹ რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში ტერიტორიაზე, საქ. მუზეუმის მოამბე, XXII—B, გვ. 293—295;

⁶² Ю. Липс, Происхождение вещей, М., 1954 გვ. 140.

⁶³ ფრ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა, კ. მარქსი, ფრ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. 11, თბ., 1950, გვ. 374.

საერთოდ, ლითონთა წარმოების პირველი ეტაპი მჭიდროდაა დაკავშირებული ნედლეულის წყაროსთან. ნედლეულის მოპოვება განუყოფელია ამ ნედლეულის დამუშავებასთან. შემდეგ ეტაპზე-კი ლითონის ხელობა ცალკე გამოეყო მეტალურგიას. როგორც მკვლევარნი მიიჩნევენ, ეს გამოყოფა ადრევე, სპილენძის ხანაშივე, მომხდარა. გვაროვნული საზოგადოების დაშლის პერიოდში, მართალია, მეტალურგია და ლითონთა დამუშავების ხელობა უკვე გამოიჯნული არიან, მაგრამ მისი ხასიათი ჯერ კიდევ ნატურალურია და სასაქონლო მიზნებს არ ისახავს. შემდეგში, როგორც წესი, ლითონის ნაწარმი აღებ-მიცემის საგანი ხდება და თანდათან სასაქონლო ხასიათს იღებს. ლითონი, კერძოდ რკინა — „ჭედილი“. თუ „უჭედელი“ სახით, წარმოადგენს გაცხოველებული ეკონომიური ურთიერთობის ერთ-ერთ მთავარ ობიექტს საშინაო და საგარეო ბაზარზე.

როგორც ცნობილია, თემურ-გვაროვნული წყობილების დროს მელითონეობა ატარებდა საერთო წარმოების ხასიათს. იგი თემის, გვარისა და ტომის საზოგადო საკუთრებას წარმოადგენდა. ზოგიერთი ცნობებით ამგვარ ხასიათს ატარებდა ამ უკანასკნელ ხანებშიც. რკინის დამუშავება აფრიკის ცალკეულ ხალხებში¹⁴. ანალოგიური სახისა უნდა ყოფილიყო რკინის წარმოების საზოგადოებრივი ფორმა ქართველ ტომებში — ხალიბებსა და მოსინიკებში ძველად, როგორც ამის შესახებ იუწყებიან ანტიკური მწერლების ცნობები. საყურადღებოა, რომ საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში უკანასკნელ დრომდე შემონახა რკინის დამორჩილების კოლექტიური წესები გადმონაშთების სახით. XIX ს. I ნახევრამდე კიდევ მოქმედებდნენ „სარკინეთში“-წედისი. ოკრიბა. ბოლნისი (ჩათახი), ამხანაგობის პრინციპზე გაერთიანებული „რკინისკაცები“.

საკითხთან დაკავშირებით საჭიროა ყურადღება მიექცეს ერთ გარემოებას. რკინის წარმოება თვით საწყის ფორმებში შეიცავდა რთულ სამუშაოებს, რომელთა შესრულება ერთი და ორი პირის ძალღონეს აღემატებოდა. თუ მადნეულის მიგნება-მიკვლევა ერთ

¹⁴ Л. Морган, Древнее общество, I, 1934, გვ. 10;

Р. III мидт, Очерки по истории горного дела и металлообработывающего производства в античной Греции, Изв. ГАИМК, М.-Л., 1936, Вып. 106.

კაცსაც შეეძლო, მისი მოპოვება-დამუშავება შრომის ერთობას მოითხოვდა. რაც არ უნდა აღვილი და მარტივი ყოფილიყო რკინის წარმოება პირველ ხანებში, ძალთა კოლექტიური გაერთიანების გარეშე უშედეგო იქნებოდა. ეს მომენტი თავიდანვე განსაზღვრავდა რკინის დამუშავების სოციალ-ეკონომიურ ხასიათს. საერთოდ, რკინის დამუშავების კულტურა, რომელსაც თან ახლდა საზოგადოების სამურნეო ცხოვრების სწრაფი წინსვლა, წარმოადგენს კლასობრივ საზოგადოებაში, არა მარტო ტექნიკური პროგრესის ბაზას, არამედ სოციალური და პოლიტიკური პრივილეგიების ერთ-ერთ ძირითად წყაროს. სამეურნეო და საბრძოლო რკინის იარაღი მფლობელის ხელში იყო არა მარტო საარსებო საშუალება, არამედ გარკვეული უპირატესობათა მიზეზი. ამიტომ ყველა ცდილობდა ამ წყაროს გადაგდებას თავის არხში.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ თემურ-გვაროვნული წყობილებისა მელითონეობის საქმის მორგანიზებელი ხელწიფება თვით თემს ეკუთვნოდა, რომელსაც სათავეში ედგა ხალხის მაერ არჩეული გვარის საბჭო, ხილო მისი დაშლის პერიოდში თემი რი (თემის ხელმძღვანელი). კლასობრივი საზოგადოების — მონათმფლობელური წყობილების ჩამოყალიბების შემდეგ, წარმოების ეს დარგი გაბატონებულ კლასის ხელში მშრომელთა ექსპლოატაციის ერთ-ერთ საშუალებად იქცევა. მომდევნო ფორმაციების — ფეოდალიზმისა და კაპიტალიზმის პერიოდში, რკინის წარმოება საზოგადოების ცხოვრებაში კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ხდება. გაბატონებული მმართველი კლასები ყველა ძალით ცდილობენ, რათა მეურნეობის ეს დარგი დაუკავშირონ თავის ინტერესებს და იგი ეკონომიური და სოციალ-პოლიტიკური ზეგავლენისათვის გამოიყენონ.

საქართველოს ტერიტორიაზე მიკვლევული სამთო-მადნო წარმოების, დამზადებული მადნეული, რკინაწილის ყორეები, მადნის ნავთიერი ნაკვალევნი — გულგამოცლილი რკინის საბადოები, საწური ქურები და სხვა აღჭურვილობათა ნაშთები მოწმობენ, რომ ძველ მელითონეებს ჩაუტარებიათ უდიდესი მოცულობის შრომატევადი სამუშაოები, რომელთა განხორციელება მოითხოვდა გარკვეულ საზოგადოებრივ ორგანიზაციასა და სახელმწიფოებრივ მზრუნველობას. მეორე მხრივ, ეს ფაქტები მოწმობს, რომ აღრეულ ხანებიდანვე რკინის კულტურას ხარბად დაწათებიან ჩვენი წინაპრები და იგი თავიდანვე გაუხდიათ თავისი ზრუნვის საგნად. ჩანს.

მათ კარგად ჰქონიათ შეგნებული მისი როლი და მნიშვნელობა ქვეყნის სამეურნეო და სამხედრო-პოლიტიკური ცხოვრებისათვის. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ საუკუნეთა მანძილზე ქართველი ხალხის გმირულ ბრძოლას, რიცხობრივად აღმატებულ მტერთა წინააღმდეგ, განაპირობებდა ლითონთა დამორჩილების მაღალი კულტურის საფუძველზე შემუშავებული უმჯობესი საქურველი უკანასკნელ ხანებში, საქართველოს მიწა-წყალზე წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად მოპოვებულია მდიდარი ნივთიერი მასალა, რომელიც მკაფიოდ გვისურათებს საქართველოს ისტორიის განვლილ ეპოქებს და სამეურნეო ცხოვრების ცალკეულ საფეხურებს. საქართველოს მუზეუმებსა და სიძველეთა საცავებში თავმოყრილი და დაუნჯებულია ძველი მელითონეობის ამსახველი არა მარტო „ხელადი“. არამედ მათ დასამზადებლად განკუთვნილი ლითონის ყალიბები (ნაირი სახის), ნახევრადნაშადი საგნები და რაც მთავარია, შზა მასალა, ლითონის კვერები, ლუგვები, შოლტები, და სხვ. ეს ყველაფერი იმას მოწმობს, რომ მელითონეობა ქართველი ხალხისათვის იყო არა „სხვაგნითური“ და გარეშე, არამედ „თავისიანი“ და „შინაური“, როგორც ხევსურნი ატყვიან: „ვითა ცას ნამი და მიწას ბალახი, ისე მათ ეს ხელობა დასაწყისიდან მოდგამდათ“.

სინამდვილეში, ქართველმა ხალხმა საუკუნეთა მანძილზე გამოატარა, გააღრმავა და სრულყო ხალხური მელითონეობა, რომელშიაც ბევრი საყურადღებო და გამოსადეგი ხალხური სიბრძნე და ცოდნა-გამოცდილებაა ჩაქსოვილი. ამ მიღწევათა პრაქტიკული მნიშვნელობა ახლაც დიდია და თამამად ინერგება ცხოვრებაში, კომუნისმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნის საქაროებისათვის. ამ მიმართებით, ძველი ქართული ხალხური მელითონეობის საკითხი კულტურულ-ისტორიულ მნიშვნელობასთან ერთად პრაქტიკული ღირებულებებისაა სახალხო-სამეურნეო ამოცანების თვალსაზრისით.

უნდა ითქვას, რომ ქვეყნის წინსვლა-განვითარების საქმეში რკინის როლი და მნიშვნელობა საყოველთაოდ აღიარებული ფაქტია. განსაკუთრებით დიდია მისი ხვედრიწონა ქართველი ხალხის ცხოვრებაში ისტორიულად⁶⁵. რკინის კულტურა, რომელმაც ადრე-

⁶⁵ იე, ქ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, 13, თბ., 1923; გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაკელი სახენელო, ენიშვი-ს მოამბე, ტ. 1, გვ. 288,

ვე მოიკიდა აქ ფეხი. ძალე მათი სამეურნეო და საზოგადოებრივი ყოფის მნიშვნელოვანი ფაქტორი ხდება. ქართველი ტომები, დაუფლებულნი რკინის კულტურას, ქმნიან დაწინაურებული და სრულყოფილი სახის იარაღს, რომლის ბაზაზე წარმოებს მონუმენტურ ნაგებობათა — საცხოვრებელ, სამეურნეო და საკულტო შრამელთა მშენებლობა⁶⁶, კლდეთა გამოკვეთვა მაღალი ხელოვნებით; ხეზე, ძვალზე, ქვაზე, ლითონზე მოსახვა-მოჭრელება იშვიათი გემოვნებით, შინამრეწველობის, ხელოსნობის ცალკეული დარგების ჩამოყალიბება-დაფუძნება და რაც მთავარია, რთული, ინტენსიური „მიწარობის“ განვითარება — ახოს აღება⁶⁷, რუსნმულეების გაწყობა და საერთოდ, სარწყავი და საირიგაციო სისტემების შექმნა⁶⁸. მევენახეობის, მებაღეობა-მებოსტნეობის განვითარება და სხვა. განსაკუთრებით გადაწყვეტ მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა რკინას, ჩვენი ქვეყნის თავდაცვისა და ბრძოლისუნარიანობისათვის. ხელმარჯვე და საგულდაგულოდ ნაჭედი საქურველი, ქართველის მარჯვენას მატებდა ძლიერებასა და შემართებას. ამ მიმართებით, რკინა, დაპურების წყაროც იყო და საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვის საშუალებაც. ქართველს ცალი ხელი რომ გუთნისათვის ეკიდა, ცალით მახვილი ეპყრა. მიწარობა და პელითონეობა ერთიმეორეს ავსებდა. ასე გამოატარა ისტორიულ ქარცეცხლში ქართველმა ხალხმა სახალხო მეურნეობის ეს ორი ძლიერი და მნიშვნელოვანი დარგი.

ამიტომ, საკვირველი არ უნდა იყოს საქართველოს ტერიტორიაზე უღებდე დაშთენილი რკინის წარმოების მრავალი ნაკვალევი და „რკინის კაცების“ მიერ „მორკინული“ საბადოები, რაც უეჭ-

⁶⁶ გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია. ტ. I, თბ., 1936; შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია. ტ. I, თბ., 1944.

⁶⁷ G. Tschitaja, *Hakbau in westlichen Georgien (Kolchis), Agrar-ethnographie, Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde, Band 13, Berlin, 1957.*

გ. ქალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 13.

ვ. ითონიშვილი, ხვნა-თესვა ხევში, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, 1953, №5.

⁶⁸ ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 141—190; შ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1961;

ველს ზდის ინტენსიური მელითონეობის არსებობის ფაქტურ სინამდვილეს. თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა რკინას ამა თუ იმ ხალხის ცხოვრებაში მკაფიოდ ჩანს ებრაელთა მემატიანის იმ ცნობებით, რომელიც შეეხება ფილისტიმელთა დამოკიდებულებას ისრაელთადმი „...ხოლო მკვდელნი რკინისანი არა იპოვნეს ყოველსა შორის ქვეყანასა ისრაელისასა, რამეთუ თქვიან უცხო თესლთა (ფელისტიმელთ — ნ. რ.). ნუ უკვე იქმოდინან ებრაელნი მახვილსა და შუბსა. და ვიდოდნენ ყოველნი ძენი ისრაელისანი ქვეყანასა და უცხო თესლთა ჰედად თვითეული თვისისა მანგლისა, და საჭურველისა მათისა“ (1 მეფეთა, თ. 13—30). ი. ლიპსი სამართლიანად შენიშნავს: „ჩანს, რკინის დაუფლება იმ დროს სწვეტ-და ბრძოლის ბედს და განსაზღვრავდა მსოფლიო ისტორიის მსვლელობას“-ო“. ასევე, ნაირსახის სამიწათმოქმედო რკინის იარაღების შემუშავებისა და რთული სახვნელი იარაღების — სახნის-საკვეთელთა დამზადების საქმეში, ადგილონრივი ჩედლეულის საფუძველზე. რკინის მასალის თანაარსებობა წარმოადგენდა მნიშვნელოვან ფაქტორს, რომელიც განაპირობებდა განვითარებული და მოწინავე მიწათმოქმედების ჩამოყალიბებას საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში“. ამ მიმართულებით პლინი მართებულად აღნიშნავს: „რკინის საბადოები აძლევს ადამიანს საუკეთესო მასალას. რომელსაც იყენებს იგი თავის საკეთილდღეოდ. მაგრამ ამასთანავე, ბოროტი საქმისათვისაც. რკინის იარაღებით ვაჭუშავებთ მიწას. ვკაფავთ ტყეებს, ვსხლავთ ხეხილს, ვაშენებთ სახლებს. ვამუშავებთ ქვას, ხეს, ვამზადებთ სხვადასხვა სახმარ საგნებს. მაგრამ რკინის იარაღსავე ვხმარობთ ომის საწარმოებლად და ძარცვა-გლეჯისათვის. ჩემის აზრით, ადამიანის გონების ნაეშმაკართაგან რკინა ყველაზე ცოდვიანი ნამოქმედარია, მაგრამ ამაში ბრალი ადამიანს მიუძღვის და არა ბუნებას. იგი შეიძლება უვნებელყოთ და მხოლოდ კეთილი საქმისათვის მოვიხმაროთ“¹⁰-ო.

როგორც ჩანს, ანტიკურ ხანაში რკინის იარაღს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა სოფლის მეურნეობისათვის. ინტენსიური მიწარობა დიდად იყო დამოკიდებული გუთნის კულტურასთან. როგორც ცნობილია, გუთნით მიწის დამუშავების ხანა, ეს უმაღლესი კულტურის სამეურნეო საფუძველი, გაპირობებულია

¹⁰ Ю. П. Ив. დასახ. ნაშრ., გვ. 154—5.

¹¹ გ. ჩიტაია, რაჭული სახვნელი, ენციკლოპედია, ტ. 1, გვ. 290; მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 123.

¹² Plinius, Nat. hist.

ლითონთა, კერძოდ, რკინის გამოდნობის ხელოვნებით. მეცნიერებაში არსებული შეხედულებით, დამწერლობისა და „სახენელის“ გამოჩენას წინ უსწრებს ლითონის გამოდნობის კულტურა.

სახენელი იარაღების წინსვლა-განვითარების საქმეში დიდი როლი შეასრულა და საგრძნობლად გააღრმავა მათი ფუნქცია რკინის ნაწილების დართვამ. საერთოდ, რთული სახენელი იარაღების შემუშავებას და მათი გენეზისის საკითხს პროფ. გ. ჩიტაია წინააზიის სამყაროს უკავშირებს, განვითარებული ლითონის კულტურის პირობებში⁷².

საინტერესოა, რომ შიწარობის ქვეყანა, საქართველო. რომელიც საკმაოდ ბევრ რკინას ხარჯავდა ამ საქმისათვის არა თუ აკმაყოფილებდა შინაურ ბაზარს, არამედ საკმაოდ რაოდენობით გაქონდა მეზობელ ქვეყნებში⁷³.

ამგვარად, ძველი ქართული ხალხური მელითონობა კერძოდ, რკინის დამუშავების კულტურა სათავეს იღებს ძველ ეპოქებში. იგი წარმოადგენს ერთიან ჯაჭვს, დაწყებული გვიანბრინჯაოს ხანიი და გათავებული სოციალისტური ეპოქით. გავლილი აქვს განვითარების საკმაოდ ვრცელი გზა — პრიმატიული ტექნიკური წესებიდან ელექტრო-მეტალურგიულ ხერხებამდე. ამ პერიოდში მან დააგროვა და შეიმუშავა მდიდარი გამოცდილება და ტექნიკური საშუალებანი ლითონთა დამორჩილების საქმეში. უნდა აღინიშნოს, რომ XIX ს. ქართული ხალხური მეტალურგიის განვითარებისა და სრულყოფის საქმეში დიდი და დადებითი როლი ითამაშა რუსეთის მოწინავე მეტალურგიულმა კულტურამ./

რუსეთის სამთო ექსპედიციების მუშაობის შედეგად საფუძვლიანად იქნა გამოკვლეული და შესწავლილი საქართველოს სამთო-მადნო წარმოებისა და ნედლეულის რესურსები. სპეციალისტების მიერ ჩატარებული გეოლოგიური და მინერალოგიური კვლევები საფუძვლად დაედვა რკინა-სპილენძის, ტყვიისა და ოქრო-ვერცხლის საბადოების დამუშავებას. რომელთაც საერთოდ დიდი გამოყენება და მნიშვნელობა ჰქონდათ სახალხო მეურნეო-

⁷² Г. Ч и т а я, Земледельческие системы и пахатные орудия Грузии, Вопросы этнографии Кавказа. Тб., 1952.

⁷³ შდრ. კ. ქუღელი, ა. ქეჩუაშვილი, ფოლადის სახნისის შერჩევა საქართველოს მძიმე ნიადაგებისათვის, „საქ. მეცნ. აკად. მოამბე“, ტ. X, № 6, გვ. 357.

ბაში უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდში, რუსეთის სპეციალისტებმა პირველად მოგვცეს საქართველოს ლითონეულის ხარისხისა და მარაგის სათანადო გამოკვლევა. რაც 'თავარია, მათ დაგვიტოვეს აღწერილობები იმ ხალხური წესებისა და ხერხების შესახებ. რომელსაც იყენებდნენ ჩვენი ძველი წინაპრები და რაზედაც ეყარებოდა ქართული ხალხური სამთო-მეტალურგიული ტექნიკა. ამ მონაცემების შუქზე შესაძლებელი ხდება ძველი ქართული ხალხური მელითონეობის ისტორიის უკეთესად შესწავლა. ხალხური მელითონეობის ისტორია არის სახალსო დოვლათის შექმნისა და მისი შემქმნელი ხალხის ისტორია. უფრო კონკრეტული ამოცანა ისაა, რომ ძველი ხერხებისა და წესების კრიტიკული შესწავლა ხელს უწყობს ჩვენი დროის მეტალურგიის გაზრდილ მოთხოვნებს.

თავი პირველი

რკინის წარმოება

ნედლეულის კვანძები, საბადოები, რკინის ჯვლი წარმოების ნაშთები, მადნის მოპოვება და დამუშავება, წარმოების ტექნიკური აღზრდილობა

რკინა ერთ-ერთი ყველაზე საჭირო და პირველი მოთხოვნილების ლითონია, მისი საწარმოო მნიშვნელობა, განსაკუთრებით ჩვენს დროში, ერთობ დიდია. სპეციალისტების შეხედულებით, რკინის მინერალი მიწის წიაღში საკმაოდ რაოდენობითაა წარმოდგენილი. ზოგიერთი მკვლევარის, მაგალითად, აკად. ა. ფერსმანის მიხედვით, რკინის შემცველობა დედამიწის ქერქში 5,1% შეადგენს¹. თავის მხრივ, არც რკინაა თავისუფალი ცალკეული მინარევებისგან. მასში შედის ბევრი ისეთი მინერალი, რომელიც განეკუთვნება სულფიდების, სილიკატების, ჟანგეულთა, კარბონატთა და თვითნაბადთა კლასს. საერთოდ, რკინის მადნეულს, იმის კვალობაზე, რომელი მინერალი სჭარბობს მასში, ხუთ ჯგუფად ჰყოფენ: მაგნიტურ, ჰემატიტურ, ჰიდროგიოტიტურ, კარბონატურ და რკინიან-ქლოროვანად. საერთოდ რკინის საბადოები განეკუთვნება სხვადასხვა გენეტიურ ტიპებს². საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულია უფრო მაგნიტური რკინის მადანი.

საქართველო საკმაოდ მდიდარია რკინის მადნეულით. რკინის საბადოები, მეტნაკლები რაოდენობით, ყველგან გვხვდება, საქართველოს თითოეულ კუთხეში. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ საბადოების მნიშვნელოვანი ნაწილი ადგილობრივ მოსახლეობას,

¹ А. Ферсман, Избранные труды, т. III, АН СССР, М., 1955.

² К Габуння, железо, Минеральные ресурсы ССР Грузии, Тиф. 1933; Г. Твалчреидзе, Природные ресурсы Грузинской ССР, Тиф., 1, 1958.

ძველადვე უქცევია „გამოწვევის“ (ექსპლოატაციის) საგნად. ამასთან დაკავშირებით, საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში რკინის მადნის მოპოვება-დამუშავება XIX საუკუნის 80-იან წლებამდე გრძელდებოდა (წედისი, ოკრიბა, ჩათახი, მესტია). უკრაინის ხანებში, საქართველოს მიწა-წყალზე ჩატარებული რკინის საბადოების კვლევა-ძიების შედეგად გაირკვა, რომ საწარმოო მნიშვნელობის მქონე, შედარებით დიდა კონცენტრაციის რკინის მადანი მოიპოვება ბოლნისის რაიონის მიდამოებში. ისე, რომ, ყველაზე საიმედო და პერსპექტიული ჩანს ესევე ძველი წარმოების უბანი — ფოლადაურის საბადოები³.

როგორც ცნობილია, საქართველოს რკინის მადნეულთა საბადოები. ტერიტორიული განლაგების მიხედვით, შეიძლება დაჯგუფდეს რამდენიმე მთავარ უბნად: აფხაზეთის, იმერეთის, რაჭა-სვანეთის, გურია-სამეგრელოს, ქართლ-კახეთის, აჭარა-თრიალეთისა და სომხეთის რაიონად.

სპეციალისტთა გარკვევით, საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება წარსახის, გენეტური ტიპის რკინის მადნის საბადოები. ისინი წარმოდგენილია, უმთავრესად, მაგნეტიტური კონცენტრაციის სახით და შეიცავენ, ძირითადად, წითელ რკინაქვას (ქვაწითელას, ნ. რ.), მაგნეტიტს, ლიმონიტსა და რკინის ბჰკვალას. საბოლოოდ, ყველა ამ წიაღისეულის შემცველად, სპეციალისტები მიიჩნევენ ლითონთა წარმომშობ ორ დიდ ზონას: პირველი მოქცეულია მთავარი კავკასიონის სისტემაში, გასდევს მთავარ ქედს — ალაზნის ხეობიდან მდ. ბზიბამდე; მეორე — მეორე კავკასიონის სისტემაში, კოროხის ხეობიდან მტკვრის ხეობამდე.

³ ივ. მექმარიაშვილი, ნაკვეთები საქართველოს სამთო-მეტალურგის ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 56 (ხელნაწ.); ალ. ჯაბაღარი, საქართველოს ნედლეული რესურსები, თბ., 1940, (ხელნაწ.); ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი და მეორე, 1913, გვ. 54, 35.

⁴ ამჟამად, საქართველოს გეოლოგიური სამმართველოს შეთავაზებით, ეცხობელებული დაზვერვითი-გეოლოგიური კვლევა-ძიება სწარმოებს საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული, როგორც დღემდე ცნობილი, ისე ახლად აღმოჩენილი რკინის მადნის საბადოების ნედლეული მარაგისა და ხასიათის გასარკვევად. განსაკუთრებით ინტენსიური გეოლოგიური სამუშაოები მიმდინარეობს ბოლნისის რაიონში, სადაც მოკვლეულია ძველ გამოწამუშევართა მრავალი უბანი და „სარკინეთი“. უნდა ითქვას, რომ რუსთავის მეტალურგიული ქარხნის ნედლეულით მომარაგების პრობლემასთან დაკავშირებით ფოლადაურის რკინის მადნეულს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება. სამუშაოებს ხელმძღვანელობს გეოლ. მეცნ. კანდ. გეოლოგი დ. დვალაძე.

1 აფხაზეთში რკინის მადნის საბადოები მოიპოვება მდ. ბზიბის ხეობაში. ათახგეს ულელტეხილთან, მთა აფშარას სამხრეთ ფერდობზე⁵; მდ. ლალიძგას ხეობაში — „ფშიშხას“. სამთო ინჟინერის კარინციკის მიხედვით⁶, ეს საბადო „ქვაწითელა“ მადნის საკმაოდ მდიდარ ფენას წარმოადგენს (მადნის სისქე უფროს 70 სანტიმეტრს). მისი დამუშავება სასარგებლო იქნება იმიტომაც, რომ იგი ასლოა ქალ. გუდაუთასთან. ზამთრით, რკინის მადანი მოიპოვება „ქიშრას“ დედეებსა და ქედებზე, უფრო ჰემატიტის ჯიშისა. წინააღმდეგობის მადნის ნიმუშების ანალიზი უწარმოებია ინგლისის საზოგადოების ერთ-ერთ წევრს, რომელსაც ასეთი შედეგი მიუღია: პირველი ნიმუშის ანალიზით — ეანგი რკინისა = 93%, ეანგი — 2,6%, ფოსფორის მკავა — 3,3%, არამინერალური — 1%; მეორე ნიმუშის ანალიზით რკინა = 55,8%; მესამე ნიმუშის ანალიზით რკინა = 55,2%. ჯგარდა ამისა, მურა რკინის საბადოები მოკვლეულია მდ. კოდორის ხეობაში⁷.

სვანეთში, რკინის მადნის საბადოები აღმოჩენილია რამდენიმე ადგილას: მდინარე ცხენისწყლის სათავესთან — ცუნას⁸; უშგულის მყინვარის თხემთა ძირას და ქვემო იფარის მთებში⁹.

გურიაში რკინის საბადოები აღმოჩენილია, ისევე როგორც აჭარაში, შავი ზღვის პირად, მდ. სუფსასა და ნატანებ შორის გაწვილი 7—10 კმ. სივრცის ზოლზე. იგი წარმოდგენილია მაგნიტური ქვიშის სახით, უფრო შეურეველად, ნიჟარებით მოფენილ ქვიშაზე, ან ცალკეულ შრეებად, რომელთა სისქე, ადგილ-ადგილ, 3—5 დიუმს აღწევს. ეს ფაქტი აღნიშნულია გეოლოგი აბიხისა. სიმონოვიჩისა და ინჟ. სოროკინის მიერ¹⁰.

სამთო ინჟ. კრუგის აზრით¹¹, შავი ზღვის სანაპიროებზე მაგნიტური რკინის მადნის ამ ადგილებში გაჩენა გამოწვეულია მთებში ბაზალტთა დაშლის შედეგად, რომლის ნამუსრალი ბლომად ჩააქვს, ჩამორეცხვით, სუფსასა და სხვა მდინარეებს შავ ზღვაში.

⁵ Гора „Дзышра“ — Абаху и его рудные залежи, Пол. ископ. М., 1917, გვ. 76; Данилевский, Кавказ и его горные жители, М., 1846, გვ. 80.

⁶ С. Деибский, Санчарское месторождение, Одесса, 1901.

⁷ Отчёт Кавказ. Горн. Управл., Тб., 1907, გვ. 71.

⁸ Природные ресурсы Груз. ССР, т. I, М., 1958, გვ. 81.

⁹ Г. Раде, Путешествие, Зап. КОРГО, кн. VIII, გვ. 187; СМОМ-ПК, вып. X, Тб. 1890, გვ. 8.

¹⁰ Полезн. ископ. М., გვ. 77.

¹¹ Полезн. ископ. М., 1917, გვ. 199.

სადაც იგი სხვა ნივთიერებებთან ერთად ილექება აქწინგრევის შედეგად ჩამორეცხილი ნალექი შეიცავს 11% წმინდა რკინას.

იმავე ცნობებით, მაგნიტური რკინა მოიპოვება აგრეთვე მდ. ნატანების მარცხენა ნაპირას, სოფ. ვაკიჯვრის მახლობლად ჩხიკვასა და ჩაჩუას ხევში¹². საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ სპეციალისტთა გამოკვლევების მიხედვით, შავი ზღვის სანაპირო ზოლა, დაწყებული ბათუმის სანახებიდან გაგრამდე, შეიცავს რკინანარეკ ქვიშას. რომლის 1 მესამედი წარმოადგენს 50—52% მაგნიტურ რკინას¹³.

ინე. სამარინის სიტყვით, მარტო გამოკვლეული ადგილები აქ უბანზე შეიცავს 100 მილიონ ტონა რკინის მადანს. ჯერ ზედმიწევნით არ არის გარკვეული არც მისი წარმოშობა და არც მისი მარაგი. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ეს ადგილები ყურადღებას იქცევს იმით, რომ ამისთანა საბადოების დამუშავება შედარებით ადვილი და მარჯვე მისადგომია. ჯ.

ჯიმერეთის სანახებში რკინის საბადოები მოიპოვება მდ. ტყიბულის სათავესთან—ურგების მთაში, სადაც იგი გაფანტულია ცალკეულ ბუდობებად. აგრეთვე, სოფ. საკირისა და საწირის ჩრდილო-დასავლეთით 8—10 კმ. დაშორებით. აქაური „უმი ლითონი“ წარმოადგენს მურა რკინას (წყილე ჯელეზო¹⁴). იმავე ნასიათის უმა ლითონის საბადოებია სოფ. შრომაჟ ახლო, მდ. ძირულასა და ჰაქარულას შესართავთან, სოფ. წევასთან, მდ. ჩხერიმელის მარჯვენა ნაპირზე და მდ. კაცხურას დელეში, სოფ. კაცხთან¹⁵.

ინე. კონიუშევსკის მიხედვით, ჭალის აგარაკში, ბევრგან ყრია წიდა და რკინანარევი ქანების ნატეხები, რაც ოდესღაც აქ რკინის წარმოებას უნდა მოწმობდესო. აგრეთვე, რკინაწიდის დიდი გროვებია სოფ. პერეეთან, დარკასთან, წოასთან, მთა პერანგასა, სკეფარის და გულიკეთის ძირად: მდ. კურნალის, კინტურის ნაპირას სოფ. თავთისს და სხვაგანო¹⁶.

¹² Н. Лебедев, Геологич. исслед. в долине р. Чорохи, Мат. для геол. России, кн. I, гл. 94;

¹³ А. Хвичия, Предварительные заметки об использовании магнитных песков Черноморского побережья. Архив НКТП Грузии; Г. Абих, Месторождение магнитного железняка на берегу Черного моря, Горный журнал, 1856, ч. III, гл. 42.

¹⁴ Пол. Ископ., М., 1917, гл. 77.

¹⁵ იქვე, გვ. 78.

¹⁶ Конюшевский. Материалы для геологии Кавказа, Сер. 3, кн. 7, гл. 87.

რაჭის მიწა-წყალზე რკინის მადნის საბადოები მოიპოვება: სოფ. წედისის მახლობლად. მდ. ჭეჭორის მარჯვენა მხარეს. შიციავს წითელ და მურა რკინის მადნეულს, რომელიც შერეულია ქვაკირში¹⁷. აქვე, „ველუანთას“ მიდამოებში ოთხ ადგილას არის ძველი გამონამუშევრები. რკინის დამუშავების ნაშთები მიკვლეულია ბუბის მთაში, სოფ. გლოლის მახლობლად¹⁸.

აქვე ასახელებენ რკინის საბადოებს სოფ. გვირასთან, გოგოლეთთან, მახვის თავთან, უწერასთან და სხვა¹⁹.

კახეთში რკინის მადნის საბადოები ცნობილია სოფ. ზემო პანკისის მიდამოებში, მდ. ალაზნის მარჯვენა მხარეს. ამის შესახებ პროფ. ბოგდანოვიჩი შემდეგს აღნიშნავს: „პანკისის ხეობაში, სოფ. ომალოსთან არის რკინის მადნის საბადოები, სადაც წარმოდგენილია მაგნიტური რკინისა და რკინის კრიალას მადანი. ისინი სავსებით ანალოგიურნი არიან ჩათახის რკინის მადნეულისა“²⁰.

ქართლის ტერიტორიაზე რკინის საბადოები მოიპოვება მრავალ ადგილას: მდ. ლოპანასა და აბანოს წყლის შესართავთან. ამას ხეობაში, სათერძეს სათავესთან, მთა „კვირიანას“ ახლო; ქალ. კასპის მახლობელ სანახებში — სადაც მიკვლეულია 9 ცალკეული ფენა ე. წ. რკინოვანი კირთხა, რომელიც შეიცავს 21% წმინდა რკინას²¹. განსაკუთრებით მდიდარია რკინის მადნეულით ქვემო ქართლის სანახები — მდ. ხრამის, ალგეთის, ფოლადაურის, ბოლნისისწყლის და საერთოდ, ლელვარის მთების გაცოლებით. ამასთან, უნდა აღინიშნოს „ბედენის“ რკინის მადნის საბადოები მანგლისის სანახებში, ს. კლდეეთის დასაცლეთით მდ. ხრამის და ალგეთის წყალგამყოფ ქედების თხემთა შორის.

უნდა ითქვას, როგორც ამას ალ. ჯაბადარი აღნიშნავს. ამათუ იმ საბადოს დამუშავება დიდად არის დამოკიდებული არა მარტო რკინის მადნის ღირსებაზე, არამედ მასთან ერთად როგ სხვა

¹⁷ Пол. Ископ., М., 1917, გვ. 78

¹⁸ Смирнов, Геолог. описание части Рачинск. уезда, М. д. Г. К., С. 3, кн. 7, გვ. 133.

¹⁹ Пол. ископ., М., 1917, გვ. 202; Симонович, Сорокин и Бацевич, Геолог. описание частей Кут. и Шоропанск уездов, Мат. для геолог. Кавказа, 1874, გვ. 45.

²⁰ Г. Симонович., Геолог. набл. в области рр. Иоры и Алазани, Мат. д. Геол. К. С—П, кн. 9; К. Богданович, Железные руды России, გვ. 220; К. Габуння, Обзор месторождений руд черных металлов в Грузии, 1931, Архив ИТ Грузии.

²¹ Г. Симонович, Геологич. набл. в бас. левых притоков Куры. Мат. для Геол. Кавказа, Сер. 2, кн. 6, 1892, გვ. 368.

ხასიათის მოვლენასთან: მარაგის რაოდენობაზე, გზა მისადგომებზე, სამთო-მადნო წარმოების დონეზე და სხვა. უკანასკნელ დრომდე უფრო მიღებული იყო რკინის მადანი — „ქვაწითელა“ (წითელი რკინა), რომელშიაც ყველაზე მეტი წითელი რკინაა და ამიტომაც უფრო ფასობდა, ვიდრე მაგნიტური რკინის მადანი. ამას გარდა, მიჩნეულია უმჯობესად, როდესაც მადანში მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი ფოსფორი. გოგირდი. ტიტანი. მას ღირებულებას უკარგავს: კირის, კაჟ-მიწის, მაგნეზიის სიჭარბე და ზედმეტი ტენიანობა.

სპეციალისტების აზრით, საქართველოში აღმოჩენილი²² რკინის მადნეულის ჯგუფიდან — მაგნეტიტური მადანი ძნელი საღნობია. აქვს თვისება მაგნიტისა. საერთოდ, წმინდა რკინა გამოდის 40—67%, უფრო ხშირად კი 55—65%. „რკინის ბრჭყვიალა“ და წითელი რკინა ითვლება საუკეთესოდ. წმინდა წითელ რკინას უწოდებენ ჰემატიტს. ინგლისში ამ რკინას ყიდნიან განსაკუთრებული მარკით. ეს ორი უკანასკნელი ჯიშის მადნეულა შეიცავს ლითონეულ რკინას 42—47%, უფრო ხშირად 50—63%-ს.

მურა რკინა („ბურთე ელფზო“) სხვადასხვა შემადგენლობისაა. იგი შეიცავს 45—53%-ს, მაგრამ ჩვეულებრივ 30% რკინას.

რაც შეეხება რკინაქვას („ელფზნიაკ“), იგი მოკვითალო-რუხი ფერისაა და შეიცავს 30% რკინას.

საკითხთან დაკავშირებით ალ. ჯაბაღარი მართებულად შენიშნავს, რომ პირველად აღმოჩენილმა რკინამ და მისი მოხმარების საჭიროების აუცილებელმა გამორკვევამ შექმნა გეოლოგიური ხანა. წოდებული რკინის პერიოდად. არც ერთ სამრეწველო ლითონს იმდენი მოთხოვნილება არა აქვს, რაც რკინას (თუჯისა და რკინა-ფოლადის სახით).

ამ ლითონის ფართოდ გამოყენება მაჩვენებელია, ამჟამად, ამა თუ იმ ქვეყნის ეკონომიური და კულტურული დაწინაურებისა. 1920 წლამდე 6,5 ფ. რკინა მოდიოდა 1 სულზე ამერიკასა, ინგლისსა, საფრანგეთსა, გერმანიასა და ბელგიაში; რუსეთში კი ერთ სულზე, რევოლუციამდე, მოდიოდა 1,5 ფ.

უკანასკნელად, როდესაც ქვეყნებმა მიაღწიეს ლითონის დამორჩილების უფრო სრულყოფილ გზებს, გაიჩვენა, რომ 1800 წელს მთელ

²²საბჭოთა პერიოდში ჩათახის, იგივე სარკინეთის საბადოები დაიარა განსაკუთრებულმა კომისიამ, რომელშიაც შედიოდა ცნობილი გეოლოგი კ. გაბუნია.

მსოფლიოში 225,000 ტონა თუჯი იყო დაჭზადებული; 1900 წელს კი 42 000 000 ტონა. ერთი სიტყვით. ამ ციფრების შედარება მოწმობს, თუ რამდენად იმატა ერთი საუკუნის მანძილზე რკინის დამუშავების მოთხოვნილებამ. იმავე ავტორის მიხედვით, უკანასკნელ ხანებში ა/კავკასიასა და საქართველოში რკინაზე მოთხოვნილება კმაყოფილდებოდა სხვა ქვეყნებიდან შემოტანილი რკინით. ამ მიმართებით მას მოყავს საინტერესო მაჩვენებლები, რომლის მიხედვით ამიერკავკასიაში შემოუტანიათ უ ხ მ ა რ რ რ კ ი ნ ა : 1912 წელს — 5399951 ფ., 1913 წ. — 7517441 ფ., 1914 წ. — 8855399 ფ. აქედან, მარტო საქართველოში შემოუტანიათ: 1912 წ. — 703012 ფ., 1913 წ. — 804336 ფ., 1914 წ. — 795506 ფ.; მარტო ფოთში შემოუტანიათ თუჯი: 1912 წ. — 58896 ფ., 1913 წ. — 37434 ფ., 1914 წ. — 4034 ფ.; რ ე ლ ს ე ბ ი : 1912 წ. 71651 ფ., 1913 წ. — 2900 ფ., 1914 წ. — 4622 ფ.²³.

1962 წელს მარტო საბჭოთა კავშირმა დაამზადა 55.3 მილიონი ტონა თუჯი და 76,3 მილიონი ტონა ფოლადი²⁴.

ამგვარად, საქართველოს რკინამადნის საბადოები წარმოგიდგება ორი სახით: ერთი წყება ამ საბადოებისა „მოხდილია“ ე. ი. „ნაწველია“ სხვადასხვა დროსა და ხარისხით. მეორე წყება საბადოებისა, როგორც ითქვა, უკანასკნელ დროსაა მიკვლეული და მათი გამოწვევის ხასიათი დადგენილი არ ყოფილა, ისინი შესწავლას მოითხოვს: როგორც „მოხდილი“, ისე „ქოუხდელი“ საბადოების გავრცელება საყოველთაოდ საქართველოს ტერიტორიაზე, წარმოადგენდა არსებითად, ძირითადად ფაქტორს რკინის კულტურის აღმოცენება-განვითარებისათვის ჩვენს ქვეყანაში.

ნივთიერი მაჩვენებლების მიხედვით ირკვევა, რომ მელითონობამ, კერძოდ, რკინის მეტალურგიამ ქართველ ტომებში აღრევე მოიკიდა ფეხი და საერთო გავრცელება კპოვა. შეიძლება ითქვას, ძველ ქართულ ხალხურ მეტალურგიას განაპირობებდა ადგილობრივი მადნეულის რესურსები.

მადნის ნედლეული მარაგი, მართალია, უფრო საქართველოს შთიან ადგილებში მოიპოვებოდა, მაგრამ იგი საკმაო რაოდენობით იყო წარმოდგენილი ბარადაც. მაგალითად, შავი ზღვის სანაპირო

²³ ალ. ჯ ა ბ ა დ ა რ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 270—285.

²⁴ „Газ. „Заря Востока“, № 23, Т6., 1963.

ზოლში. ბათუმიდან დაწყებული მდ. სუფსა-ნატანების შესართავამდე, უხვად არის დაფლული მაგნიტური რკინა-მადანი. მახლობელ სანახებში, ამ უკანასკნელ წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური თხრების შედეგად მოპოვებული რკინის წარმოების ნივთიერი ნაშთები. რასაც ემოწმება ანტიკური²⁵ მწერლების ცნობებიც, უჩვენებს. რომ ეს საბადოები, გარკვეულ პერიოდში, გამოყენებულა უნდა ყოფილიყო რკინის საწარმოებლად.

ამგვარად. შავიზღვისპირეთი წარმოადგენს მაგნიტური რკინის მეორად საბადოებს, პირველადი კი იქ უნდა ვეძიოთ, სადაც სათავეს იღებს მასში შენაკადი მდინარეები, რომელთაც დროთა განმავლობაში დაუშლიათ მადნეული ქანები და შეუხიდავად ზღვაში, სადაც ის დალექილა ფენებად.

სპეციალისტების გამოკვლევით, შავიზღვისპირეთის მაგნიტური რკინის მადანი წმინდა რკინას მხოლოდ 11% შეიცავს; აგრეთვე, მასში ურევია ტიტანიტი, რაც შედარებით აძნელებს მის რკინად დაწურვას. საერთოდ ცნობილია, რომ ისეთი მინარევები, როგორცაა: ტიტანიტი, გოგირდი, დარიშხანა, ტყვია, ფოსფორი და სხვა. ერთობ აზიანებს და ხშირად უვარგისსა ხდის რკინას, ამიტომ ისინი მავნე მინარევებად ითვლებიან. ძველად, მელითონე „რკინის კაცები“ წედისსა და ოკრიბაში, მამა-პაპური ცოდნა-გამოცდილების მიხედვით მშვენივრად ერკვეოდნენ ამ საქმეში და მთელი მონღომებით ცდილობდნენ რკინამადნის დახალასებას დაწურვამდე, რასაც „გარჩევას“ უწოდებდნენ. მეორე მხრით მათ კარგად იცოდნენ მაღალი ხარისხის რკინის მისაღებად, სასარგებლო სარეველთა — მარგანეცის და სხვათა გამოყენება და მით დასაწური მადნის „შეკაზმვა“ (გამდიდრება).

შავიზღვის სანაპიროებზე მოსახლე ხალიბებს მიერ მდინარეთაგან შემოზიდული. დანალექი რკინის ქვიშა-მადნისაგან ჩინებული რკინის დამუშავების შესახებ საყურადღებო ცნობები აქვს დასახელებული პსევდო არისტოტელუსა და ამბობენ ხალიბური რკინის განსაკუთრებულ წარმომავლობას. იგი წარმოდგება ქვიშისაგან. რომელსაც მოეზიდებიან მდინარეები. ზოგიერთის თქმით. ამ ქვიშას რეცხავენ და აღნობენ ცეცხლზე. ზოგიერთი კი ამბობს:

²⁵ ასევედ არისტოტელუს ჩვენება. იხ. В. Платшев. Известие древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, вып. I, ч. II. 1893. გვ. 380.

გარეცხვისას ძირს დაღეჭილ ქვიშას რამდენჯერმე რეცხავენ და ისევ აღნობენო. მასთან, უმატებენ მას „ცეცხლგამძლე“ ქვას. როტულიც მათ ქვეყანაში ბევრია. აი, ამგვარი რკინაა ენგეს რომ არ იკადებს და ყველა რკინას სჯობს. იგი რომ ერთ ლუმელში არ დნებოდეს ვერცხლისგან არ გამოირჩეოდა. მხოლოდ ისაა, რომ იგი მცირე რაოდენობით მოიპოვება“-ო²⁶.

ზემოხსენებული ცნობები ორმხრივაა საინტერესო: იგი ხაზს უსვამს ზღვისპირა მაგნიტური რკინის „ქვიშამადნის“ დამუშავების ფაქტებსა და მისი წარმოების რთულ პროცესებს, ხოლო მეორე მხრივ აღნიშნავს ამგვარი რკინის სიმცირეს. თუ გავითვალისწინებთ იმ ამბავს, რომ შავი ზღვის სანაპირო ზოლში არსებული მაგნიტური რკინის მეორადი საბადოები, ქვიშამადნები წმინდა რკინას მხოლოდ 11% შეიცავს, ნათელი გახდება ის სიძნელე და სირთულე, რასაც მოითხოვდა მისი დამუშავება. მიუხედავად ამისა, ხალიბები მაინც თუ აწარმოებდნენ ამგვარი მადნეულისაგან რკინის მიღებას, ეს იმიტომ რომ იგი მაღალი თვისებისა და იშვიათი ღირსების იყო და ეს თვისებებურება განაპირობებდა მის წარმოების საჭიროებას. ✕

ასევე, იმერეთის სანახებში — ყვირილის ხეობასა და ოკრიბაში მოიპოვებოდა ზედაპირული და შედარებით ადვილი დასამუშავებელი რკინის მადნეული. კერძოდ. ოკრიბის სინამჟღეილეში ღია ხამუშაობით რკინამადნის მოპოვება და დამუშავება მე-19 ს. 80 წლებამდე სწარმოებდა მთელი ციკლით.

ბარად იყო ქართლის სარკინეთი — „გრძელი მინდორი“ და ქართული მეღვინეობის „გული“ ადვილი — ფოლადიურის საბადოები (ბოლნისის რაიონი).

საქართველოს ტერიტორიაზე ტყე და ველად გაბნეული რკინის წარმოების ნაშთები ცხადყოფს რკინის მეტალურგიის განვითარებას საყოველთაოდ მთასა და ბარში.

უნდა აღინიშნოს, რომ ბარად მეღვინეობის აღორძინებისათვის, სხვა ხელისშეწყობ გაჩემოებასთან ერთად, უფრო ხელსაყრელი პირობები იყო იმ მხრივაც, რომ მადნეულის მოპოვება ღია სამუშაოებითაც შეიძლებოდა ეწარმოებიათ²⁷. აგრეთვე, აქაური მადნეული (თუ ვივარაუდებთ მის აგებულებას და ფიზიკურ წარმოშობას) გამოსადნობად და აღსადგენადაც უფრო ადვილი იყო, ვიდრე სულფიდური ხასიათის მადნეული.

²⁶ В. Латинцев, ხსენებული ნაშრომი, გვ. 380.

სპეციალისტების აზრით, ლითონური მადნეული: რკინა. სპილენძი, ტყვია, ვერცხლი და სხვა, ბუნებაში წარმოდგენილია სულფიდებისა, ან სულფიდთა ნარჩენების სახით. ეს უკანასკნელნი წარმომდგარან იმავე სულფიდებისაგან, მიწის ქერქის გამოფიტვის შედეგად. ამ გზით მიღებული ეს მეორადი მადნეულები—ქანგეული, კარბონატური, პირველთან შედარებით საერთოდ ადვილად გამოსადნობ და აღსადგენ მადნებად ითვლებიან. მასთან, ამ სახის ლითონური მადნეული, როგორც ითქვა. მიწის ზედაპირზე, ან მის მცირე სიღრმეზე მდებარეობს. ამიტომ, მელითონეობის პირველ ხანებში, მათი მოპოვება-დამუშავება უფრო მოსახერხებელი და ხელსაყრელი იყო, ვიდრე ზემოხსენებული ლითონური სულფიდებისა, რომელნიც საერთოდ, ძნელად გამოსადნობ და აღსადგენ მადნებადაა მიჩნეული. რაც მთავარია, სულფიდები მიწის წიაღში ღრმად მდებარეობენ, ამიტომ მათი მოპოვება-დამუშავება საკმაოდ ძნელი იყო და პოითხოვდა წარმოების ტექნიკის გაუმჯობესებულ საშუალებებს. ამიტომ სავარაუდოა, რომ ლითონთა დამორჩილების პირველი საფეხური, მარტივი ტექნოლოგიისა და დაბალი ტექნიკური აღჭურვილობის პირობებში, შეიცავდა არა ლითონური სულფიდების, არამედ მათი ნარჩენების—ქანგეულისა და კარბონატული, ან კიდევ თვითნაბადი მადნეულის მოპოვება-დამუშავებას. შემდეგში, როდესაც ამ სახის მადნეული გამოილია და წარმოების ტექნიკური დონე შედარებით ამაღლდა, დაიწყო ლითონთა დამორჩილების მეორე საფეხური — ლითონური სულფიდების დამუშავება, რაც, პირველთან შედარებით, უფრო გვიანი ხანების ამბავს უნდა წარმოადგენდეს.

ამ პიმაართებით საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ინჟინერ-გეოლოგს. აწ განსუენებულ ივ. მეძმარიაშვილს. კერძოდ, ძველი ქართული მეტალურგიის ისტორიის შესახებ ივი აღნიშნავს: „... ძველი მეტალურგია საქართველოში ჩაისახა და განვითარდა ისეთ მთიან რაიონებში, სადაც მოსახლეობა იყო და გამოფიტული ქერქის ზონა საკმარისად განვითარებული ე. ი. სადაც ზედაპირზე, ან მის მცირე სიღრმეზე მოიპოვებოდა ადვილად დასამუშავებელი ღია სამუშაოებით და ადვილად აღსადგენი ლითონური მად-

2: აგულისხმება — შავი ზღვის სანაპირო ზოლი, აგოეთვე, „გრძელი მიწა“ ქართლისა -- მცხეთის რაიონში და „ჩებრეთის ოკრიბა“.

ნების ნარჩენები, როგორცაა: რკინის, სპილენძის, და ტყვია-ვერცხლის მადნები, რომელთაც დიდი გამოყენება ჰქონდათ სახალხო მეურნეობაში — შრომისა და თავდაცვის იარაღების, ასევე საოჯახო ნივთების დასამზადებლად²⁸-ო.

ამჟამად, ძნელია იმის მტკიცება, საქართველოს მთიანეთი, თუ ბარი იყო მეტალურგიის აღმოცენება-განვითარების პირველი ეტაპი. ამ საკითხს შეიძლება არც ჰქონდეს არსებითი მნიშვნელობა. საერთოდ, მთავარია ის გარემოება, რომ ძველიდანვე ჩაისახა და აღორძინდა მეურნეობის ეს დარგი ქართველი ხალხის ყოფაში.

ცხადია, მელითონეობა უპირველეს ყოვლისა, იქ მოიკიდებდა ფეხს, სადაც საამისო ობიექტური პირობები იყო — მადნეულისა, თუ სხვა საწარმოო საშუალებათა საბით, სადაც არსებობდა საჭირო წინამძღვრები და მომწიფებული საზოგადოებრივი მოთხოვნილება.

უნდა ითქვას, რომ რაჭისა და ოკრიბის რკინის დამუშავების კვალობაზე თავს იჩენს მრავალი საყურადღებო ფაქტი და ნივთიერი ნაშთი. ძველი ქართული ხალხური მელითონეობის სინამდვილიდან, რამდენადაც დღემდე ცნობილი რკინის წარმოების ძველ ეტაპებსა და პუნქტებს ემატება ახალი უბნები და რაიონები: რაჭასა, ლეჩხუმსა, სვანეთსა, გურია-სამეგრელოსა, იმერეთსა, აფხაზეთსა და ქართლში. სახელდობრ: ყვირილის ხეობაში (საჩხერის რაიონი) თედელეთის, ეპრევის და სინაგურის უბნები; მდინარე რაიონის და ჭანჭახის (ონის რაიონი) ხეობებში — ბუბას, ნოწარულის და ჭიდროთის უბნები; ჯონოულის და ცხენისწყლის ხეობაში (ცაგერის რაიონი) — ჭიქელაშის, ქულბაქის, ახალჭალის და წიფერიჩის უბნები; მდინარე ზანისა და ოჩხამურის ხეობაში (დიდი ჭყონის რაიონი) — დოშაყე და ჩხოროწყუს უბნები; სუფსა-ნატანების ხეობაში (მახარაძის რაიონი) — ვაკის ჯვარის, ანასეულის უბნები. აგრეთვე, ვანის, ურგჯის (იმერეთი), ხუცუბნის (ქობულეთი), ბელღევანის, მანსულინის პოლიმეტალური საბადოების უბნები (კოროხის აუზი) და სხვა.

²⁸ ივ. მექმარიაშვილი, ნარკვევები სამთო მეტალურგიის ისტორიიდან, ხელნაწერი, 1958, გვ. 1. (იხ. საქ. სახ. მუზეუმის ეთნოგოგ. ვაგე. არქივი): შტრ, Д. Г а б и е в, Металлообработка у лаков (по этнографическим материалам), Дагестанский филиал АН СССР, Институт истории языка и литературы им. Г. Цадаг, Ученые записки, т. IV, 1958, გვ. 212.

რაც შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს³⁹ აქ, რკინის დამუშავების მძლავრი კერები ყოფილა განსაკუთრებით ბორჩალოში (დღევანდელი ბოლნისისა და ზარნეულის რაიონები) — მღ. ფოლადაურის, ბოლნისისწყლისა და მათი შენაკადების სათავეებში, როგორცაა: „ბაღდადი“, „თალა“, „რკინის მთა“, „მწვანე საყდარი“ (გოეჭილისა). „მოლულლის ღელე“, „ათაშენი“, „ფახრალი“ და სხვა. ჩასევე, მრავალმხრით საყურადღებოა „ძველი სარკინეთი“ და „გრძელი მინდორი“ (მცხეთის რაიონი), სადაც, თვით ეახუშტის ცნობით, რკინის მადნების დამუშავება ყოფილა განვითარებული. ბოლო წლებში წარმოებული კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლინებულია რკინის ძველი წარმოების ახალი უბნები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. ჩამყვანად რამდენადაც ეს ადგილები გარკვეულ ყურადღებას იქცევს ქართული მეტალურგიის ისტორიის თვალსაზრისით. მაგრამ ვიდრე ამ ძველი გამონამუშევრებისა და წარმოების ნაშთების დასახელებას შევეუდგებოდეთ, რამდენიმე სიტყვა უნდა ითქვას თვით ამ რკინის წარმოების ნაშთების გარეგანი ხასიათის შესახებ. როგორც წესი, რკინის ძველი წარმოების ნაკვალევნი გვევლინებიან შემდეგი ნიშნებით: 1. რკინაწილა (იხ. ტაბ. VIII, 2). რომელიც ორგვარია: ერთი რკინის მადნეულის დაწურვის შედეგადაა მიღებული (იხილე რკინაწილების ქიმიური ანალიზის შედეგები, ცხრილი №№ 6—8) — იგი შედარებით მძიმე და მცირედი გაფუნჩული „გვამით“ ხასიათდება. მეორე — ჰედვის პროცესების ნარჩენებს წარმოადგენს. ეს უკანასკნელი პირველთან შედარებით მსუბუქია. ახასიათებს ძალზე გაფუნჩული (გაფუებული) „გვამი“. პირველი მუქი, ლურჯი ფერისაა, მეორე — რუხვი და ნრუხე. 2. კეცის შტვირი — საბერველოს მთავარი ატრიბუტი. იგი ცეცხლგამძლე მიწისაა. ერთი წყება გამომწვარია, მეორე კი გამოუწვავი. იგი სხვადასხვა ყალიბისა და მოყვანილობისაა. 3. ამოსალესი მიწა, ცეცხლგამძლე აყალო მიწა. იგი სხვადასხვა ფერისაა: თეთრი, მოწითალო, რუხვი. ახასიათებს კარგი „ძარღვი“ და წებოვანება. 4. ნაცარი, ნახშირი, ფერფლი, მადნეული, ქვიშა, და სხვ. მაგალითად, ლეჩხუმში

³⁹ შტრ. ივ. მ ე ძ მ ა რ ი ა შ ვ ი ლ ი, ახტალა, ალავერდის მეტალურგია მე-
XVIII საუკუნეში (ერეკლე II-ს და გიორგი XIII-ს დროს). შერალი. ხელნა-
წერი, თბ., 1955, (ნაშრომი მრავალმხრივთა საყურადღებო)

რამოდენიმე ადგილას არის რკინის წარმოებისა და მისი დამუშავების ნივთიერი ნაკვალავი: 1 რკინაწილისა და კეცის მილების დიდი გროვებია დაცული სოფ. ზუბის თავზე, ასხის მთის ძირას მდებარე ადგილებში, იქ სადაც ამჟამად ეს ტერიტორია უჭირავს სიმინდის ყანებს. 2. სოფ. ქულბაქში, ამჟამად სოფელი აყრილია და ნასოფლარსა წარმოადგენს. აქ გადის მდინარე ჯონოული, თავად ნაშთები მოქცეულია ვაკე ადგილას, „თეთრი ღელის“ აქეთ-იქით; 3 „ჭითა გოლას“-თან (მთა „ასხის“ გადმოღმა ადგილებში, სასვანეთოსთან); 4. განსაკუთრებით საყურადღებოა ქვემო ცაგერის ჩრდილოეთით „ჭიქელაში“-ს მიდამოებში დაცული რკ. ძველი წარმოების ნაშთები; 5. ანალოგიური ნაშთები გვხვდება ახალიჭალის (სოფ. ლუხვანოსკენ 20 კმ. დაშორებით) ადგილებში, „ლაბრახის“ მთასა და ახალიჭალას შორის (ეს უკანასკნელი მთა წარმოადგენს შიშველ ადგილს და საუკეთესო სანადირო მიდამოდაა მიჩნეული); 6. ასევე ყურადღებას იქცევს სოფ. წიფერიჩის მიდამოებში, „დიღგორის მთაზე“ ახლახან აღმოჩენილი ძველი „ნამჭედურთა“ ნაშთები და სხვა.

ნივთიერი ძეგლებს, კერძოდ, საყოფაცხოვრებო ხასიათის ნივთების—ვერცხლის, ოქროს, სპილენძის, (ტაბ. VIII, 1). ბრინჯაოს, რკინისა და კეცის საგნების აღმოჩენის მხრით ქართული ძველი მეტალურგიის საკითხების კვლევა-ძიებისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სოფ. უსახელიასა, თაბორსა და მცხეთაში მოპოვებულ (აქ დიდი ხანია ამოდის უაღრესად საყურადღებო ლითონური საგნები, და არა მარტო ლითონური საგნები, არამედ სხვა მასაღისა და ხასიათის ნივთები) არქეოლოგიურ მასალებს, ბრინჯაოს და ძვირფას ლითონებისაგან დამზადებულ საგნებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ლეჩხუმის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს დიდი „ლუგვები“, რომლებიც ამჟამად დაცულია ცაგერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. ეს უკანასკნელი გარემოება უეჭველს ხდის იმ დებულებას, რომ მელითონობას საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ფართოდ ქონდა ფეხი გადგმული.

ისევე, როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, ლეჩხუმის ვითარებაში თავს იჩენს მეტალურგიასთან დაკავშირებით ზოგიერთი საყურადღებო გეოგრაფიული და ტოპონიმიკური სახელწოდებანი, ასეთებია — „ჭითა გოლა“ (წითელი მთა), „ქულბაქი“, „ჭიქელაში“, და სხვა. არა ნაკლებ საინტერესოა ლეჩხუმური ტერმი-

ნი- „ნაშვილდარა“ რკინაწიდას აღსანიშნავად, რომელიც სვანური წარმოშობისა ჩანს. ფაქტიურად, „შვილ“ სვანური ძირია და ნიშნავს „ნამკედურს“, წიდას. ასე რომ, ამ მხრივ, ლეჩხუმში რკინას მკედლობის პროცესის შედეგად მიღებული მადნეულისა თუ ხალასი რკინის ნადული ჭუჭყის და პერიის აღსანიშნავად იყენებს სვანურ ტერმინს — „ნაშვილდარა“-ს და არა საერთოდ გავრცელებულ „წიდას“.

ლეჩხუმში ყურადღებას იქცევს არა მარტო ძველი მეტალურგიის საინტერესო ნაშთებით არამედ წიაღისეული საბადოებით და მათი დამუშავების ნაკვალევით. კერძოდ, საყურადღებოა ლეჩხუმის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული გიშრის ნედლეულის არსებობისა და მისი ადგილობრივ დამუშავების ფაქტები. გიშრის მოპოვება-დამუშავებით განთქმული ყოფილა განსაკუთრებით სოფ. სურმუში. ადგილობრივი გიშრის ნახელავი კრიალოსანი და ქილის თავები, რომლებიც ამჟამად დაცულია ცაგერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, გამოირჩევა არა მარტო თავისი სილამაზითა და მხატვრულად დახვეწილი ჯემოვნებით ნაკეთები, არამედ საკმაოდ დიდი ზომის ტანითაც. სურმუშის ტერიტორიაზე, მთხრობელთა მითითებით, მოიპოვება „დაგიშრული“ ნახშირი და არა მარტო დაგიშრებული ნახშირი, არამედ თვით ქვანახშირიც. წიაღისეულის მრავალი ნიმუში დაცულია ზემოხსენებულ მუზეუმში. ისინი შეკრებილია სხვადასხვა დროსა და ადგილას ლეჩხუმის საზღვრებში და ჩვენს ყურადღებას იქცევს იმ მხრითაც, რომ როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, აქ აღმოჩნდა ბრინჯაოს ლუგვები და მასთან ერთად ბრინჯაოს სამეურნეო იარაღის ჩამოსასხმელი ყალიბები და იშვიათი ხელობისა და ხასიათის ბრინჯაოს ნივთები³⁰ (სამკაულები, საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი და ყოფისათვის განკუთვნილი ჭურჭლეული): „მხედარი“, „ბაყაყი“, „წერო“ და სხვა. ამასთანავე, ლეჩხუმის საზღვართან ქვემო სვანეთში სოფ. რცხმელურის სანახებში მიკვლეულია ძველი გამონამუშევარი, კალის 50%-იანი საბადო. რკინის წარმოებასთან დაკავშირებით ჩვენ მიერ ერთგვარი დაზვერვითი სამუშაოების ჩატარება სწარმოებდა ზემო რაჭის ტერიტო-

³⁰ ლეჩხუმის სინამდვილეში, განსაკუთრებით სოფ. მცხეთისა და უსახელოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლის განთხარი საგნები ჩაკონდათ ქუთაისს და იქ ცნობილ მესაათე-ვოლოხთან ყიდდნენ. ამ გზით მოვალა ძველი უნიკალური ნივთი დაეკარგა ისტორიას.

რიაზე, თითქმის ორი ათეული წლის მანძილზე, ამის შედეგად აღ-
 შოვნდა ახალი, დღემდე მიუკვლეველი ადგილი „ბუბას“ სანახებ-
 ში, სადაც ძველად ადგილი ჰქონდა რკინის წარმოებას. როგორც
 მადნეულის მოპოვება-დამუშავების მხრით, ისე მისი შემდგომი
 ქედვის ხაზით. ეს საყურადღებო ძველი მეტალურგიული წარმოე-
 ბის ცენტრები მდებარეობს კურორტ შოვის აღმოსავლეთით 8—
 9 კმ. დაშორებით, ძველი ნასოფლარის — წითელთელას სანახებში.
 გადმოცემით სოფ. წითელთელა, რომელიც სამასი კომლისაგან შედ-
 გებოდა, მამისონის გადაღმა მოსახლე ოსებს დაუწვავთ. მეორე
 ვარიანტით — რაქის ერისთავს. ამ უკანასკნელს სძენოდა წითელ-
 თელელების შეძლებული ცხოვრების შესახებ და კაცი მიეგზავნია
 მათთვის. ჩემი ქვეშევრდომი გახდით და თქვენი მფარველი ვიქ-
 ნებო. ეს რომ წითელთელელთ გაიგეს „ლომებავით იბრღვინეს“
 და ასე შეუთვალეს ერისთავს: „ბუბის ჯვრის მადლა, ჩვენ ბუბის
 ჯვარს ვაპატივებთ. თვარამ ამ მოციქულებს სულ ლუკმად ავჩუხავ-
 დითო. ჩვენი ბატონის სახელი აწის მეტარ არ გაგვიგონია. ჩვენ
 ბატონს ვერ ვიგუებთ. ისტევ ერისთავო, მოგიხდება რაქაში მოძებ-
 ნო ყმებიო“. ამაზე განრისხებულ ერისთავს ურჩთა დასჯა გადა-
 უწყვეტია და ჯარით თავს დასხმია სოფელს. მამაც და გულად მთი-
 ელებისათვის ვერა დაუგვარებია რა. ეინაიდან თითოსა „ფანჩქა-
 ტოვანსა“ (ე. ი. ბანდულიანს) 7 გაჰქონდა „ნაზუქოვანი“-ო (ჩუს-
 ტებიანი, წულებიანი). ერისთავის ჯარს ხერხი უხმარია. დაუჭირავეთ
 კატა. კუღზე მიუბამთ მოკიდებული არყის ქერქი. კატა გაქცეულა
 და გადაუწვავს ნამჯით დახურული სახლები. ამის შემდეგ წითელ-
 თელელები აქეთ-იქით გადასახლებულან. მათი ნაწილი ყაზბეგში
 გადასულა და მოხვევებში შერეულა. ნაწილი ისევ ბუბაში დასახ-
 ლებულა. ესენი ყოფილან: ბერიშვილები, პიძიშვილები, ბელაშვი-
 ლები, აზანაშვილები, ბალაშვილები, გოგოჩიშვილები და სხვა. შექ-
 დეგ. ბუბაც აყრილა, სამხრეთით, ქვემოთ გადმოსახლებულა სოფ.
 გლოლაში. აწინდელი სოფ. გლოლა თავს თვლის ბუბადან მოსუ-
 ლად. ას ორი წლის მალაქია ბერიშვილის ჩვენებით (იგი ამჟამად
 არის ტურისტთა ბაზის სატყეო უბნის დარაჯი), გლოველები საბ-
 ლობდნენ თურმე ბუბაში (ბუბა 6 კმ. დაშორებული შოვს). ისინი
 სამასი კომლი ყოფილან. თითოეულ ოჯახში ოცი—ორმოცდაათი
 სული მაინც ყოფილა. გლოველთ ბუბაში აუშენებიათ ეკლესია.
 თურმე ხელგაბმული ხელისხელმიცემით აუზიდიათ იქ შორიდან

პონტიკი (სპონდიო). ყოფილა ვინმე ბერი ბაკურაძე, რომელსაც „გაერთვნენ“ თურმე ჯორები (სახედრები), მან გაგზავნა მქებნელი. სამი დღის ძებნის შემდეგ მქებნელმა მიაკვლია მათ ახლანდელ გლოლის ტერიტორიაზე. თურმე აქ საუკეთესო მჯავე წყალს მიაგნეს პირუტყვებმა და სახლში წასვლა აღარ სურდათ. იგი ღელცარიელი დაბრუნდა უკან და მიუტანა ეს ამბავი ბერ ბაკურაძეს. მაშინ. ადგა ბერ ბაკურაძე, თავად წამოვიდა ადგილს დასაზვერად. ნახა და ერთობ მოეწონა. იგი თამარ დედოფალს თხოვს ამ ადგილას გადმოსახლების უფლებას. თამარს თავადაც მოწონებია ეს ადგილი და უბრძანებია იქ საყდრის აგება და თან უთქვამს: — აბა სახლები აიშენეთ და იქ დასახლდითო. ბერს უთქვამს: — ნება მომეცი ცოლი შევირთო და დავდგებო. დადგა იქ ეს ბერი ბაკურაძე და ის ბიჭი. ჯორები რომ ნახა ამ ადგილას. ბერმა თავისი ხელით აავო აქ მონასტერი — ქალაქის თავზე (ამჟამად თამარისდროის ეკლესია³¹ კიდევ არის დარჩენილი და ხალხის გადმოცემებს გვისურათებს). ხნავდა და თესავდა ბერი ბაკურაძე და მისი მონაგარი. საქონელს ბუბაში აძოვებდნენ და ამით რჩებოდნენ. მეორე სამასი კომლი „ტყის თავში“ სახლობდა თურმე (იგი ბუბადან 6 კმ. დაშორებული). ამჟამად. ამ ნასოფლარის მოშორებით არის ადგილი — „კისერი“. რომლის სანახებში არის ძველი წარმოების ნაკვალევი — ღრმა გამოქვაბულისა და მისადგომთან ჩასასვლელი კიბით. კიბე ჩაშენებულია და ჩადის ღრმად. შორს, სიღრმეში შესვლა. ცივი და ძლიერი ქარისა გამო გაძნელებულია. ეტყობა გვირაბში ძველად გამართული ყოფილა სუფთა ჰაერის შემოსასვლელი სადინარი. რომ აქ ნამდვილად სწარმოებდა რკინის მადნის დამუშავება. ეს გარეგანი ნიშნების მიხედვით შეიძლება ითქვას (მადნის ნაშთები, ძველი ნაშენი კიბე და ღრმად გაწვდილი გვირაბი. რომელიც ამჟამად დიდზეა ამოქოლვილი). მოშორებით ნასოფლარის ნაშთებია სამაროვანითურთ და, რაც მთავარია, რკინაწილის ნაყარი. ეს მაჩვენებლები ერთგვარად სარწმუნოსა ხდის ხალხის დაყენებით მითითებას იმის შესახებ, რომ აქ წარმოებდა რკინის დამუშავება ძველად. სპეციალური კვლევა-ძიების ჩატარებას ადგილზე შეუძლია შუქი მოფინოს ამ საინტერესო საკითხს. ამისათვის საჭიროდ მიგვაჩნია აქ ჩავატაროთ გეოლოგიურ-მინერალოგიური ხასიათის დაზვერვა და

³¹ ს. მ ა კ ა ლ ა ქ თ ი ა, შთის რაქა, თბ., 1935.

გამოვიკვლიოთ აღნიშნული სარკინე გვირაბის შინაგანი ხასიათი. ეს იმიტომაცაა საჭირო, რომ ბევრი ასეთი დაუქმებული სარკინე გვირაბი ბოლნისის რაიონში სათანადო გაწმენდისა და შესწავლის შექმნა ნაყოფიერი, გამოსადეგი აღმოჩნდა. მეორე, არა ნაკლებ საინტერესო ობიექტს წარმოადგენს ზემო უწყერის ფერმის თავზე მდებარე ადგილი „ნამკედური“. სადაც, ხალხის გადმოცემით, რკინის დამუშავება სწარმოებდა და მის ძირად მდებარე ქვიშოთის ციხე წარმოადგენდა არა მარტო ხეობის კარიბჭეს, არამედ ამ წარმოების სადარაჯოს. ამჟამად აღნიშნული პუნქტი დაფარულია მეწყერის თხელი „ლალათი“ და გაუთხრელად ძნელია წარმოების მოსალოდნელი ნაშთების მიკვლევა. ვფიქრობთ, რომ აქაც ხალხის მითითება და ჩვენება არ სცდება და საქმე გვაქვს ძველი წარმოების ნაკვალევთან. ამგვარად, როგორც ზემოთაც ითქვა, ძველი ქართული მელითონების ნივთიერი ნაშთების კვლევა-ძიებამ მოითხოვა საქართველოს სხვადასხვა კუთხის მოხილვა და ზოგიერთი საკითხის დაზუსტება ადგილზე. 1958 წელს ჩვენ მიერ ზემო იმერეთსა და სვანეთში, სახელდობრ ყვირილის, ჭუბერისა და ენგურის ხეობებში ჩატარებულმა დაზვერვითი ხასიათის მუშაობამ, რომელმაც დიდად საყურადღებო და მნიშვნელოვანი მასალები წარმოაჩინა. მოითხოვა საკვლევი უბნების გაფართოება და საქართველოს სხვა კუთხეებში რკინის ახალი საწარმოო ცენტრების გამოვლინება.

ყ ჩვენ სამართლიანად აღვნიშნავდით²², რომ რაჭის სარკინეთი არ წარმოადგენს რაიმე გამონაკლისს და ერთადერთ ქართული ძველი მეტალურგიის კერას; რომ ეს უკანასკნელი არის სხვა ნრაგალის საგულვებელი სარკინეთის განშტოვება და ერთ-ერთი შედარებით დიდხანს მომქმედი და დღეგრძელი რკინის საწარმოო უბანი მთელ საქართველოში. რა თქმა უნდა, ჩვენი ეს ვარაუდი ლიტონ სიტყვიერ განცხადებაზე არ იყო დამყარებული. არამედ მას გააჩნდა გარკვეული საფუძველი ფაქტიური მასალის მოწმობით. მართლაც, ხალხური მითითებისა და სპეციალური ლიტერატურული მაჩვენებლების ბეჯითად მიყოლამ ამ მხრივ ბევრი საინტერესო და საყურადღებო ფაქტები გამოავლინა.

²² ნ. რეხვიასვილი, მკვლელობა რაჭაში, თბ. 1953, გვ. 4-5.

ბოლნისის რკინის საბადოების შესახებ ბატონიშვილი ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავს: „ჭაპალის დასავლით არის ხევი სარკინეთისა. სარკინეთს ითხრების ლითონი რკინისა და სპილენძისა და იპოვების მცირე ლაქვარდიცა“ (იხ. საქართველოს გეოგრაფია. თბ. 1928. გვ. 144).

1958 წელს ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის კომპლექსურმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ამ მხრივ დიდად საყურადღებო ფაქტებს მიაკვლია. დიდ მ.ჩ.დორზე წარმოებულმა გათხრებმა „სორჯუს“ მიდამოებში არა ერთი ნაშთი აღმოაჩინა რკინა-სპილენძის წარმოებისა. აქ, სამაროვანის უბანში, ძველი სამთო-ელების საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობათა, ზოგიერთი ინვენტარის და საყოფაცხოვრებო ხასიათის საგნების მიხედვით აშკარად ჩანს რკინა-სპილენძის მეტალურგია უპირატესად. საღაც მცირე რაოდენობით ლაქვარდის ნიმუშებიცაა წარმოდგენილი.

ინე. ერნი მიუთითებს²³, რომ რკინის წარმოებასთან დაკავშირებით. 1865 წელს ბორჩალოს (ბოლნისის) უბანში ამოუღიათ 726. 573 ფ. მადანი. აქედან მიუღიათ 219139 ფ. თუჯი, რაკ შეადგენს 30,1% წმინდა ლითონს — რკინას. იგი სვამს კითხვას. რად იღებდნენ ასეთი ღარიბი შემადგენლობის მადანს, როდესაც იქვე მოიპოვებოდა ისეთი მადანიც, რომელშიაც იყო არანაკლები 50% წმ. ლითონი? და განაგრძობს — საზოგადოდ, დნობას აწარმოებდნენ ძალიან გამოუცდელნი პირნი-ო. საჭიროა აღინიშნოს, რომ ბოლნისის მომქმედი საბადოები, უკანასკნელად მნიშვნელოვნად დააზიანა (ეტყობა ჩაანგრის შესასვლელები და ამოქოლეს) ალა მაშად ხანის შემოსევამ 1795 წელს. ამ მოსისხლე მტერს კარგად ესმოდა მათი მნიშვნელობა და როლი საქართველოს სამეურნეო და სამხედრო ცხოვრებაში და ცხადია, ყოველივე გააკეთა იმისათვის, რათა გადაეჭრა საქართველოს მაჯისცემის ეს მნიშვნელოვანი ძარღვი და მით საბოლოოდ მოეშალა ქართველი ხალხის სამხედრო და საერო ძლიერებისა და აღჭურვილობის მთავარი საწარმოო ნედლეულის კერა. ეს რომ ასე იყო, ნათლად ჩანს „სარკინეთის“ მთელი დასავლეთის ქედის ზოლად განმავალი გვირაბების სისტემაში კარდააშული და ამოქოლილი შესასვლელების მიხედვით (აღ. კოკლავა-

²³ А. Эрн, Мат. для. геол. К., Сер. 3, Кн. I, გვ. 192

შვილთან ერთად, ჩვენ იქ 17 ამოქოლილი კარი დავამოწმეთ. დასავლეთის მხრიდან გვირაბში შემავალი).

მცირე ხნის შემდეგ რკინის წარმოება აქ კვლავ აღუდგურიათ. მაგრამ ეტყობა შედარებით მცირე მასშტაბით. 1870 წელს. ოუსეთიდან მოვლენილმა ვინმე ბერგ ჰაუფტმანმა ლონგინოვმა დაათვალიერა ბოლნისის რკინის საწარმოო ქარხანა და მადნის საბადოები, სადაც ამ დროს წელიწადში მხოლოდ 300 ტ. რკინაზე მეტს არ ამუშავებდნენ. შემდეგში ეს წარმოება მთლიანად შეწყდა და მხოლოდ ბარიატინსკის დროს იქნა კვლავ განახლებული; კონცესია მიეცა უცხოელ კაპიტალისტს ლაბს. მან იცისრა რკინის სადნობი ქარხნის გამართვა ჩათახში. 1862 წელს. კონცესიონერის გარდაცვალების შემდეგ. მუშაობა კვლავ შეჩერდა და მხოლოდ დროგამოშვებით სწარმოებდა 1875 წლამდე. ხოლო ამ წლიდან მთავრობამ მიზანშეწონილად არ სცნო აქ წარმოების განგრძობა³⁴. 1905 წ. ბოლნისის საბადოები „რკინის მთა“ და „სარკინეთი“ ახლებურად იქნა შეტანული და გამოკვლეული. პირველი, მდ. ფოლადაურის მარცხნით, „გიუნეს“ ქედზე იყო, მეორე მის პირდაპირ, აღნიშნული მდინარის მარჯვნივ, წულრულაშენის ახლო მდებარეობდა. ამ უკანასკნელის ბოლოში მოქცეული რკინის მადნის სისქე 10,5 მ აღწევდა, ხოლო „დამურდაგისა“—2,13 მ³⁵. ერის მიხედვით რკინა შეადგენს დამურდაგის მადანში — 59,28%, ხოლო წულრულაშენის 58,24%³⁵ ამ ბოლო დროს, ბოლნისის სანახებში მიკვლეულ იქნა რკინისა და სპილენძის ძველი „გამონაშუშევრები“—„დამურდაგისა“ და „სორჯუს“ მადნეული გვირაბების სახით. გვირაბში დაშთენილი „ამზადებული“ რკინის მადანი, ასევე დაწუნებული, განარჩევი ნაყარი. გვირაბის შინაგანი ტექნიკური გამართულობა და მის კედლებზე დამჩნეული სამუშაო იარაღების კვალი მოწმობს (იხ. სურ. 5), რომ საქმე გვაქვს გვირაბის გაყვანისა და მიწის წიაღიდან სასარგებლო ნამარხეულის გამოღების საყურადღებო წესებთან.

³⁴ ალ. კოკლავა შვილი, რუსეთის როლი საქართველოს სამთომეტალურგული მრეწველობის განვითარებაში, თბ., 1955.

³⁵ А. Э р и, Чатахские месторождения железн. руды, М. д. Г. К., кн. 7, გვ. 183. პროფ. ბოგდანოვიჩის შეხედულებით, აქაური მადანი ორ, უსწოროდ შერთულ ფენათაგან შესდგება—რკ. ბჰყვიალასა და მანგანუმისაგან.

³⁶ ალ. ჯაბადარი, საქართველოს ნედლეული რეზერვები, ხელნაწერი, თბ., 1940, გვ. 307.

1957 წელს, აღნიშნულ გვირაბში ჩატარებულმა დაზვერვითი ხასიათის სახელდახელო არქეოლოგიურმა გათხრამ აღმოაჩინა საინტერესო ნივთები: სამუშაო იარაღები, ჭურჭლის ფრაგმენტები, ქალის სამკაულები და სხვა. ამავე მიზნით, გვირაბის გარეთა მილაკოებში და საერთოდ, „დამურდაგის“ სანახებში, წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების (ხელმძღვანელი ისტორიის ინსტიტუტის უფროსი მ/თ ი. გძელიშვილი) შედეგად გამოვლინებულია ძველი ქართული მელითონეობის პრაქტიკული საყურადღებო ნაშთი: მადნის საწური ქურების, გამოსაწვავი ლუმელების, სამადნო „ბუნკერების“, სამთო მუშებისათვის განკუთვნილი ხულების და საკულტო ნაგებობათა ნაშთები, საყოფაცხოვრებო ხასიათის ინვენტარი და სხვა, რაც ერთხელ კიდევ ადასტურებს რეინის დამუშავების სინამდვილეს და ფართო ხასიათის მელითონეობას ძველ საქართველოში.

მეორე მათგანი, სორჯეს — ძველი სპილენძის ვაშონამუშევარი. პირველთან შედარებით, კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ხასიათისაა. იგი მიკვლეულ იქნა შემთხვევით, გეოლოგიური პარტიის მიერ საცდელი თხრილის გაყვანის შედეგად. მისი მიმართულება ჩრ.-დასავლეთიდან-სამხრეთ აღმოსავლეთით, სიგრძე — 50 მ, სიგანე — 1 მ, სიღრმე — 1,5 მ. ეს თხრილი — ტრანშეა გაყვანილ იქნა სპილენძის მადნის გამოვლინების მიზნით. ამის შედეგად გაშიშვლებულ იქნა რამდენიმე სამარხი (სამარხები ქვა-ყუთებია, შიგ დამარხული პირები დასვენებული არიან: კაცები, მარჯვენა მხარეზე და მოკრუნჩხულად; ქალები — მარცხენა გვერდზე და ასევე, მოკრუნჩხულად. გვერდზე უდგათ თიხის ჭურჭლები და სხვა). ეს სამაროვანი თარიღდება გვიანი ბრინჯაოს ხანით. ამ არიალზე ჩატარებული დაზვერვითი გათხრების შედეგად, რომელსაც ბიჭვი მისცა ხსენებული სამარხების გამოჩენამ, 1958 წლის ნოემბერში მიკვლეულ იქნა საყურადღებო ნაშთები. ამ გარემოებამ საქირო გახდა გათხრების გაფართოება და გევამაშეწონილად ჩატარება. ექსპედიციის საფუძვლიანი მუშაობის წყალობით, მალე გათხრებმა სასურველი შედეგი მოგვცა. გამოვლინებულ იქნა გათხრების უბანზე (დაქანებული ველი, ჩრ. ბუჩქნარი, სამხრ. — თემიშარა, აღმოსავლეთით — პატარა და სმელი ქედი. დასავლეთით — კლდიანი ქედი, იხლება საშენი ქვა) დიდად საყურადღებო ნაგებობათა ნაშთები. ისინი, წინასწარი დაკვირვების მიხედვით, დღემდე უცნობი სახის საცხოვ-

რებელი თუ სამეურნეო ნაგებობათა ტიპს განეკუთვნებიან. აქვე წარმოდგენილი სამაროვანის გამო მათი პირვანდელი სახე მართალია, შერყვნილია, მაგრამ მაინც გაირჩევა ერთგვარი მოგრძო სახის სათავსოების კედელთა ნაშთები, რომელნიც შემოჭდობილნი ყოფილან ცენტრალურ. ღია ნაგებობას. თითოეულ მათგანში გვხვდება უნახშირო ნაცრის ფენა -- კერაში. კულტურულ ფენებში ამოდის ობსიდიანის ანატეცები (თითო-ოროლა დამუშავებული), სპილენძის მადნის მეორეული სახე „მალახიტი“-სა და ლაევარდი-ს ნატეხები, კეცის (თიხის) ჭურჭელი, ბრინჯაოს ნივთები (იარაღი, სამკაული), ხელსაფქვავეები. სანაყები ქვისა და ახვა. აღნიშნული ინვენტარის მიხედვით ეს ძველი ნასახლარები ბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება. ეს ობიექტები რკინა-სპილენძის დამუშავებისათვის საჭირო სამთო ჰუშებისა და მოპოვებულ მადნეულის დამამუშავებელი ხელოსნების დასახლებას უნდა წარმოადგენდეს.

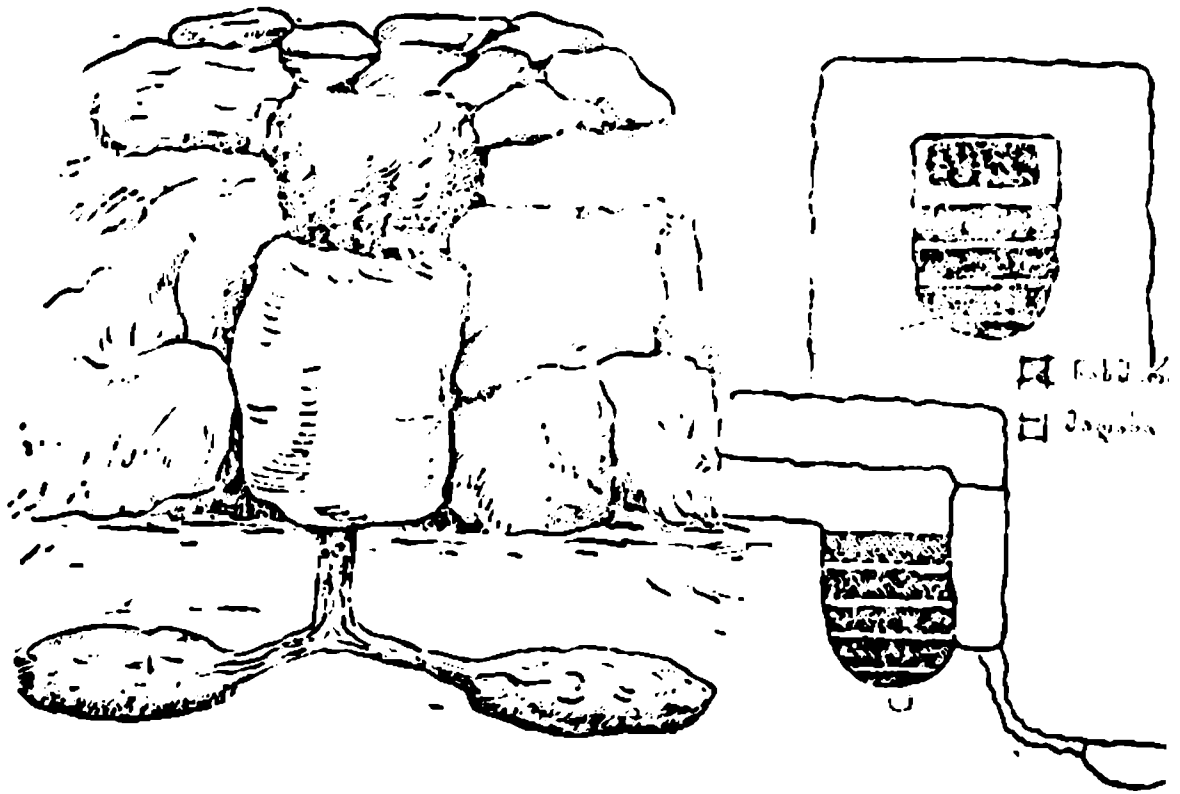
ეს ვარაუდი გამართლებულად უნდა ჩაითვალოს მას შემდეგ, რაც (გათხრების პირველი და მეორე უბნების გვერდით) ჩატარებული მესამე უბნის გათხრის შედეგად აღმოჩენილ იქნა რკინის „საწური ქურა“ (სურ. 1). ეს აღმოჩენა, ჩვენი აზრით, საკმაოდ დიდმნიშვნელოვანია. რამდენადაც ცნობილია ჩვენთვის, მსგავსი ძეგლები ამჟამად რეალურად არსად არ არის შემორჩენილი (თუ მხედველობაში არ იქნება მიღებული აფრიკის ზანგების ყოფაში დამოწმებული სამჭედლო ქურები, რომელნიც კონსტრუქციულად სხვაა). ამიერიდან, ამ ქურის აღმოჩენით. სავსებით ნათელი და გარკვეული შეხედულება შეიძლება ვიქონიოთ ჩვენი წარსული ხალხური მეტალურგიის ტექნიკური განვითარების შესახებ. რომელსაც ქრონოლოგიურად საკმაოდ გრძელი გზა გაუვლია ბოლნისიდან წედი-სამდე და მაინც გარეგნულად ბოლნური და წედური ქურები ერთნი ჩანან. საყურადღებოა, რომ წედური საწური ქურის ფორმა-მოყვანილობა ბრძმედისა და კედლების მიხედვით, პრინციპულად არ განირჩევა ძველი „ბოლნური“. რკინის საწური ქურისაგან, რომელიც გათხრის შედეგად აღმოჩენილ იქნა 1958 წ. 26 ნოემბერს „სორჯში“ (ბოლნისის სიონის ჩრდ. 2 კმ.).

ეს განათხარი საწური ქურა ჯერჯერობით ერთადერთი და რეალურად პირველთაგანია საქართველოს სინამდვილეში. ამდენად, იგი უაღრესად საყურადღებო და იშვიათი შენაძენია მეცნიერებისათვის და კერძოდ, ქართული მეტალურგიის ისტორიისათვის. იგი

მოჭრილ იქნა გამოფენისათვის, და ამჟამად წარმოდგენილია საქ. სახ. მუზეუმის არქეოლოგიურ ექსპოზიციაში (I დარბაზი).

„ბოლნური ქურა“ ნაგებია ქვით. მოყვანილობა აქვს მოგრძო ოთხკუთხედისა. „ზეგულის“ შუაადგილას მოწყობილია ბრძმედი, რომელიც ამოგოწილია ცეცხლგამძლე აყალო მიწით (მისი სისქე-10 სმ., სიღრმე აღწევს 30 სმ), ქურის კედლები და ზედაპირი ნაწილობრივ დანგრეული და ლეფორმირებული აღმოჩნდა, ამიტომ ვერ ხერხდება მისი სიმაღლისა და ფორმის ზუსტად დადგენა. საბედნიეროდ, რაღაც შემთხვევით, კარგად არის შემონახული თავად ბრძმედის ტანი. იგი წარმოადგენს „ფსკერჩადგმულ“ ბუდისებურ პატარა ორმოს, რომელიც კუთხედი ფორმისაა, ბოლოსკენ მცირედით მომრგვალებული და ბუდესავით გულლია, მისი კედლები დაფარულია ოდესღაც დაწურული რკინის „პერისა“ და „წიდას“ შეყინული მასით, რაც კიდევ უფრო საინტერესოსა ხდის მას. „ბრძმედი“ ისეა მოწყობილი, რომ წიდის ცალკე საშვებზე ხვრელი თავიდანვე არ უნდა ჰქონოდა. საერთოდ ცნობილია, რომ პრიმიტიული ხასიათის საწურ ქურებს ასეთი მარტივი აგებულება ჰქონდათ, როდესაც მასში „დარიგებული“, დაკაშული მადანი ჩაიყრებოდა და დაიწურებოდა. წინა მხრით აფარებულ ბრტყელ ქვას — „კარებს“, მოხსნიდნენ (სურ. 2), მასში ჩაწოლილი მდნარა ლითონი წყალივით გადადიდებოდა გარედ და შეცივებისთანავე მტკიცედ შეიკვროდა ერთ მთლიან მასად. „ბუდეში“ რჩებოდა ყოველგვარი „პერი“ და ქუჭყი. ეს უკანასკნელი უფრო ადრე დნებოდა და ეკვროდა ბრძმედის კედლებს. ამიტომ ხშირად უხდებოდათ მისი ამოგდება, დამტვრევა და ახალ დარიგებული მადნისათვის დართვა. სწორედ ამგვარი მოქმედების შედეგია ამ ახლად აღმოჩენილ ბრძმედის შიგნით კედლებზე შეყინული სქელი მასა „წილისა“, რომელიც შემთხვევით ამოუგდები დარჩენილა და ეს ბედნიერი შემთხვევა დღეს უძვირფასეს სურათს წარმოადგენს ძველი ქართული ხალხური მეტალურგიის შესახებ. გათხრის შემდეგ გაშიშვლებული ქურის არეს ასეთი სახე აქვს: ქურის წინა მხარე—მიწის იატაკი, მომწვარია და სქელი შავი მასა მიუყვება თხელ ფენად. მასში ჩაღვენთილია წიდის ნათლეოები და პატარა ნატეხებია მოქცეული. რამდენიმე ნაბიჯზე ყრია რკინის მადანი მომსხო ნატეხების სახით და აგრეთვე ღის ნახშირი, რომელიც საღადაა დაცული. სამხრეთით ჩანს ბოძების საყრდენი ორი ქვა. ეტყობა ნაგებობა ყოფილა და მასში მადნის მარაგი ჰქონიათ. ქურა, როგორც ჩანს, ნაგებობის ზედა მხარეზე ყოფილა გამართული. ღია ცის ქვეშ.

თუ საბერკლის ნაკვალევი სწორადაა გარკვეული, იგი ჩრდილოეთის მხრიდან უგია, სადინარი კარი-კი სამხრეთითა აქვს. კედლები დიდი და კუთხოვანი ქვებით შეუკრავთ და გული წვრილი ქვით — „ჭყორით“ ამოუვსიათ (შდრ. სურ. 1). აღნიშნული ქურა თავისი აგებულებით განეკუთვნება პრიმიტიული სახის ქურათა წყებას. მას არა აქვს „გამოსაწიდი“ ძალი და არც „ორპარი საბერკლის მოწყობილობა“, როგორც ეს განვითარებული სახის წედურ ქურას გააჩნდა. სპეციალისტების აზრით, ამგვარ ძველ რკინის საწურ ქურებში მადნის დაწურვა სავსებით მარტივად წყდებოდა. ქურის ბრძმე-

სურ. 1 რკინის საწური ძველი ქურა („სორჯუ“), ბოლნისი.

დში მადანი და ხის ნახშირი ფენებად ლაგდებოდა. ბრძმედი, რომელსაც ბუდისებური მოყვანალობა ჰქონდა, აყალო მიწითა და ნაცრით იყო ამოლესილი. წინა კედელში დაყოლებული ჰქონდა მიოდო ბრტყელი ქვა, რომლის მოხსნა საჭირო დროს შეიძლებოდა. როდესაც მასში „დარჩებული“ მადანი იწყებდა ლღვობას, მადნისეული ქუქყი, წიდა მალა ექცეოდა, ნაწილი კედლებს ეკვროდა, ნაწილი — ბრძმედის „კილოებით“ გარედ იღვრებოდა და უკრიბებოდა ქურის წინ გამართულ პატარა ორმო საწრეტებში (იხ. სურ. 1).

წურვის პროცესის დასასრულს მოხსნიდნენ აფარებულ ქვას და იქი-
დან თხევად რკინას თიხის ლარით გადმოღვრიდნენ ნახშირის რეზო-
მოგებულ პატარა ორმოში. შემდეგ მარწუხებით იღებდნენ რკინის
გუნდას და აწარმოებდნენ მის სათანადოდ დამუშავებას. ი. გძელი-
შვილის ცნობებით ასეთი პრიმიტიული რკინის საწური ქურების
ნაშთები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი როგორც დასავლეთ,
ისე აღმოსავლეთ საქართველოში³⁷.

აკად. ბ. ა. რიბაკოვის მიხედვით³⁸, პრიმიტიული რკინის საწუ-
რი ძველი ქურები და მათი თანმხლები ინვენტარის ნაშთები ნახუ-
ლია კიევის სამეფოს ორ პუნქტში: რაიკოვეცკისა და გოჩნევსკის
ნაქალაქართა გათხრების შედეგად 1930 წელს. მისი აზრით, ისინი
შეიძლება შევადაროთ საშუალო საუკუნეების „დომენი პეჩს“, ე. წ.
„Stuckofen“-ს ქურათა ტიპებს. ისინი მოწმობენ რკინის და-
მუშავების ფაქტებს IX--X სს ა. წ. კიევის სამეფოში. საკუთარი
ნედლეულის ბაზაზე, როგორც ეს ნათლად არის წარმოდგენილი
ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მიხედვით, რომელიც
აწარმოვა თ. ნ. მოლჩანოვსკიმ³⁹

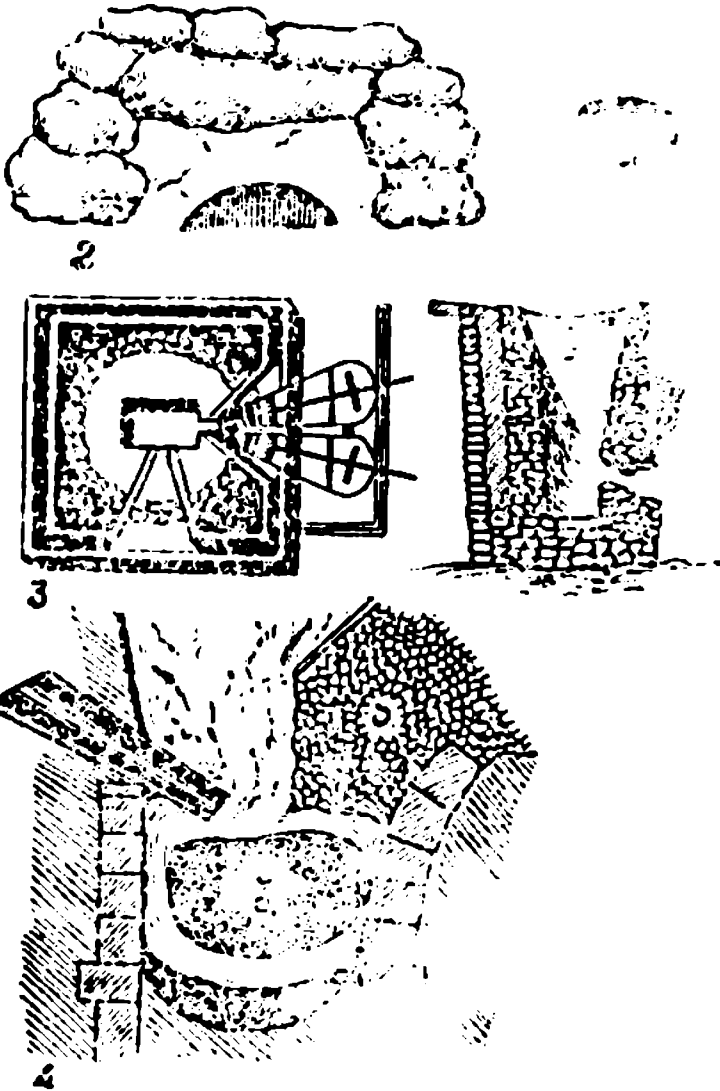
მდიდარი და მრავალფეროვანი ლითონური ძეგლები თავისთა-
ვად მეტყველებს ჩვენი წინაპრების მიერ გაწაფულ გზას არა მარ-
ტო რკინის, არამედ საერთოდ ლითონთა დამორჩილების საქმეში.
უნდა დავუშვათ, რომ სამეურნეო და საბრძოლო ლითონეული
ქართული „ჭურჭელი“, თავისი ხასიათითა და ფორმა-შინაარსით
დიდად არის დამოკიდებული ქარაული მეტალურგიის წინსვლა-
განვითარებასთან, მის თავისებურებასთან. სხვაგვარად აუხსნელია
ის მრავალფეროვნება, რომელიც ახასიათებს ქართულ „ხელაღს“
როგორც ნივთიერად. ისე ტექნოლოგიურად, როგორც სახეთა ნა-
ირობისა. ისე შემკულობის მხრივ. თუ არა ხანგრძლივი გამოცდი-
ლების ნიადაგზე დაგროვილი ხალხური ემპირიული ცოდნა და სა-
წარმოო ჩვევები. ისე შეუძლებელი იქნებოდა ქართველი ხალხის
დახელოვნება ლითონების მიკვლევისა. მათი თვისებების გაგებისა

³⁷ ი. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველთა წინაპრები რკინის უძველესი მეტალ-
ურგიის პიონერები, „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1963. № 4

³⁸ Б. А. Рибაკ в. Ремесло древней Руси, М., 1948, гл. 24.

³⁹ Ф. Н. Молчановский, Обработка металла на Украине, XII—
XIII вв, по материалам Райковецкого городища—ПИДО 1943, № 5, гл.
84—85.

და თითოეულისადმი მისი ხასიათისა და მოთხოვნების შესაბამისად მიდგომა. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე სადაც საქმე გვაქვს ამა თუ იმ ხასიათის სამთო მეტალურგიული ხასიათის ნაშთებთან, თავს იჩენს გარკვეული ტე-

სურ. 2 რკინის საწური ძველი ჯურები;
პირველყოფილი (2), დასავლეთ ევროპული (3), კატალონური (4).

რიტორიული კავშირი საკულტო ადგილებსა და ლითონის დამამუშავებელ ცენტრებს შორის⁴⁰. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს დამთხვე-

⁴⁰ ამ თვალსაზრისს ერთობლივად დავადექით მე და ალ. კოკლავაშვილი როდესაც ერთად შემოვიარეთ ძველი მელითონეობის კერები იმერეთის, სვანეთის და ქართლის, 1957 წელს.

ვები შემთხვევითი და სპონტანური არ არის, არამედ, როგორც წესი, იგი უკლებლივ გვხვდება, როგორც კანონზომიერი მოვლენა ძველი ქართული მეტალურგიის სინამდვილეში. ამ კავშირის ხსიერებისა და ხასიათის შესახებ რაიმე გადაჭრილი პასუხის გაცემა ჯერ კიდევ ნაადრევად მიგვაჩნია.

მაგრამ ერთი რამ გარკვევით შეიძლება ითქვას: ძველი ქართული მეტალურგიის, კერძოდ, რკინის დამუშავების განვითარების ისტორიაში მკაფიოდ იჩენს თავს იდეოლოგიური, მასთან, სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ხასიათის მოვლენები, რამდენადაც მეტალურგია თავისი ხასიათით წარმოადგენს დიდმნიშვნელოვან ფაქტორს. ჩანს, ფეოდალური საქართველოს სინამდვილეში ეკლესია განსაკუთრებულ დაინტერესებას და აქტიობას იჩენდა მეტალურგიისადმი და საჭირო შემთხვევაში, იბრძოდა მასზე ხელშეწყობისათვის. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ რკინის წარმოების ნაშთები ტერიტორიულად დაკავშირებულია საკულტო ადგილებთან. სოლო რკინის დამუშავების ზოგიერთი პროცესი — (წრთობა: კვერვა, გადადნობა — და წურვა) გარკვეულ რწმენა-შეხედულებებთან.

მაგალითად, ყვირილას ხეობაში მადნეული, საბერველის მილები და რკინაწიდა თავმოყრილია: ერთგან წმ. გიორგის ეკლესიის ეზოში; მეორეგან — მთავარანგელოზის ეკლესიასთან, მესამეგან — კვლავ წმ. გიორგის ეკლესიასთან, სოფ. თედელეთსა, პერევისა და სინაგურში. ასევე, სვანეთში — ენგურის ხეობაში, სოფ. ქვემო ფარის სანახებში დაცული ძველი მეტალურგიული წარმოების ნაშთები: რკინაწიდა, თიხის მილები, ქვის „ძიბები“ (ქვეშსადები გრდემლი), საყოფაცხოვრებო ხასიათის ჭურჭლეულის ნატეხები თავს იყრის ფარის წმ. გიორგის ძველი ეკლესიის კარზე.

† ანალოგიური ამბები თავს იჩენს კერძოდ, რაჭასა და ქართლში, ლეჩხუმსა და სამეგრელოში. ისე რომ იქ, სადაც რკინის ძველი წარმოების ნაშთები გვხვდება, როგორც წესი — იქვე არის რომელიმე საკულტო ადგილიც და პირიქით. იქ სადაც საკულტო ადგილებია და მადნეულის დამუშავების შესაძლებლობაა მოცემული, უეჭველად წარმოებაა მასთან დაკავშირებული ნივთიერად, ან იდეოლოგიურად. ეს გარემოება, თუ არ ვცდებით. დასაწყისში მეტალურგიის საიდუმლოებით, მისთვის მაგიური ქმედების მიწერით

აიხსნება, ხოლო შემდგომში პოლიტიკურ-ეკონომიური მიზეზებით. ცხადია, როგორც საერო, ისე სასულიერო ხელისუფალთ მშვენივრად ჰქონდათ შეგნებული ის დიდი და გადამწყვეტი მნიშვნელობა, რომელიც გააჩნდა ლითონს და კერძოდ, რკინას საზოგადოების ცხოვრებაში. იგი აყო მძლავრი იარაღი პოლიტიკური პრივილეგიებისა და ეკონომიური ძლიერების მისაღწევად ამა თუ იმ საზოგადოებრივი კლასისა და ჯგუფის ხელში (შდრ. ენგელსის ცნობილი მითითება პირველყოფილ კულტურასთან დაკავშირებით).

ძველი ქართული ხალხური მელითონების რაგი მიღწევება, ტექნიკური ხერხები და საწარმოო გამოცდილება, დღესაც ცოცხლობს და წარმატებით გამოიყენება რკინის წარმოების პრაქტიკაში.

ამ მიმართებით, თუ შევადარებთ რკინის დამუშავების აქველ მამაკაპურ წესებს აწინდელ მეცნიერების უკანასკნელი სიტყვის საფუძველზე აგებულ რუსთავის მეტალურგიულ ქარხანას, მუხედავად მათ შორის ვაწვდილი დროისა და ტექნიკური განსხვავებისა, პრინციპულ მსგავსებას დავინახავთ. მართალია, პირველსა და მეორეს შორის რა შედარებაა თავისი მასშტაბითა და საწარმოო ტექნიკური ხასიათით, მაგრამ ვიმეორებთ. ძირითადში ისინი ერთგვაროვანი არიან. თუ ავიღებთ რკინის დამუშავების ტექნიკურ პროცესებს, როგორცაა: კაშმის შემზადება (იგულისხმება მადნეულის გამდიდრება მარგანეცით--ფაშათი), ცალკეული საკაშმავის შეფარდება მადნეულთან, ერთნაირი შემადგენლობის საკაშმავები, წურვის პროცესის სწორად წარმართვისა და მისაღები რკინის ხარისხის დასადგენად ცეცხლის ფერის გამოყენება. დნობის მსვლელობის შემოწმება აღებულის სინჯის საშუალებით, რკინის „მოსვლის“ „მომწიფების“ შეტყობა ნაპერწკალთა შუქის საშუალებით და სხვა. დავინახავთ, რომ მათ შორის სხვაობა ძირეული არაა, იგი უმთავრესად განისაზღვრება ხარისხითა და წარმოებითი მასშტაბით. ამ შემთხვევაში, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს რკინის დაწურვის წარმოების ტექნიკური პროცესები და არა მისი აღჭურვილობა, წარმოების საზოგადოებრივი ფორმა, საწარმოო საშუალებები და სხვა. ერთი სიტყვით, ვგულისხმობთ უბრალო, შედარებას. მართლაც, როდესაც უყურებს კაცი კუნთმაგარ, დაკაპინებულ რუსთაველელ მეტალურგებს, აგიზგიზებულ მარტენის ლუმელის წინ, ლურჯი საათვალეებით და ხელში რკინის „საჩხვერიო“, თვალწინ წარმოგვიდგება წარსულის ის სურათი, რომელსაც იძლევა რკინის

წარმოებისა და „რკინის კაცების“ შესახებ სიტყვიერი და წერილობითი ცნობები. მხნე გამრჯე ქართველი ძველი მეღიფონები „რკინის კაცები“, რაჭის სარკინეთში, ასევე დაუცხრომლად დასტრიალებდნენ თავს საწურ ქურებს. რომლის ბრძმედებში ლღვებოდა და იწმინდებოდა, თაკარა ცეცხლის ძალით, ქართული ფოლადი“ და რკინა. მათაც ჰქონდათ თავისებური ცეცხლამრიდი ხის ფიცრის „სათვალეები“ და რკინის „საჩხვერით“ ამოწმებდნენ ხოლმე რკინის „მოსვლას“, ანუ „მომწიფებას“.

ამგვარად, სათანადო მონაცემებისა და ნივთიერი მაჩვენებლების მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ რკინა-სპილენძის ძველი წარმოების ფართო კერები უნდა ყოფილიყო ქვემო ქართლის მიდამოები — ლელვარის მთების ჩრდილო ქედების ჯაჭვი და ისტორიული საქართველოს სამხრეთი რაიონები, განსაკუთრებით ჭოროხის აუზში მოქცეული ხეობები — ბელღევანას, მურღულის, იმერხევის, აგრეთვე, ტრაპეზუნტის მადნეულთა ჯგუფი ქ. გუმიშხანამდე და მდ. ჭოროხის სათავემდე. სადაც პოლიმეტალური ხასიათის მადნეულის მდიდარი საბადოების დამუშავება შეტნაკლები ინტენსივობით ბოლო დრომდე არ შეწყვეტილა. მასთან, არა ნაკლები სიმძლავრის უნდა ყოფილიყო მდ. ენგურის აუზში მდებარე ქვემო ფარის და ქუჩუბარის⁴¹ რკინის ძველი საწარმოები იმ უხვი ნივთიერი ნაშთების მიხედვით, რომლითაც მოფენილია აქ საკმაოდ დიდი ტერიტორია.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს თავისი სიძველით და თავისებურებით მდ. რიონისა და ყვირილას ხეობაში დამოწმებული რკინის წარმოების ქურათა ნაშთები — პერჯვი, სინაგური, თედელეთი, ჩასავალი, წედისი, ბუბა, რიცეული და სხვა. აგრეთვე შავი ზღვის სანაპირო ზოლში მდ. სუფსასა და ნატანებს შორის მოქცეული ზღვისპირეთის მაგნიტური რკინის (ქვიშა მადანის სახით) დამუშავების საწარმოთა და ქობულეთის ვაკეში მიკვლეული რკინის საწური პრიმიტიული აგრეგატების ნაშთები.

⁴¹ Б. Е. Деген Ковалевский, Из истории железного производства Закавказья, по материалам раскопок Чуберской железоплавильни в Свания, Изв. ГАИМК, вып. 120, М.—Л., 1935; с. მაკალათია „საქ. მუზეუმის მონაბე“, ტ. IV, თბ., 1928, გვ. 165.

თავი მეორე

რკინის დამზადება

მადნის დაწურვა რკინად. შრამალი—სარკინე ქოხი, დანადგარი—საწური
„ბოვი“, სახმილი. ღვიძვევი, სოლინარი, ცეცხლგამძლე მიწები

რკინის მადნეული საბადოებით განთქმული საქართველოს სანახები ცნობილი იყო, აგრეთვე, ახლო წარსულამდე, თავისი რკინის წარმოებითაც¹. ბოლნისი. იკრიბა. წედისი, მესტია. ხოპი (აფხაზ.) XIX ს. I ნახევრამდე მომქმედი „სარკინეები“ იყო. ადგილობრივი მცხოვრებნი რკინის ამ მადნებს ძველიდანვე ამუშავებდნენ. მიწის წიალიდან ამოღებულ „ლითონს“ ისინი, მსგავსად რაკის „სარკინეთისა“, თავს უყრიდნენ სარკინე ქოხებში (Eisenbüteში) და შემდეგ მას საგანგებოდ გამართულ საწურ ქურებში წურავდნენ რკინად (იხ. სურ. 3, შდრ. სურ. 4).

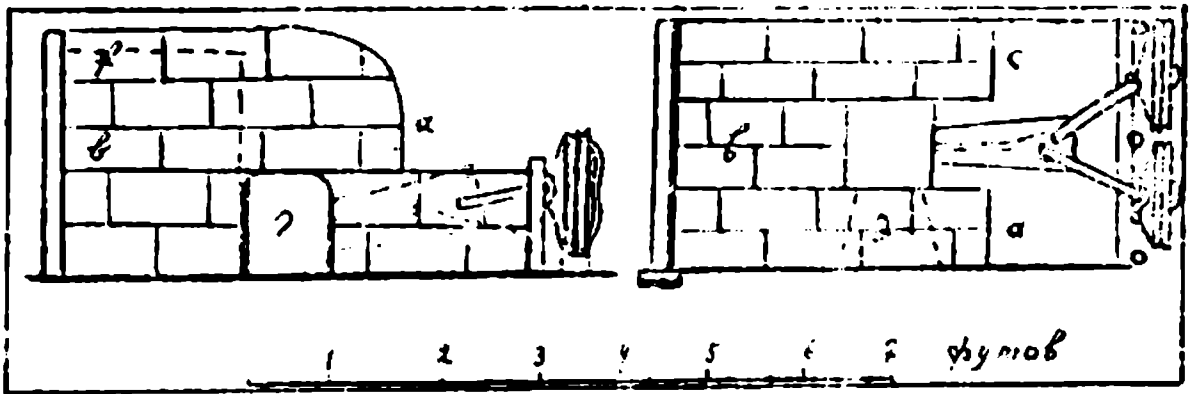
მიღებული რკინისაგან ქართველი მკედლები აწარმოებდნენ ნაირსახეობისა და დანიშნულების „ხელადის“ გაჭედვას. უკანასკნელ ხანებში რკინეული, უმთავრესად, სამეურნეო ხასიათისა მზადდებოდა, პირადი მოხმარებისა და გაცვლა-გამოცვლის მიზნით.

უფრო ადრე რკინის წარმოება საქართველოში ფართოდ იყო განვითარებული. იყვნენ თემები, რომელნიც მხოლოდ რკინის დამუშავებას მისდევდნენ და ამით ირჩენდნენ თავს². მისიონერი — არქანჯელო ლამბერტი პირდაპირ მიუთითებს: „იმერეთის მთებში

¹ Abich, Aus Kaukasischen Länder, Reisebrife, I, Wein, 1886, გვ. 405.

² ვ. კაკაბაძე, შინამრეწველობა საქართველოში, მოკლე ისტ. მიმოხილვა, თბ., 1926, გვ. 242.

არის კიდევ რკინის მადნები იმდენი, რომ ზოგ ადგილას ხალხი სხვა ხელობას არ ეტანება და მხოლოდ რკინას იღებს მადნებიდან და ამ რკინისაგან აკეთებს სხვადასხვა ნივთებს“-ო³. ამგვარივე ვითარება აქვს დამოწმებული შემდეგი სახეებისათვის ვ. კაკაბაძეს. იგი აღნიშნავს შემდეგს: „დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი სოფლების თითქმის მთელმა მოსახლეობამ ძველად მკვდლობა იკოდა — მაგალითად. ქუთაისის მაზრის სოფ. საწირეში (ოკრიბა. ნ. რ.) ყველა გლეხები მკვდლები იყვნენ. განვითარებული იყო ეს დარგი (იგულისხმება რკ. მკვდლობა. ნ. რ.) აგრეთვე რაჭაში, სადაც ერთდებოდა საუკეთესო ხარისხის დანები და ცულები“-ო⁴.

სურ. 3 რკინის მადნის საწური ქურა, ს. წუდისი.

სპეციალურ ლიტერატურაში ქართული რკინის დამუშავება საკმაოდ ცნობილია.⁵ გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი, გეოგრაფი ვახუშტი იმერეთის რკინის წარმოების შესახებ აღნიშნავს: „...გელათს ზეით წყალ-წითელას მოერთვის, ყურსებს, საწირის-წყალი. ეს გამოსდის ნაქერალას მთას და მოდის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთს შუა. ამ წყალზედ არის ციხე მიტლოკინისა, ვით სახელი, ევრეთ მტკიცე. ამას ზეით, ამავე წყალზედ, საწირეს არს ციხე. ამის გარემოს ითბრების რკინა, და არს ლითონი მრავლად“⁵.

³ არქანჯელო ლაშვერტი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი ალ. კეონიასის. გამოც. II, თბ., 1938, გვ. 190.

⁴ ვ. კაკაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

⁵ ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1941, გვ. 152.

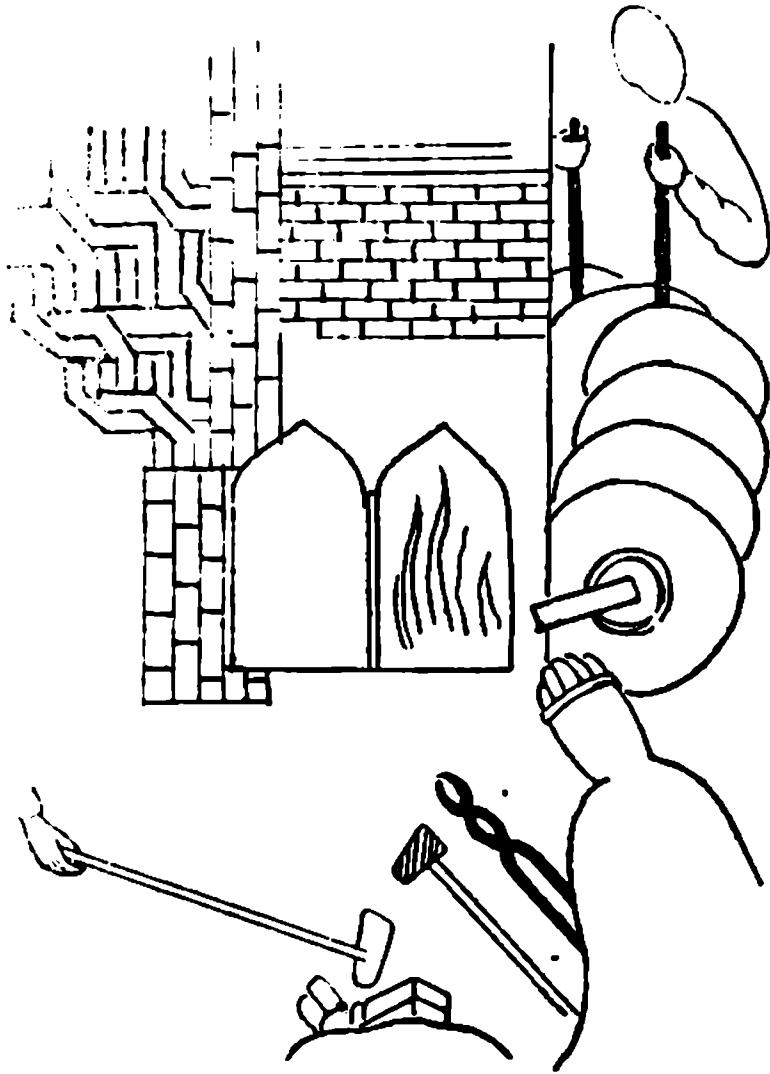
1924 წელს, საქართველოს სამთო ექსპედიციის მიერ, სპეციალური დავალებით წარგზავნილ იქნა სამთო ინჟინერი, სპეციალისტი კრიყანოვსკი. რომელმაც ჩაატარა ოკრიბის რკინის საბადოების მინერალოგიური გამოკვლევა და რკინის წარმოებასთან დაკავშირებული ობიექტური პირობების შესწავლა. ჩატარებული მუშაობის შედეგების შესახებ მაშინდელი საქართველოს სამთო ექსპედიციის მიერ გენერალ ველიამინოვისადმი წარდგენილი მოხსენებიდან ირკვევა, რომ ოკრიბის რკინის საბადოების ექსპლოატაციას ბევრი რამ ელოებოდა წინ. ერთი სიტყვით, ხსენებული საბადოების შესწავლამ ვერ გაამართლა ის დიდი და ბევრის აღმთქმელი იმედი, რომელსაც ამყარებდა მასზე მეფის რუსეთის სათანადო წრეები. ამიტომ მთავრობამ ეს საკითხი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საგნად არ სცნო და იგი უყურადღებოდ დასტოვა. აქ რკინის მოპოვებისათვის საჭირო ხდებოდა საკმაო სიღრმის კვების ამოთხრა. იგი ხშირად ივსებოდა წყლით. რაც რკინის მოპოვების საქმეს, სპეციალური წყლის საქაჩავების უქონლობის გამო საგრძნობლად აძნელებდა. ეს გარემოება მნიშვნელოვან დაბრკოლებას ქმნიდა საერთოდ. სხვა შემავალ ვითარებასთან ერთად, რკ. მარნეულის ფართო დამუშავებისა და ინტენსიური ექსპლოატაციისათვის.

კრიყანოვსკის აღწერილობის მიხედვით ოკრიბის რკინის დამუშავება ტექნიკური ხერხებისა და საშუალებათა მიხედვით წარმოადგენს წედისის რკინის წარმოების ანალოგს. ეს ბუნებრივად არის, რადგანაც როგორც ერთი, ისე მეორე, გეოლოგიური თვალსაზრისით, განეკუთვნება ერთ ფორმაციას. ასევე, ტერიტორიალურადაც ისინი უმნიშვნელო მანძილით არიან დაშორებულნი. რაც შეეხება ეთნიურ გარემოს, ამ მხრით ხომ ისინი სავსებით ერთნი არიან. ქრონოლოგიურადაც ისინი, აბიხის მიხედვით, ერთი ხანისა უნდა იყვნენ. ასე რომ სხვაობა მათ შორის მხოლოდ ადგილობრივი თავისებურების ფარგლებს არ უნდა სცილდებოდეს და ძირეული ხასიათისა არ უნდა იყოს.

რკინის დამუშავება ოკრიბაში, მსგავსად რაჭის სარკინეობისა, ორ ძირითად საფეხურს შეიცავდა— „უმი ლითონის“ (მადნის) მოპოვებასა და გადამუშავებას „საქედურ“ რკინად. მიღებულ რკინიდან ნაირ სახის „ხელადის“ ჰქვდა.

მიწის წიაღში ლითონს „ბარჯუკებითა“ და წერაქვებითა თხროდნენ. მოპოვებულ ლითონს სარკინე ქოხებში ამარაგებდნენ და

შემდეგ მას, საჭიროების მიხედვით. გადაამუშაებდნენ იმავე ქოხებში — რკინის საწური სპეციალური ქურების საშუალებით. ეს უკანასკნელნი გამართული იყვნენ აღნიშნულ სარკინე ქოხებში. აითოეულში იდგა რკინის საწური და სადნობი ორი აგრევატი. ერთი წარმოადგენდა პირდაპირ საწურავს, მეორე — სადნობს. უკანას-

სურ. 4 ძველი ეგვიპტური ქურა

(ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, ხელნაწერი 1654, 212).

კნელი გამოყენებული იყო ამასთანავე „სამკედურ ქურადაც“. საწური ქურის ბრძმედი წარმოადგენდა ერთგვარ ღრმა მოყვანილობის ფილს. რომელშიაც იყრებოდა ლითონი დასაწურავად. ფილის ძირზე დატანებული ჰქონდა ხვრელი, რომლითაც რკინის წურვის

დროს გარედ გამოდიოდა გამოყოფილი „წიდა“, ხოლო წურვის წინ იგი ემსახურებოდა ქურაში ცეცხლის გაღვივებას.

ქურას ერთი მხრით, როგორც წესია, დაგებული ჰქონდა ქართული საბერველი, რომელიც ფილისავენ თავდებოდა წაკვეთილი კონუსისებრი თიხის მილით, ანუ „სვირით“. დაფშენილი მადანი მიჰქონდათ და ურიგებდნენ პირდაპირ საწურ ქურას ფილში, სადაც მუხის ნახშირის საშუალებით აწარმოებდნენ ძლიერი და მაღალი ტემპერატურის დამყარებას, რაც იწვევდა ლითონის ლღობასა და მისგან რკინის გამოყოფას — დაწურვას. •

ერთი წყება დარიგებული ლითონის წურვას სჭირდებოდა ოთხი საათი დრო, ხოლო საბოლოო გადადნობას, რომელიც ხვდა ქურაში სწარმოებდა — კიდევ ერთი საათი. ამ შემთხვევაში მუხის ნახშირს, წაბლის ნახშირი ცვლიდა.

ერთ ჯერად, თითოეულ დარიგებაზე შესაძლებელი იყო ნახევარი ფუთი მადნის დაწურვა, რასაც სჭირდებოდა 4 ფუთი მუხისა და ერთი ფუთი წაბლის ნახშირი⁶. პირველ დაწურულ რკინას „ლუგვი“ ეწოდებოდა, მეორედ გადადნარს — „კვერი“... ფაქტიურად, ლუგვი წარმოადგენდა თუჯ რკინას, კვერი კი წმინდა. საკვერავ რკინას.

როგორც ითქვა, ლუგვი რკინა მოითხოვდა გადადნობას. გადასადნობად იყენებდნენ „სადულ ქულბაქს“. ამისათვის საჭირო იყო ლუგვი რკინის დაფშენა და სადულის ბრძმედში მისი დარიგება, ნახშირის შეცვლა⁷ და ხელმეორედ გადაშვება — გადადნობა. ამ პროცესის გავლის შედეგად წიდანარევი და მსხვილმარცვლოვანი ლუგვი რკინა (თუჯი რკინა) ტანს დაიწმენდდა, „შედგებოდა“ და ხალასი „გვამი“ შეექმნებოდა. ლუგვი რკინა იქცეოდა მოქნილ და „უწყვეტ“ საჭედურ რკინად. საჭედური რკინისაგან მზადდებოდა ნაირი სახისა და დანიშნულების ხელადი. როგორც საკუთარ მოხმარების, ისე გაცვლა-გამოცვლის მიზნით. ამიტომ საჭედური რკინის „დაყენებას“, „მომწიფებასა“ და „მოქნას“ ვანსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ვარგისი და გამოსადეგი ხელადის გასაჭედად. რკინის კაცები დიდ გულმოდგინებასა და მონდომებას იჩე-

⁶ ამ ცნობებიდან ნათლად ჩანს — რამდენად დიდი რაოდენობის ხე-ტყე იყო საჭირო სისტემატური და ინტენსიური მუშაობისას.

⁷ ემ. გ. ი. ო. რ. გ. ა. ძე, მეტალების სწავლება, თბ., 1958, გვ. 210—215.

ნდნენ იმისათვის, რომ რაც შეიძლება სალი და უზადო, რკინა ვაწოდნოთ. ის ამბავი, რომ ამ მასალისგან თავადაც სჭედდნენ რკინა-ულს. ავალეზდა მათ მტკიცედ დაეცვათ მალალი სარისხის რკინის მიღების წესი.

✧ უნდა ითქვას, თუ მადნის დაწურვა ლუგვ რკინად ეოთობ რთული და ძნელი საქმე იყო, ლუგვი რკინის ხელმეორედ გადადნობა და „საქედურ რკინად დაყენება“ დიდად სათუთსა და საფრთხილია ააქმნარს წარმოადგენდა. ამ წესით მიღებული რკინა „შინაურ“ რკინად ითვლებოდა. შინაური რკინა გარკვეული უპირატესობით სარგებლობდა და მისეული ხელადი მეტად ფასობდა. დიდი ყურადღება ექცეოდა საქედური რკინის მოქნას. „მოქნა“ გულისხმობდა: რკინის „მომწიფებას“ ცეცხლში. გამოლობობას კვერში; მომწიფება ზომაზე გამოსურებას; გამოლობობა — თანაზომიერ დარბილებას და მყიფე სიფიცების არიდებას. ✧

რკინის წარმოების ხალხური წესი, იმ ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, რომელიც შეეხება XIX ს. 80-იან წლებამდე მოქმედ რკინის საწარმოებს — წედისს, კურსებს (ოკრიბა), ქესტიას (ზ-სვანები), ხობს (აფხაზეთი), ბოლნისის (ქვ. ქართლი). შემდეგ სურათს იძლევა სქემატურად: რკინის წარმოების საზოგადოებრივი ორგანიზაცია წარმოადგენს ამხანაგობას. რკინის წარმოება ნახევრად სასაქონლო ხასიათისაა — ნაწარმი მზადდება შინამომხარებისა და ადებ-მიცემის მიზნით.

საქართველოს მიწა-წყალზე მრავალი სარკინითი იყო და არის. ზოგიერთი მათგანი ადრევე დაუქმდა დაუქმება გამოწვეული იყო სხვადასხვა მიზეზებით: მადნეულის გამოლევა. გარეშე მტრების თავდასხმა, ტექნიკური აღჭურვილობის სისუსტე. იაფი რკინის გამოჩენა საერთო ბაზარზე და სხვა.

რკინის მეტალურგიაში ჩაბმულ მოხელე პირებს — სამთოელებსა და უშუალო მწარმოებლებს საერთოდ „რკინის კაცები“ ეწოდებოდა. „რკინის კაცები“. ამა თუ იმ „საქმნარის“ მიხედვით, იყოფოდნენ რამდენიმე ჯგუფად: მაძიებელნი, რომელნიც აწარმოებდნენ რკინის მადნეულის საძიებო საქმეს, საბადოს მიგნებას; ამომცნობნი რომელნიც მიკვლეული მადნეულის ხარისხსა და მის რკინად გამოქვლობას ამოწმებდნენ; მთხრელნი — რომელნიც საბადოდან მადნეულის „გამოწველას“ აწარმოებდნენ; მზიდავნი — რომელთაც ევალეზოდან მადნეულის გადაზიდვა დანიშნულ ადგილას. ზიდვის განსახორციელებლად გამოყენებული იყო: „ზურგ-

კიდებული“, „ცხენკიდებული“, „ჯორკიდებული“, ხარმარხილი (ზამთარ), ხარ-ურემი, ცხენ-ურემი (ზაფხულ); მკაზმავები, რომელთაც ევალეზოდათ მადნის გაკაზმვა და მისი შემზადება დასაწურად (დაფშენა, გაცხავება, აწყვა, სარევეების დრათვა, ნახშირის შერჩევა); მწურავები, რომელნიც აწარმოებდნენ დაკაზმული რკინის მადნის დარიგებას საწურ „ბოვში“ და წურვის მსვლელობის წესიერად წარმართვას^ა; მბერავები -- რომლებიც უსხდნენ საბერველს და ხელაწყობით უბერავდნენ განუწყვეტლად; მეუროენი — რომელნიც ბოვიდან ამოღებულ, დაწურულ რკინის ლუგვს ხის დიდი უროებით ბეგვდნენ ქვის ბრტყელ გრდემლზე -- საბეგვ ქვაზე; მენახშირენი — რომელთა უშუალო საქმეს წარმოადგენდა სალი და სხვადასხვა ჯიშის ხის ნახშირის დაწვა-დამზადება; მკედლები ანუ „კვერით ხურონი“ — რომელთა მიერ სწარმოებდა ადგილობრივი რკინის ბაზაზე ნაირი სახისა და დანიშნულების რკინის „ხელადის“ გაქედვა; „გამსალბელნი“ — ამ უკანასკნელთა უშუალო მოკალკობა იყო ნამატი ხელადის გასალბება და აღებული ნავაჭრისათვის ანგარიშგება.

მადანს რკინის კაცები უწოდებდნენ „ლითონს“, ხოლო მადნეულის საბადოს — „სალითონეს“. თითოეული სალითონე ატარებდა საკუთარ სახელს, მაგალითად: „ქვაწითელა“ (რაჭა). „კუბერი“

^ა საყურადღებოა, რომ ტერმინი — „მწურავები“ იხსენიება XI სს. დასაწყისის ერთ-ერთ საბუთში, რომელიც მიუწერია შვილისთვის სახლთუბუცეს ზურაბ წერეთელს: „ჩემო საყვარელო ძეო გრიგოლ, მამათქვენი სახლთუბუცესი წერეთელი ზურაბ თქვენს მშვიდობით ხალვას დმერთსა ვიხოვ. ჩვენს ანბავს იკითხავთ მშვიდობით ვიმყოფებით. და ამ ცოტა ხანს უკან ჩვენც წამოსული ვართ და მერაბის საქმე სანამდის მადიდაგან ანბავი არ ჩამოვა მანამდის დაყენებული არის და ეს წიგნები ვისაც ვუჩვენე რუსს თუ ქართველს ყველამ ასე თქვა თვით ხელმწიფესაც არ შეუძლია ამისი მოშლოა ქალით თუ მოშლის ვინმეო თვარამ სამართლით არ იქნებაო და წარქვალის საქმე არის მე გუნებაშიდ არ გამვლებია უფრო ისე მოშლოცა და ჯერ არ შესრულებულა და სხვა არის რკინის მწურავებს ვგზავნი და ახლავე მის (პირი რისაა გაურკვეველია ნ. რ.) პირზედ ერთი დიდი სახლი გააკეთებინე და ნახშირი აწვეინე ნიადაგ რომ პერი იყვეს, რომ არ მოცდენ. ნახშირი თუ ბევრი არ გვექნა მოკიდებათო და თუ ჩემი მანამვილობა გწამდეს სახლიც ახლავე დაადგევიინე და ნახშირიც ზეგრი დააწვევიინე... იქვე, ბოლოა იხსნიება: „მეანგურებიც მომყავს“ (ზურაბ სახლთუბუცესის (წერეთლის) წერილი შვილის—გრ. წერეთლისადმი, საქ. სახ. მუზ. ხელნაწერთა ინსტ. ხელნაწერი საბუთი (sd 1482). თარიღი 1810 წელი ივარაუდება).

(სვანეთი), „ჩიშრა“ (აფხაზეთი) და სხვ. მთელ უბანს მადნეულის შემცველს — „სარკინე ეწოდებოდა“, სარკინეს მიმდგამ მოსახლეობას — „სარკინეთელნი“, ხოლო რკინის მადნის მოპოვება და მუშავებას „მორკინეა“ ერქვა⁹.

როგორც ცნობილია, რკინის წარმოება რაჭასა, იმერეთსა, სვანეთსა და ქვემო ქართლში სრულდებოდა მთელი ციკლით, დაწყებული მადნის მოპოვებით და გათავებული მისი რკინად დამუშავებით. იგი შეიცავდა რამდენიმე საფეხურსა და ცალკეულ პროცესს. ცხადია, ხანგრძლივი საწარმოო პრაქტიკა მოითხოვდა სათანადო მეტალურგიული ცნებებისათვის სატყვის ტერმინოლოგიის გამომუშავებას. სინამდვილეში ჩვენ მოგვეპოვება კიდევაც საკმაოდ მდიდარი მეტალურგიული ტერმინოლოგია, მაგრამ ისინი დროთა განმავლობაში დავიწყებას მისცემიან. ამიტომ გვიჭირს მათი მიკვლევა და რეალური მნიშვნელობის აღდგენა. ამ მიმართებით უნდა ითქვას, რომ მოხელე „რკინის კაცები“ საკმაოდ კარგად ყოფილან დაუფლებულნი რკინის დამორჩილების საქმესთან ერთად, მელითონეობასთან დაკავშირებულ სიტყვიერ მასალას. ის ფაქტი, რომ ისინი მკაფიოდ არჩევდნენ ერთერთიდან სავადასხვა ფუნქციის აგრეგატებს — რკინის საწურ და სადულ „ქულბაქს“, მოეპოვებოდათ თითოეული სათვის ზუსტი სახელი — „საწურავი“, „სადული“, „სადნობი“ და სხვა. ამასვე მოწმობს. როგორც ცნობილია, მადნეულისაგან რკინის მადნების საწარმოებლად რაჭის სარკინეთში ხმარებაში იყო ერთი მეორესთან კონსტრუქციულად და ფუნქციონალურად განსხვავებული ორი დანადგარი — ე. წ. „ქულბაქი“. მადნის საწურ ქულბაქში მიმდინარეობდა რკინის პირველადი აღდგენა — მადნეულის გამოყოფა არა მადნეულიდან. რკინის სადულ ქულბაქში¹¹ — „გამთხლეული“. უხეში რკინის (თუჯის) დახალასება და „დაწლა“. ამიტომ.

⁹ „...ქაპალის დასავლით არს ხევი სარკინეთისა, სარკინეთს ითხრების ლითონი რკინისა და სპილენძისა და იპოვების მცირე ლავიარდოცა“. ვახტანგისა, საქართველოს გეოგრაფია, გამოც. მ. ჭანაშვილისა, ტფ. 1895, გვ. 55.

¹⁰ არქეოლოგ ნ. ხოშტარიას ჩვენებით, ქართლში გვხვდება ასეთი გამოთქმა: „სარკინენი მოვრკინეთი“, „მორკინეა“ ეწოდება აგოეთვე, ავი თვალის საწინააღმდეგოდ, რკინის თანყოფნას მშობიარესთან, პირველი ლეწვის დროს კალოზე, სახლ-კარის დაქვარვას „მავნებელთა დღეს“ და სხვა.

¹¹ საყურადღებოა, რომ ატენის სიონის წარწერაში „ქოლბაგი“ იხსენიება ორჯერ (ჩ. ხ. მაკალათია, ატენის ხეობა, 1957, გვ. 21): „ატენის ციხისა თავმან ავაგენ სახლნი და ქოლბაგი“-ო.

ბუნებრივია, თითოეულ ამ პროცესს და საწარმოო საშუალებას შესაბამისი სახელი ექნებოდა. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს საბას განმარტება სიტყვისა — „ბოვი“, როგორც „ილეკროთა პირველად გამოსადნობელი“-ს სახელი. ამ ნიშნეულობით სახელი „ბოვი“, ზედმიწევნით შეესაბამება საწური ქულბაქის მნიშვნელობას და შეიძლება იგი აღნიშნული აგრეგატის უძველეს სახელად მივიჩნიოთ. საფუძველი ამისა თვით საბასეული განმარტებაა. —

ისტორიულ-ლიტერატურული წყაროების მიხედვით ლითონისგამოსადნობელს ეწოდებოდა აგრეთვე „საკმილი“. დაბადების ქართულ თარგმანში ვკითხულობთ: „შეგიწყნარნენ თქუნ... ვითარცა შეიწყნარებს ვერცხლი და კინა და ბრპენი და კალა შორის საკმილისა გამობერვად მისდამი ცეცხლსა გამოსადნობელად“ (იეზეკიელი, თ. 22. 18). იმავე დაბადების რუსულ თარგმანში, ქართული „საკმილის“ შესატყვისად დასახელებულია — „გორნილო“: «Они все медь олово, железо и свинец среди горнила сдвигались изгорь-ю серебра». საბას მიხედვით: „საკმილი (დან.პ. 6) არს ცეცხლთა საგზებელი კაცთა დასაწვავად, გინა აბახოს საგზებელი და მისთანა. ხოლო ბრძმელი არს ილეკროთ დასადნობელი ადგილი“. როგორც ჩანს, საბას დროს, ტერმინი — „საკმილი“ და „ბრძმელი“ გამიჯნულია, თითოეულს თავისი კონკრეტული ფუნქცია აქვს. ადრე კი, საკმილი უფრო ზოგადი ხასიათის სახელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც აღნიშნავდა საერთოდ სახმობს. გამოსაშრობს, გამოსახურებელს, რაც კარგად ასახავს ძველი მეღვინეობის იმ პროცესს, რომელსაც მადნის გამოწვა ეწოდება. ცნობილია, რომ რკინის მადანს, რომელიც გარკვეული რაოდენობით შეიცავს ერთგვარ სინესტეს, პირველად გამოწვავდნენ, ე. ი. კარგად გამოახურებდნენ და შემდეგ დაწურავდნენ რკინად. უნდა ვივარაუდოთ, რომ საკმილი იყო ადგილი „ცეცხლთ საგზებელი“. სადაც სწარმოებდა მადნეულის გამოხურება¹².

რაც შეეხება „ბრძმელს“, იგი შეესატყვისება უფრო რკინის სადნობს, რომელშიაც მიმდინარეობდა დაწურული რკინის ხელმე-

¹² შდრ. საკირე, საფიცსობელი (ლალფრა სვ.) პირველი წარმოადგენს კარის დასაწველს, მეორე — მარცვლეულის გასახმობს, ანუ გასაფიცვებელ ნაგებობას.

ორედ გადადნობა, მის დახალასებისა და „მომწიფების“ მიზნით. ამჟამად, ანალოგიური „დაბრძმედის“ პროცესებისათვის იყენებენ სპეციალურ ელექტრო-ქებს, სადაც ათავსებენ პირველ ნაღობ რკინის „მორებს“ გაქოსახურებლად და „დასაბრძმედად“.

ამგვარად, თუ ჩვენი ეს მოსაზრებანი მცდარი არ არის, შეიძლება დავასკვნათ: ძველად. რკინის დამუშავება საქართველოში სწარმოებდა სრული წყებით. იგი შეიცავდა რამდენიმე ძირითად პროცესს: მადნის გამოხურება. გაფიცხებული მადნის დაწურვა, ნაწური რკინის გადადუღება, ხალასი რკინის დაკვერვა, საჭედური რკინის „დაგვარება“. მადნის გამოხურების ტექნოლოგიური პროცესისათვის განკუთვნილი იყო --- „სახმილი“; მადნის დაწურვისათვის --- „ბოვი“. რკინის გადასადუღებლად --- „ბრძმედი“. რკინის გაკვერვისათვის --- „მღვიმევი“. რკინის წარმოებისათვის არსებობდა სათანადო ნაგებობა --- „სარკინე სახლი“. სადაც მოთავსებული იყო ტექნიკური აღჭურვილობა --- აგრეგატები, სამუშაო იარაღი და ხელსაწყოები, აგრეთვე, ნედლეული და მასთან დაკავშირებული მოწყობილობა.

ძველ წერილობით წყაროებში გვხვდება აგრეთვე ტერმინი --- „თორნე რკინისაი“ (ცხ. სვ. მეს. 256. 17), ლუმელის, გამოსახურებელის მნიშვნელობით. შდრ. „სახმილი ალიზისაი“ (II, მეფ. 12. 31), რომელიც ნიშნავს ალიზის გამოსაწვავ ლუმელს¹³. როგორც ჩანს, ძველად თორნე ეწოდებოდა არა მარტო პურის საცხობს. არამედ რკინის საცხობ-საფიცხებელ ლუმელსაც.

ჯრაცის სარკინეთის ყოფაში მთხრობელთა ჩვენებით რკინის საწურ ქულბაქს ერთობ დიდი „სარჯელი“ ადგა. საბერველის ქროები და ხელპირები განუწყვეტლივ არყევდა მის კედლებს, ამიტომ ხშირად, ვისაც საშუალება ჰქონდა, ცდილობდა მტკიცე კედლებით მოეზღუდა საწური ქურა. ამისათვის ზძის, კვერცხის, ნაცრის, კირის და დაკეპილი ბამბისაგან ამზადებდნენ „კოწიწს“. რომლისაგანაც მტკიცედ იკვროდა ერთიმეორეზე „დაწლობილი“ ქვის პირები. ამგვარი „კოწიწით“ ხშირად ამაგრებდნენ თაგვის მიერ გამოსრულ ხის ჭურჭელს. გაბზარულ თიხის ჭურჭელს და ბედლის თვლებს. ზოგი გადმოცემით, ასეთი შენაზავით აგებდნენ ტაძრებს და ციხეებს ძველად. საყურადღებოა, რომ გადმოცემებით სოფლის ტაძარის

¹³ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, მასალები ქართული ერის მატ. კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1946, გვ. 150.

აგებისას, კონსტანტინოპოლში, უხმარიათ „კირწყლის“ ნაცვლად ქერისა და ძეწნის ნახარში, კირისა და სილის ერთად შესაზავე-
ბლად: „...და დადგნა ქვაბნი დიდნი, აგობდა ქერსა და ნაგობითა
მით ზავებდა კირსა ქვიშასთანა კეცისსა ნაცვლად წყლისა, რათა
მალიად შემყოფელი არს წებოს სახედ, და ეგრეთვე ძეწნის ხისა
ქერქსა აგობდა ქვაბითა ქერსათანა საზავებლად კირისა“¹⁴. შდრ.
სვანეთში ქვავის ფქვილის ხმარება ამ მიზნით.

მეტალურგიულ დანადგარს, რომლითაც რკინის კაცები მადანს
სწურავდნენ, ეწოდებოდა ქულბაქი, საწური ქურა. საინტერესოა,
რომ სახელი -- „ქულბაქი“ ძველ წერილობით წყაროებში სულ
სხვა მნიშვნელობით იხმარება: „...ხუარბლის ვაჭართა დაჰხშენს
კარნი ქულბაგთა მათთანი და განაძნელეს იფქლი გლახაკთა-
თვის და მსყიდელნი შეიწრდეს“¹⁵-ო. ასევე, დავით აღმაშენებლის
ანდერძში ვკითხულობთ: „...ნაბჭობი და ქულბაქთა და
საზეთეთა და წისქვილითაა ყოლი შესაძლოსად განეყოფვილის“¹⁶
სოლომონ მეფის შეწირულობის წიგნი ქუთაისის ტაძრისადმი იხსე-
ნიებს ქულბაქს: „აღუდევით ცეცხლი შურისგებისა სახლთა მათთა,
შუკა, უბან-ფოლორც-ქულბაქთა მათთა“-ო. სამივე შემ-
თხვევაში, „ქულბაქი“ აღნიშნავს სამეურნეო. ან სავაჭრო სახლს
და არა რკინის საწურ ქურას საბას მიერ ამ სახელის განმარტება
„ქულბაქი სხვათა ენაა, ქართულად ბაზარი“-ო, ამასვე მოწმობს (იხ.
საბა, ქართული ლექსიკონი).

ასეთსავე განმარტებას იძლევა ნ. ჩუბინიშვილი: „ქულა, ხუ-
ლა და ქულბაქი, დუქანი ბაზრისა, ბაზარი“ (ნ. ჩუბინიშვილი, ქარ-
თული ლექსიკონი, თბ., 1961). ამავე აზრით, ქულბაქი იხსენიება
თიმსარიანში (210, 8 და 221, 14).

ამგვარად, სახელი — „ქულბაქის“ ძველ წყაროებში სავაჭრო
სახლის მნიშვნელობით გაგება და საბას მიერ ამ სიტყვის მიჩნევა
სხვათა ენად, გვაფიქრებინებს, რომ მადნეულის დესაწურავ ქურის
აღსანიშნავად ეს ტერმინი გვიანდელი გაჩენილი უნდა იყოს და მია

¹⁴ Е. Такашвили, Описание рукописей, ОРГСГН, т. I, вып. 1—
4, Тиф., 1902—04, გვ. 585—98.

¹⁵ მამათა სწავლანი X, XI სს. ხელნაწერთა მიხედვით, გამოც. ილ. აბუ-
ლაძის, რედ. ავ. შანიძე, თბ., 1955, შესავ. გვ. 16.

¹⁶ თ. ყორღანია, ისტ. საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა და ძველი
ვაჰხანის ქვაბთა, თბ., 1996.

უწინარეს სხვა ტერმინი უნდა გვექონოდა. საფიქრებელია ეს იყო — „ბოვი“. საბას მკაფიოდ აქვს ეს სახელი განმარტებული — „ბოვი“ ილევროს (ლითონის) პირველად გამოსადნობელი“-ო (საბა. ჭარ-თული ლექსიკონი). უნდა აღნიშნოს, რომ საქართველოს ეთნო-გრაფიულ ყოფაში ყველა იმ სასარგებლო წიაღისეულს. რომელ-თავან ამზადებდნენ რკინას. ან სხვა რომელიმე მეტალს. საერთო სახელად ლითონს უწოდებდნენ. ძველ ქართულ მელითონეობაში სახელი — „მადანი“ მხოლოდ გარკვეულ შემთხვევაში გვხვდება. რაც მთავარია, სახელოვანი მკვლევარი ვახუშტი ბაგრატიონი. „ლი-თონს“ ხმარობს ყველგან და არა მადანს: „...დმანისის ქვეით არა ჩრდილოთ კერძ ხინწისხევი, მას ქვეით დაბა აბულმუგი. აქ ითბრე-ბის ლითონი რკინისა, სპილენძისა და ლავარდისა“¹⁷ „არაჲს აქს ლითონნი (იგულისხმება ოსეთი და დვალეთი) ვერცხლისა. ბრპე-ნისა. რკინისა. გოვირდისა. ვეარჯილისა და ქვისა ბროლისა, არამედ არა უწყიან ხელოვნება გამოღებისა“¹⁸. აქედან ნათლად ჩანს რამ-დენად ფართო ცნებაა „ლითონი“ და რატომაა ეს სახელი მადებუ-ლი ქართულ ხალხურ მეტალურგიაში. ლითონის სახელს ორგანუ-ლად უკავშირდება ტერმინი — „სალითვნე ქოხი“, სალითვნე ხელჭურჭელი“. „სალითვნე მარხილი“ და სხვა.

როგორც ზემოთაც ითქვა, ძველი ქართული ხალხური მელი-თონეობის კულტურის თვალსაზრისით. საინტერესოა რკინის წარ-მოების აგრეგატებთან დაკავშირებული სახელები: „მლიმევი“ „თორნე რკინისაჲ“, ბრძმედი, „ბოვი“, „საქმილი“ და სხვა. რო-მელთაც თავის დროზე, რკინის დაწურვისა და გამოღნობის სხვა-დასხვა ოპერაციის შესასრულებლად, ნაგებობების აღსანიშნავად ხმარობდნენ ზოლმე. ამ მიმართებით განსაკუთრებულ ყურა-დღებას იქცევს სახელი — „ბოვი“ და „საქმილი“. პირველი, საბას განმარტებით. აღნიშნავს ლითონის პირველად გამოსადნობელს. მეორე — მადნის გამოსაწრობს. გამოსახურებელ დანადგარს. მაგა-ლითად. X-XI სს. ძეგლებში „სასმილი“ განუგრილებელი სახუ-რებლის მნიშვნელობით გვხვდება: „თუალნამცა შენნი მარადის

¹⁷ ვახუშტი. საქართველოს გეოგრაფია. თ. ლომოურის და ნ. ბერ-ძენიშვილის რედაქციით. თბ., 1941. გვ. 39.

¹⁸ იქვე. გვ. 109.

მხილველნი არიან მატლსა მას დაუძინებელსა და ცეცხლსა მას დაუშრეტელსა და ქუხილსა მას ბნელისასა და სახუმროსა მას განუგრილებელსა“¹⁹. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძველად სიტყვა სახმილი იმასვე ნიშნავდა, რასაც ახლაც --- „ქურა“. იგი იყო არა მარტო აგურ-კრამიტის გამოსაწვავი, არამედ მადნეულის გამოსახურებელი ნაგებობის სახელი.

რკინის წარმოების შესახებ, სვანეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის 85 წლის მოხუცი ნამურზა ბაისძე ნიგურიანი²⁰ (ვესტია); მისი ჩვენებით, მესტიის ჩრდილოეთით, დაახლოებით ნახევარი დღის სავალზე ე. წ. ქვედა მთაზე არის ადგილი, რომელსაც ეწოდება „ლაშკდუზრ“ (სამკედლოები). იქ იყო და ახლაც ჩანს მადანი (მადან, სვ). მამასა და მასზე უწინ ბაბუებს მოჰქონდათ იქიდან მადანი და წურავდნენ რკინად. მადანს რიყეში, მთის ძირად პოულობდნენ. მას სპეციალურად სინჯავდნენ კვერით (ხელძე, სვ.). მადნის ქვებს დაჰკრავდნენ კვერსა და რომელიც კარგად ჩაიზნოქებოდა იმას არჩევდნენ. ეს იყო რკინის ქვა — (ბერეა ბ ჩ). აი ეს ქვები მოჰქონდათ ზურგით, ან ხარმარხილით. ძნელი დასამუშავებელი იყო. დიდ მოვებას არ იძლეოდა და მერე როცა უფრო გათავდა რკინა. თავი დაანებეს მის დამუშავებასო-ო.

საყურადღებოა, რომ ნამურზა ნიგურიანის თქმით ამ მადნის ლითონი, რომელსაც რკინის საწურ ქულბაქში წურავდნენ ხოლმე, მთლიანად ფოლადი იყო. მაგრამ მძიმე დასამუშავებელი და ფიცხი. კვერს არ იკარებდა, ძნელად გაიწეოდა, თუ არ მოეშვებოდი გადატყდებოდა კიდევ. ამიტომ ამ რკინას რბილს „შენზრ ბერეა“-ს მიურთავდნენ კეთების დროს და ღიდებული „ხელადი“ დგებოდა მისგან. იმავე პირის ნათქვამის მიხედვით, დნობის დროს რკინას აყრიდნენ ქვიშას, რათა არ გაფანტულიყო და ზომაზე დაწურულიყო. საერთოდ, რკინა მძიმე იყო და იგი ძირს ჰიდოდა, შეიკრავდა პირს, ხოლო წიდა ქაფივით იყო მოდებული და უფრო ნაპირებსა და კედლებზე ედებოდა „ღვიმელს“ (ქურის ბრძმედი). რკინის ღუღილის დროს სცვიოდა. ამოსვლას იწყებდა ნაპერწკლე-

¹⁹ მაშათა სწავლანი, გამოცემა ი. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს, რედ. ა. შ ა ნ ი ძ ე, თბ., 1955, გვ. 5.

²⁰ მ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, რაქა-ლეჩხუმ-სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მასალები, მუზ. ეთნ. განყ-ის არქივი, რეული-2.

ბი — „ძაბრები“ და იმათი იგებდნენ დუღილის პროცესის შავლულობას. ამ ცნობების მიხედვით აშკარად ჩანს ის ფაქტი, რომ მესტიის სანახებში არსებული რკინის მადნის მოპოვება და დამუშავება მსგავსი იყო წედისისა. სვანეთის ამ ნაწილში რკინის წარმოება იმავე წესებით წარმოებდა რა სახითაც რაჭის სარკინეთში. როგორც ცნობილია, ძველი რკინის წარმოების ფაქტები დამოწმებულია. ნივთიერი ნაშთების მიხედვით. სვანეთის რამდენიმე პუნქტში: ჭუბერი, ქვემო ფარი, ცანა და სხვა, მაგრამ მესტიის სინამდვილეში რკინის მადნის მოპოვება-დამუშავების ფაქტს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმ მხრივ, რომ არც ერთი ზემოხსენებული რკინის საწარმოების შესახებ ცოცხალი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაშინ როდესაც მესტიის სანახებში არსებული რკინის წარმოების გარშემო დიდად საინტერესო და მნიშვნელოვანი ცნობებია წარმოდგენილი ძველი ქართული მელითონეობის რიგი საკითხის გასაშუქებლად.

უნდა აღინიშნოს, რომ რკინის წარმოებასთან ერთად, სვანეთის ეთნოგრაფიულ უოფაში დამოწმებულია სპილენძის (ტაბ. VIII), ტყვია-ვერცხლისა და ოქროს წარმოების ფაქტები²¹. რასაც ამაგრებს არქეოლოგიური გათხრებიც. პოლიმეტალური ნედლეულის არსებობის ფაქტები სვანეთის ტერიტორიაზე ამასვე მოწმობს.

ძველი ქართული მელითონეობისა და სამთომადნო წარმოების გასათვალისწინებლად უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ბოლნისის რკინის საბადოებს. როგორც უკანასკნელ წლებში ჩატარებულმა გეოლოგიურმა, არქეოლოგიურმა და ეთნოგრაფიულმა კვლევებამ დაადასტურა, ეს საბადოები ძველადვე გამზდარა „გამოწევისა“ და დამუშავების საგანი²².

მადნეულის გამოსაღებად უმაღვე შეუქმნიათ აზრმახვილად გამართული გვირაბების ქსელი. უხმარიათ მათ გასამაგრებლად თავისებური და ორიგინალური „თვითსაყუდი ბოძები“, გვერდულად

²¹ მ. ჩართოლანი, სვანური სევადი (ლიქელე) და მისი ადგილი ოქრომპედლობაში, მუზეუმის მოამბე, XXIII—B, 1962. სვანეთის ტერიტორიაზე სხვა მონაპოვართა შორის ურადლებას იქცევს 1958 წელს საქ. სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მიერ მოპოვებული (კალის თენში) სპილენძის განათხარი კვერები (იხ. ტაბ. VIII).

²² აკად. ა. თვალჭრელიძე, უფრნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1947, № 1, გვ. 13.

გამოუხრავთ (წესია ამოღების) ტალღებში ჩართული მადანი. გუმბათოვანი არეების სახით გამოუყოფათ წიაღის გული; არ დავიწყებიათ, სათადარიგო. „ტექნიკა-გასასვლელის გაკეთება და გამზადებული მადნის საზიდად სავალი გზანი. კლდეთა კოდვისა და გამოკაფვის მაღალმა კულტურამ, რომელშიც ქართველმა ხალხმა განსაკუთრებული დახელოვნება გამოამჟღავნა, აქაც უთუოდ იჩინათავი. ასეთი სურათი გადაიშლება მნახველის წინაშე ბოლნისის „რკინის მთის“ („დამურღავის“) ძველი ნამუშევარი საბადოების დათვალეობისას. ეს საბადო ამჟამადც გეოლოგიური შესწავლისა და დაკვირვების საგანს წარმოადგენს. რკინის მადნების შამცველობის თვალსაზრისით. 1958 წელს ერთ-ერთი გვირგვინი არქეოლოგიურმა დაზვერვამ გამოამჟღავნა დიდად საინტერესო მასალა. სახელობრ. გვირგვინში მოძუშავე სამთოელების სამუშაო და საყოფაცხოვრებო ხასიათის ინვენტარი: თიხის ჭურჭელი, წერაქვის ნატეხები. საღვინეები. ქაღალის ბეჭდები. სამკაულები და სხვა საგნები; აგრეთვე. შიგ გამართული ქვის კერა. საჯდომები. ტახტები და სათაჯსოები. აღნიშნული განათხარი მასალის საფუძველზე ირკვევა. რომ იმ შრომის პროცესში. რომელიც გვირგვინში მადნეულის მოპოვებისათვის მიმდინარეობდა --- ქალიც იღებდა მონაწილეობას. რაც სხვა ნიშნებითაც დასტურდება. მეორე საყურადღებო მხარეს გამო-ნამუშევართა ნაკვალევი ანაბეჭდები წარმოადგენს მადნის საკოლი იარაღის-წერაქვის(?) ნამოქმედარის სახით. თავად გვირგვინის კელ-ლებზე (იხ. აღებული ანაბეჭდები. სურ. 5, გ. დ; ლითონის იარა-ღის. წერაქვის ნატეხები — ა, ბ. სურ. 5).

ვადრე რკინის დაწურვას შეუდგებოდნენ. საჭირო იყო მადნის შემზადება დასაწურავად, რასაც გაკაზმვა ეწოდებოდა. სამუშაოს ეს სახე გულისხმობდა: მადნის დაფშენას, გაცხავებას. წყალში ვაე-ლებას²³, აწყვას და შიკარებას. იმის კვალობაზე, თუ რომელი ჯი-შის რკინის მადანთან ჰქონდათ საქმე, „რკინის კაცები“, სათანადო წესით შეამზადებდნენ მას. განსაკუთრებით. მაგარი ჯიშები მოი-თხოვდა დაწვრილება-დაფშენას, რათა ფუჭი ქანებისა და მიწის მო-ნადებისაგან გაეწმინდათ იგი და რაც შეიძლება წმინდა სახით და-

²³ აღბად. ამ ნიადაგზე შეიქმნა შემდეგი ნათქვამი: „სინგურას (სინგური წითელი სახატავი. ვერცხლის წყალთა და გოგირდთა ცუცხლში გამოადნობენ. — საბა) ვინმე რეცხავდა და ისევ და ისევ წითელი დიოდოა“. შდრ. სინგური — წითელი მიწა (გურ.), „ქორობი“ (სამეგრ.), „წერაქვი“ (ქართლი).

ერიკებიანთ „საწურ ქულბაქში“. დასაფშენელად იყენებდნენ დიდ ბრტყელ ქვას — „საბეგვს“. ან ქვის დიდ როდინს. როდესაც რკინის მადანი შეიცავდა მომსხო „კოლბოხებს“, აარჩევდნენ მას, დაყრიდნენ ზემოხსენებულ ქვის საბეგვზე, ან როდინში და შეუდგებოდნენ თანაზომიერად მის დაფშენას. დაფშენილ მადანს ჯერ გააცხავებდნენ, შემდეგ წყალში გაავლებდნენ, აწყავდნენ და ასე გაკაზმულს „მიაკარებდნენ“ სარკინე ქოხში. ფშენიდნენ უროებით, აცხავებდნენ—ცხაკით, წყალში ავლებდნენ—ცხრილით, აწყვას აწარმოებდნენ — ხის „ბოყვებითა“ და კათხებით. მისაკარებლად იყენებდნენ დიდ „ბიდილებს“ და კიდობნებს.

ასევე „დახელყას“ მოითხოვდა ის საკაზმავები, რომელთაც ურევდნენ დასაწურავ რკინის მადანში, რათა ამით ხელი შეეწყორო წურვის მსვლელობისა და უკეთესი რკინის მიღებისათვის. განსაკუთრებით წმინდად ფშენიდნენ „ფაშას“ (მარგანეცს), რომელსაც გარკვეული პროპორციით ურევდნენ დასაწურავ რკინის მადნებში— „ქანგა“, „კობიჭი“, „ქეწითელა“ და სხვა. ზოგიერთ საკაზმავს დუღილის პროცესში „აქმევედნენ“ ხოლმე რკინის მადანს, ან პერიოდულად ურთავდნენ, მადანთან ერთად, ბრძმედში დარიგებულ რკინის მადანს.

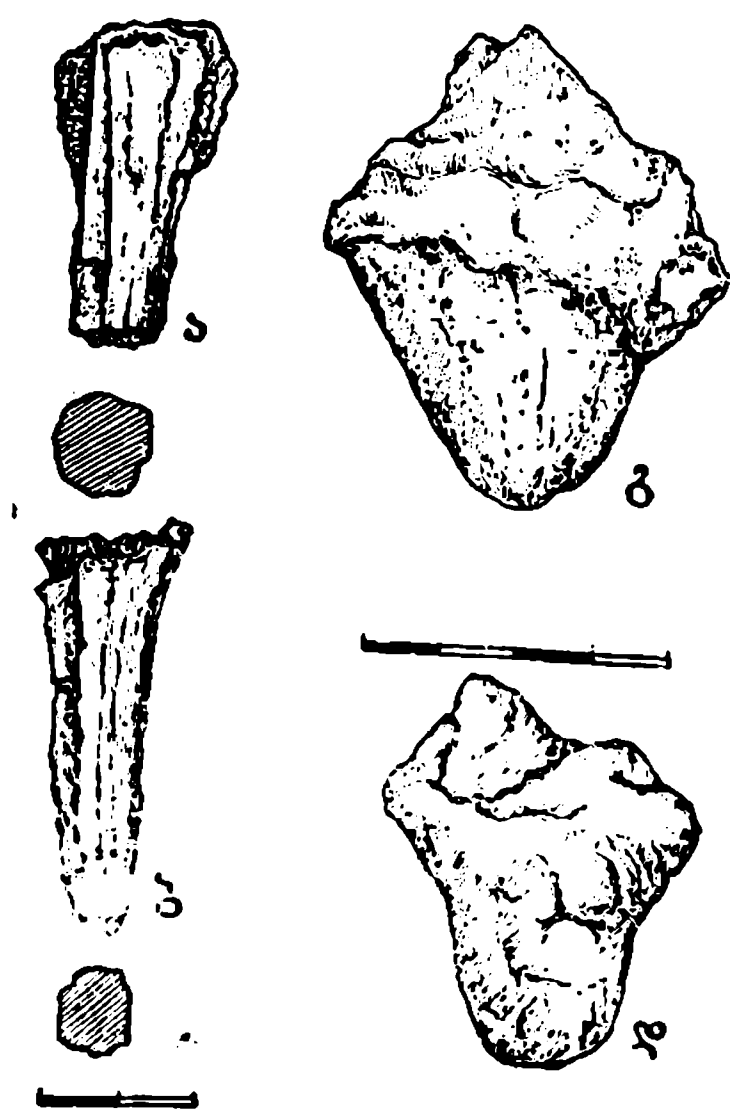
ერთი წყება რკინის მადნები სარევეების დართვას არ საჭიროებდა. მათ მხოლოდ გამყახგავებს — „ტუტუნს“, „რკინაწიდას“, სადულ შიწას და „ქეკაყას“ ურთავდნენ. ასეთ მადნეულად ითვლებოდა — „დევიანახშირა“ და „შავი ლითონი“. მათ ხალხის შეხედულებით, ყველაფერი თავისი ყოფნიდათ. მარგანეცის დართვას არ საჭიროებდნენ. მათგან უიმისოდაც „ფოლადუანი“ რკინა დგებოდა²⁴.

მადნის პირველ გამოწვას, როგორც ითქვა, ეწოდებოდა „გამოხურება“, მოხალეა. გამოხურებული მადნის დახალასებას — „დაწურვა“, ხოლო დაწურული მადნის შენადულს — „ლუგვი რკინა“. ლუგვი რკინის ხელახლა გადადნობას — „გადაშვება“, გადადუღება ერქვა, მიღებულ ნაღობს—„კვერი რკინა“. კვერი რკინა, წმინდა, უწილო რკინა იყო და მას „საქედური რკინა“ ეწოდებოდა²⁵. საქედური რკინა ინახებოდა უქედელი, ან ჰედილი, „ხელადის“ სა-

²⁴ ნ. რეხვიანიშვილი, მკვლელობა რაქაში, თბ., 1953, გვ. 55--61.

²⁵ „ზოდი“ — ერთად შედნობილი მეტალი (შავთელი, 44).

ხით. პირველს სამასალე რკინა ეწოდებოდა. მეორეს — „მზა რკინა“. სამასალე რკინას სხვადასხვა ზომით და სახით „დააგვარებდნენ“: „კვერი“ — გაკობიტებული, გაკვერილი რკინა; „შოლტი“ — გრძლად და ვიწროდ გაყვანილი რკინა; „ფიცარი რკინა“ — რამდენიმე შოლტისაგან ერთიანად „გაყვანილი“ რკინა; „ზოდი რკინა“ — რამდენიმე კვერისაგან ერთიანად გამოყვანილი რკინის მორი; 3 — თხელი შოლტის შენაერთი იყო — „ფეშტი“, ანუ „ფასტი“; წვრილი, შამფურივით მოყვანილი — „შალაბი“, „შანთი“. იმერეთში, ამასთანავე, საკედური რკინისაგან იცოდნენ, წინასწარ, გამოკობიტება გასაქედად გამიზნული ნივთის დედნისა, რომელსაც „დაგვარებუ-

სურ. 5 რკინის მადნის საყოფი იარაღი — ა, ბ. ანაბეკდები ბოლნისის ქსარკინეთის გვირაბიდან — გ. დ.

ლი“ ეწოდებოდა. ახლანდელი გაგებით ეს იყო ნახევარფაბრიკატი²⁶.

რკინას, რომელიც წარმოადგენდა ნედლ მასალას, ეწოდებოდა „უჭედელი“. ასეთი რკინა ალებ-მიცემაში იზომებოდა ლიტრობით, ან შანთობით (ლატრა დაახლოებით უდრიდა 9 ვირვანქას, ახუ ვ.ნ. კვრ., ხოლო შანთი—35—36 კვრ.-ს).

რკინის მზა მასალას, საჭიროების კვალობაზე, ერთიანად, ან ნაჭრად გაიხმარდნენ. ჩამოსაკრელად იხმარებოდა რკინის საკვეთი ფოლადის თეგი²⁷. შანთი რკინა იხსენიება მაგალითად, ქვემოხსენებულ წერილში, რომელიც მიუწერია გრიგოლ წერეთლისათვის მის მოურავს: „...თქვენო მაღალბრწყინვალებაჲ. ბატონო წერეთელო გრიგოლ! მოწყალეო ხელმწიფეჲ. რკინა გებრძანათ ნულარ ხარჯავ და რაც დაგიხარჯავს ავად გიქნიაო და ამათი ხელით გამომიგზავნეო. ცხრა შანთი რკინა იყო აქ დარჩომილი. ერთი მოვსტეხეთ, ოთხი ოყა. ხულის გაწყობაზედ. მეტი გვინდოდა, მაგრამ ველარ გავაკეთებით. ახლა იმ ნატეხიანად რვა შანთი მიახლებაია. აქ რკინა აღარ დარჩომილა. ერთი შანთი ხულებისთვის დევიტევე, თუ ან ხარს გვათხოვებთ, ან მუშას თორემ ოფშეკითელებმა (სოფელი იმერეთში, გეგუთის ახლო. ნ. რ.) არაფერი პასუხი გაგვცეს. რკინა მე რა დავხარჯე, ხუთი შანთი რკინა დავხარჯე თქვენი. რომელიც გამოვიდა წონით ოცდაორი ბათმანი და სამი ოყა²⁸. სხვაც თეთრად მოიხმარეთ; ხომ არ დავფარავ, როდესაც მიბრძანებ თეთრს მოგართვამ, როგორც სხვას უბოძეთ, ისე ისიც, ღმერთმა იცის. თქვენთვის ნახარჯშიდ მივეცი. სხვაც თუ მოგხსენდათ, ან მოგხსენდებათ ორმოცს და სამოცს კაცშიდ მე და ბეუიკმა კორძიამ თოთხმეტ-თო-

²⁶ ამ მხრით დიდად საყურადღებო ნივთები—რკინის ნახევარფაბრიკატი, წარმოაჩინა 1954 წელს ჩატარებულ ქართლის სარკინეთის გათხრებში. მცხეთის დასავლეთით. (გათხრებს ხელმძღვანელობდნენ არქეოლოგებ ა. აფაქიძე და გ. გობეჯიშვილი. ამავე ობიექტის ნაწილობრივ გათხრა აწარმოა ტოპოგრაფ-არქეოლოგმა ნ. ლამბაშიძემ 1953 წელს).

²⁷ სახელი — „თეგი“ (საჭრეთელი), საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში წარმოდგენილია ფონეტიკური სახესხვაობით: „თენგი“, „თეკი“, „თერგი“. მასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს „ნასახელარი“ ზნა — „თენგვა“, „თეგვა“, „თერგვა“ (თინგუა, თირხუა, მეგრ.), რაც ნიშნავს „ქრას“, საერთოდ, კვეთას. ამ ნიადაგზე მიღებული უნდა გვქონდეს, მეორადი წარმოების გზით. სახელები: „თიგი“ (მამლის დაკბილული ზედა ზიბილი), თერგი (მდ. არაგვის სახელი, შდრ. ხრამი, ქცია), „ათენგენობა“ (მკის დღეობა), თიბუა და სხვა.

თხმეტი შანთი რკინა ვიყიდეთ და თქვენი რკინა თან მოვიტანეთ და
 ღ-ს წყალობით ხარჯი არაფერი მოეუსვლიათ მის მოტანაში
 და რამოდენ ფარა ორას ყურშედ მეტი მაშინდელი ხარჯშია მე ზო-
 გი გადავიხადე და ზოგი შემართოს იმოდენა ღ-ს ჩვენგან ერთგუ-
 ლება გაჩვენოს და თქვენი წყალობა ნუ გარდამალოს“ (იხ. საქ.
 სახ. ხელნაწერთა ინსტ.-ს ხელნ. Sd 2086).

სახლი, სადაც მიმდინარეობდა რკინის მადნის დაწურვა და მას-
 თან დაკავშირებული მთელი წყება სამუშაოებისა, ეწოდებოდა
 „სარკინე ქოხი“, ან უბრალოდ — „სარკინე“ ასეთი სარკინე სახ-
 ლი, „აიზენჰუტე“ დამოწმებული აქვს 1864 წელს, წედისის სინამ-
 დვილუში, დორპატის უნივერსიტეტის პროფესორს ალ. პეტ-
 ცჰოლდტს²⁹.

სარკინე ქოხები, მთხრობელთა ჩვენებით, იყო როგორც ქვი-
 კირისა. ისე ძელური — ხისა. ზოგიერთი მათგანი წარმოადგენდა
 საკმაოდ მოზრდილ, ორ თვალ, ერთსართულიან შრამელს, რომ-
 ლის დიდი თვალი საწარმოს ემსახურებოდა, პატარა—მარაგის სა-
 თავსოდ იყო. ორთავეს „მომიწული“ იატაკი ჰქონდა. ქერი შეღა-
 რებით მალალი და ღია „საღისებით“ იყო გაწყობილი. სახლს სამი
 კარი ჰქონდა: ერთი შუა გასასვლელი და ორი—შესასვლელი.
 მასთან, სახლს სასინათლო სარკმელი და საკვამური ფრღო გააჩნდა.
 გარეგნულად, სარკინე ქოხი, ჩვეულებრივი, საცხოვრებელი სახლის
 მსგავსი ნაგებობა იყო და ბევრით არაფრით განირჩეოდა მისგან.
 სარკინე სახლის დიდი თვალი წარმოადგენდა მთავარ საწარმოს, სა-
 დაც გამართული იყო სათანადო თანრიგით რკინის დასამუშავებე-
 ლი მარტივი აგრეგატები, სამუშაო „ხელჭურჭელი“. ხელსაწყო სა-
 შუალებანი და საყოფაცხოვრებო სასიათის მოწყობილობა. სარკი-
 ნეს პატარა თვალი განკუთვნილი იყო, უმთავრესად, ნახშირისა და
 მადნის მარაგის მოსათავსებლად. აგრეთვე, სხვადასხვა დამზა-
 რე მასალისათვის. სარკინე ქოხის შიგნით მოქცეულ აგრეგატთაგან
 ერთი — „საწური“ ქულბაქი გამართული იყო მარჯვნივ. მეორე —
 „სადული“ ქულბაქი მიდგმული იყო მარცხნივ. მათ წინ იდგა

²⁸ თუ ბათმანის წონით სიდიდეს ხალხური მიღებული საწყაოს მნიშვნელო-
 ბით 20 გირვანქას ჩავთვლით და მას სამ ოყას, ანუ 9 გირვანქას (ოყა უდრის
 3 გირვანქას) მიუმატებთ მივიღებთ — 5 შანო რკინის წონას — 22 ბაი

+ 20+9 გირვ. = 449 გირვ. 5=89 $\frac{4}{5}$ გირვანქა, ე. ი. ერთი შანოი წონა = 89 $\frac{4}{5}$
 გირვ. ანუ 35—36 კგრ.

²⁹ A. Petzholdt, Der Kaukasus. Lpz., 1866, I, გვ. 320.

გრდემლი, გრდემლის გვერდით წყლით სავსე როფე, სანაყი როდინი მადნისათვის და დაფშვნილი მადნის მოსათავსებელი „ბოყვა“, ანუ „ბიდილა“. საწური ქულბაქის კალთებზე მიწყობილი იყო სხვადასხვა ზომის და მოყვანილობის სარკინე კვერები: დაკვერი. ხელკვერი. კვერი, ურო, სანგი, საბერი და სხვა. იქვე ელაგა მარწუხები — კამარწუხი, სორხმარწუხი, ქორი და ტუჩიანი მარწუხი, აგრეთვე, რამდენიმე რკინას კეტი ბრძმედიდან რკინის ლუგვის ამოსაღებად. სარკინე სახლში იდგა ძველებური „არვანი“, ანუ „არმანი“. მასში ინახავდნენ ზოგიერთ ქურჭელს, იარაღსა და ხელსაწყოს. არვანი თავისებური ხასიათის დგამი იყო, აწინდელი კარადის მაგვარი. იგი ძირითადად ორი თვალი კეთდებოდა.

როგორც ითქვა, სარკინე ქოხის ძირითად აგრეგატს წარმოადგენდა რკინის საწური ქულბაქი და რკინის სადული ქულბაქი. პირველი არსებითად განირჩეოდა მეორისაგან, როგორც კონსტრუქციულად, ისე დანიშნულებით. პირველი ემსახურებოდა მადნის რკინად დაწურვას, მეორე — დაწურული რკინის გადაღუღებას. მასთან, საწურ ქულბაქს „ორპირი“ საბერველი ჰქონდა, სადულს — „ცალპირი“. პირველი ასრულებდა მერმინდელი მარტენის ლუმელის ფუნქციას, მეორე — ბლუმინგის, „საფიცობელი ჰის“ მოვალეობას.

საწური ქულბაქი (სურ. 3) არქიტექტურული წესების რიგზე იყო გამართული. შემოვლებული ჰქონდა თლილი ქვის „პერანგი“, წინა მხრით მომარჯვებულად ეგო საბერველი და მის ძირად ხის მტკიცე „საფერხული“. მეორე კუთხეში, „დასამხრის ადგილას“ გამართული იყო სადული, ანუ სადნობი ქულბაქი, რომელიც შედარებით მარტივი ნაგებობა იყო. გარეგნულად კი პირველისაგან ბევრით არ განირჩეოდა. დაახლოებით ამ სახით გამოიყურებოდა სარკინე ქოხი იმ მასალების მიხედვით, რომელიც მოგვეპოვება წედისისა, საწირესა და შხიბარის შესახებ.

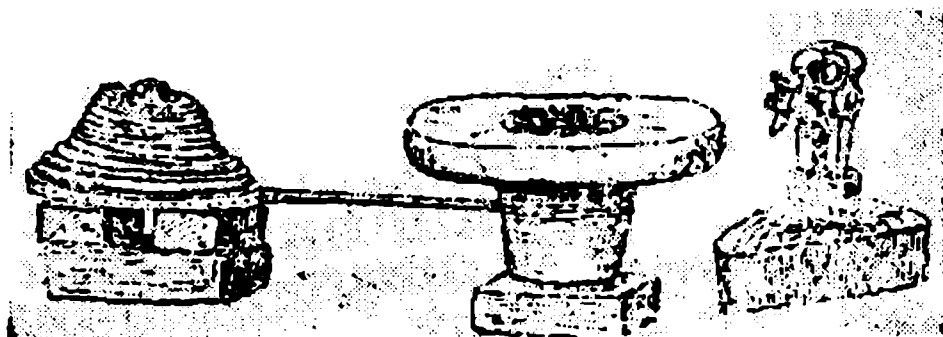
საყურადღებოა, რომ მხცოვანი მკედელი მალაქია ივანეს ძე ბოკორიშვილის (102 წლისა, ს. ტყიბული) ცნობით — იმერეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში გარდა ნაშენი, ანუ ნაგები ქულბაქისა. ხმარებაში ყოფილა ერთიანი, მთლიანი ქვის ქულბაქი. იგი მზადდებოდა მაგარი ჯიშის „თირიქვისაგან“, რომელიც იჭრებოდა ადგილობრივ — „სკიბას ლელეში“. ფორმით ეს ქულბაქი ნაგებსა ჰგავდა, ოღონდა მასზე ტანმორჩილი იყო. უკანა მხარეს, შუაში ჩა-

კრილი ჰქონდა სტვირის დასაგები. სტვირი, რომელსაც შტვირსაც უწოდებდნენ, თიხისა იყო. ამ შტვირში შედგმული იყო მცირედი ლერწმის მასრები, რომელთაც საჭიროების მიხედვით ხან დაამოკლებდნენ და ხანაც გრძლად წაწვდიდნენ. მეორე თავით ეს მასრები ეწყობო ბოძალი ხის „პაიჭაში“ (ხელპირი, რაჭა), რომელიც ორივე მხრით გახვრეტილი იყო და წამოგებული ჰქონდა თხის ტყავისაგან შექმნილი საბერველი. ასეთი შეერთებით იქმნებოდა საკმაოდ რთული და ხელმარჯვე რკინის საწური ქულბაქი. ანალოგიური სახის ვერცხლის საწური ქურები დამოწმებულია დაღესტანსა და ლაზეთში (სურ. 6).

რკინის საწური და სადული ქულბაქისაგან ძირეულად განირჩეოდა „საჭედური ქურა“. ამ უკანასკნელს, ნაცვლად მადნის დასაწურავი „ბრძმედისა და გადასადულებელი„ღვიმევისა“, ჰქონდა ცეცხლსაგზებელი კერა, სადაც იყრებოდა ნახშირი და გაღვივებულ ნახშირის ალში ახურებდნენ რომელიმე „ილეკროს“. ეს იყო ჩვეულებრივი სამჭედლო ქურა. როგორც რკინის საწური და სადული ქულბაქი. ისე სამჭედლო ქურები განირჩეოდნენ დროისა და ადგილის მიხედვით, ასევე ფორმა-შინაარსით (სურ. 7).

რკინის მელითონიობასა და საერთოდ ილეკროთა დამუშავების საქმეში ერთ-ერთ მთავარ ხელოვნურულ წარმოადგენდა გრდემლი. საბას განმარტებით: „გრდემლი||გურდემლი ილეკროს გასაჭედი, ძირსადები, მყარი, გინა მაგარი“ —საგანია. დაახლოებით ასევე განსაზღვრავს მას ნ. ჩუბინიშვილი: „გრდემლი რკინის კუნძი. მეტალთა საჭედი“. ამგვარად, გრდემლი ძირითადად ის იარაღია, რომელიც გამოიყენება ილეკროთა (მეტალთა) საჭედად. ამ შემთხვევაში იგი არის ერთგვარი ქვეშსადები. საგანი, რომელზედაც დაიდება გასაჭედი ნივთი და მას ზემოდან სცემენ კვერით. ამიტომ გრდემლი უნდა იდგას მყარად და მკვიდრად, რათა ხელი არ შეეშალოს მუშაობისას მასთან მიმდგომ მეუროეს და კვერით ხუროს, რომელნიც ხელაწყობით სცემენ მასზე მდებარე დასაკვერ ლითონს. მასთან, გრდემლმა რომ თავისი ფუნქცია კარგად შეასრულოს, საჭიროა იგი „შეთაბუნებული“ იყოს გათვალისწინებულ „საქმნართან“. თავისი ფუნქციის მიხედვით გრდემლი ნაირი სახისაა: იგი განირჩევა: აგრეთვე, ნივთიერად, სიდიდისა და დანიშნულების მიხედვით. ყვე-

ლაზე მძიმე შრომა მაინც რკინის ლუგვის გასაწევ გრდემლს აწვა. ამიტომ სარკინე გრდემლი ნძიმე და „ყურუმი“ (მასიური) უნდა ყოფილიყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში ვერ აიტანდა მძიმე უროთი გამუდმებულ ცემას. ალბად ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ სარკინე ქართული გრდემლი მოყვანილობით წარმოადგენდა ოთხწახნაგოვან რკინის მორს (H=50 სმ., სისქე — 20×20), რომელსაც ახასიათებდა კუთხედი თავი, იგი ძირისკენ მცირედით ვიწრო იყო, თავისკენ — განიერი. ასეთი აგებულება ხელს უწყობდა მის მყარად გაჩერებას მსხვილ, მძიმე და განიერ „ხის ფეხში“ (მორი). გრდემლის ურყეობის საჭიროება, აღნიშნულია ბიბლიის შემდეგ

სურ. 6. ფერადი ლიტონის სადნობი ქერა: ა—ლახები, ბ—ლაკები, ს. რუსთველი, კუმუხის მანარა

სიტყვებში: „გული მისი გაფიცხდა ვითარცა ლოდი, ხოლო დადგა ვითარცა გრდემლი უძრავად“ (იობი, 41, 16). „...რამეთუ გურდემლსა ჭედდა, ანუ კუერსა სცემდა“ (საქ. სამოთხე, გვ. 229). ლ. მროველთან იკითხება: „... (არშაკ და ადერკი) ოდეს უხეთქნიან ჩუგლუგები საჭურველს ზედა მათსა, ჰგუანდის ხმა იგი ხმასა მას უროსა მკედლისასა რომელი ეცემის გურდემლსა“ (მროვ., 145).

საყურადღებოა, რომ რკინის წარმოებაში, მადნის დასაფშვნელად იხმარებოდა ქვის გრდემლი³⁰, რომელიც შემდეგში საერთოდ გამოყენებულ იქნა აგრეთვე სამკედლო გრდემლადაც (სურ. 8). ამასთანავე, ქვა გამოყენებული ყოფილა რკინის წარმოებაში რომელიდაც ნივთიერების სანაყად, ერთგვარ ქვიჯად. ს. ფარის რკინის წარმოების პუნქტიდან წამოღებული ბრტყელი, ორივე გვერდზე რამდენიმედ „ლუქიანი“ (თვლიანი) ქვა (სურ. 9) ამას გვაფიქრებინებს. აგრეთვე, 1948 წელს ჩვენ მიერ ქუბერში „ზიზბარის“ ძველი რკინის საწარმოს ტერიტორიაზე მიკვლეული მოგრძო, წაწეტილი ქვა გამოყენებული უნდა ყოფილიყო წარმოებაში (სურ. 10), მხოლოდ რა სახით, ძნელი დასადგენია. საფიქრებელია, იგი ასრულებდა „საჩხვერის“ ფუნქციას ქულბაქთან.

ამჟამად საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებულია გრდემლის სხვადასხვა სახელები: „ქურთემული“ (აღმ. საქ. მთიანეთი) და მისი ფონეტიკური სახესხვაობანი — ქურთეძი, დგვემლი, დღვლემი, გლდემი და სხვა. ამათვე ეფარდება მეგრული სახელი — ქულამური, სვანური — ქუმინ (ბ/ქ. სვან.), ყვანსყვალბ³¹ (ბ/ზ. სვან.). საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში გრდემლთან ერთად იხმარება სახელი — „ზინდანი“. ეს უკანასკნელი სახელი მიჩნეულია არა ქართული წარმოშობის სიტყვად, თუმცა მის უცხოობას უარყოფს ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი: სამეგრელოს ყოფაში დღემდე ცოცხლობს და ხმარებაშია სახელზენა — „ზინდუა“. რაც პირდაპირი მნიშვნელობით გაწევას, გაკიმვას ნიშნავს. აგრეთვე, არსებობს ტოპონიმიკური სახელი — „ზინდიკარი“ (ჯვარის

³⁰ გ. ნიორაძე, ძველი ქვის ხანა კავკასიაში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, VI, თბ., 1937, გვ. 280: ავტორი აღნიშნავს, რომ „მონაშეთის ვაკე-ქვაბულში, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებნი საკაიას უწოდებენ, აღმოჩენილია რიყის ქვისა და ძელის გრდემლები იარაღის დამუშავების დროს ნახმარი. აგრეთვე, დიდძალი მინერალური საღებავები, რომელთაც ხმარობდა ადამიანი“-ო.

³¹ ი. ნიქარაძე — Русско-сванский Словарь, 1910.

შახლობლად). გარდა ამისა, სახელი — „ზინდანი“ საყოველთაოდ გავრცელებული ტერმინია სპილენძის მკედლის, ვიწრო ტანიანა გრდემლის აღსანიშნავად. ცალკეულ შემთხვევაში, დიდს—გრდემლი, პატარას — ზინდანი ეწოდება ხოლმე.

აღნიშნული სახელებიდან განსაკუთრებით გამოიყოფა სვანური სახელი — „ყვან“, ანუ „ყვალბ“ და ღმავ-ხევსურული — „ქურთემული“. ამ უკანასკნელთან დაკავშირებით, ყურადღებას იქცევს მკედლობაში შემონახული პატარა ქვეშადაები გრდემლის სახელწოდებანი — „ძიმი“, „მურა“, „ქეთილი“ და მასთან დაკავშირებით რკინის კვერის ავარული სახელი — „ქურტა“.

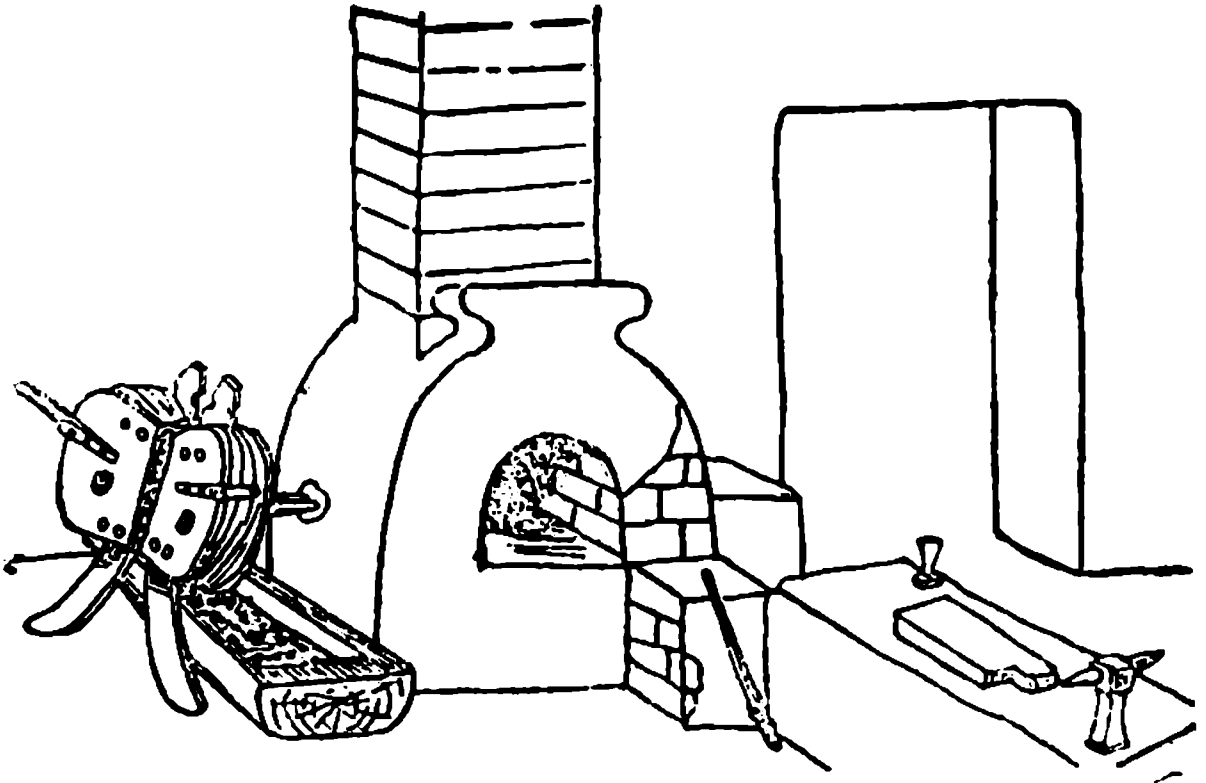
როგორც ითქვა, გრდემლს ხევსურულად „ქურთემული“ ეწოდება. ასევე, მეგრულში — „ქულამური“. სახელი — „ქურთემული“, თუ არ ვცდებით, ორი ნაწილისაგან შედგება: ქურთე + მული (მური), პირველი ნაწილი — „ქურთე“, ანუ „ქურტე“, ნიშნავს ავარულად კვერს, მეორე ნაწილი — „მულ“, ანუ „მური“ — ქვეშადაებს, ანუ საყრდენს. მაშინ გამოდის, რომ სახელი — „ქურთემული“ მნიშვნელობით უდრის კვერის ქვეშადაებს, რაც აზრობრივად სწორად ასახავს გრდემლის რეალურ ფუნქციას. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სახელი — „ქურთემული“ ამ ნიადაგზე იქნა შექმნა-ვებული, რომელიც დროთა განმავლობაში ცალკეულ ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდოდა და უკანასკნელ ხანებამდე მოაღწია ამ სახით.

ამგვარად, მელითონე „რკინის კაცებისათვის“, ასევე კვერიო ხურო მკედელთათვის, პირველი რიგის თავი „ხელქურტელი“ იყო გრდემლი, კვერი და მარწუხი. ამიტომ სამივე მათგანი წმინდა „ნაწილიან“ საგნებად იყო მიჩნეული და საყოველთაო პატივისცემისა სარგებლობდნენ ხალხში. თუ სამკედლო წარმოადგენდა ერთგვარ წმინდა ადგილს, სადაც სრულდებოდა ფიცის „დადება“, „გადაცემა“, თავის დახსნა — „ალება“, გრდემლი, კვერი და მარწუხი, რიტუალური საგნების როლში გამოდიოდა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

ძველი ხალხური ქართული მელითონეობის ერთ-ერთ საყურადღებო მონაპოვარს წარმოადგენს ცეცხლგამძლე თიხების „გამორჩევა“ და მათი სათანადო გამოყენება მეტალურგიულ წარმოებაში³². ამ მიმართებით, რკინის წარმოებაში განსაკუთრებულ ყუ-

³² განსვენებულმა მეცნიერმა, ალ. თვალჭრელიძემ ამ ხასიათის ერთ წყება თიხებს „გუბრინი“ უწოდა იმას გამო, რომ მისი უდიდესი საბადოები

რადღებას იქცევს ნაირ-სახისა და თვისების ცეცხლგამძლე თიხების შენაცვლების ნიადაგზე მრავალფენოვანი „სასულე სტვირების“ ჩამოქნა, რომელთა პრაქტიკულ ამოცანას, როგორც ჩანს, წარმოად-

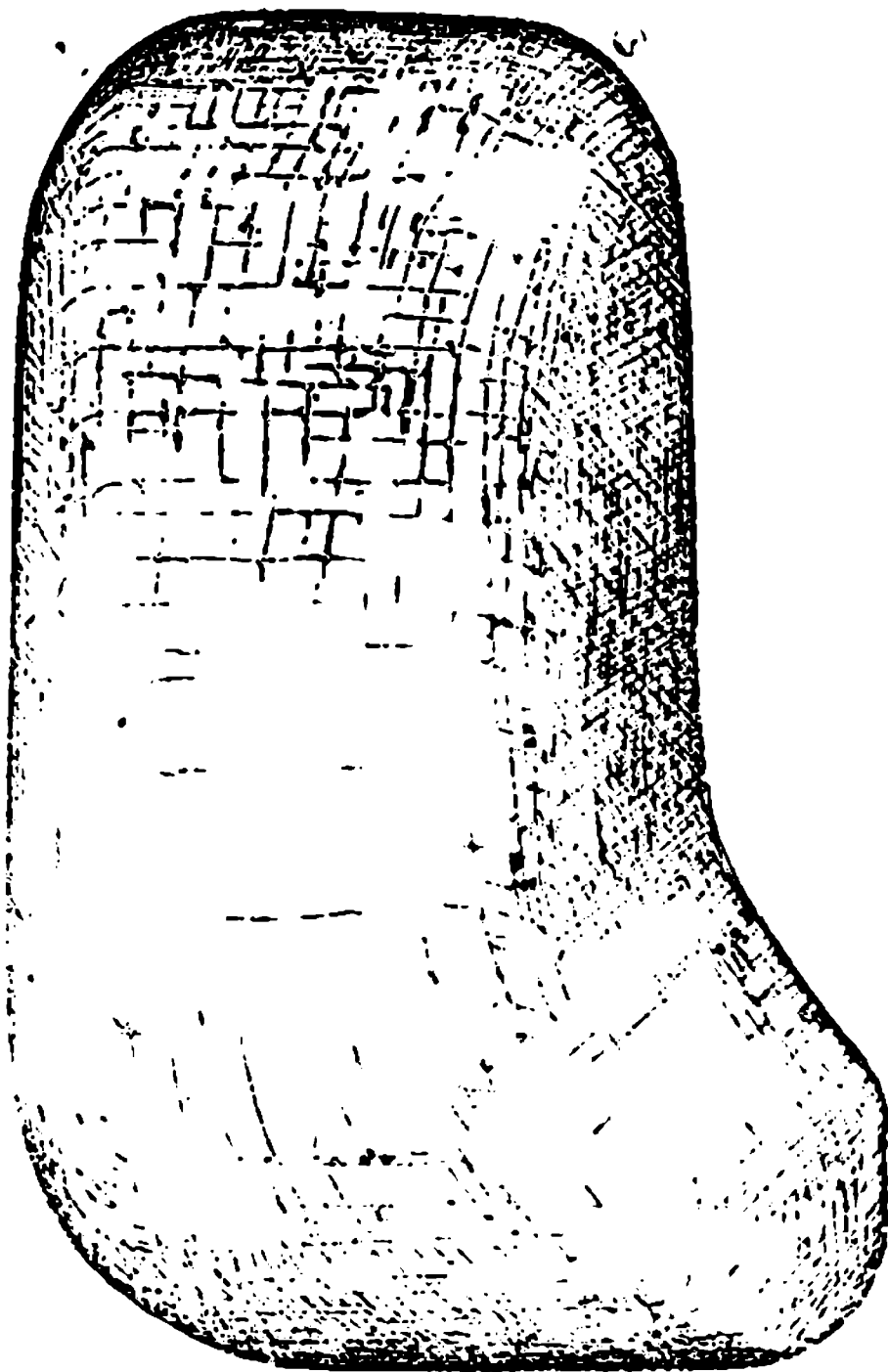
სურ. 7. ქურა საბერველი (კუმბების მახრა).

გენდა არა მარტო საბერველიდან გადენილი ჰაერის ნაკადის მიწოდება რკინის საწური ბრძმედისათვის, არამედ, ცეცხლში მოქმედებისას მეტი გაქლება. უეჭველია, ეს უკანასკნელი მიზანი ჰქონდა რკინის კაცების მიერ რამდენიმე ფენოვანი (თითოეული ფენა ფიზიკურად განსხვავებული თვისებების თიხისაგანაა ჩამოქნილი) „სასულე სტვირის“, ანუ „სოინარის“ შემუშავებას (სურ. 11).

მოიპოვება ს. გუბში (წულჯიძის რაიონი). საყურადღებოა, რომ მეგრულმა საკუთარი სახელიც კი შემოინახა „ღინა-კუმბების“ სახით მათ აღსანიშნავად. ასევე, სვანეთის ერთ-ერთი ულამაზესი ხეობა ატარებს ამ სახელწოდებას — „კუმბერ-კუმბერის ხეობა, თავის დროზე, ძველი ქართული მელითონეობის მნიშვნელოვანი კერა იყო.

33 სახელი — „სოინარი“ ეწოდება აგრეთვე ლერწმისგან შექმნილ მუსიკალურ საკრავს, რომელიც შედგება სხვადასხვა სიგრძის 5—7 ლერი კალმისაგან.

სასულე სტვირი, ანუ სოინარი დაგებული ჰქონდა რკინის საწურ საბერველს, რომელიც წარმოადგენდა რკინის „საწურის“ ერთ-ერთ ძირითად კომპონენტს. იგი, როგორც ითქვა, ცეცხლგამძლე მიწისა იყო. „რკინის კაცებს“, ცეცხლგამძლე მიწის საბადო-

სურ. 8 ქვის გრდემლი (სვანეთი, სოფ. ცხუმარი).

ები წინასწარ ჰქონდათ მიკვლეული და დაგულვებული. ამასთანავე იცოდნენ პრაქტიკულად თითოეული ამ საბადოს ხასიათი და ადგილობრივი თიხის ფიზიკური თვისებები. დაცდილი იყო ამ თიხების ვარგისობა და გამოდგომა კონკრეტულ საქმეში?

როგორც ცნობილია, ჩვენი ხალხი ამ ხასიათის თიხებს ზოგადად „საჭურე“, „საქეცე მიწას“ უწოდებს. მათ ძველიდანვე იყენებდნენ სხვადასხვა დანიშნულებათ: კუჭრკლეულის დასამზადებლად, თონეების და ქვევრების საქეცედ. იატაკის და ქალოების მოსაგებად, კედლების გასაგოზად. შესაღესად და სხვადასხვა ყალიბების ჩამოსაქნელად. აგრეთვე, საბანელად და სარეცხელად.

ამჟამად, მეცნიერებისა და ტექნიკის მაღალი განვითარების მიუხედავად, ცეცხლგამძლე თიხა-მიწების როლი და მნიშვნელობა მეტალურგიაში ერთობ დიდია. მით უმეტეს, გადააჭყვეტი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მათ წარსულში. რკინის ძველი წარმოების უბნებში (ქართლის სარკინეთი — ბოლნისის რ-ნი, რაჭის სარკინეთი — ონის რაიონი, იმერეთის სარკინეთი — ოკრიბა, ტყიბულის რაიონი, პერევი, თედელეთი — კიათურის რაიონი. სვანეთის სარკინეთები — ჭუბერი, ქვემო იფარი, მესტია) მრავლად წარმოდგენილია ნაირსახისა და დანიშნულების კეცის კუჭრკლის და საბერვლის სტვირების ნარჩენები მოწმობენ, რამდენად ფართო და დიდი მოთხოვნილება უნდა ჰქონოდა ძველად საწარმოო თიხებს. ამასვე გვიჩვენებს ზემო რაჭის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული საწარმოო თიხების გამოყენების ფაქტები. მაგალითად, წედისის რკინის საწური ქულბაქის ბრძმედი ამოღესილი იყო საგანგებო ხასიათის აყალო მიწით. მაგრამ იგივე მიწა საბერვლის სტვირად მიუღებელი იყო. ამისათვის სხვა ჯიშის მიწას ხმარობდნენ. მას შეკოწიწების, პირშეკვრის მაღალი თვისებები ახასიათებდა და ცეცხლგამძლეც იყო. ამგვარად, ერთ შემთხვევაში რომ ერთი იხმარებოდა, მეორეში — მეორე. რაც მთავარია. ზოგჯერ ერთსა და იმავე საქმეში რამდენიმე სხვადასხვა თიხა იხმარებოდა, როგორც ურთიერთ შერწყმით, ისე ერთმანეთის „წარდგომით“. ისე რომ საგანს ერთი ნაწილი რომ ერთი თიხისა ჰქონდა, მეორე ნაწილი სხვა თიხისაგან იყო დამზადებული. მაგალითად წედისის რკინის საწური ქულბაქის ბრძმედი ამოგოზილი იყო ონჭეური — აყალო მიწით, მაგრამ გამძლეობისათვის მას ხელმეორედ ამოღესადგინდნენ ხოლმე „სამჩიკოს“ (ადგილის სახელი) აყალო მიწით.

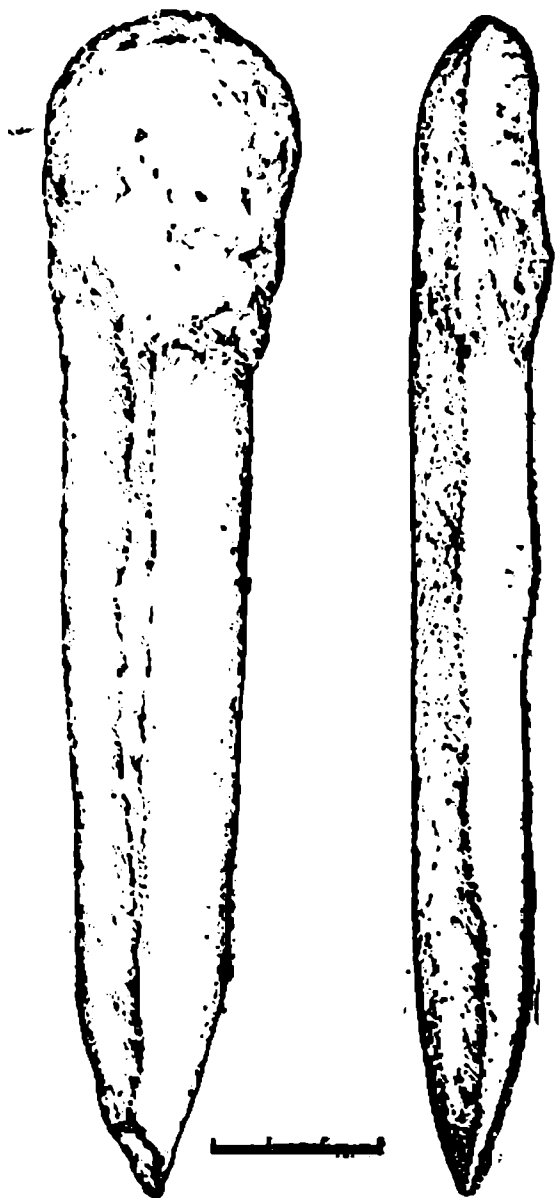
უსასტვორე აყალო მიწა მოჰქონდათ საბადოებიდან. მოტანილ თიხას „სამშრალეობოში“ დაამარაგებდნენ, რათა საკმაოდ გამშრალიყო. შემდეგ გაარჩევდნენ მინარევი „ლახრისაგან“, დაფშვნიდნენ ხის საზეპლებით წმინდად, გაკაზმავდნენ კარგად და გაშლიდნენ მზეზე გასაფიცებლად, ვინაიდან ნედლი თიხა წყალს არათანაბრად

სურ. 9. ქვის იაოალი. (სოფ. ქვეპოი თაოი, სვანეთი).

ისრუტავდა და „მოცომვას“ არ ემორჩილებოდა. შემდეგ, გაკაზმულ ფხვიერ და მშრალ თიხას საგანგებო ხის „ჯიროლში“ ჩაყრიდნენ. „გაუნარებდნენ“ და შივნი ღია გულში, დაასხამდნენ წყალს. იგი ნელ-ნელა და ღრმად გაუჯდებოდა წრიულად დაყრილ მოსაზელ თიხას. როდესაც თიხა გაჭერდებოდა წყლით. შეუდგებოდნენ მია „მოქნას“ ზელდნენ მანამდე, ვიდრე მიღებული თიხის ცომი კარგად არ „გაიზეთებოდა“ და საკმაოდ „კოწიწი“ არ გაუჩნდებოდა. ზელა სწარმოებდა ფეხით, პირდაპირ „მოპიტლულ“, ან უბრალოდ პირმოკეთებულ მიწის კალოზე. ზელა მოთავებულად ითვლებოდა. თუ საცდელად აღებულ ცომის გუნდა, ორავე ზელით, მოპირდაპირე მხარეზე გაწევისას არ გაწყდებოდა, გრძლად გაიწლაწებოდა, თანმასავით დაეხვეოდა კაცს თითზე. ამის შემდეგ, თიხის ცომიდან

გუნდებს „გამოწყვეტდნენ“. „ლულუებად“ „დააგურგუსალებდნენ“ და ხის კალაპოტზე — „სტვირის“ კეთებას შეუდგებოდნენ. სასტვირე კალაპოტს ერთი თავი წამახული და „მომორვილი“ ჰქონდა, მეორე — შედარებით განიერი და ბოლომრგვალი. მას სახელად „მარძალი“ ეწოდებოდა. ამგვარი ფორმის გამო მასზე ჩამოქნილი სტვირი, მოყვანილობით, წვერწაკვეთილ კონუსს წარმოადგენდა. სტვირის კეთება ძირიდან იწყებოდა. „საფენად“ იხმარებოდა წმინდა „ლამა“ ანუ სილა (იხ. მარძალზე სოლინარების დამზადების პროცესი. (სურ. 11).

სურ. 10 ქვის იარაღი, (კუბერი, შ. სვანეთი).

ჩამოქნილ სტვირს გასაშრობად სამჭედლოში, ან სადმე დახურულ შრამელში დაკიდებდნენ საგანგებო თავკავა ხის ლერძის საშუალებით, რომლის ერთი ბოლო კავს წარმოადგენდა, მეორე — „ლაფეხა“-ს (ჯვარედინ ხეებს). სტვირის ძირი პირქობიანი იყო. ასეთი აგებულება ხელს უწყობდა მასზე საბერვლის ტყავის მჭიდროდ „შემოსმორტვას“ და საბერვლიდან გადაშვებული ჰაერის „გამკრავად“ დინებას. ვინაიდან საბერვლის სტვირი საკმაოდ დაკირწული იყო, დამცემი ჰაერის ძალაც ძატულობდა. ამგვარად ჩამოქნილ სტვირს აშრობდნენ და 4—5 დღე მზეზე აფიცებდნენ. საგანგებო გამოწვა არ ესაჭიროებოდა. იგი უამისოდ მთელი ერთი თავით ბრძმედში იყო შეყოფილი და მუდმივად ცეცხლის გულში იმყოფებოდა. ამის გამო, მდნარი მადნეულის მასა ე. წ. თხიერი წიდა, რომელიც სტვირის ცხვირწინ თუხთუხებდა ხოლმე, წვერზე ეკვროდა და უხშავდა მას „სასულეს“, ხელს უშლიდა სულის ქცევას და ზშირად საჭირო ხდებოდა სპეციალური იარაღით — „საჩხვერით“ მისი გაწმენდა. წურვის პროცესში მყოფი სტვირის ნაშთები ამ ვითარებას აშკარად მოწმობს (ტაბ. IX და სურ. 25).

საერთოდ, „სონარები“ მეტალურგიულ წარმოებაში სხვა საქმეშიაც იხმარებოდა: წყლის გაყვანილობის, თხევადი ლითონების ჩამოსასხმელად და ყალიბებად. სტვირის იმ ნაშთების მიხედვით, რომელიც ძველი წარმოების ადგილებში გვხვდება, შეიძლება დავასკვნათ: მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული „სტვირები“ ორ ჯგუფად იყოფა ფორმა-მოყვანილობის მიხედვით. ერთნი ძირგანიერნი და წვერვიწრონი, წაკვეთილი კონუსის სახის არიან, მეორენი — ერთნაირი დიამეტრისა, სანთელივით ჩამოქნილი, მარჯვე და ლამაზი ნახელავნი.

პირველთ ახასიათებთ ტლანქი, შედარებით უხეში ტანი, მეორეთ—უფრო სალუქი და ფაქიზი ტანი. პირველნი საყოველთაოდ გვხვდება გავრცელებული, მეორენი განსაკუთრებით უხვადაა წარმოდგენილი ქვემოთ ფარისა და სვანეთის ზოგიერთ სხვა ადგილას³⁴.

³⁴ საუცხოო ნახელავი, გრძლად და თანაბრად გაყვანილი თიხის სტვირები ქვემო იფარის წმ. გიორგის ეკლესიის კარზე, ქვარყანაში, წარმოაჩინა მასზე გზის ვაჭრამ. ჩამონაკვეთ მიწის შრეებში ეს სტვირები ზედ ხის ფესვებშია

რკინის დამორჩილების დიდ ტრადიციას სვანეთის ეთნოგრაფიულ
ყოფაში მოწმობს იშვიათი ნახელავი ჰედური წესით შესრულებუ-
ლი რკინის საკიდელი (სურ. 21) და „ლაზური“ ტიპის დანა სოფ.
კალაღან (სურ. 12).

ჩალაგებული დიდი რაოდენობით. ზოგიერთში ისე გაშლოდა ფესვები, რომ ხე-
ლოვნური „კრილოსანი“. მოგაგონდებათ. აქვე, წარმოდგენილია აუარებელი
რკინა-წიდა და ქვის იარაღები.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

რკინის „დაბრძმება“

**მომწივება, დაყენება, ნაჭვა, მოძნა, დაგვაკმა, წართობა,
ნაჭლი რკინა, ნანაჭი რკინა**

საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შემონახა ძველი ქართული ხალხური მეტალურგიის დიდად საყურადღებო და თავისებური საწარმოო ჩვევები და ტექნიკური წესები. ასი წლის მკედელი თადა მაშოიას-ძე გოგუა (ს. საბუმე, ჩხოროწყუს რაიონი) ხაზგასმით აღნიშნავს იმ ამბავს, რომ მისი წინაპარი და მასწავლებელი, უფროსი თაობის მკედლები საუკეთესოდ იყვნენ დაუფლებულნი თავის ხელობას, რომ მათ მიერ შემუშავებული „ხელადი“ სანაქებო და მაღალი ღირსებისა იყო. განსაკუთრებით გამოირჩეოდა წელსაკიდი დანების დამზადება. ეს დანები ისე კარგად და მარჯვედ იყო „დაყენებული“, რომ მით ყველაფრის გაკეთება შეიძლებოდა — დაწყებული პირის პარსვით და გათავებული ვაჭის გასხვლით. მაგალითად, მთელ სამეგრელოში სახელგანთქმულია ე. წ. — „კვარაცხელიას დანა“. ასეთი დანების მკეთებლის უკანასკნელი წარმომადგენელი — თადა კვარაცხელია სულ რამდენიმე წელიწადია გარდაიცვალა და თან ჩაიტანა სამარეში თავისი წინაპრების მიერ საუკუნეთა მანძილზე შემუშავებული მაღალი საწარმოო წესები რკინის დამორჩილებისა¹.

მხცოვანი მკედელი თადა გოგუა, მართალია თავისთავს თვლის უფრო ზეინკლად, მაგრამ მას რკინის მკედლობაშიაც მოუხვეჭია

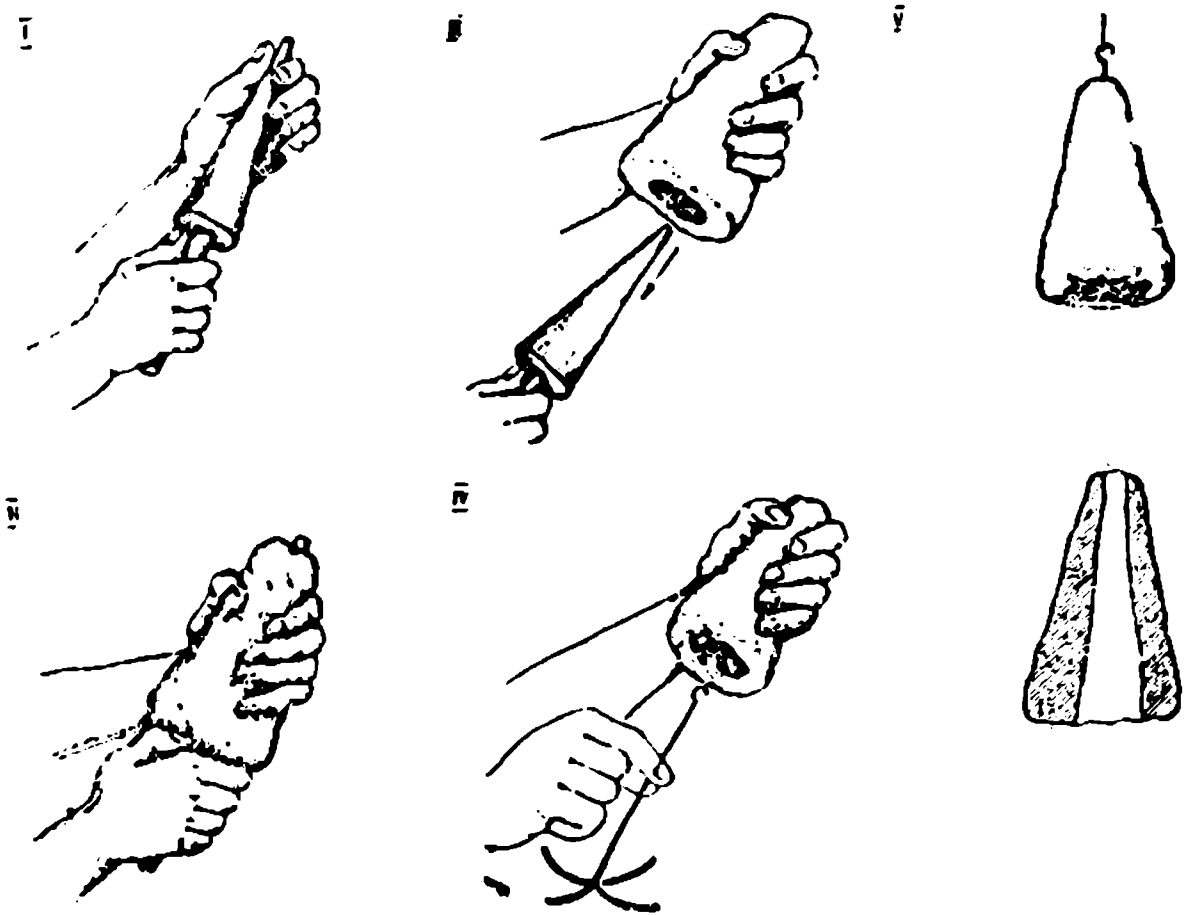
¹ საზოგადო მოღვაწე ვასო გაღელიას ხელნაწილი მასალის მიხედვით სამეგრელოში — სოფ. ლეზოდელესა და დიდკყონს შორის არის მრავალი — „ღიხაგუბა“ (გორაკი, კოთარი), სადაც რკინაწილა ამოდის ბლომად.

სახელი. მის მიერ გაქედნილი დანები დღემდე დიდი უპირატესობით სარგებლობს და საუკეთესო თვისებებსაა. ალბათ ამით არხსნება ის გარემოება, რომ რაიონის ბევრ ოჯახში ხშირად შეხვდება კაცი ლამაზი გარეგნობისა და თავისებური სახის სახმარ დანებს გამჭედის ნიშნით: „თ“. „გ“. (თადა გოგუა) (იხ. სურ. 12), საქ. სახ. მუზ. ეთნოგრ. განყოფილება. კოლ. №26—58/2 (შდრ. კოლ. 61—39/2 დანის დამზადება, გურია, სურ. 15).

მჭედელ თადა გოგუას ჩვენება ქართული „ხელადის“ გაქედვისა და თავისებურების შესახებ, კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ გარემოებას, რომ ქართული ხალხური მჭედლობის საქმეში—მარჯვე და გამოსადეგი „ხელადის“ დამზადებაში საკმაოდ დიდ როლს თამაშობდა არა მარტო ნედლეულის შერჩევა—გამდიდრება და მისი დაწურვის წესები, არამედ ამასთან ერთად, მიღებული ნედლი რკინის „გახურება, „მოქნა“, „მომწითება“, „გაფიცხება“ და „წრთობა“. რკინის დამორჩილების აღნიშნული ხერხები ცალ-ცალკე და ყველა ერთად ჰქმნიდა ობიექტურ პირობებს, თავის დროისათვის, სრულყოფილი „ხელადის“ ჰედვისათვის. ამასთანავე, გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა სუბიექტურ მიაქენტსაც — მჭედლისა და მეჭედურის პირად მიმხვდარობასა და გამოცდილებას. კერძოდ, მჭედელზე, მოხელეზე დიდად იყო დამოკიდებული ის გარემოება, თუ როგორი წარმატებით გამოიყენებდა წინაპართა ნაცად ხერხებს, შესძლებდა თუ არა მდიდარი მემკვიდრეობის სათანადოდ დაუფლებას და შემდგომ მის გამდიდრებას ახალი გამოცდილებით. მას წინაპართაგან მემკვიდრეობით მიღებულ ცოდნა-გამოცდილებისათვის მცირე რამ თავადაც უნდა მიემატებია და განეევრო სამჭედლო ხელობა. ამ გზით სწარმოებდა საერთოდ. ლითონის დამუშავების ხელობის გასრულება. რა თქმა უნდა ეს იმას არ ნიშნავდა, რომ ყველა მჭედელი მართლაც ასე მოქმედებდა და ყველას შესწევდა ძალა და უნარი ამ საქმის დაწინაურებისათვის. პირიქით, ბევრი მათგანი აფუჭებდა ხელობას და უბრალოდ აყოლებდა ფეხს საქმის მსვლელობას.

ამ შემთხვევაში დიდ როლს თამაშობდა „მემჭედური“. იგი წვრთნიდა მოხელეს — მჭედელს იმ მხრით, რომ ურჩევდა მას ისეთი „ხელადი“ გაეჭედა, რომელიც უკეთესი — იქნებოდა, ადგილისა და დროის შესაბამისად, თავის „საქმნარს“ მორგებული. მო-

მხმარებლის მოთხოვნილების გაუთვალისწინებლობა ერთობ ძვირად უჯდებადა მჭედელს. იგი ჰკარგავდა ზნეობრივად მოხელის ღირსებას და ნივთიერად შემოსავლის წყაროს. ეს მომენტი სხვა ვითარებასთან ერთად განსაზღვრავდა ხელობის დაწინაურებას.

სურ. 11 თიხის სოლინარის (მილი) დამზადების საფეხურები.

მჭედელი, რომელსაც ჰქონდა თავის იმედი, „ვარგებული“ „ხელადა“ დაემზადებია, თამამად უსვამდა მასზე მოხელის ნიშანს, რითაც მჭედელი და მემჭედური ცნობდა ერთი-მეორეს.

თადა გოგუა სრულიად გარკვევით ამბობს: „ნამდვილი მოხელე, რომელსაც თავისი საქმე უყვარს და აინტერესებს, თავად უკვირდება და იგებს საგანს, აკეთებს იმას, რაც საქმისათვის ჯობია. მარტო, არც შენ თავს და არც სხვის ჰკუყას არ უნდა დაენდო, ათასნაირად უნდა აწონ-დაწონო და ისე გადაწყვიტო“. — შისი გამოცდილებით მარჯვე და ვარგისი „ხელადი“-ს გაჭედვისათვის დიდი

მნიშვნელობა აქვს გასაკეთებელი ნივთის დედანის („დელო“, მეგრ.) შემზადებას — ცეცხლში გახურებას („გოფურათა“, მეგრ.), მის „მომწიფებას“ („მულას“, მეგრ.), „მოქნას“ („გიბუა“, მეგრ.), „წრობას“ („რსხინათა“, მეგრ.).

ბევრი რამ დამოკიდებულია თვით ნედლი, სამასალე რკინის ავ-
კარგზე, რაც მას მოდგამს ბუნებით. თუ მოხელემ არ იცის გასაჭე-
დი მასალის ხასიათი, ბევრიც რომ ეცადოს, არ გამოუა კარგი. მა-
გალითად, ახლა ჩვენ, უმთავრესად, უცხო. შემთხვევით მასალას
ვიღებთ: (იარაღის, მანქანის და სხვა საგნების ნატეხებს), ამიტომ
არ გამოგვდის ის, რაც გვინდა. საჭიროა ვიცოდეთ სახმარი მასალის
თვისებები და მისი „გამომავლობა“. უწინ რკინა იპერეთიდან მო-
დიოდა. მამა ჩემი მკედელი იყო — „ზეინკალი“. ხელობა ისწავლა
ორპირში. უფრო აკეთებდა ფილთებს: ლულას, ძირს („ჭინჭი“).
ფეხს, ფიალას, საკვესს და ხის „ლარკავს“ (ღუმე. კონდახი, ღარი).
ლულა წესით კეთდებოდა 18 ვერშოკი (დაახლოებით 54 სმ). ამი-
სათვის „რეზნორკინა“ (რუსული) არ ვარგოდა. „თურქულ“ რკი-
ნას² ვხმარობდით. ზოდი რკინა მოდიოდა თურქეთიდან (თურქულ
ფოლადს ვეტყოდით, რუსული ფოლადიც იყო, მაგრამ იმას
ვერ ედრებოდა). ფილთა გამზადებული ღირდა 12 მან.
თოფი კეთდებოდა რკინის, ფოლადის არ ივარგებდა, გასკდე-
ბოდა. კაყის თოფსაც ვამზადებდით ჩვენ, დამბაჩასაც. ლულას
რომ გავამზადებდით და კარგად გამოუწმენდდით მუცელს (იგუ-
ლისხმება ლულის ღრუ პირის გამოხვეწა). თოფის წამლის საშუა-
ლებით ვაწარმოებდით მის გასინჯვას და ზომაზე დაყენებას. სრუ-
ლი დატენა (თოფის წამალი) სამი გრამი უნდოდა. თოფს ქირდებო-
და, აგრეთვე, „სანიშნეს“ დაყენება („ლანკა“, მეგრ.).

ლ უ ლ ი ს და მ შ ა დ ე ბ ა. თადას ჩვენებით, თოფის ლულა
შზადდებოდა სალულე რკინის გრეხვის წესით. ამისათვის რკინის
წვრილ შოლტებს ჯერ თითოეულად „ახვევდნენ“ („კარკაზანდეს“,
მეგრ.) და შემდეგ ერთიმეორეს წაუყენებდნენ („წჭკუდგინდეს“).
როდესაც ამ წესით გააწყობდნენ. თანაბრად შედუღებულ ლულას,
ამის შემდეგ „შიგნი გულს“ — მუცელს გამოუხვეწდნენ,
გარეგან პირს დაუწმენდნენ და გაუღიპავდნენ. ეს იყო მთავა-
რი საქმე. დანარჩენი ადვილად კეთდებოდა (იხ. ლულის სა-
ხვეწი მოწყობილობა (სურ. 13).

² იგულისხმება ლაქურ-კანჯარი რკინა (კოროხის ხეობა და არზრუმის მხარე).

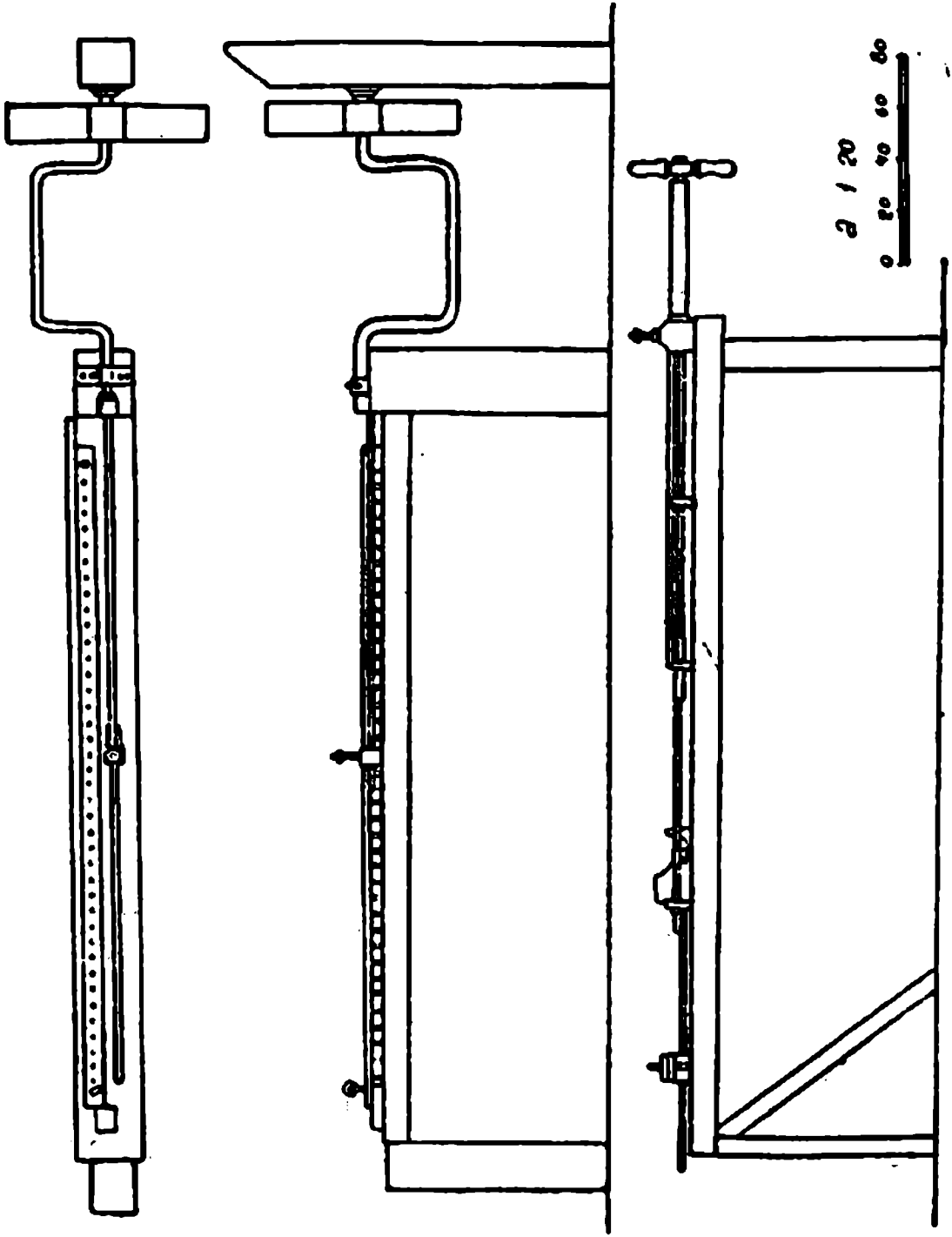
სურ. 12
"ლაზური
დანა"

განსაკუთრებით ძნელი იყო თოფის „შვილდის“. ფალიასა და ფეხის გაკეთება. კერძოდ, შვილდის დამზადება მოითხოვდა მოქნილი რკინის (ფოლადის) მასალას და მის სათანადოდ გამოყენებას. ამისათვის, მას ლორის ქონით აწრთობდნენ. ჯერ წყლით უნდოდა „გაფიცება“ და შემდეგ ქონით წრთობა. წყალი აფიცებდა, ქონი მოალბობდა ხოლმე („მაალიბარენდუ“, მეგრ.).

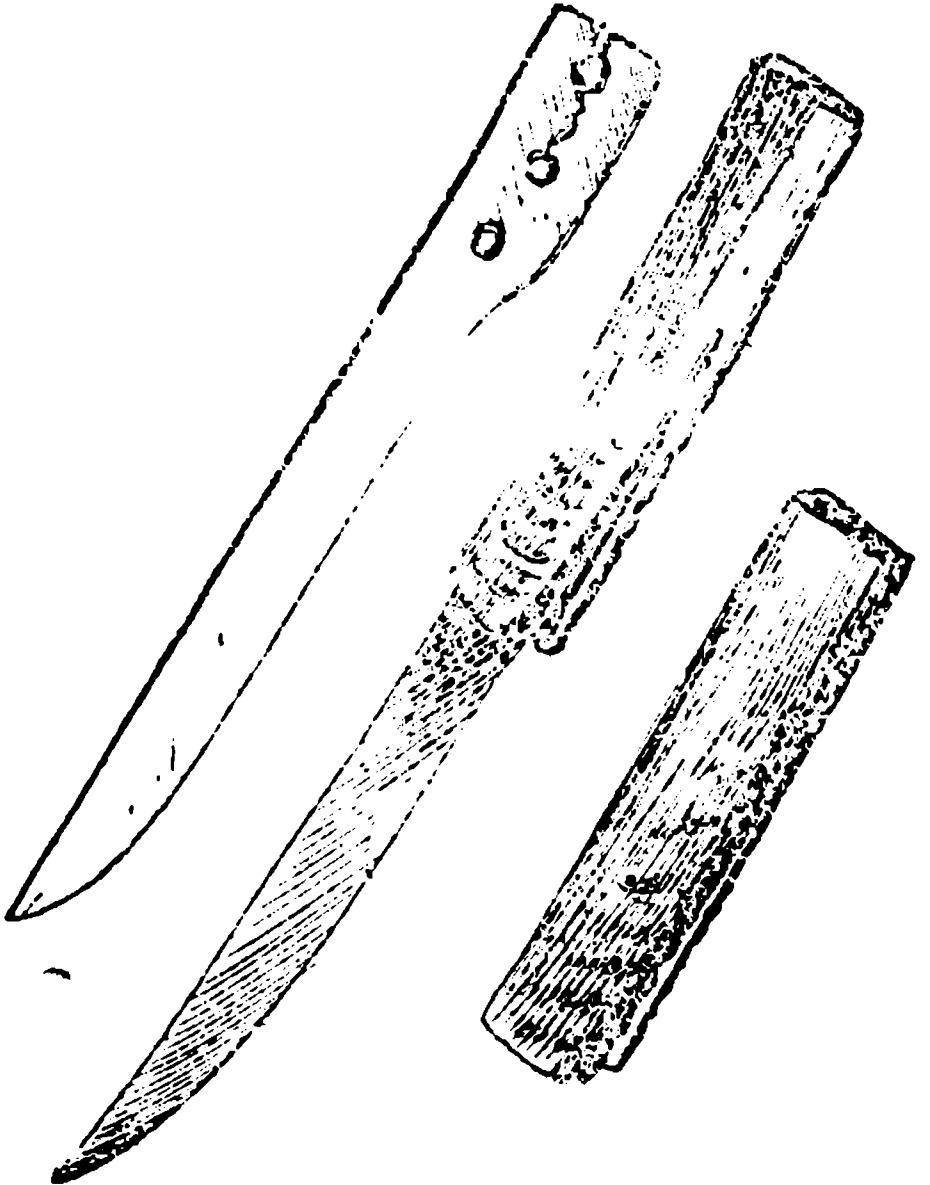
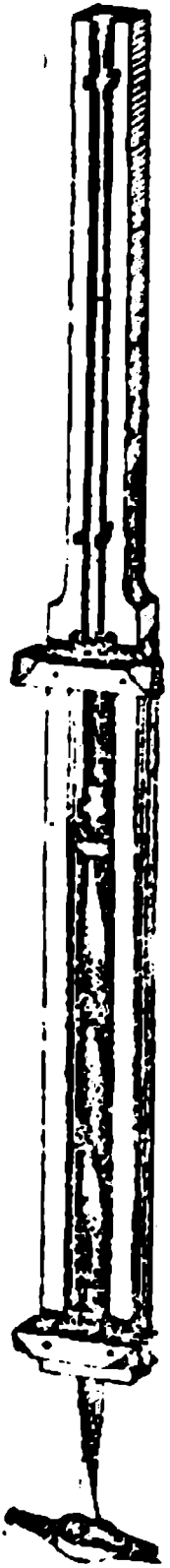
თოფის ლულის დასახვეწი მოწყობილობა (სურ. 14) ხის იყო. იგი შედგებოდა კუთხედი ყდისა, ისრისა და ხოწისაგან. მისაჭერი ხრახნილის („ონჭირალი“, მეგრ.) საშუალებით ისარი და მის წვერზე წამოცმული რკინის ხოწი ბურღვის წესით ასუფთავებს ლულის შიგნითა მხარეს და აძლევს სწორ ზედაპირს (დაწვრილებით ამის შესახებ იხილე ქვემოთ).

რაც შეეხება ზეინკალ—მჭედელ თადა გოგუას ჩვენებას — მეგრული დანის დამზადების საკითხში, მეტად საგულისხმოა. მისი ცნობით: „დანის გაკედვა მოითხოვს ჯერ სადანე რკინის გამოკვეთას ორტოლად, მერე იმას შუაში უნდა ჩაედვას სარჩული, ანუ „ძგიფი“, რომელიც ფოლადია. ძველი წესით ყველაფერი რკინეული, თუ იგი გამჭრელი იყო, შუაზე უკეთდებოდა ფოლადის სარჩული. ახალი წესით სულერთია. პირდაპირ აიღებენ ფოლადს და გამოკვედავენ. დანას უნდა სამი შედუღება, ზომიერად გაკვერვა და, რაც მთავარია, თანაბარი წრთობა, ისე რომ არც ფიცხი იყოს და არც რბილი³. წრთობის დროს ვატყობთ რკინას რა ფერზე დგება და იმის მიხედვით დავაყენებთ“ — („გერინაფა“, მეგრ.), წრთობას, მეგრულად „წყარიში გეშქუმალა“ (წყლის დაცემა, ქართ.) ეწოდება, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ მჭედელი წყალში ჩაშვებულ მხურვალე, უკეთ გავარეარებულ რკინეულს დახედავს და უკვირდება მას, თუ რა ფერი მიიღო ამის შედეგად. მჭედლების საერთო

³ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ცნობილი იყვნენ დახელოვნებული მჭედლები: იმერეთში — პაულე ნატრიაშვილი, რაჭაში — ლუკა მაისურაძე, ქართლში — გრიგოლ ბერიტაშვილი, აფხაზეთში — ხეახეთ ტარანავა, (სოფ. ლხინი), გუდამაყარში — პაპა მჭედელი, ხევსურეთში — ხთისო არაბული და უთურგა ზარიძე, მთიულეთში — აკა და ნინია ჩოხელეები და სხვა.

სურ. 13 იარაღის დასამზადებელი მოწყობილობა, (ახალციხის მუზეუმის გამოფენიდან) (გ)

სურ. 14 იარაღის სახვეწი (სვანეთის მუზეუმის გამოფენიდან).
სურ. 15. დანის დამზადება (ს. სურები, გურია)

ალიარებით, საწრთობმა რკინეულმა „წყლის დაშვების“ შედეგად შეიძლება მიიღოს ძირითადად სამი ფერი: თეთრი, რაც დიდი სიფიცხის ნიშანია, ლურჯი — რაც ზედმეტი სირბილის მაჩვენებელია და ოქროსფერი, ანუ ბზიკის ფერი — რომელიც უჩვენებს მის ზომიერ სიფიცხეს და ფოლადოვნებას. ეს უკანასკნელი ფერი, საერთოდ მიღებულია „ხელადის“ დაყენებრისა და სალი აგებულებას მისაცემად.

თადას თქმით, როდესაც ნაწრობი „გაისარკება“ (გასარკვლა) ეს იმის მაჩვენებელია, რომ რკინის სიფიცხე ზომაზეა დაყენებული. ამის შემდეგ მას ქლიბით გასინჯავენ, ქლიბმა არც უნდა „უკბინოს“ და არც უნდა აიკურვოს. შემდეგ ამისა, ნახელავს ცეცხლთან „ჩამოალბობენ“ და შალის „ნარუჯით“ „მოალავენ“⁴ ცეცხლის ალზე. რამდენჯერმე წაცხებენ ღორის ქონს და შეაშრობენ ცეცხლის პირად. შემდეგ მხურვალეს ინახავენ სიმინდის ქატოში და „ადენენ ოფლს“. როდესაც შეშრება — განუმზადებენ ტარს. ტარი კეთდება ხარისა და კამეჩის რქისაგან⁵. სატარედ განკუთვნილ რქას ამისათვის ცეცხლზე მოათბობენ და როდესაც დარბილდება, გათლიან მას მკრელი დანით, გაფხევენ, შუაგულს ჩაუხერხავენ ზომაზე, შემდეგ მასში დანის „ყურწს“ ჩაამაგრებენ და სამკველით დაამაგრებენ. შინამხრით დაუგებენ სპილენძის, ან თითბრის სარჩულს — „ფჩხილას“. ლამაზად გადაუხრიან თავებს და დაკვერავენ. „ყურწისაკენ“, ტარში გამოაბამენ — „საჩხრილოს“, რომელიც შედგება სხვადასხვა ფორმის მოკლე ჭაჭვისა, რქის ფირფიტებისა და ხელსაკიდი ღვედისაგან („კუდი“). ასევე ახალსოფელში (ცხაკაიას რაიონი), მარკოზ ხურციას ჩვენებით (№4 წ) მკედლები ამზადებდნენ ორგვარ დანას: ე. წ. „ბებუთს“ და საქონლის დასაკლავ დანას („წელსაკიდი დანა“ — ნ. რ.). მისი ჩვენებით, სადანეს გახურება 10-ჯერ სწარმოებდა მაშინ, როდესაც პირველ შემთხვევაში ეს რიცხვი მცირე იყო. გარდა ამისა, აქ ჩვენ გვაქვს ნაწრთობის გამოსაცნობი, ახალი ნიშანი — „ვარდისფერი წყალი“, ან „თაფლის ფერი წყალი“⁶. დანის გაქედვის მსგავსი წესებია აღნიშნული ამ ოცი-

⁴ მოალვას მიმართავენ აგრეთვე, ვერცხლის მკედლები, რასაც სვანურად „დიქლუე“ ეწოდება (მ. ჩ ა რ თ ო: ლ ა ნ ი, სვანური სევადი, მუზ. მოამბე, XXIII—B).

⁵ საერთოდ დანის ტარად კამეჩის რქა სჯობს ხარის რქას, ვინაიდან ამ უკანასკნელს ხშირად უჩნდება „მალული“ (ბზარი).

⁶ იხ. პ. ხ უ ბ უ ტ ი ა ს ჩანაწერი, მასალები საქ-ს შინამრეწველობის ისტორიისათვის, ისტორიის ინსტ-ს ეთნოგრ. განყ-ს არქივი.

ოდე წლის წინ ზუგდიდში, მკედელ მეთო ხურცილავას ნაამბობ-ში⁷. ხურცილავას ჩვენებაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს დანის წრთობის მომენტი, რომელსაც იგი „გერინათას“ — „დაყენებას“ უწოდებს: „დაყენებისათვის“ დანას სამჯერ გაახურებენ და „ქვგიაშქვანა“ (დასცემენ) წყალს. თუ ამ დროს მან თათლას ფერი დაიდვა, კარგია. შემდეგ დანას რქის ტარს დააგებდნენ და ყურწის ძირად სპილენძის, ან თიხბრის — სარჩულს დაატანდნენ აქეთ-იქით, სამაგრისად. დარჩენილ ყურებს ჩაუბრუნებდნენ და კვერით ფრთხილად ჩაკვერავდნენ. ყურწში, ტარის ბოლოზე, ჩაუმაგრებდნენ ხელსაკიდს — რკინის რგოლს და მასზე გამობმულ ირმის რქის „საჩხრიალს“. შემდეგ, სურვილი ვისაც ჰქონდა დაურთავდნენ — სადგისს, „მეშტერს“ (საკვეთი, დოსტაქრის იარაღი), ნემსს. ანალოგიური ხერხები დანის გაჭედვისა დამოწმებულია იმე-რეთის სინამდვილეში⁸.

მსგავს მოვლენას ადგილი აქვს გურიის სინამდვილეში (სურ. 15).

დანის დამზადებისას და საერთოდ გამჭრელი იარაღის ჰედვის დროს, მთავარი ყურადღება ექცევა წრთობას და დუღილის პროცესს. მაგალითად, როდესაც დუღილი (იგულო-სხმება შედუღება, ან გავარვალება რკინის ერთ შანთად) მიმდინა-რეობს, საჭიროა რკინის „გულისა“ და „კანის“ ერთგვაროვანი გა-სურება. წინააღმდეგ შემთხვევაში ან ერთი წაასწრებს და ან მეორე, რითაც დაირღვევა ლღვობის ერთიანობა და „მომწიფების“ ერთ-დროულობა. ამიტომ გურული მკედელი, მიმართავს იმავე ხერხს. რასაც სხვა კუთხის მკედელი. იღებს „მისადულელებს“ (სილას) და ოქმებს დუღილში მყოფ რკინას. ამ საშუალებით, გარეთა კანა გრილდება და გულს უჭდება სიმხურვალე. ამ სახით წარმართული დუღილის პროცესის ზომიერებას იგებენ ცეცხლის ალის ფერით და ნაპერწკალთა „მოწყვეტა“ — აცვენით. „დუღილში, მათი თქმით, რკინა „შიშხინებს“ და მისგან „ცხოველი“ ნაპერწკლები სკვივა.

⁷კ. გ რ ი გ ო ლ ი ა ს / ჩანაწერი მასალა, იქვე.

⁸ კიათურის რაიონში დღემდე სარგებლობს კაპულარობით სახელგან-თქმული „გიორგაძისეული დანა“, რომელსაც წარმატებით ჰედავდა სოფ. ხოდის მცხ. მკედელი გიორგაძე. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის გამომოცემლობის თანამშრო-მელის აკაკი იაკობაშვილის ცნობით, გიორგაძის მიერ გაწედილი დანა გამოირჩეოდა განსაკუთრებული მკვეთელობით. იგი ცნობილი იყო „გიორგაუ-ლის“ სახელით.

ამით ატყობს მკედელი, რომ რკინის „დულილი“, თუ „შედულება“ წესიერად მიმდინარეობს. რაც შეეხება წრთობას. გურიის სინამდვილეში იცოდნენ წრთობისას („წყლის მიცემისას“, გურ.) „ბზიკის“ ფერზე დაყენება. ეს ბზიკის (კრაზანა) ფერი უაქტიურად იგივე ოქროს ფერია, რომელიც ქართველი მკედლების საყოველთაო აღიარებით, საუკეთესო ნიშანია წრთობის გამოსაცნობად. წრთობისას „თეთრი“ და „ლურჯი“ წყალი მიუღებლად იყო მიჩნეული. „თეთრი წყალი“ სიმაგრის ნიშნად ითვლებოდა. გურულა მკედლების თქმით ამ ფერის რკინას ხმა მაგარი აქვს და კვერის დაცემისას ფიცხედ კივის. მაყვლისფერი (მარყვალი, გურ.), ანუ ლურჯი წყალი სირბილის ნიშანია. ერთი სიტყვით რკინის წრთობისას ოქროსფერზე დაყენება ყველაზე მიღებული ჩანს გურიაშიც.

3. ზუბოვის ცნობით, აფხაზეთში მრავალ ადგილას წარმოებდა სატევრების, ხმლებისა, თოფების და დანების დამზადება. მისი სიტყვით რკინას, რომელსაც ისინი უმთავრესად აუხუმში იძენდნენ, შესანიშნავად ამუშავებდნენ და იღებდნენ მაღალი თვისების ფოლადს. მისივე ცნობით, აქ იყო მრავალი სახელოსნო, სადაც ხელმარჯვედ და ოსტატურად ასევალებდნენ იარაღსა და ყოფის საგნებს. „აფხაზეთი ამუშავებენ თვითნაბადი რკინის, ვერცხლის, სპილენძის და ტყვიის მადნებს“-ო, რაც თავისთავად საყურადღებო ფაქტია⁹ კინეინერ-გეოლოგ სიმონ ციციშვილის ცნობით საუკეთესო ხმლების კეთებით განთქმული იყო ქალ. კამური (კოროხის შესართავის სამხრეთი პუნქტი). რაც შეეხება მაჭახელას, ის ხომ საყოველთაოდ ცნობილი პუნქტი იყო თავისი ნახელავით. აქ მზადდებოდა საუკეთესო დამბაჩები, აჭარული დანები და თოფები (სურ. 16). სამეურნეო იარაღების კედვით ტოლი არ ყავდა ხონსა და მალლაქს. მაგალითად, ხონში იყო მკედელი კუჭავა, რომლის ხელადი 27 კაპ. მეტი ღირდა ჩვეულებრივზე. განსაკუთრებით გამოირჩეოდა თავისი ხარისხით და მოგრძო „ნისკარტით“ „მალლაქ“-ური წალდი. რაჭაში. სოფ. საირმეში მთელი უბანი მკედლებისაგან შედგებოდა. მას „კედლიანთ კუთხეს“ უწოდებდნენ, ვინაიდან იქ მცხოვრები და მოსახლე ხუციძეები, ასევე ალავიძეები, თაობიდან მკედლები იყვნენ.

⁹ Зубов, П. Картина Кавказского края, ч. II, кн. 3, стр. 27, 28; Пиралов, Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, 1913, гл. 50—75; Хатисов, Очерк кустарных промыслов на Кавказе, 1804. гл. 323.

საუკეთესო დანების კეთება იცოდნენ გურიასა და სამეგრელოში. მათ განსაკუთრებით დიდი გამოყენება ჰქონდა მწყემსების პრაქტიკაში. დღემდე სარგებლობს დიდი სახელით, მთელ სამეგრელოში, თადა კვარაცხელიასეული დანა. როგორც ითქვა, საქართველოს სხვადასხვა თემში მოიპოვებოდნენ სახელგანთქმული რკინის მოხელები, რომელთაც გვარად მოდგამდა ამა თუ იმ ხელადის თავისებური გაჭედვის ტრადიცია. ჭაგალითად, როგორც, სოფ. ზოდის მცხოვრები (ჭიათურის რაიონი) ვ. გიორგაძე, რომელიც ამზადებდა მაღალი ხარისხის დანებსა და საამისოდ ფოლადს. ისე ძირად მესხეთის მოსახლე, ამავე გვარის წარმომადგენელი, გიგოლა გიორგაძე, რომელიც ახალციხეში, რაბათის უბანში ცხოვრობდა, სახელმწიფო ვერცხლის მჭედელი იყო და დღესაც ქებით იხსენიებენ მას გ. „ყვინჩის“ სახელით¹⁰. აღსანიშნავია, რომ მთხრობელთა ჩვენებით, გიორგაძეები მოხელე ხალხი იყო. გიორგაძეებს გვარად მოუდიოდათ (მოდგამდათ) რკინისა და საერთოდ ლითონის დამუშავების ხელობა. მეფე ალექსანდრე I-ის მიერ გაცემულ ერთ-ერთ სიგელში სახელდობარ დასახელებულია: „...და ვისაცა გიორგაძეს დავითს და მისასა გუარსი კაცი შეაყუდეს, ანუ ხუცესი, ანუ მჭედელი ამდენი სისხლი გადიხადოს“-ო¹¹. ბოლო დროს, — XIX ს. მიწურულში, საჩხერეში რამდენიმე მჭედელი სპეციალურად მუშაობდა იარაღის დამზადებაზე; ისინი აკეთებდნენ ცივ იარაღს — სატევრებს, დანებს და სხვა. ამასთან, აწარმოებდნენ დამბაჩების და თოფების შეკეთებას და ეტლის რკინის ნაწილების გამართვას. ხანდახან შემკვეთის სურვილისამებრ სატევარს აკეთებდნენ, ცხენის ძველი ნალებისაგან, ასეთი სატევარი მაგარი იყო, მაგრამ აქლდა მოქნა, როგორც ფოლადს აქვს. აქვე, ს. ჩიხაში და მის მეზობელ თემებში რამდენიმეგან მუშაობდნენ რკინის მოხელენი, ისინი ამარაგებდნენ ამა თუ იმ უბანს სამუშაო იარაღით (შეკეთებით). სოფელი მათ ისტუმრებდა ნატურით, ან ფულთ¹².

ასევე, ძველებური კლიტე-ბოქლომთა კეთებით, ცნობილი იყო მთელ სამეგრელოში მჭედელი ივა წოწერია. მისი ნახელავი კლიტე-ბოქლომი დღემდე შემორჩა სოფ. ალერტის (დიდიჭყონის რა-

¹⁰ ამის შესახებ მიგვითითა დოც. ილია მაისურაძემ.

¹¹ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, 1697, გვ. 194.

¹² იხ. კრებული—СМОМПК, вып. II, 1891, გვ. 259.

იონი) წმ. გიორგის ეკლესიას. მასზე მკედელს თავისი ბეჭედი და-
უსვამს შემდეგი წარწერით: „ხელობა ივა წოწერიასი“. ზომა: სიგ-
რძე — 40 სმ., სიგანე — 20 სმ.; ბოქლომის ფორმა ძველად გავ-
რცელებული ე. წ. „ეკლესიის კლოტების“ სახისაა.

ახალციხეში განთქმული მკედლები ყოფილან პავლე და სტე-
ფანე მავნელიშვილები (ს. სხვილისიდან), პაპა მარტიაშვილი (სოფ.
უდედან), რომელსაც მეტსახელად კაკლოეთ პაპას ეძახდნენ.
მასთან ერთად ცნობილი რკინის მოხელე ყოფილა მისივე მოწაფე
— სტეფანე რაფიელის ძე გოზალიშვილი. ასევე, ამ უკანასკნელის
მიერ გამოზრდილი სომეხი სარქისა, რომელიც ნაქები მკედელი
დამდგარა.

— დანების დამზადების საკითხი ერთობ საინტერესოდ და თავი-
სებურად გამოიყურება, საერთოდ, მთელ საქართველოში. უნდა ვი-
ვარაუდოთ, რომ დანების გაჭედვის წესი პირწმინდად იმეორებს
ძველი საბრძოლო სატევრებისა, ხმლებისა, და სხვადასხვა ტიპის
მახვილი იარაღების დამზადების ხერხებს. ამ მიმართებით ხალხუ-
რი მკედლები დიდად საყურადღებო ტექნიკურ საშუალებებს მი-
მართავდნენ ხოლმე, რაც იმაში გამოიხატება, რომ განსაკუთრებით
ზრუნავდნენ მოქნილი, მიმყოლი და ფხიანი ხელადი დაემზადები-
ნათ. ამ მიზნით არჩევდნენ სახელადე რკინას, საწვავს (ნახშირს)
და გახურების ზომას, მიმართავდნენ „ბრუნებით მოქნას“, „კეცი-
ლად კვერვას“, შერიგისად გაფიცხებას, რთულ წრთობას და გა-
შუალებით დაფოლაღების ხერხს. გაშუალებით დაფოლაღებული
ხელადის სიმარჯვესა და მკვეთელობას ხელს უწყობდა ჩართული
ფოლაღის ფხა, რამდენადაც მუშაობისა და ხმარების პროცესში
მისი პირი „ალმასღებოდა“ და მუღმღივად ინარჩუნებდა „სიმახვი-
ლეს“.

„...ქართულ-კავკასიური ფოლაღი მოქნილი და მიმყოლი იყო.
ევროპული და რუსული მას ვერ ედრებოდა სიმახვილითაც. ამი-
ტომაც კავკასიის მთიელთა შეიარაღება სჯობდა ამ მხრივ რუსეთის
ჯარისას“-ო (იგულისხმება რუსეთ-კავკასიის ომის დრო) სწერს
მარკგრაფი¹³. ასევე, ა. ფირალოვის მიხედვით: „ქარაღის დამზადების
ხელობა კავკასიაში გავრცელებული იყო ნუხის მაზრაში, რაჭი-

¹³ О. Маркграф., Очерк кустарной промышленности Северного Кавказа, №. 206—7.

სა და ქუთაისის მაზრებში¹⁴. განსაკუთრებით მზადდებოდა აქ სატევრები და ხმლები, ხოლო ოზურგეთში საუკეთესო სასროლი — შაშხანები¹⁵. ამ მხრივ აღსანიშნავია „ლაზური“, ანუ „აქარული ტიპის დანა (სურ. 16), რომელიც ამჟამად ჰებუთის სახელითაა ცნობილი. ამჟვე სახით წარმოებდა სამეურნეო იარაღების: საჭრისები, საფხეკები, ცელი, ნამგალი და სხვათა დამზადება. ამ საქმეში დიდ როლს ასრულებდა „გაშუალებით დაფოლადება“ (ფოლადის ჩართვას წესი). ეს ხერხი გულისხმობს რკინის ორ ფენას შორის ფოლადის დაყოლებას, დატნევას. ეს ხერხი ხორციელდებოდა თვით მუშა-გამჭრელი იარაღის მიმართაც. სავაზე, სახლავე, წალღი, ცული, საკოდელი, თოხი და წერაქვი საერთოდ ამ სახით მზადდებოდა. იარაღის ტანი მთლიანად ფოლადისა წესად არ იყო, ვინაიდან ასეთი „ხელადი“ არც პრაქტიკული იყო და გაკეთებაც მისი ორმავედ ძნელი. იგი არ ემორჩილებოდა ძქედლის კვერს, და ხშირ შემთხვევაში „ყრუ“ გაშეშებული გამოდიოდა.

ქართული ხალხური მჭედლობის პრაქტიკაში კარგად იყო ვარჩეული „ფოლადიანი რკინა“ და ფოლადი რკინა. პირველი მიღებული იყო მდნიდან უშუალოდ. მეორე — ხელოვნურად შემზადებული რკინიდან. პირველი მიმყოლი იყო საჭედურად, მეორე — „ლენჩი“. რაც მთავარია, პირველი კარგად ემორჩილება წრთობას და მჭედელს შეეძლო მისთვის მიეცა ნებისმიერი სიფხე და სიმაგრე. მეორე ამ მხრით მოუხეშავი, ჭიქური იყო და აგრე აღვილად არ იღებდა მჭედლის კვერს. მისი „ზნის ცვლა“ არ ხერხდებოდა, ამგვარ ფოლადს მხოლოდ რკინის ჩასართავად იყენებდნენ.

მთხრობელთა ჩვენების საფუძველზე და მასალის მეცნიერული ანალიზის მიხედვით ირკვევა, რომ „ფოლადიანი რკინა“ მზადდებოდა რაჭის, იმერეთისა და სვანეთის თემებში¹⁶. რ.

საყურადღებოა, რომ უკანასკნელ ხანებში მჭედლებას თქმით, საქართველოში შემოდიოდა — თურქული, რუსული და ინგლისური ფოლადი — შანთი. ფრცარი რკინის სახით. მჭედლები ამჟობინებდნენ თურქულ ფოლადს (რომელიც, ჩანს, იგივე ჭანური ფოლადი იყო). იგი კარგი „მიმყოლი იყო კვერში“ და გა-

¹⁴ А. Пиралов, краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, Тиф. 1913 г. 50—75.

¹⁵ ა. ფიჩალოვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 71.

¹⁶ მხედველობაში გვაქვს რაჭის სარკინეთი, იმერეთის იკრიბა და სვანეთის — მესტიის უბნებია. სამწუხაროდ, სხვა კვთხეებისა და „სარკინეთა“ შესახებ, ცოცხალი სიტყვიერი ცნობების უმისოდ, გარკვეულად ეს არ ითქმის.

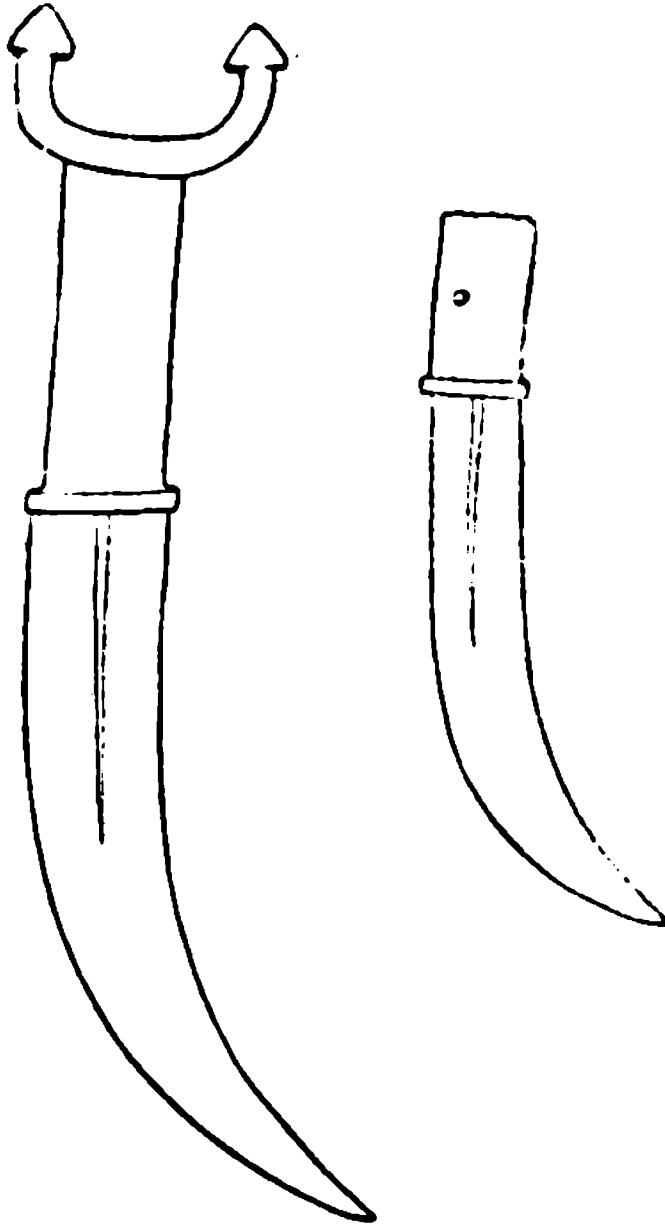
მოიჩეოდა მოქნილობით. რუსული ფოლადი ძალზე ფიცხი და მაგარი იყო და სხვაგვარ მიღვამას მოითხოვდა. ასევე, „ინგლისური ფოლადი კარგი იყო, მაგრამ ჩვენ მას ვერ ვეწყობოდით“ — ამბობს რუბენ სარქისის ძე ალაიანი (64 წლ. კოლმეურნე, მცხ. ბოლნისის — ხაჩინი, ბოლნისის რაიონი). — ძველად იყო თურქული ფოლადი. იგი ზომით 8×8 მმ. იყო თითო. „ჩიბუკ-ს“ უწოდებდით ერთ ცალს. ამისთანა ჩიბუკს 10—15 ცალს ერთად შევადულებდით და „ფიცარს“ შევინახავდით. შემდეგ ჩამოვჭრიდით საჭიროების მიხედვით და მას გასაქნდ რკინის იარაღს პირში ჩაურთავდით. ინგლისური და რუსული ამისთვის არ ვარგოდა. რკინას აქეთ-იქით ვკეცავდით, სიგრძე — სიგანეზე გაგვეყავდა და ვზელდით კვერით. ვხმარობდით ხის ნახშირს. აქ უწინ ვაუვალი ტყეები ყოფილა და ამ ბოლნისის წყალში, ახლა რომ დამშრალია, უმაღლ ნაკვებით გადიოდნენ თურმე¹⁷.

ამგვარად, ქართველი მკედლობის ნიშანდობლივად ნაჩვენები ფაქტები, სხვა ეთნიური წრის ფარგლებშიაც ჩანს. ჭირკვევა, რომ სხვადასხვა წარმოშობისა და ადგილის რკინის ნედლეული განსხვავებული ხასიათისა იყო და მკედლებისაგან სხვა მიღვამას მოითხოვდა, ვიდრე შინაური რკინა. მეორე მხრით, კვერის გავლენას რკინის მოქნისა და ხასიათის შესაცვლელად გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ მიმართებით ყურადღებას იქცევს ერთი მომენტიც. მხედველობაში გვაქვს რკინის „დაქნა“ — „დანაკვა“ (დაეპევა) და შექცევით კვერვა¹⁸. საინტერესოა, რომ შექცევით კვერვა, ანუ „ბრუნებით კვერვა“ ქართული ხალხური მკედლობის ერთი უპირველესი მნიშვნელობის პროცესია რკინის „მოქნა-დაყენების“ საქმეში. უბრალოდ რომ შევადაროთ, „ნაკვა“ რკინის მიმართ ისეთსავე როლს ასრულებს, რასაც ნაზადის მიმართ „მოთელვა“¹⁹ პურის ნამზადის მიმართ — ზელა, ტყავის მიმართ — მოქნა. ქართველი ხალხის ეს დაკვირვება თავის საფუძველს ჰპოვებს მეცნიერებაშიაც. ამჟამად, მეტალურგების მიერ დამტკიცებულია, რომ რკინაზე, კერძოდ, მის შემადგენელ მოლეკულების წყობაზე დიდ გავ-

17 მასალა ჩაწერილია 1937 წელს ბოლნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობისას ნ. რეხვიას ვილის მიერ.

18 კვერის საშუალებით ლიზონის (რკინის) მოქნა და გამაგრება ცნობილია ბევრ სხვა ხალხებში. შესაძლებელია ეს წესი გამოყენებული იყო ბრინჯაოს ხანაშიაც და მას საფუძველად ედვა სამკედლო ხელობის მაღალი ტრადიციები,

ლენას ახდენს როგორც მექანიკური, ისე თერმული ზემოქმედება. ამ ზეგავლენის შედეგად, რკინის შინაგანი წყობა, მისი „ბეწვიანობა“ და ბეწვთა ურთიერთ „გახიცულობა“ (შეკრულობა) მცირდება

სურ. 16 „ლახური დანა“ (კალა, სვანეთი).

ან დიდდება შესაბამისად. რკინის მეტალოგრაფიული, ქიმიური და რენტგენოგრაფიული შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ამ მიმართებით

რკინა შეიძლება ნაირი შემადგენლობისა და ხასიათისა იყოს. ამ გარემოებაზე მიუთითებდა ჯერ კიდევ ძველად პლინი. იგი ამბობს, რომ: — რკინათა სხვაობა მრავალრიცხოვანია, რაც დამოკიდებულია, პირველ ყოვლისა, მინისა და ჰაერისაგან-ო. რკინათა ეს განსხვავება მას ცალკე ტერმინით — *stricturae*-თი აქვს აღნიშნული¹⁹. რკინათა შორის ეს „დედიშობილი“ განსხვავება მემატიანესაც აღუნიშნავს, როდესაც უთქვამს: „რკინა ქვეყნით იქნების“-ო (იობ. 28,—2 ოშკ). პლინის აზრით, რკინის გამოდნობის წესა ყველგან ერთია, მხოლოდ კაბადოკიის შესახებ იხადება კითხვა: რკინა წყლიდან მიიღება, თუ მიწიდან, ვინაიდან რკინის შექმნა აქ სხვაგვარად არ შეიძლება, თუ არა რომელიღაც მდინარის წყლის მიწისათვის პკურებით-ო²⁰. რკინის დაწურვისა და მიღების კაბადოკიური წესის შესახებ. პლინის ეს მითითება ნიშანდობლივად ემთხვევა ქართული ხალხური მკვდლობის ნაცად ხერხს, რომ დუღილის დროს რკინის ვულისა და კანის „ერთმანგი“ გახურების მიზნით რკინას დუღილის დროს წყლით აკურებდნენ ხოლმე.

ამ მიმართებით, საგულისხმოა იმავე პლინის ის მითითება, რომ — უმთავრესი განსხვავება წყლისაგან წარმოსდგება, რომელშიაც გახურებულ რკინას უშვებენ-ო. ე. ი. წყლით წართობისაგან²¹. ერთი სიტყვით, რკინის დამუშავების რთული პროცესების ფაქტები, რასაც ქართულ ხალხურ მკვდლობაში ვხვდებით. მოწმობს, რომ ჩვენი წინაპრები საკმაოდ გაწაფულან რკინის დამუშავების საქმეში.

ხელადის დამზადების საქმეში, ერთ მხარესაც გვინდა გაუსვათ ხაზი. კერძოდ, ნახშირის როლსა და მნიშვნელობას — რკინის ნახელავის ხარისხზე და საერთოდ რკინის თვისებებზე.

დღემდე მთლიანად გარკვეული არ არის საკითხი იმის შესახებ, თუ რა წესით და საშუალებით აღწევდნენ უწინ ფოლადის მიღებას პირდაპირ რკინიდან. ვარაუდით ამას ხსნიან ნახშირისა და სხვა დამხმარე სადული ნივთიერებით, მაგრამ ეს შეხედულება მეცნიერულად დამტკიცებული არ არის. ის კეშმარიტება, რომ ამჟამად

¹⁹ იბ. К. Плини Секунд, დასახ. ნაშრ., გვ. 133.

²⁰ იქვე, გვ. 132.

²¹ პლინის, გაწობილ საშუალებად, ნაზი ნახელავისათვის, დასახელებული აქვს ქონით წართობა, იბ. დასახ. ნაშრ., გვ. 135.

პირიქით, რკინა ფოლადისაგან მიიღება და ეს უკანასკნელი თუჯისაგან, კიდევ უფრო სათუოსა ხდის ფოლადის ხსენებული წესით მიღების საკითხს. ამას კი თანამედროვე მეტალურგიისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს. როგორც ვიცით რკინის ხარისხი დამოკიდებულია მასში ნახშირბადის შემცველობაზე. ნახშირბადი 0,25% იძლევა რკინას; 0,25 — 1,7% — ფოლადს. ხოლო 1.7 — 4,3% — თუჯს. ამასთან, რკინის ხარისხზე გარკვეულ გავლენას ახდენს ზოგიერთი მინარევები, როგორცაა: ფოსფორი, კაჟი, მარგანეცი და სხვა. მაგრამ, ყველა მათგან განსხვავებით, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, როგორც ითქვა, „ნაჰვას“, კვერვა-ზელუასა და წროობას²². რაც შეეხება ფოლადის პირდაპირი გზით მიღების ვითარებას, წედური ფოლადის მიღების წესი თავის სიტყვას ამბობს ამ დიდად საინტერესო, საკითხის შესახებ ქართული ხალხური მკვდლობის ერთ-ერთ უდიდეს მონაპოვარს წარმოადგენს მადსინდან პირდაპირი გზით ფოლადის მიღება. წედური ფოლადისაგან გაჭედალი რკინეული „ხელადი“ ამ დებულების ნივთიერი დამამტკიცებელი საბუთია. რკინის „ხელადის დაყენების“ საქმეში უდიდეს როლს ასრულებდა სხვა ფაქტორებთან ერთად წროობა.

წროობა, ქართული ხალხური მკვდლობის მიხედვით. ერთ-ერთი მთავარი ფაქტორია რკინის ნახელავის ხარისხის გასაუმჯობესებლად. მკვდლების გამოცდილებისა და დაკვირვების მიხედვით წროობას ბევრი რამ შეუძლია. უვარგის რკინას „ვარგიანად“ აქცევს და ვარგიანს უვარგისად. ერთი სიტყვით, წროობას შეუძლია „ზნუ უცვალოს“ და არსებითად გარდაქმნას რკინეულის შინაგანი ხასიათი. ბუნებრივია ის გარემოება, რომ მკვდლობის ხელობის დაუფლების საქმეში, წროობა, ურთულეს და უძნელეს საქმედ ითვლებოდა. ამ საქნარს მხოლოდ უკანასკნელ ეტაპზე ენდობოდა ხოლ-

²² შტრ. Б. А. Колячин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, М., 1953, გვ. 48—54; Копи Плини Секунд, Естественная история (Historia naturalis) ископаемых тел, СПб., 1819, გვ. 133; ფ. თავაძე, თ. საყვარელიძე, ც. აბესაძე, თ. დვალის, რკინის მიღების ცივბურვითი პროცესი ძველ საქართველოში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მეტალურგიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. XI, 1961, გვ. 95.

მე მკედელი თავის მოწაფეს. თვით ის ფაქტი, რომ ჩაწრობის გამოსაცნობად არსებობდა მთელი რიგი „სანიშნოები“, როგორცაა: ოქროსფერი, ლურჯი, თეთრი, ბზიკის ფერი, „ჯიგრის ფერი წყალი“ და სხვა, ამ პროცესის დიდ მნიშვნელობაზე მიუთითებს. მეორე მხრივ, იმის მიხედვით. თუ რა ხასიათისა და საგნის „გაფიცება“ სურთ, წრობას სხვადასხვა საშუალებით აწარმოებენ. ზოგიერთი საგანი „ერთს მოიხდენს და ზოგიერთი—მეორეს“. ამიტომაც რომ ხალხური მკედლები ერთ შემთხვევაში რომ წყალს იყენებენ საწრობად, სხვა შემთხვევაში — ქონს, სისხლს, შარდს, ზეთს და ასე გასინჯეთ ჰაერსაც კი მიმართავენ. თავის მხრით წყალი შეიძლება იყოს: წყაროსი, წვიმის, მდინარის, გუბის, თოვლის, მღვრიე, წმინდა, თბილი, ნელთბილი, ცივი და ა. შ. თითოეული მათგანი გარკვეულ როლს თამაშობს და თავისებურ დაღს ასვამს რკინის „ბუნებასა“ და ხასიათს და „უცვლის იერს“²³.

წრობის პროცესი ვარაუდობდა აგრეთვე დამხმარე ნივთიერებათა დართვას, ასეთები იყო: შალის „ნარუჯი“, რქა, პიროლუზიტი და სხვა. ჩვენ გვინდა შევჩერდეთ შარდითა და სისხლით წრობაზე. ქართულ ხალხურ თქმულებებით ამირანის ხმალი მკედელმა შარდში აწროთ და უდიდესი მოქნილობა და მკვეთელობის უნარი მიანიჭა. ხევსურული თქმულების მიხედვით ამირანის ხმლის წრობის პროცესი ისეთი მძიმე და საოცარი ძალის ყოფილა, რომ იგი ბრწისძვრასა ჰგავდა: „...ცა ქუხდა მიწა იძვროდა, სამკედლო ექანებოდა, მკედელი მემკედურები ერთმანეთს ეტოლებოდა“²⁴. უეკველია, წრობის მსვლელობის ამ გაზვიადებული გაგების გამოხმაურება უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ქართული ხალხური მკედლობა საწრობი ნივთის ჩაშვებას მაწრობელ სითხეში ასევე გადაიდებული აზრის მქონე სიტყვით აღნიშნავს ხოლმე, მაგალითად, „წყლის დარტყმა“, წყლის დაცემა, „წყარიში გეშქუმალა“ (მეგ.),

²³ 16. რეხვიიაშვილი, მკედლობა რაჭაში, თბ., 1953, გვ. 91.

²⁴ ხევსურული თქმულება ამირანზე, მუხ. ეთნოგრ. ვანუ-ს არქივი. შდრ. რაკული ხალხური თქმულება — „გიორგი ბახტურიძე“. (რაჭა, სოფ. კიორა. მთქმელი — ზაქარა რეხვიიაშვილი, სეხნოენთი, 80 წ.).

„აძგ რერა“²⁵. (აფხაზ.), „ფზაჰან“ (აღილ.), „ლაფრედ“ (სვან.), „აჭურდალ“ (სომხ.), „რსხინაფა“ (მეგრ.) და სხვა.

საყურადღებოა, რომ წრთობა განსაკუთრებული ხასიათის პროცესადაა მიჩნეული მეფე ვახტანგის ხელნაწერი წიგნის — „ზეთების შეზავებისა და ქიმიისა ქმნის“ მიხედვითაც²⁶. სხვათაშორის, აქ დასახელებული წრთობის წესი და მანქანობი ნივთიერებანი ერთობ საინტერესო სურათს იძლევა რკინის შემუშავების ძველი წესების შესახებ. ვახტანგის აღნიშნულ ნაშრომში დასახელებულია ბევრი ისეთი მხარე და წესი მკედლობა, რომელსაც საქართველოს აწინდელ ყოფაში, თითქმის, ვეღარ ვხვდებით და გვეუცხოება. კერძოდ, ფოლადისა და რკინის წრთობაზე აი რაა ნათქვამი: „...მოიტანე ტყავის ლანჩის თალათინის ნაჭერი, რა ერთიც გინდოდეს, დაწვი და მისი ნაცარი დააგროვე, მერმე მოიტანე რკინის კოლოფი რომ ერთი გვერდი ახდილი ჰქონდეს. მოიტანე და იმ ნაცრისაგან იმდენი ჩაყარე, ძირი მოუფაროს, მერმე რა ანა, თუ ფოლადი რაიც საწრთობად გინდაის მოაწყევ. მერმე კიდევ ამთონი ნაცარი²⁷ მაყარე ის ჩაწყობილი დაფაროს და კიდევ მოაწყევ სანამდინ კოლოფი აივსოს, თუ სანამდისაც გინდოდეს. მერმე ისეთის ტალახით მოლესე ზეიდამ ცეცხლმა არ გახეთქოს და სული არ გამოვიდეს. ჩადგი ცეცხლში და ასე გაახურე რომ წინწკალს ისროდეს, მერმე ამოიღე და წყალში ჩააგდე, რომ ნაწრთობი შეიქნას. მერმე ამოიღე და ასეთი მაგარი იქნება, რაც იარაღი გიწრთვია თუ რკინისა ფოლადის სიმაგრე ექნება და თუ ფოლადი გიწრთვია—სხვა რაგად ნაწრთობ ფოლადს გასჭრის და გაქლიბავს და თუ კიდევ უფრო მაგარი გინდა იმ ნაცარში მეოთხედი მეტი, თუ ნაკლები დაფხეკილი რქა გაურივე“-ო²⁸. რკინის წრთობის II ხერხის შესახებ წარმოდგენილია შემდეგი შემადგენლობის შენაზავი: „ანთიმონი მოხსალი ერთი, მაგნიტის ქვამისხალი 3, ესენი უნდა წვრილად დანაყოფქვილ-

²⁵ შეიძლება ამ ფაქტით აისწებოდეს ფოლადის აფხაზური სახელიც — „აჭგრა“ აძგრა. რაც პირდაპირი მნიშვნელობით „წყალდარტყმელს“, წრთობილსა ნიშნავს. შდრ. „ლუშკ“, ფოლადი (ჩერკ.).

²⁶ იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი, № 3721, ფ. 188.

²⁷ შდრ. ნაცარში—ცხელ ღველფში შეხვევა და გამოყვანა რკინის ხაფანგისა (მასალები რაქის ეთნოგრაფიის შესახებ, საქ. საზ. მუზეუმის ეთნ. განყ. არქივი); შდრ. Б. А. Колячин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. М., 1953, გვ. 48—52).

²⁸ მეფე ვახტანგ VI ხემო დასახელებული წიგნი, გვ. 10.

სავით, როსაც რკინა გაახურო, ეს წამლები ზედ დააყარო და რაც სახის ბეჭდად უნდოდეს იმ დროს დაბეჭდო დააჩნდების. მერვე ისევ რკინა კიდევ გაახურვო იმავე წამლითა და ჩილიდონიას წვენში, რომელ არს ქრისტესისხლა²⁹, უნდა ჩაუშვა. ჩილიდონია ძირიან-ფოჩიანად უნდა იყოს. ეს ჩილიდონია ასრე უნდა მოადულო რომ სამი წილისაგან ერთი დარჩეს. მერვე ამაში ცხარი ძმარი გაურყო. რამდენჯერაც გახურვებული რკინას ჩაუშვებ უფრო გაფოლადდება“ (იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი—Sd:3721, გვ. 55. § 249, 250) „...მეორე რიგი: ზეთის ხილის ზეთი და წყალი სწორად ჰქენ და გახურვებული რკინა ამაში აწრთევ და თუ ერკემლის (ფარის მძლოლი ვაცი) სისხლსაც გაურევ უფრო გამაგრდება. მესამე რიგი: დანაყილი მარილი და მაშიის ჭლანის დამწვრის ნაცარი თხის რქა ნამწვი დაქლიბული, შაბმარილა დანაყილი და ჰიქა დანაყილი ეს წამლები სულ სწორი ჰქენ და რკინა შარდით დაასველე და ეს წამლები ზედ დააყარე მერვე ცეცხლში შედევ და გაახურვე. და კიდევ მეოთხე რიგი: რკინა კარგად გაახურვე და ქათმის ქონი წასცხე და ისე გააცივე“ (იქვე, გვ. 56).

ამ მიმართულებით აღსანიშნავია „ცვილი“. იგი საწრთობ ნივთიერებათა შორის და საერთოდ მედიკამენტების საქმეში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა, როგორც ამას მართებულად აღნიშნავს ალ. რობაქიძე³⁰. წრთობის დიდი მნიშვნელობა, რკინის დაყენების საქმეში ცნობილი იყო ძველადაც. ამ გარემოებას ხაზს უსვამს კაი პლინი სეკუნდი. რომლის მიხედვითაც — რკინათა შორის სხვაობა მრავალრიცხოვანია. მისი აზრით, ეს დამოკიდებულია, პირველყოვლისა, მიწისა და ჰაერისაგან. ზოგი მიწა იძლევა ლბილ, ტყვიის მსგავს რკინას, ზოგი კიდევ ფხვიერსა და ფიცხეს. ეს უკანასკნელი რკინა უვარგისია ბორბლებსა და ლურსმენებისათვის, ამიტომ უნდა ვერიდოთ მას. ამ საქმეში პირველია გამოსადეგი. ერ-

²⁹ „ქრისტესისხლა — მცენარე (საბა). საბას თავის ლექსიკონში სახელა ჩილიდონია დასახელებული არა აქვს.

³⁰ ალ. რობაქიძე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ. 1960. მკვლევარს, აღნიშნულ ნაშრომში, ერთ-ერთ ძირითად დებულებად წამოყენებული და საფუძელიანად დასაბუთებული (აქვს ფერკრის ცვლის როლი და მნიშვნელობა ძველი ქართული მედიკამენტების საქმეში. ავტორის დასკვნების საფუძვლიანობას ამ მხრე სევანეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში და მოწმებული, მკვლევრობაში ცვლის გამოყენების კონკრეტული ფაქტებიც ადასტურებს.

თი ჯურის რკინა კარგია ფეხსაცმლის საძირედ (იგულისხმება ნალე-
ბად დაკვრა — ნ. რ.), ზოგიერთი რკინა მალე იუანგება (ყველა ეს
სხვაობები საერთო სახელით „სტრიკტურებად“ „Stricturae-დ“
იწოდება, რაც გროსეს და გარდუნის მიერ მოცემული განმარტე-
ბებით უნდა ნიშნავდეს „მოქნილს“, კვერვით დარბილებულს — A.
Strigenda acie“-ს. ზოგიერთიდან გამოიღნობა ფოლადი (სქო-
ლიოში ეს განმარტებულია — Nucleus ferri, сталь, u nemcey —
Kerneisen), იგი იხმარება გამჭრელი იარაღის გასამაგრებლად;
ზოგან კიდევ სქელი გრდემლების გასაჭედად. უმთავრესი განს-
ხვავება წყლისაგან წარმოსდგება, რომელშიაც გახურებულ რკინას
უშვებენ-ო.³¹

ამგვარად, რკინის მიმართ წრთობის გავლენა, რაც ქართულ
ხალხურ მჭედლობას გადამწყვეტი მნიშვნელობისად მიაჩნია, ცნო-
ბილი ყოფილა სხვა ხალხების მელითონეობაშიც. კერძოდ, იგი
შეუნიშნავთ ძველ ბერძნებს, რომელთაც მჭიდრო ეკონომიური და
კულტურული ურთიერთობა ჰქონდათ ჩვენს ქვეყანასთან.

პლინის ეს საყურადღებო ცნობები მრავალმხრით საინტერესო
ფაქტებზე მიუთითებს და საგულისხმო მასალებს გვაწვდის ძვე-
ლი მეტალურგიის შესახებ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი
მითითება იმის შესახებ, რომ ზოგიერთი ადგილის რკინის მადნი-
დან პირდაპირ ფოლადი გამოდის, ზოგი ადგილისა კი ლბილი, ან
ფიცხი და ფშენადი რკინა.

ცნობილია, რომ ქართულმა ხალხურმა მჭედლობამ დღემდე
შემონახა ბევრი ისეთი წესი და გამოცდილება ლითონთა დამორ-
ჩილების საქმეში, რომელთაც ღრმა წარსულში უდგია ფეხი. რკი-
ნის შემზადებისა და დამუშავების მაღალი ხერხები, — მადნეულას
ამოცნობა, შერჩევა, რკინად დაწურვა, მომწიფება, კვერვა და წრთო-
ბის ნაირი სახის წესი. დამაჯერებლად ასახავს ძველი ქარიული მრავა-
ლსაუკუნოვანი კულტურის ცხოველყოფელ შრომითი ჩვევებსა და
საწარმოო გამოცდილებას მელითონეობის დარგში. ქართული ეთ-
ნოგრაფიული გარემო იცნობს ლბილსა და მაგარ რკინას, ისევე,
როგორც ზოგიერთი რკინის მადნიდან ფოლადის მიღებას. განსაკუ-
თრებით საგულისხმოა ფოლადის მიღების ერთმაგი წესი, რომელიც

³¹ К а и П л и н и С е к у н д, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

მიღებული იყო რაჭის სარკინეთში გასული საუკუნის 80-იან წლებამდე. ამ დროს, „რკინის კაცები“, ადგილობრივი „წედური ფოლადის“ მიღებას პირდაპირ რკინის მადნიდან აწარმოებდნენ³². ბევრის მანიშნებელია ამ მხრივ რკინის სვანური სახელი — „ქენარ“ (რბილი რკინა), „ბერეჯ“ (საერთოდ რკინა), მთიულეთში დარჩენილი სახელი — ჭანარი რკინა და სხვა. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს უკანასკნელი ტერმინი გენეტიურად უკავშირდება მელითონეობით განთქმულ საქართველოს ძველ კუთხეს — ჭანეთს.

ადგილი საფიქრებელია, რომ ისევე როგორც ფოლადის ბერძნული სახელი — „ხალვბდიკოს“ უკავშირდება ერთ-ერთ სამხრეთ საქართველოს მობინადრე ქართველი ტომის — ხალიბების სახელს³³, ასევე, ლბილი, ანუ საჭედავი რკინის სვანური სახელი — „ქენარ“-ი და ჭვების მეგრული სახელი — „ჭანერა“, ჭანების ტომთანაა დაკავშირებული, როგორც ამას ამ სიტყვების ეტიმოლოგია მოწმობს.

დიდად საყურადღებოა და თავისებურად გამოიყურება კახტანგ მეფის ხსენებული ნაშრომის მიხედვით, ის ტექნიკური ხერხი და მოწყობილობა, რომელსაც მიმართავდნენ ხოლმე მაღალი ხარისხის რკინისა და ფოლადის მისაღებად. მხედველობაში გვაქვს წყლით წრთობის წინა საფეხური — „რკინის გამოცხობა“ დაგმანულ რკინის კოლოფში³⁴. — ამისათვის იღებდნენ ლანჩის ტყავის ნაცარს, რომელსაც ყრიდნენ ლითონის დახურულ ყუთში. მასში ფლავდნენ საწრთობ საგნებს, რამდენიც მოთაფსდებოდა. შემდეგ დაგმანავდნენ კოლოფს და ჩადგამდნენ ცეცხლში. ახურებდნენ მანამდე, ვიდრე ყუთიდან ნაპერწყლები არ იწყებდა ცვენას. შემდეგ გამოკრეფდნენ იქიდან ამ ნივთებს და ახლა მათ წყალში აწრთობდნენ მეორედ.

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს წესი ჩვენთვის დღემდე ცნობილი არ იყო. ამჟამად, კითხვა იბადება, რამდენად შესაძლებელი იყო მისი პრაქტიკულად გატარება, ან ნამდვილად იყო. თუ არა ეს წესი ქართულ მელითონეობის სინამდვილეში დანერგული, და თუ იყო

³² ნ. რეხვიაშვილი, წედური ფოლადი, „საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე“, ტ. IV, 1943, № 8, გვ. 829—831.

³³ იხ. აკად. ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, წიგ. II, 1928, გვ. 21. შდრ. ფოლადის აღმნიშვნელი სომხური ტერმინი — „ჩალიგ“, რომელიც ფონეტიკურად ახლო იგას ეთნიურ სახელს — „ქანიგ“-თან.

³⁴ ვახტანგ VI, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

რა კონკრეტულ ვითარებასა და პირობებში გამოიყენებოდა იგი? ცხადია, ხსენებული წესის კხოვრებაში გატარება რთულ ნაგებობასა და სპეციალურ აღჭურვილობას მოითხოვდა. ამიტომ მისი ფართო გამოყენება პრაქტიკულად მოუხერხებელი იყო. მეორე მხრით, რკინის კოლოფები ისეთი სიდიდისა, რომ მასში დიდი ზოქის საბრძოლო, თუ სამეურნეო ხასიათის „ხელადი“ მოთავსებულიყო. ძნელი გასაკეთებელი და სახმარი იქნებოდა ხალხურ წარმოებაში³⁵.

ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავს პრინციპულად იმის შესაძლებლობას, რომ მსგავსი სამკედლო-საწრთობი მოწყობილობა არ უნდა ჰქონოდა რომელიმე შეძლებულ ფეოდალს და სახელმწიფო დაწესებულებას. ყოველ შემთხვევაში ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ ეს წესი გამოიყენებოდა საგანგებო ხასიათისა და დანიშნულების, კერძოდ, მომცრო ნივთების — სამართებლების, დანების, სადგისების, ნემსების, ისრებისა და სხვა მისთანათა დამზადებისათვის. რაც შეეხება კერძოდ დახურულ კურკელში მოქცევას საერთოდ, ქართულმა ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ ზოგიერთი ამ მხრით საყურადღებო ფაქტები შემოგვინახა. მხედველობაში გვაქვს დახურულ თიხის ქოთნებში მალამოსა და კევის გამოხდის ორიგინალური ხერხები, სადაც ხალხის გონებრივი მიმხედრობა და ღრმა დაკვირვება წარმოგვიდგება. მაგალითისათვის დავასახელებთ ერთ ფაქტს — კევის გამოხდის პროცესს: არყის ხეს უტოტებო ადგილას ტანზე გახდთან ქერქს. შემდეგ ამ ქერქს მკრელი დანით, გარედან დაფხევენ ლაქებისა და ხის „ქორფლისაგან“. გააცლოან ზედა თხელ ფენას — კანს და მას წვრილად დასპრიან. დაჭრილ არყის კანს თიხის მალალყელიან დოქში ჩაყრიან სისავსით. დოქს ფსკერი დახვრეტილი აქვს მრგვალად, ნახვრეტები განლაგებულია კონცენტრული სახით. ამ სახით გამზადებულ თიხის დოქს ძირით ჩადგამენ შესაბამ თიხისავე ღრმა თასში, ისე რომ დოქის ფსკერი და თასის გულს შორის საკმაო ცარიელი ადგილი დარჩეს. შემდეგ, ჩადგმის, ანუ გადაბმის ადგილს გარშემო აყალიბებენ მიწით შე-

³⁵ ბ. კოლჩინი, ზემოთდასახელებულ თავის საყურადღებო გამოკვლევაში ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ამ წესით, ფოლადის მიღების შესახებ ძველად რუსეთში არც წერილობითი და არც არქეოლოგიური მასალა არაფერს იუწყება, რაც იმის მომასწავებელია, რომ ამ რთული და დიდი შრომატევადი სამუშაოს არ იყენებდნენ, უფრო მიმართავდნენ ისინი მარტივ ხერხს — დანახშირბადებასა და მკედლოური შედელების წესს.ო.

მოლესავენ და მჭიდროდ დაგმანავენ. აიღებენ და დოქს მუცლის ძირამდე დაფლავენ მიწაში, ისე რომ თასი მთლიანად მიწაშია მოქცეული. ამის მერე დოქს გარშემო ცეცხლს შემოუნთებენ და აცლიან, ვიდრე შიგ მოთავსებული არყის კანისაგან შავი სითხე არ ჩამოიღვენთება და იგი ძირშედგმულ თასში არ ჩაიღვრება. ამას კევის გამომხდელნი გამოიცილობენ ხოლმე წვერ წამახული წვრილი ჯოხით, რომელსაც დოქის ყელიდან ჩაყოფენ და ააღებენ „ქაშნიკს“ (სინჯს). თუ კევი „მოსულია“, გამოხდა დასრულებულად ითვლება. ცეცხლს გაანელებენ, შელესილ მიწას სიფრთხილით შემოაცლიან და დოქს ამოიღებენ თასიდან („ყურჩანა“, რაჭ., ჯუჯელი, მეგრ., კვანწია, იმერ.) და თასში ჩამდგარ ცხელი კევის ნაღნობს თუ ზამთარია თოვლში ჩაასხამენ და გაცივების შემდეგ კაცი სიმსხო ბურთულებად შექმნიან. იგი ძალზე შავია, სასიამოვნო გემო და სუნი აქვს და თითქმის არ „ბერდება“ პირში ღეჭვის დროს. შემჩნეულია მისგან სასარგებლო თვისებები, კბილ-ლდილო იცავს და ათეთრებს, გამონაყოფი წვენი ნერწყვთან ერთად კუჭს უხდება. ყელს არბილებს და „საყვიარს“ (სახმო სიმებს) ზარით აწყრილებს³⁶. ამ უბრალო, მაგრამ თავისებური წესის აქ მოტანა იმისათვის დაგვიკარდა, რომ გვეჩვენებინა ქართველი ხალხის ყოფა და წეს-ჩვევებში შემონახული ზოგიერთი ძველი ჩვეულება, რომელიც შეიძლება ეხმაურებოდეს ზემოხსენებულ ვახტანგ მეფის მიერ აღწერილ რკინეული ნივთების, წრთობის წინ, „გამოცხობის“ დახურულ პროცესს.

ვახტანგს, აგრეთვე, დასახელებული აქვს სხვა საგნები წრთობის ამ მეთოდის შესავსებად. ასეთებია: დაფხეკილი რქა, ძმარი, მაგნიტის ქვა, ანთიმონი და განსაკუთრებით მცენარეულის — ჩილიდონიას წვენი, რომელიც მისი ჩვენებით, კარგად მოქმედებს დაფოლადების პროცესზე. ამ შემთხვევაში, ზოგიერთი მათგანი — რქა³⁷, ანთიმონი, მაგნიტის ქვა, გარკვეული პროპორციით შეზავე-

³⁶ იხ. ნ. რეხვიასვილის ეთნოგრაფიული მასალები რაქის შესახებ (ხელნაწერი) № 17, გვ. 15.

³⁷ კოლჩინის მიხედვით, XVIII, XIX სს. მთელ ევროპაში ფართოდ ყოფილა მიღებული ორგანული ნივთიერების — ტყავი, რქები, ჩლიქების გამოყენება რკინეული საგნების დამზადების საქმეში. ამისათვის რკინეულს ახვევდნენ ორგანულ ნივთიერების ფხვნილში და მას სამკედლო ქერაში აფიცებდნენ (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 53—55).

ბული ფხვიერი სახით დაეყრება გახურებულ რკინას და როდესაც: „შეირგებს“ მას, მერე იწრთობა წყლით.

საინტერესოა კერძოდ, ვახტანგ მეფის მეორე მეთოდის რკინის წრთობისათვის, სახელდობრ, მაწრთობელ საშუალებად ზეთისხილის ზეთისა და წყლის ნაზავის გამოყენება. განსაკუთრებით კი მასში „ერკემლის“ სისხლის გარევა, რკინის უკეთ გამაგრების მიზნით. ვახტანგი ასახელებს შესამე ხერხსაც. რომლის მიხედვითაც საწრთობად გამოიყენება აგრეთვე შემდეგი „წამლები“: თხის რქა (ნამწვი) დაფხეკილი, შაბმარილი დანაყილი, კიქა დანაყილი და სხვა. შარდით. დასველებულ რკინაზე დაეყრება თანაბარი რაოდენობით შეზავებული ეს ნივთიერება. ამასთანავე, დასახელებულია მეოთხე რიგის მასალაც — ქათმის ქონი, რომელიც გახურებულ რკინას უნდა წაეცხოს და „შეაცივდეს“ მას.

ჩვენ სხვა ვითარებასთან დაკავშირებით აღნიშნული გვაქვს, რომ ქართულ ხალხურ მკედლობაში გამოყენებული იყო ბევრი ისეთი ტექნიკური წესი, რომელთა შემუშავება მხოლოდ ხანგრძლივი დროის მანძილზე შეიძლებოდა. უეჭველია, ვახტანგ მეფის მიერ დასახელებულ შემოსენებულ წესებსა და ხალხურს შორის. თუ არა სრული იგივეობა, დიდი მსგავსება არსებობს. როგორც ტექნიკური ხერხების მიხედვით, ისე საწრთობად საჭმარი მასალის თვალსაზრისით. მართალია, ვახტანგისეულ რეცეპტურაში მოიპოვება ზოგიერთი უცხო და ჩვენთვის უცნობი ხასიათის საგნები, მაგრამ ეს მხოლოდ შედარებითია. განა ხალხური ხერხები და მეთოდები ყველა გვაქვს ამოწყული³⁸? რასაკვირველია, არა ამ მიმართულებით, საინტერესოდ გამოიყურება საკილხი ვახტანგისეული მასალისა და ხალხურის დამოკიდებულების შესახებ, მაგრამ ვიდრე ვახტანგის ცნობების წარმომავლობისა და სადაურობის ვითარება არ იქნება გარკვეული, ეს საკითხი ღიად დარჩება. მიუხედავად ამისა, მეფე ვახტანგის მიერ ამ საკითხებით დაინტერესება შემთხვევითი არ

³⁸ ნუთუ ახლანდწრთობი ხელადის გამოსაშუშებლად და „ოფლის მოსადენად“ ქატოში შენახვის წესი, საკვირველი მიმხედარობისა და ღრმა დაკვირვების შედეგს არ წარმოადგენს? რამდენი ასეთი საინტერესო ხერხი და საშუალებაა ჯერ კიდევ მიუკვლეველი. განა ეს მიღწევანი ერთი და ორი თაობის ნამოღვაწარია?..

უნდა იყოს. იგი უნდა მოასწავებდეს¹ ავლითობეობის განვითარებისათვის სახელმწიფოს მესვეურთა ზრუნვას.

ამრიგად, წრთობის საკითხი ქართულ ხალხურ მეტალურგიაში ითვლება ძირეული ხასიათის ზემოქმედებად რკინის დაყენების საქმეში. წრთობის საშუალებით შეიძლება ტანის სიმტკიცე და „ფხა-აღმასი“ მიეცეს რკინის ხელადს. იგი, საყოველთაოდ ნიშნავს საგნის გაწაფვას და სასურველ სიმაგრეზე დაყენებას. გარეგნულად ეს პროცესი სრულდება შემდეგი სახით: საწრთობი ნივთი, საჭიროა გარკვეულ ზღვრამდე გახურდეს, შემდეგ მას სწრაფად ჩაყოფენ მაწრთობელ სითხეში, განსაზღვრულ დრომდე, რათა „დაწდეს“, დახალისდეს ტანი მისი. ამ დროს, გავარვარებული რკინა გაფუებულ გულზე ცივი წყლის დაცემისაგან გაერიცხლება ტანში, ამის შედეგად საწრთობი სხეული უცბად „შედგება“ და გაიწაფება. საყურადღებოა, რომ რკინის მოხელეთა მიერ წრთობის სინონიმად იხმარება: „წყლის მოკიდება“, „წყლის დაღვინება“, „წყლის მოცემა“, „წყლის დაცემა“. „წყარიში გეშქუმალა“ (მეგრ.), „ლიფრე“ (სვან.), „აძრ ერა“ (აფხაზ.), „ჰიმჟე (ავარ.), „სუფვერმი ახ“ „სუერმაზ“ (აზერბაიჯ.) და სხვა.

ჩვეულებრივად, რკინეულის საწრთობად მიღებულია თხიერი ნივთიერება უმთავრესად წყალი. აგრეთვე ზეთი, ქონი, ცვილი²; იშვიათად — შარდი, სისხლი, ნავთი და სხვა. საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ცნობილია ამასთანავე ცხელი ნაცრიო და ჰაერით წრთობაც. საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში წრთობას მიმართავდნენ არა მარტო მათინ, როდესაც სურდათ ხელადის ტანის გამტკიცება, გამაგრება, არამედ იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც უნდოდათ მაგარი და მყიფე რკინეულის მოქნა და დარბილება.

ამგვარად, წრთობა, ქართველი მკვდლების შესედულებით, წარმოადგენს რკინის დამორჩილების მნიშვნელოვან წესს, რომლის მეოხებითაც სწარმოებს ხელადის შინაგანი თვისებების გაუმჯობესება -- „ზნისცვლა“.

ხანგრძლივი და ინტენსიური საწარმოო პრაქტიკის საფუძველზე ქართულმა ხალხურმა მკვდლობამ შეიმუშავა და გამოკვეთა ნაირი სახის წრთობის წესი და თავისებური ხერხი. ამ მიმართებით

² ცვილი, როგორც ზემოთაც ითქვა, მეტალურგიაში გამოიყენებოდა ჩამოსასხმელის მოდელად (მდრ. ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 150, ტაბ. VIII, ქალის გამოსახულება).

უაღრესად საგულისხმოა ის სანიშნოები, რომელთაც იყენებდნენ წრთობისას, რკინის ხელადის „დასაყენებლად“: ასეთი იყო, მაგალითად, საგნის ნაწრთობ ადგილზე გაჩენილი რომელიმე ფერი, ანუ „წყალი“, „თეთრი“, „ლურჯი“, „ყვითელი“. პირველი ფერი მიჩნეული იყო მომეტებული სიმაგრის ნიშნად, მეორე — სირბილის, ბოლო მესამე — ზომიერების. გარდა ამ სამი ძირითადი „ფერისა“, ანუ „წყლისა“, არსებობდა მთელი რიგი გარდამავალი და უფრო ზუსტ ფერთა მაჩვენებელნი რკინის „მოყვანის“ დასადგენად. განსაკუთრებით რკინის ზომიერად დაყენებისათვის ნიშანდობლივი სანიშნო იყო: ოქროსფერი (ქართლი, რაჭა), ბზიკის ფერი (გურია), მარწყვის ფერი (სვან.), ხორბლის, ან ღვიძლის ფერი (კახეთი), თაფლისფერი (სამეგრ.), ვარდის ფერი (აფხაზ.), მერცხლის კუდის ფერი (მესხ.). ამასთანავე, მაწრთობელი წყლის ხასიათსა და ტემპერატურას უდიდესი მნიშვნელობა ეძლეოდა. წმინდა და ცივი წყალი სიმაგრის, სიფიცხის მომნიჭებელი იყო, თბილი და მღვრიე სირბილე-ღუნვადობის.

როგორც ზემოთაც ითქვა, ხალხური მკვდლების მიხედვით წრთობა ნიშნავს მხურვალე, გაფიცებული რკინის „დარწყულებას“, „წყლის დაცემას“, „გახურებულ გულზე“ ცივი წყლის დაცემით საწრთობი ნივთის „გაუღრიალებას ტანში“ და გულიდან „ზადის“ გარეთ გამოტანას. საყურადღებოა. რომ წყლისა, ან სხვა რომელიმე ნივთიერების საშუალებით სწარმოებს არა მარტო ლითონის ხელადის წრთობა. არამედ ხისა, რკინისა და სხვა მასალისაგან დამზადებული საგნების „გაწაფვა“, რისთვისაც მათ „აჯერებენ“ სხვადასხვა ტემპერატურის წყლით, ან სხვა ნივთიერებით. კიდევ უფრო საინტერესოა ის გარემოება, რომ გურია-სამეგრელოსა და აფხაზეთში სამარულე ცხენის „გაწაფვა“ (გოწარფუა, მეგრ.) სწორედ ცივი წყლის საშუალებით იციაწ. ამისათვის გასაწაფავი ცხენი 15 დღის განმავლობაში ყოველდღიურად შეყავთ მორევში, მუცლამდე მწვდომ წყალში და განსაზღვრულ დრომდე აჩერებენ მასში. ამის შედეგად „წდება“, იწმინდება მისი გვამი მავნე და უსარგებლო სისხლ-ხორცისაგან, იწაფება და მკვრივდება მისი სხეული.

წრთობის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას რკინის „დაყენების“ საქმეში ხაზს უსვამს, როგორც ითქვა, ანტიკური ხანის მწერალი კაი პლინი სეკუნდი ნაშრომში — **Historia Naturalis** — ში.

იგი მიუთითებს, რომ რკინის ხარისხი და მათ შორის განსხვავება, უმთავრესად, წყლისაგან წარმოსდგება, რომელშიაც მსურვალე რკინას აწრობენ ხოლმე⁴⁰.

ქართველი მკვდლების დაკვირვებით, სხვადასხვა ფოლადს განსხვავებული წრთობა უნდა — იგი თვითონ აჩვენებს თავის თავს. ზოგი ლურჯ ფერს მიიღებს, ზოგიერთი — კვერცხისგულივით „მოცქევა“, ან სულ შავად დარჩება. ეს მკვდელმა უნდა შეატყოს. საერთოდ კი, რკინაც არაყივით პირველი ჯობია (მეჭვრისხევი გ. მახანაშვილი).

წრთობის უდიდესი მნიშვნელობა რკინის ხელადის „შერიგისად დაყენებისათვის“ ოდიდანვე ღრმად შეუგნია ქართველ ხალხს და ეს შეხედულება აღუბეჭდია სხვადასხვა თქმულებების სახით. ხევსურული თქმულების მიხედვით ამირანი რომ „მოიყარა“. დევებთან საბრძოლველად გაემზადა, გააწყო საჭურველი თვისი. საგანგებოდ აწრთვეს ხმალი მისი შარდში, ხოლო გაჭირვების ეამს საჭმარი, სამოგვის ყელში ჩასადები დანა, რომელსაც პირი აღმასისა ჰქონდა, „სანთლისა ცვილში“. ასე „საგულდაგულოდ“ ნაწრთობი „საჭურვლით“, „შემუზარადებული“ ამირანი ჯობნის თვით კემარის მამას, რომელსაც თავზე დარქმული აქვს სიპი ქვის დოლაბი⁴¹.

ამირანის ხმალს პირი აღმასისა და ტანი „უწყვეტი“ ფოლადისა აქვს. რამდენსაც შემოკრავს მოპირდაპირეს, ხმალი დოლაბსა ხვდება და მხოლოდ ნაპერწკლები სცვივა მისგან. ხმალი მაინც სალი რჩება, იგი ხომ „მჭკნარი“ ფოლადისაა, შერიგისად „ნაწრთობი“. როდესაც ამირანის ხმალი იწრთობოდა, ცა და ქვეყანა ირყეოდა: „მაშინ სად იყავ ძმავ, ბადრი, როს ჩემი ხმალი წვლთებოდა. ცა ქუხდა, მიწა იძვროდა, სამკედლო ექანებოდა; მკედელი მენჭედურენი დედა—ბოდს ეტოლებოდა“—⁴². — ეუბნება ამირანი ბადრის. მეორე შემთხვევაში. როდესაც ამირანი გადაყლაპა შავმა ვეშაპმა. ბადრიმ ჩასძახა მუცლად მყოფ ამირანს „წესია დარეჯანელთა ჯიბეს ჩადება დანისა; ამოღება და გაკათვა შავი გველისა ტანისა“. ამირა-

⁴⁰ Естественная история ископаемых тел, Кая Плиния Секунда СПб 1819, გვ. 133.

⁴¹ შდრ. თუშ-ხევსურული კოხი, ანუ ბასრი (მთიულეთი), გოხი, ანუ კოხი, მაგარი ჯიშის ქვები, რომელთაც ხმარობენ ხელსაჯკეავებად და წისქვილის ქვებად (იხ. გ. ბოჭორიძე, შინამრეწველობის მასალები, გვ. 80).

⁴² მასალა ჩაწერილია ჩემს მიერ 1942 წელს, ხევსურეთში, ს. აკუმოშ-102 წ. შოხუცისაგან (იხ. რაჭული ფოლკლორი, ხელნაწერი, ნ. რეხვიანის მასალებიდან).

ნი მიხვდა ბადრის ნათქვამის აზრს, ჩაიყო ხელი სამოგვეში, ამოწვადა ალმასის დანა, გააპო მით ძნელად საკვეთი გველის სტრამაგი და გამოვიდა იქიდან. ამ მიმართებით საყურადღებოა აგრეთვე თქმულება — მჭედელ გიორგი ბახტურიძის შესახებ. გიორგი ბახტურიძე ყოფილა ნაქები რკინის მოხელე მთელ რაჭაში. განსაკუთრებით, მისი ნახელავი გამჭრელი რკინა: ხმალი, სატევარი, დანა და სხვა არაჩვეულებრივი მკვეთელობითა და მოქნილობით გამოირჩეოდა. გიორგის გაჭედილი ხმალი, მაღლა აგდებულ ბეწვს ორად ჭრიდა ჰაერშივე თურმე, ასევე, ობობას ქსელს ისე გაკვეთდა შუაზე, რომ კიდევს ხმლის ჩამოსმა არ შეემჩნეოდა. მისი ნაქმნარი „ხელადის“ ეს სიმარჯვე უფრო თავისებური წრთობის შედეგი იყო. გიორგის ნამოსახლარსა და სამჭედლოს ნასადგურებს ახლაც მიუთითებენ სახელდებულად. იგი არ მარტო განთქმული მჭედელი დიდებული მომღერალი და ჩანგის დამკვრელი ყოფილა. ერცხელ მისთვის ვინმე თავადს ხმლის გაჭედვა დაუვალებია. გიორგის აუსრულებია მისი დავალება და გაუჭედია მისთვის ხმალი. თავადი რომ მოსულა ხმლის წასადებად, უცდია მისი „მკვეთელობა“ და „ტანის მოქნილობა“. არ მოსწონებია, უთქვამს: „უკეთესზე უკეთესი“ უნდა იყოსო და ახალი ხმლის გაჭედვა დაუვალებია. განრისხებულ გიორგის მართლა გაუჭედია ახალი ხმალი, რომელიც საგანგებოდ უწრთობდა ჯერ რაჭის შრატში, ხოლო შემდეგ ცვილით. თავადს კვლავ მოუსურვებია მისი გამოცდა და ყოველმხრივი შემოწმება. ახლა კი ვეღარ მოუთმენია მჭედელს და უთქვამს: აბა თუ არ გჯერათ, მე ბეწვს მაღლა ავაგდებ და თუ იგი ამ ხმლით შუაზე ვერ გადაეწყვიტე, ხელს ავიღებ ხელობაზეო. ააგდეს მაღლა ბეწვი. მჭედელმა იგი მართლა გაწყვიტა ორად, მაგრამ თავადის „მტრულობით“ აღშფოთებულმა, მასთან ერთად, მოქნეული ხმალი მაღლა „აყინჩულ“ თავადის კისერს ისე სწრაფად შემოჰკრა, რომ თავწაცლილი სხეული ერთხანს ბოძივით იდგა ზეზე. ამ შემთხვევის შემდეგ გიორგიმ უთხრა ახალ შერთულ ცოლს და დედას — თქვენ ხომ იცით, აწი რაჭას აღარ მედგომება, წავალ, სადმე გადავიკარგებიო. -- ადგა იგი და დვალეთს გადიძალა, იქ იწყო მჭედლობა. გავიდა დრო და ეამი. გიორგის მოენატრა თავისი კუთხე. იფიქრა: ახლა უთუოდ აღარავის ვემახსოვრები, წავალ ეგების ცოლი და დედა ცოცხალი ვნახოვო. ასეც მოიქცა. სიფრთხილასათვის ძონძები გადაიკვა გარედ და იმ დროს მიადგა თავის სახლს, როდესაც მისი ცოლი სხვა-

ზე გათხოვილიყო, ქმრის უიმედო ლოდინის შემდეგ დედამთილის რჩევით. სახლში მეფიონი და ქალის მაყარები წესისამებრ იხდიდნენ ქორწილს. ჯვარდაწერილი მეფე-დედოფალი სუფრად იხსდნენ. საერთო მხიარულების ჟამს, ერთმა მაყარმა იქვე კედელზე ჩამოკიდებული „ჩანგი“ ჩამოხსნა, მაგრამ ჩანგის ამწყობი და დამკვრელი არავინ აღმოჩნდა. მაშინ კუთხეში მიგდებით მყოფმა გიორგიმ მოინდომა მისი დაკვრა. ყველას გაეცინა ამაზე. გიორგიმ ჩანგი ააწყო. ჩამოკრა სიმებს და აღილიხდა იგი. შემდეგ ნალვლიანი კილოთი დაამლერა შემდეგი ლექსი:

„მე, გიორგი ბახტურიძე, დაბადებიდან მქვიანო. ცოლის გვირგვინს მოვესწარი, ბედი ამასა ჰქვიანო. წუთისოფლად კაცის სისხლი, არავის

შერჩენიაო. ადე, მეფევ! გარეთ გადი, დედოფალი ჩვენიაო!“ ეს რომ დაამთავრა, გადიძრო ძონძები, იძრო ხმალი და ზედ მეფიონის წინ დაასვა შემდეგი სიტყვებით: „მოყვრად, თუ მტრად“-ო. — მოყვრადო — იყო პასუხი. ამის შემდეგ ლხინი გაგრძელდა და ქალი გიორგისავე დარჩა.

ქკინის დამორჩილების საწარმოო ცოდნის საფუძველზე შეიქმნა შესაძლებელი დაეძლიათ რკინის ისეთი სახეების შემუშავება, როგორცაა: „ნანაჭი რკინა“. „ნაჭდი რკინა“ და სხვა. როგორც ცნობილია, რკინის ხელადის დამზადება სწარმოებდა მადნეულიდან მიღებული რკინის მასალით. ამასთანავე საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში ქართველი მკედლები ძველად იყენებდნენ ნახმარი რკინეულისგან დამზადებულ რკინას, რომელსაც ნანაჭი რკინა, ან კიდევ—„ნაჭდი რკინა“ და ლამფარა ეწოდებოდა. ძველი, ნახმარი რკინეული, რომელიც უკვე ველარ ასრულებდა თავის ფუნქციას და ხმარებიდან გასული იყო, გამოიყენებოდა ორგვარი დანიშნულებით: სამასალე ნედლეულად („ანჯარი“) და ხელადის განსაახლებლად. განსაკუთრებით, უკანასკნელ ხანებში, როდესაც რკინაზე მოთხოვნილება მოსახლეობაში გაიზარდა და ახალი რკინის საკმაო რაოდენობით შემოტანა გაძნელდა, მკედლებმა ხელი მიყვეს ძველი რკინეულის ხელახლად გადადნობასა და გადაკეთებას. პირდაპირი ცნობების უქონლობის გამო ძნელია იმის თქმა თუ რა ვითარება იყო ამ მხრით წარსულში. ზოგიერთი მონაცემების საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს მოვლენა როგორც მომპირნეობისა და დაზოგვის ერთგვარი საშუალება ძველიდანვე უნ-

და ყოფილიყო დანერგილი ცხოვრებაში. ჩინაიდან რკინის საჭიროება და მასზე მოთხოვნილება წარსულში კიდევ უფრო ძნელი დასაკმაყოფილებელი საქმე იყო. ამ მიმართულებით, წერილობით წყაროებში ნახსენები „რკინა ქედლი და უქედელი“ (ათონის აღაპები, 264, 14) უნდა გულისხმობდეს არა მარტო ახალ მასალასა და ნახელავს, არამედ ძველ და ნახმარ რკინეულსა და მისგან გადაკეთებულ ხელადსაც.

დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ხმარებაში გამომდგარი, ხელმარჯვე და საქმნარს მორგებული რკინის ნივთი, მიუხედავად მისი „მოლევისა“, პატრონისათვის ძნელი გასამეტებელი იყო გადასაგდებად. ან რატომ უნდა გადაეგდო ისეთი ნივთი, რომლის გამოყენება რაიმე სახით — შესაკეთებლად, ან სამასალედ თუ კი შეიძლებოდა?

ვფიქრობთ, ამ ნიადაგზე თავიდანვე ახალი ხელადისა და საამისოდ საჭირო რკინის მასალის დამუშავებასთან ერთად, ყურადღება ექცეოდა ძველი რკინეულის გამოყენებასაც. როგორც მასალად, ისე ხელადის განსაახლებლად. თითქოს, ამგვარი ძველი ტრადიციების გაგრძელების სახით წარმოგვიდგება ძველმანი რკინეულის — „ანჯარის“ გამოყენების ბაზაზე დაარსებული რკინის საგლინავი ქარხანა. 1904 წელს ქ. თბილისში, რომელიც ერთმა ამხანაგობამ ააშენა და აღკურვა რკინის საგლინავი (железо-прокатный) დანადგარებით. ამისათვის საჭირო ნედლეულს რკინისა და თუჩის ჯართს საქართველოშივე აგროვებდნენ. გარდა ამისა, ეკატერინოწლავიდან მოჰქონდათ თუჩის ზოდები. აქ გამოსული ხარისხული (Сортное) რკინა იყიდებოდა ფუთი 7—10 კაპ. იაფად რუსეთიდან მოტანილთან შედარებით, მაგრამ 1905 წელს წარმოებულმა გაფიცვებმა ამ ქარხანას არსებობა მოუსპის. ეს ფაქტი მოწმობს, რომ რკინის წარმოება შეიძლებოდა საკუთარი ან შემოტანილი⁴³ ნედლეულის ბაზაზე.

იმ ჩვენების მიხედვით, რომელსაც ქართველი მკვლევები იძლევიან ამ საკითხის შესახებ, ისე გამოდის თითქოს ძველი რკინეულის — „ანჯარის“ გამოყენება გადასამუშავებლად მხოლოდ რკინის სიძვირით აიხსნებოდეს. სინამდვილეში პირიქით იყო. ჩვენი

⁴³ აღ. ქ ა ბ ა დ ა რ ი, საქართველოს ნედლეული რესურსები, ხელნაწერი, 1924, გვ. 256.

შეხედულებით, აქ სულ სხვა გარემოებასა აქვს ადგილი: ქართველი მოხელეების ამ ნათქვამში არ იგულისხმება საერთოდ რკინის სიძვირე, მათი ჩვენებიდან ის დასკვნა უნდა გამოვიტანოთ, რომ ან დროისათვის (იგულისხმება მე-19 ს. I ნახ.), შინაური რკინის შონა, მართლაც ძნელი იყო. მხოლოდ ძველი რკინეულის ბაზაზე. მჭედლობას საზოგადოების მოთხოვნილების მთლიანად დაკმაყოფილება, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო.

როგორც ზემოთაც ითქვა, ძველი რკინეული მხოლოდ დამატებითი მასალის როლს ასრულებდა, ისიც, გარკვეულ შემთხვევაში.

ამგვარად, საქართველოს ეთნოგრაფიულ სიწმინდეებში, ვასული საუკუნის მეორე ნახევარში ადგილი ჰქონდა ძველი რკინეულის — „ანჯარის“ შეგროვებას და მის გადაამუშავებას. რკინის ანჯარს მადნეულის წესზე, ჯერ ამტვრევდნენ წვრილად და შემდეგ ურიგებდნენ საწურ ქურაზე. ურევდნენ მასში გარკვეულ რაოდენობით რკინა-წიდას, რკინის ქვას და წურავდნენ რკინად. ამ სახით მიღებულ რკინას სახელად ეწოდებოდა „ნანაჰი“ რკინა. ან „ლამფარა“⁴⁴. ამ მიზნით რკინის ანჯარს ბევრს შოულობდნენ, განსაკუთრებით ისეთ პუნქტებში, სადაც ინტენსიური რკინის მჭედლობა სწარმოებდა. ასეთები იყო მაგალითად, — ხონი, ჩხარი, ცხინვალი, მეჯვრისხევი, თელავი, წნორი, ზუგდიდი, ოზურგეთი, ახალციხე, ონი, ცაგერი, ძველი სენაკი და სხვა.

„ნანაჰი“, „ნალფარა II ლაფარა II, ნაფურა რკინა მიიღებოდა ძველი რკინეულის გადაწურვის საშუალებით. ტერმინი — „ნანაჰი“ წარმოადგენს სახელშმნა --- „ნაჰვა“ --- ანუ „ლაჰვა“-საგან მიღებულ მიმღობას. ლაჰვა, ნაჰვა ნიშნავს გრეხას, ღვლაჰნას. მაგალითად. იტყვიან --- დალოჰვილი ხე (დაგრეხილი, როკიანი ხე). დალოჰვილი კაცი (მაგრად კოჭლი და გრეხით მოსიარულე), შდრ. ლოჰვინის ხევი (გეოგრაფიული სახელი თბილისის აღმოსავლეთით მდებარე ხევისა, რომელიც ხასიათდება დალოჰვილი, მიხვეულ-მოხვეული კალაპოტით). საყურადღებოა, რომ „ლაჰვა“, მეგრულად ნიშნავს ცემას. ჩეჩქვას. და ლოჰვა-გრეხით დაბეყვას, შდრ. „ნაჰა“ „ლანჰა“⁴⁵ (საკიდელი, საქვაბე რკინისა, რომელიც გრეხის, ლოჰვის ტექნიკითაა შესრულებული). თუ ეს სავარაუდო მოსაზრება საფუძველს მოკლებული არ არის, შეიძლება დავუშვათ, რომ ნედლეულის

⁴⁴ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, დღიურები, ენციკლიკის მოამბე ტ. XI. გვ. 155.

⁴⁵ „ნაჰა, ლანჰა“ მეგრულად „ნაჰერსაც“ ნიშნავს და რკინის საქვაბესაც, ანუ

ხასიათის მიხედვით ქართულ ხალხურ მელითონეობაში არჩევდნენ სამი სახის რკინას: ნაწური რკინა, რომელიც მიიღებოდა მადნისაგან, „ნაჭდი“ რკინა, რომელსაც ამზადებდნენ მადნეული რკინის ნარჩენებებიდან, „ნანაჭი“ რკინა, რომელსაც აკეთებდნენ „ანჯარი“ რკინისაგან.

ძველი ქართული ხალხური მელითონეობის კულტურა, რკინის დამორჩილების საქმეში ყურადღებას იქცევს „ნაჭდი რკინის“ დამზადებითაც. თავის ადგილას ვრცლად ითქვა ქართველ „რკინისკაცების“ მიერ რკინის მადნების მოპოვება-დამუშავების ხალხური წესების შესახებ. ერთი ფაქტიც უნდა დავასახელოთ მათი გამოცდილებიდან. ოკრიბასა და წედისში რკინას ამზადებდნენ არა მარტო ნაირი სახის მადნეულისას. არამედ ნახმარი და რკინის დაწურვის პროცესში რკინის წიდას განაყოფ წმინდა რკინისას, რომელსაც „რლილი“ ეწოდებოდა. რკინის კაცების დაკვირვებით რლილი რკინა სხვას სჯობდა ხარისხით. იგი უმთავრესად ბურთულების სახით მიყვებოდა ჩონჩხით დაღვენთალ რკინა-წიდას. იღებდნენ ამ წიდას „ლილითურთ“, უმატებდნენ მას თუჯის ქვების — ჩონჩხის ნამტვრევებს, ურევდნენ „ფერფლს“ (რკინის ლუგვს რომ ბეგვისაჲ ცვიოდა ხოლმე) და ასე გაკაზმულს მადნეულის წესით წურავდნენ რკინად, სადული ქულბაქის საშუალებით. გადადნობას ორ „გზობად“ აწარმოებდნენ, ერთხელ გადამდნარს კარგად შეზელდნენ და ისევ მიაბრუნებდნენ ბრძმედში. შემდეგ გადმოიღებდნენ კვერ რკინას და ხელახლა მოთელავდნენ. ამ რკინას ეწოდებოდა „ნაჭდი რკინა“, ხოლო მიღების პროცესს — „მონაჭდვა“.

რკინეულის წრთობასთან დაკავშირებით თავის ადგილას გამოვთქვით სავარაუდო მოსაზრება იმის შესახებ, რომ „წრთობა“ არსებითად წარმოადგენს რკინეულის ტანის განმტკიცებას, მკვრივად შექმნას, რასაც საფუძვლად უდევს ფიზიკის კანონი — გახურებული სხეული სიცივისაგან იკუმშება — გავარჯარებული რკი-

საკიდელს. ადვილი საფიქრებელია, რომ საკიდელის ეს სახელწოდება წარმოსდგა იქიდან, რომ იგი მკედლის მიერ დამზადებულია „წმახნის“, გრეხვის, ლოკვიან გზით. ასეთი ტექნიკით იკედებოდა ასტაშის, შამფურის, სამკერეს და სხვა რკინეულის ნაწილები (შდრ. *Е. Ларощ, Новая глава в истории древнего мира, Юнеско Курьер* № 2, 1963, გვ. 20).

ნის გაფუებული სხეული საწრთობად ჩაშვებული წყალში მყის „შედგება“ და „ფიცხი“ მაგარი ხდება. ეს პროცესი ხალხური შეხედულებით საერთოდ ნიშნავს „დაწდა-ს“, სხეულისგან ზედმეტი სისხლხორცის „გამოჟერვას“. „დაწდა“ (დაწრეტა,) რომ სინამდვილეში გამოწიდვისა და სხეულის დახალასების მნიშვნელობით იხმარებოდა, შეიძლება დაფიქროშოთ ერთი ადგილი როსტომიანადაი: „... აჯის ტახტი მოუკაზმა. გუნბათშიგან დაასვენა (იგულისხმება როსტომის მიერ უნებლიედ შვილის — ზურაბის სასიკვდილოდ დაქრა), პირს ღალია ჩაუყარა. ყური მუშკით გაუტენა, გვერცა უჯღი' მამა მათი. ღამე ბევრი გაათენა და ვირე არ დაწმდეს პილოს ძვალნი როსტომ ვერვინ ააყენა (იხ. როსტომ-ზურაბიანი. 285, ძველი ქართ. ლიტ. ქრესტ. თბ., 1949, სოლ. ყუბანეიშვილის რედ.).

ნაჭდი რკინა, ამ მიმართებით, არ ნიშნავს ნაჭედ რკინას. სახელი — „ნაჭდი“, მიღებული უნდა იყოს მიმღეობა — „ნაწიდი“-ს, ნაწიდის ფორმისაგან „ჭ“-ს. „წ“-თ შეცვლის გზით. ამგვარი ახსნა, თვით ნაჭდი რკინის მიღების წესს სავსებით რეალურად გამოხატავს, ვინაიდან რკინის „მონაჭდვა“ ფაქტიურად წიდიანი რკინის გაწმენდას, გამოწიდას წარმოადგენს... აპრიორი, შეიძლება თვით „ჭედვა“ — წედვისაგან გამომავალი სახელი იყოს და გეოგრაფიული სახელი — წედი, წედისი-ც მას უკავშირდებოდეს.

გარდა ამ ზემოაღნიშნული სახის რკინეულისა, ასახელებენ აგრეთვე „ნალფარას“, „ნაფურა“, „ლალფურა“ რკინას. პირველი, მთხრობელთა ჩვენებით — ძველი ნალ-ლურსმის გადადნობის (იგივე ძველი რკინეული) საფუძველზე მიიღებოდა. ამისათვის დაახლოებით 40-მდე ასეთ ნალს ერთიერთმანეთზე დაალაგებდნენ მწკრივ ფენებად და საღულ ქურაში ამ სახით შეადულებდნენ. მიღებულ რკინას დააფორმებდნენ, დააფესტიავებდნენ“ და მას „ფესტიას“ უწოდებდნენ (მეჯვრისხევი, მჭედელი ნიკა მაზანაშვილი).

ყურადღებას იქცევს ტერმინი — „ნაფურა“, ანუ „ლალფურა“ რომელიც ასევე რაღაც გარკვეული პროცესის შედეგად მიღებულ რკინეულს უნდა აღნიშნავდეს, ვინაიდან ორივე სიტყვა მიმღეობის ფორმისა ჩანს და თავისი შინაარსით „ნახურებს“. ცეცხლში გაფუცებულს, ნამყოფს უნდა აღნიშნავდეს. თუ ამ სიტყვათა ძირი „ფურ“ ტოლია „ხურ“-ისა, რომელიც მეგრულ-სვანურში სწორედ ნახურებს, განფიცებულს აღნიშნავს, მაშინ მივიღებთ „ნანაჭი რკინის“ ტოლსახელად — „ნალფარას“, „ლალფურასა“ და „ნაფურას“.

რაც ფაქტიურად, ნახურებ, ხმარებაში ნამყოფის მნიშვნელობას იძლევა.

ძველი რკინის ხელადის შეკეთება. რკინის ახალი ხელადის ჰედვასთან ერთად ქართველი მკვდლები აწარმოებდნენ ძველი ხელადის შეკეთებას. ეს სამუშაო შეიცავდა რამდენიმე სახის საქმნარს: გამოპირვა, გადაბმა. გადაკერება, დასადებლება, მიღულე-ბა. მიმთელემა, გამართვა, დაფოლაღება და სხვა.

ძველი ხელადის შეკეთებას საკმაოდ დიდი ყურადღება ექცეოდა: მუშაობაში გამომდგარი, მაგრამ ხანგრძლივი და ხშირი ხმა-რების გამო დაბლაგვებულ, „დაბოგვრილი“ იარაღი საჭიროებდა შეკეთებას. მემკვდური და მკვდელი ორივე დაინტერესებული იყო ამ საქმით. პირველისათვის ეს ერთგვარი ეკონომია იყო, მეორესათვის შემოსავლის გარკვეული წყარო. კერძოდ, გამოპირვას მოი-თხოვდა განსაკუთრებით მიწის დასამუშავებელი იარაღები: თოხე-ბი, წერაქვები, სახნისები, საკვეთლები, ქარჩები; აგრეთვე ქვის სა-კოდი იარაღები. ეს საქმნარი გულისხმობდა უმთავრესად ხელადის დასქელებული პირის წაწევას, დათხელებას, წალესვას.

გადაბმა --- იმ შემთხვევაში, თუ ახალი ხელადი გადაუტყდებო-დათ, ან კიდე „ხელმარჯვე“ ხელადი გაუცვდებოდათ. ცდილობდნენ მის კვლავ აღდგენას. ამ შემთხვევაში მკვდელი იღებდა დაცილებულ ნაწილებს, ერთიერთმანეთს მიადგამდა და გადააბამდა. გადაბმა გუ-ლისხმობდა ერთი სახის ნივთის ორი ან მეტი სხვადასხვა ნაწილის შეერთებას, გამთელებას. ეს იყო არსებითად, გადაკერება. ამ საქმნარისგან განირჩეოდა „დაკერება“, ეს უკანასკნელი გულის-ხმობდა — დაზიანებული ნაწილის გამოცვლას. ახალი ნაჭრის ჩა-დგმას, „ჩაყენებას“.

დასადებლება წარმოადგენდა — დანაკლისი ნაწილის აღდ-გენას, წამატებას და ახალი ნაჭრით შეცვლას. ამ ოპერაციას ის გა-მართლებაც ჰქონდა, რომ ძველ რკინას ფოლადი „პირს არ მოკი-დებდა“, უფოლადოდ კი ხელადი არ ივარგებდა. ამიტომ ჯერ რკი-ნას დაადებდნენ, ხოლო შემდეგ ფოლადს დაურთავდნენ, რასაც დასადებლება — დაფოლაღება ეწოდებოდა. დაფოლაღება თავის მხრივ ორი სახისა იყო: „გვერდული“ და „შუალედი“. გაშუალე-ბით დაფოლაღება უფრო ახალ წამატებულ რკინას ეგუებოდა: „გვერდული დაფოლაღება“-კი ძველ რკინას. თუ რკინას ნებით იუ უნებლიეთ გაუჩნდებოდა „ფურჩი“ (ზხარი), ან სადმე მიდგმულ

ნაწილში „გაიფხხნებოდა“ (გარღვევა), საჭირო იყო მისი „მინთე-
ლება“ და ბზარის მოსპობა — შედუღების საშუალებით.

აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ ხელადს, თუ ის „სხკაგნიტური“
იყო, გადააკეთებდნენ ხოლმე „თავის გემოზე“, ვინაიდან იგი „სა-
თანადოდ“ არ მიუდგებოდა აქაურ „მინწა-ადგილსა და საქნარს“. მკედელი ცდილობდა მემკედურის მოთხოვნისაგანამებრ „მოყმა-
რჯეებია“ იგი ადგილობრივი პირობებზედათვის და „შეჩვეული“ სა-
ხე მიეცა მისთვის.

ამგვარად, რკინის ხელადის შეკეთება არსებობდა შეიცავდა
დიფერენცირებული ხასიათის რამდენიმე სახის სამუშაოს: დასა-
დებლება (რკინის დართვა რკინისათვის, შდრ. „გლალვალა“. მგ.).
მიღუღება (რკინის მიმატება რკინისათვის, ტანის გასაღიღებლად),
„დალაგმვა“ (რკინის ნივთისათვის დამატებითი რკინის დართვა ტა-
ნის გასასრულებლად შოკვეთის. ან დაზიანების შემთხვევაში). გა-
მოპირვა, დაპირვა (დაბოგვრილი, დაბლაგვილი პირის წათხელება,
გაწყება); გადაკერება (თანაბარი სისქის მქონე რკინის ნაჭრების გა-
დაკერება ერთიმეორეზე). ტექნიკურად ეს საქმნარი სრულდებოდა
თერმოული წესით, ე. ი. სამკედლო ქურის საშუალებით. ამ მხრით
გამოყენებული იყო რამდენიმე ტექნიკური ხერხი: „გამოსკვნა“,
„მიმკვალვა“. მიმთელება. გამოსკვნის წესი წარმოადგენდა რკინის
ნაჭრების ერთერთში ნაწიბურებით გახიცვას და ამ სახით შედუ-
ღებას თერმოულად. ასევე, მიმკვალვა შეიცავდა ორი ან მეტი ნა-
ტეხების კვლავ ერთმანეთთან შეერთებას, სამკვლების, ანუ თარე-
შების საშუალებით, რისთვისაც ამ ნაწილებს კიდევებით ერთს მე-
ორეზე დაადგამდნენ და დახვრეტილ სამკვლეებში ფარეშით შეა-
ერთებდნენ და შემდეგ შეადუღებდნენ. რაც შეეხება მიმთელებას,
ეს საქმნარი გულისხმობდა. როგორც ითქვა, მოტეხილი ადგილის
აღდგენას, რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ მას ახლით შეცვლიდ-
ნენ.

ჟ რკინა, საერთოდ, ადვილად იქნაგებოდა. ამისათვის „რკინის
კაცები, ახალ ნაღობ რკინას ნახშირის რეში ფლავდნენ. ხოლო
გაქედით „ხელადს“ ჯერ რკინის „ხრელით“ და ფერილით ფე-
რავდნენ, შემდეგ — ნახშირით, შალის ნაჭრით და ცაცხვის ჯონით.
გაწმენდილ რკინეულს რამდენიმე ხანს ქატოში ინახავდნენ. რის-
თვისაც ნივთს მკირედით გაახურებდნენ და „ოფლიანს“, ნელთბი-

ლად დაფლავდნენ ქატოში⁴⁶, ან წმინდა და მშრალ ნაცარში. თუ გავითვალისწინებთ ამ გარემოებას შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბოლნისის სარკინე უბანში⁴⁷, ნასოფლარ თალას მიდამოების გათხრისას აღმოჩენილი ნაცრით სავსე სათავსოები ნაწილობრივ ამ მიზნისათვის იყო გათვალისწინებული.

ძველი გამოთქმით ჟანგს — ჯანგი ეწოდებოდა. ახლაც, საქართველოს სხვადასხვა თემში. ეს ტერმინი იხპარება ფონეტიკურა სახესხვაობით — ჯანყი, ჯანგი, ჯანგარა, მური, ჟანგი და სხვა. მაგალითად, ვისრამიანში ეს სახელი გვხვდება შემდეგი ფორმით: „ვითა რკინა ადრე სჯანგდება (110,8—?)“; ან კიდევ „შენი ხმალი წამალია, გამწმინდოს მე ჯანგისაგან (შაჰნამე 1,424, 1552), შდრ. ჯანგი (მეგ.). ა-ჟაგცა (აფხაზ.).

ჟანგის (კოროზიის) მოცილებას რკინისათვის, ხალხურ მეტალურგიაში, „მოხოცვა“, „გამოჰმა“ ეწოდება. იტყვიან: გამოჰმა, მოხოცა ჟანგი-ო, შდრ. „...მოხოცა ჟანგი“ (შაჰნამე, ტ. II, 143, 3346). „ჯანგარა“, „ჟანგარა“ და მური ეწოდება აგრეთვე იმ კვარტლს, რომელსაც მოიღებს ესა, თუ ის ჭურჭელი ცეცხლზე ხმარებისას ბოლისაგან. ფაქტია, რომ ჟანგი ჭამდა რკინას. ამიტომ პოხავდნენ ხელადს სხვადასხვა ზეთითა და ცხიმით, ურჩევდნენ კვამლიან. მშრალ საცავს.

მიუხედავად ამისა, რკინის (თუჯის) ჭურჭელი და ზოგიერთი იარაღი კეთილთვისებიანად ითვლებოდა. თუჯის ქვაბში ყოველგვარი საკმლის დამზადება შეიძლებოდა, მაშინ, როდესაც სპილენძი და ვერცხლი, ამ მხრივ, ვერ იყო სასურველი მასალა. ისინი სულ მცირე სიმჟავის შეხებისას გამოყოფდნენ ერთგვარ ნივთიერებას — წიდანს. ანუ წალას, ნწალა (შდრ. „ნწალუა, „სანწალე“, მეგრ.), რომელიც წარმოადგენს საწამლავს.

ამის გამო იტყოდნენ: „მოკალა“ (იმერ.), „მოსინა“ (გურ.), „მორგალა“ (სამეგრ.), შდრ.: „წმიდითა მით სპილენძისაითა ზეთი იგი გამწვანდეს“-ო (გმ. რ. ბლ. ეპ. კვ., გვ. 9,3); ან „დადიოდა მას

⁴⁶ დაუქანგავად რკინის იარაღის შენახვა ქერის ქატოში ცნობილია საქართველოს მთიანეთში.

⁴⁷ მხედველობაში გვაქვს ისტორიის ინსტიტუტის მიერ 1958 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სადაზვერვო გათხრები, ი. გ რ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ა ს ხელმძღვანელობით, ბოლნისის რაიონში, შდ. რკინისწყლის მარჯვენა ნაპირზე.

წალი „(ცხ. სვ. მესვ. K. 254, 26); „არა წმიდებასა შინა წიღოანსა დაამდაბლებდეს შენ შორის“ (ეზეკიელი, 32, 10).

საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში თუჯის ქვაბს, უბრალოდ — „თუჯი“ ეწოდებოდა, ან „კაილა“, „კადილა“. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა თუჯის ქვაბის ის სახელები, რომელიც შემოინახა საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში, სახელდობრ: „ჩონა, ჩივანა“ (რაჭა), „ჩუანი“ (სამეგრე), „აჩუან“ (აფხაზ.)⁴⁸.

ამგვარად, ძველი ქართული მელითონების ამსახველი ნივთიერი და მათი სატყვისი წარმოებითი პროცესების აღმნიშვნელი მდიდარი ტერმინოლოგია ნათლად მოწმობს რკინის მეტალურგიის თვითმყობად კულტურას საქართველოში.

⁴⁸ სახელი — „თუჯი“ XI ს. გვხვდება: „მოატანინა რკინა, თუჯი, სპილენძი და 6 ათასი ლიტრა ასაწევი რკინის კენტი ჩამოასხეს“. იხ. ამირან-დარეჯანიანი, გამოც. ზ. ჭიჭინაძისა, თბ., 1896, გვ. 302).

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე

რკინის ზედვა ხაძართველოს ხხვადახხვა კუთხეუი (ბმძხბმზი)

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს ცალკეული კუთხეებისა და თემების მიხედვით რკინის დამუშავება ძირითადად ერთი სახისაა, იგი მაინც ატარებს გარკვეულ კოლორიტულ ხასიათსა და კუთხურ თავისებურებას. მასში ჩვენ ვამჩნევთ რკინის ჭედვისა და მასთან დაკავშირებული პროცესების მიმართ სხვადასხვა ხერხებისა და განსხვავებული საშუალებების გამოყენებას, რაც მკაფიოდ ამტკიცებს იმ უდავო ჭეშმარიტებას, რომ საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ადგილი ჰქონდა წინაპართა ტრადიციების შემოქმედებითად განვითარებას მელითონობაში და რომ თითოეულ კუთხეს ამ საქმეში თავისი წვლილი შეჰქონდა. ქართველი მელითონე, თუ რკინის მოხელე, როდის იყო შეზღუდული, რკინისა და საერთოდ ლითონთა დამორჩილების საქმეში, მხოლოდ ტრაფარეტული სამჭედლო ხელობის წესებით. იგი ფლობდა საკმაო გამოცდილებას, რათა კონკრეტულ შემთხვევაში ამა თუ იმ გზით გადაეჭრა საკითხი და გაყოლოდა იმ მოთხოვნილებას, რომელსაც უყენებდა „ხელადს“ გარკვეული ფუნქცია და „მეჭედურთა“ ობიექტური პირობები. ამას განსაკუთრებით ასურათებს ის ტერმინოლოგია და ცალკეული საშუალებანი, რომელიც სხვადასხვა ვარიანტითაა წარმოდგენილი საქართველოს თითოეულ კუთხესა და თემში. ან უვალსაზრისით, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია თვით ფაქტებით ვილაპარაკოთ. ამისათვის ავიღოთ ქართლი, ქ. დუშეთი, ს. მილახვრიანეთი, მტკმელი: არჩილ ბრატული და გიგუცა ჭარიაშვილი (მჭედლები).

„ვაკეთებდით ქართული გუთნის სახნისს, საკვეთელს, ჩეკს, ზალტას; სამუშაო — ხის სახეჩ ცულს („კოპიტ ცულს“ ვეტყვით

ჩვენა), სახელოსნო „ფთიან ცულს“, ნამგალს, წალდს, ცელს, წე-
რაქეს. წისქვილის საკოდელს, ქვის, ხის და ტყავის დასამუშავებელ
იარაღებს და სხვა. აქ უფრო გვემარჯვებოდა „ქართული ცული“
(სურ. 17). წალდცულა და ფრთიანი ცული უფრო იმერლებს ახა-
სიათებდა. აქ, ჩვენთან გვიან შემოვიდა (სურ. 18).

— სახნისის დასამზადებლად ავიღებთ ფურცელ რკინას, მოვ-
ზომავთ, რამდენიც გვინდა. ჯერ ჩაულახავთ „კვალის ყურს“, მერე
მეორე მხრით გაუკეთებთ „ცერსა“ (ფთა) ალმაცერად მერე ჩაუს-
ქელებთ ყურს და მოვხრით. გაუსწორებთ უბეს, ამას უბის მალლა
შემობერტყვას უძახით. ახლა ვაწრობთ ცივ წყალში. სუფთა იარა-
ლისათვის წმინდა წყალი ჯობია. როცა რკინეული მოცვთება, „დავ-
პირავთ“ ფოლადით. გუთნის სახნისს ოცი გირვანქა რკინა ჭირდე-
ბა. ამას მარწოხიც სხვანაირი, ტუჩებიანი უნდა. აჩაჩის სახნისს
იმის გაკეთებაში 5—6 გაჭედავს კაცი. გუთნის სახნისის ნაწილე-
ბია: პირველი — „ცერი“, მეორე — „უბე“, მესამე — „ყურები“,
მეოთხე — „წვერი“, მეხუთე — „ზურგი“.

ქართული ცულაჲ-РУССКИЕ ТОПОРЫ

სურ. 17 ქართული ცულაჲ

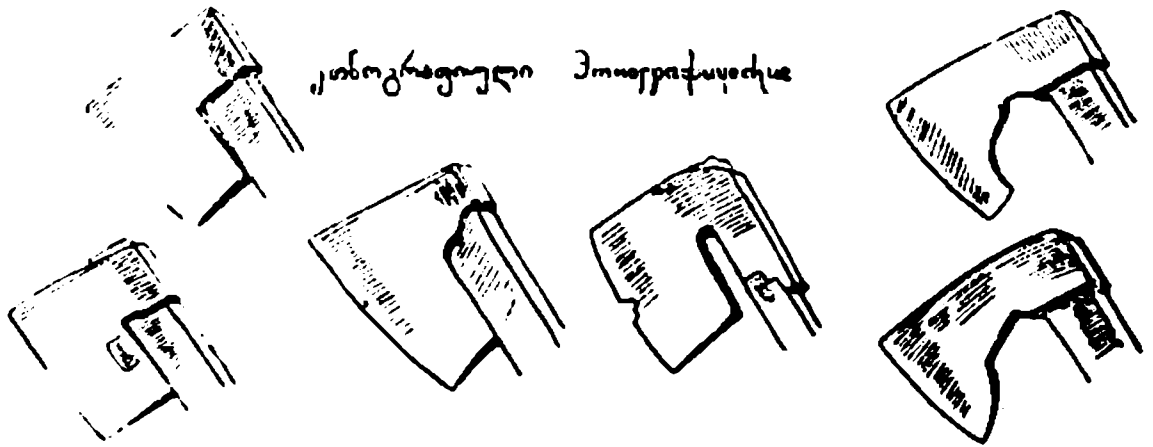
ვხმარობდით ქართულ გდემლს, ცალი თავი წვერი აქვს, ცალი „ჩაკვერცხილი“ || მომორილი. დღეში ერთი თუ „მოამთავრა“ კაკ-
მა, კარგია. თოხი ორნაირი ვიცი, „ქართული“ და „იმერული“. ქართული პატარაა, მხრები დაქანებული აქვს. იმერული დიდია და მალალი „ბეჭები“ აქვს.

წისქვილის ასამუშავებელი რკინებია: თოხი (არქი), საკოდელი (2 ნაირი), სახეში, ღერძი, ლითონი, კიბორჩხი (იგი ზის ზეში). ფსაიანი ცულის ნაწილებია: ყუა, სატარი, ფთა, ნილრი, პირი, ფხა. კოპიტი ცული არის მეტივების ცული. რუსული ცული კიდე სხვაა. მკედელი მის გაკეთებულს ასევე თავის „ბეჭედს“ (დალი). მკედლობა დუშეთში ვისწავლე, მკედელ ბურდულთან. ბიძაჩემი იყო. მკედლობის ხელობის შესწავლა კაცზეა გამოკიდება, ვისაც აზრი და გულისყური კარგი აქვს, ერთ წელიწადს ისწავლის. ბელი ასეთია, რაც მიერგება კაცს, უნდა ახადოს, დასრულებული მკედელი ორი წლის მერე იქნება. მანამდე იმის გაკეთებულ საქმეს დაიწუნებენ. სანემ მასთან ვიყავი, შაგირდი მერქვა. მამაჩემი მივიღა და უთხრა: — ოსტატო, „მიიბარე ე ბიჭი, შაგირდათ და ასწავლე ხელობა მკედლობა-ო“.—(კოტა ხანი რომ გაივლიდა, შაგირდი მიუტანდა „ზღვენს“ — პურმარილს: სასმელი, ჭადები, ხორცეული და ხილი. დათქმული ვადა რომ გავიდოდა, გეტყოდა მკედელი: — ასლა წადი დალოცვილი იყავი, ხელობა გასწავლე. იმუშავე სვინდისიერად, ნამუშევრით იყავი. შაგირდი სწავლის წინ გამართავდა ქეიფს მკედლისას. დაუძახებდნენ ვინც იქნებოდა მკედლის ამქარი და იყო ერთი ლხინი. თამადათ იყო თავათ მკედელი—ოსტატი. პირველი ჭიქით ადღეგრძელებდა შეგირდს: „დაგლოცოს ღმერთმა, შენ ხელობას შაგაბეროს, დიდხანს იმუშავოს შენმა მარჯვენამო“ და ყველა დალოცავდა სათითაოდ.

ოსტატი ჯერ წვრილ-წვრილებით დაიწყებს. პირველათ ლურსმნის მოჭრას, დაბერვას, კვერის დაკვრას, მერე შამფურის და პატარა რამის გაკეთებას მიგანდობს და გიყურებს როგორათაც დედა შვილს უყურებს ისე. როცა ცულის გაჭედვა გვინდა, ასე ვიქცევით: ავიღებთ „ფიცარ“ რკინას მოვჭრით ორ ჩარექს (ორ ციდას) რკინის საჭრელით, თეჯით. ორნათ შეიძლება ვთქვათ: „თეგი“ ან „საჭრელი“. რკინას ავიღებთ მარწუხით და ჩავდებთ ქურაში. დაუბერავთ, გავახურებთ, მერე გადმოვიღებთ და დავკვერავო როგორც საჭიროა. გავაბრტყელებთ და მოვხრით. წინ-წინ, სანამ შე-

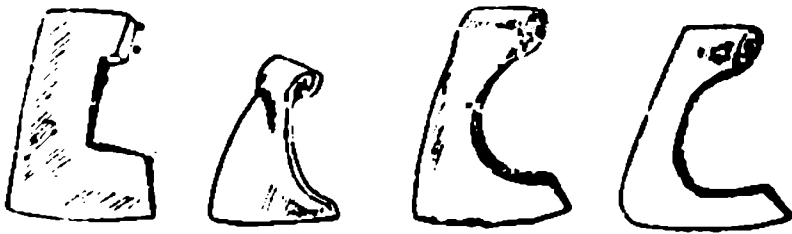
ვადულებთ დავატანთ შუაზე ფოლადს. სატარეში „ხაყუეს“ დავა-
 ყოლებთ და ამგვარად გამოვკვეთამთ. რკინის „დულების“ დროს
 სატარეს მიწით-ალიზით ამოვავსებთ და ისე ვადულებთ, თან „ლამსა“
 (სილა) მივყარით, რაა რკინა ნელიათ ადუღდეს, ნება-ნებათ და არ
 „წაასწროს“ გახურებამ. დუღილის დროს რკინა ჰერის ნაპერ-
 წკალს. იმით ვატყობთ როგორაც მდის „გადულება“. გადუღე-
 ბული ცული ჯერ უნდა კარგად გაიკვეროს, დათხელდეს, ზომაზე
 მოვიყვანოთ და როცა სულ მოვათავებთ, მერე ვაწრობთ.

ბართული ნაჯახები - ГРУЗИНСКИЕ ТОПОРЫ

კონკრეტული მოთხრობები

არქეოლოგიური - Археологические

IV-VII სს ანტჩა

IV-VI სს ანტჩა

IV-V სს ანტჩა

IV-V სს ანტჩა

სურ. 18 ქართული ნაჯახები

წრობა ასე ვიცით: ავიღებთ თეფშით წმინდა წყალს, ძღვრიე
 არ ვარგა. არც ცივი, ნელთბილი უნდა იყოს. ზამთარ გახურებული
 რკინებით ვათბობთ, ზაფხულ თავადაც თბება. წყალი იქვე გვიღ-
 გას გეჯათი. ჩაუშვებთ ცოტას პირით. მერე ამოვიღებთ და გავ-
 შინჯამთ ქლიბით. თუ მაგარია ავიღებთ ამ ცულს, დავიჭერთ ხელ-
 ში მარწუხით, კეცხლთან ახლოს, დავაცლით, თავათ „ჩამოღებთ“.

თუ რბილია ისევ ჩავდებთ წყალში შამაგრებს. ისევ გავსინჯამთ, შევატყობთ წრთობის დასრულებას. დადგება ვადაზე“. ვადაზე დადგა-ო ვიტყვით, რომ მოთავდება და ზომაზე გაჩერდება. მერე, ჩალხზე გავლესავთ, მერე სალესავით — ქასურით აუწყობთ პირსა. ვაკეთებთ კოპიტ ცულს. ფთიან ცულს, წალდს, სახნისს, საკვეთელს, თოხ—წერაქვს, ბარს, საკიდელს და სხვა რამეს. ცულის „სატარე“ || საყუე რომ მარჯვე იყოს და ტარი მაგრა დადგეს, წინ განიერია, ბოლოს ვიწრო. ტარი წინიდან ეგება. ვაკეთებთ „მეტივე ცულსაც“. ის გრძელია, მალალი თუ ცული დიდია, „სახეთქი“ ცული ეწოდება, საშუალოს ნაჯახი, პატარას „ხენცულა“. რუსული ცული ნელიათ შემოვიდა. „უმარჯოა“ ჩვენთვის, იმას ეროსავით აქვს პირი „ჩაფრასტი“ (ფახიანი). ჩვენი ცული სწორია და სოლივითაა მოყვანილი. „ჩაფრასტული“ გალესვა ქართული ცულის არაა წესდებული. ცული რომ ცვთება, პირი უსქელდება და „ლძილი“ უჩნდება. უნდა „გამოწეკეპვა“. კაი „ლოყიანი“ ცული რომ გამოვიდეს, „სოლი“ უნდა დავატანოთ.

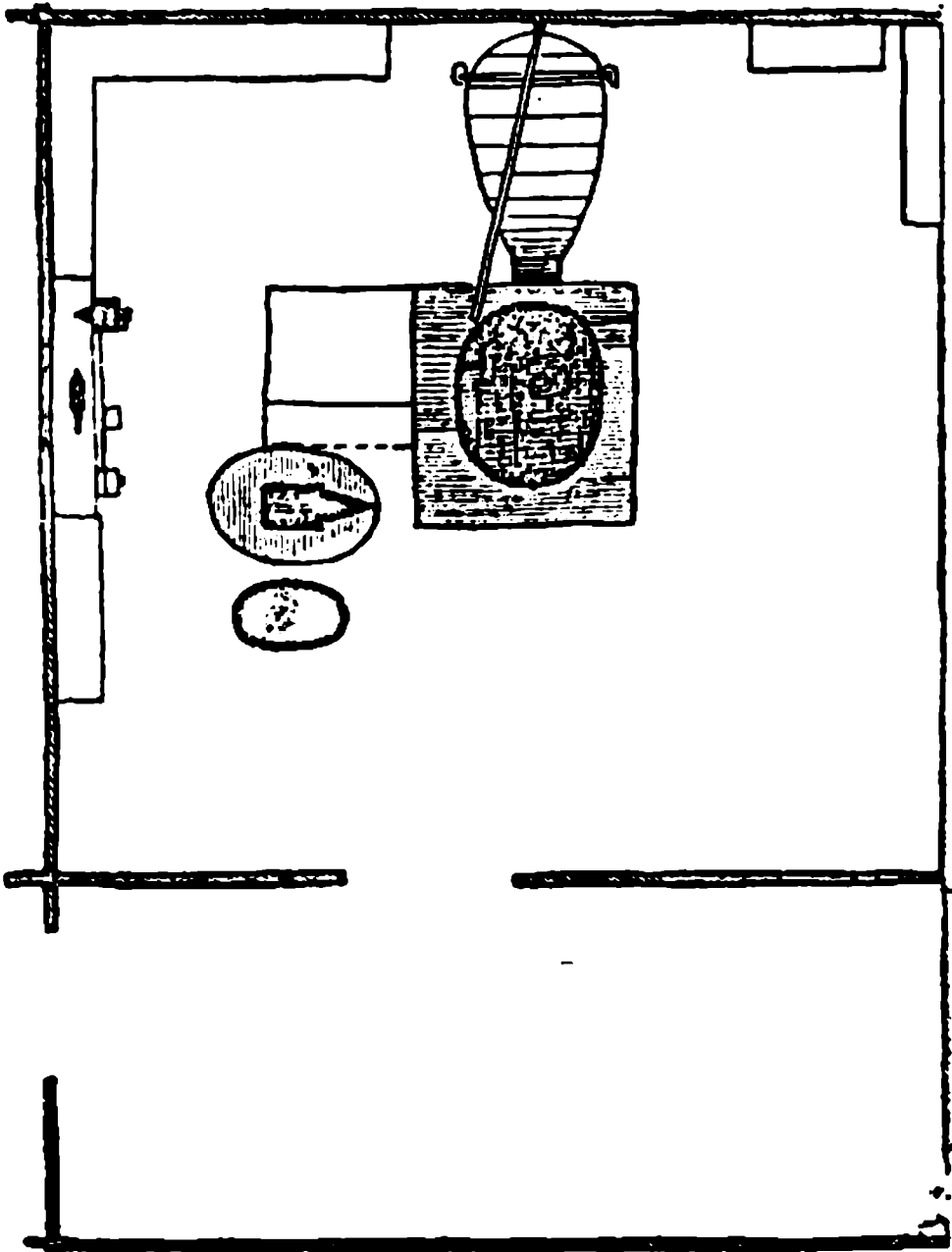
საბერველი: ძველად ორხელა საბერველი იყო. დავავლებდით ხელსა და იქი-აქა უბერავდით. კარგა აღულებდა რკინას, საბერველს ძირს აქვს „სათვალე“, წინით — პირი||მილი, მილის პირში გროვდება „წიდა“. ამ თავს „ჩეჩმა“ ჰქვია. მიწაში ჩასადგმელ ქურას არ მოვსწრებივართ, „ზეზეური“ ქურაა აქ (სურ. 19, 20).

ნახშირი:— ნახშირი მუხისა და წიფელის სჯობია. გამძლეა. „ჯღარდლას“ ნახშირი უსწრებს (ეს ხე არაგვის პირზე იცის). მისი ნახშირი „მოუცადია“. ნახშირი საქმის თავია. თურმე ძველად ხელმწიფემ დაიბარა ყველა ხალხი და ჰკითხა: — „საქმის თავი რა არისო“? ერთი ხევსური წარსდგა და მოახსენა მეფეს: — „საქმის თავი ნახშირიაო“. მართლა ჰკუთას მარჯვეთ თქვა ხევსურმა—თუ ნახშირი არაა, არაფერი არ გაკეთდება.

ხელჭურჭელი: ურო, კვერი, ქლიბი, ჭოპოსანი, თეგი, მანგანა (საპყრობი რკინისა), გრდემლი, ზინდანი, მარწუხი, „მგელ მარწუხი“ („მგელმარწუხით“ გვიჭირავს ცული და სახნისი). ღორეჩოს პირი მოხრილი აქვს. ცელს და ნამგალს აქვს „მარანგი“ || „მარაგი“; პირველს ზეით, მეორეს — ქვეით. ძველი ქართული ცელი უმარანგო იყო. არც ნამგალს ქონდა მარანგი, პატარა ნამგალს „სათი-

ბელას“ ვეტყვით. ნამგალის ნაწილები ესაა: ღერო, ტარი, ჰარან-
გი, ყუნწი, წვერი, პირი, „კრელი“.

დამზნა: დიდხუთშაბათს „უბრად“ აკეთებდა მკედელი (ახლაც
აკეთებს) საკვეთელს. სახნისს, ჯვრებს, შამფურს, დაგრეხილ უღელ-
სა და წალღებს. მემკედური (მუშტარი) შეუკვეთდა მკედელს რაც
უნდოდა. კვერის დაკვრაც ვიცოდით: ამირანი შერობს მკედლებს,
ქალებს. „წესდადებულება“ ასეთი იყო.

სურ. 19 სამკედლო (სვანეთი, ცუეპარი)

სალოცავები: მკედლებს თავისი ამქარი ჰყავდა, მთელი ამქარი, იხდიდა „საღმრთოს“ „ბარბარეში“ (სალოცავია დუშეთის თავზე), რომელიც მაისს მოდიოდა. ახლა იმ ადგილას „დამეკომურ-დნენ“ (დასახლდნენ). კვერს ახში || ასში ერთი ვინმე დაპკრავდა. მამაჩემს არ გაუშვია ხელი.

დუშეთის რაიონი. ს. დგნალის მცხოვრები, მკედელი ალექსი გლახას ძე ჭიკაიძე. 56 წლის. „...ქურა ვიცი მკედლის. აქვს, სახურები მილი — საბერვლის სასულე მილი. ქურის საბერვლის აქვს „საფეთქელები“ || „სასუნთქი“, სულის საქცევი (შდრ. სურ. 19, 20).

მკედლის გრდემლს აქვს კოჭი (ჭიმი), „კურტუმი“ (ბოლო). ძირი. ხელის მარწუხი ბევრნაირია: საკვეთლის, ქარჩის, სახნისის, ცულის და სხვ. რკინის გასაჭრელად იხმარება ორნაირი თეგი: 1-საყენებელი, რომელიც გრდემლას ნახვრეტში ჩამაგრდება ყუნწით და მას პირზე გასაკვეთ რკინას კვერით გადააპკრიან; 2-საჭკრეთელის მსგავსათ დაადგამენ გადასაკვეთ რკინას და კვერის ცემით ჩაჭრიან მას (ორივე შემთხვევაში თეგი ფოლადისაა. უწოდებენ „თერგ“-ს).

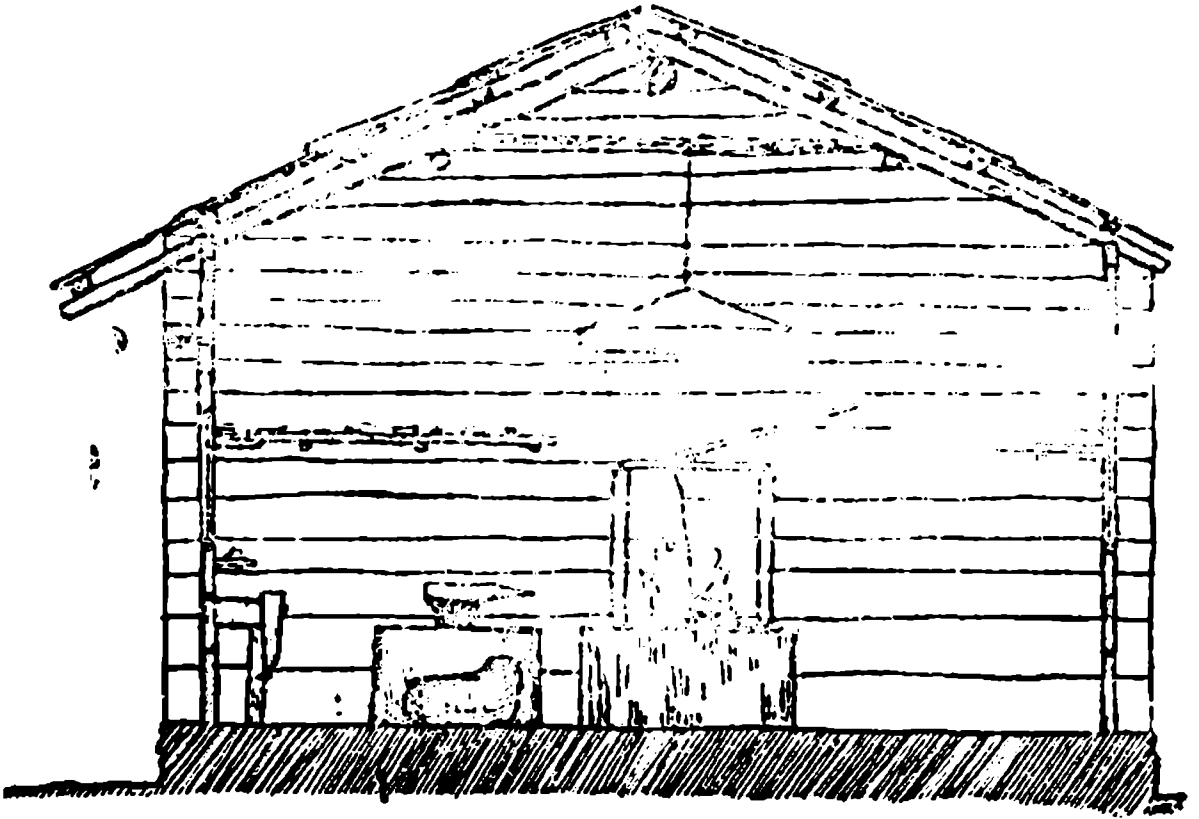
წრთობა — „რკინეულს ვაწრთობთ წმ. წყალში. თუ ფოლადია „თეთრათ გაიფცქენება“, თუ არა და არ მოიშორებს იმ ჯანგსა, რკინას რომ აქვს. „ნაფცქენით“ გაიგებ რკინაა, თუ ფოლადი“. კვერვის დროს უცვივა ჯანგი || ნაფცქენი.

იარაღი: ჩეკი — კეცხლის მოსაქუჩებელი იარაღი. სახვრეტათ — ზუმბა, წვერიანი სახვრეტი ფოლადისა. სასხურებო — ჩალისაგან შეკონვილი ცოცხი.

დუშეთის რ. ს. არღუნი, ბესარიონ რევაზის ძე ჯანგირაშვილი. 92 წ. „... ჩვენში განთქმული იყო მკედლობაში ნიურები. (იყოთიდან იყვნენ), იოლად გავდიოდით. ზან ფულს ვაძლევდით მკედლებს, ხან ვეხმარებოდით და ნამუშევარს ვაძლევდით გაკეთებაში. პატრისა ვცემდით მკედელსა. გვიკეთებდა ცულს, კობიტ ცულს. ფთიანს, წალდა ცულს || იმერული წალდა რომაა, წალდს, სახნისს, საკვეთს. კობიტ ცულს ჩაგრძელებული პირი აქვს. კაი ფხიანი (მჭრელი) იყო. სათლელად ფთიანი ჯობდა. კობიტი ტყეში ჯობდა. გძლად გამოყვანილია და მაგრად ჭრის ხეს. ვიცოდით პატარა ცულა, „ნაკოდარა“-ს ვეძახით. თუ ძან ფოლადია და მაგარი „ფხა“ აქვს,

1 შდრ. „კოდარა ცულა“. ქარლის სხვა უბნებში.

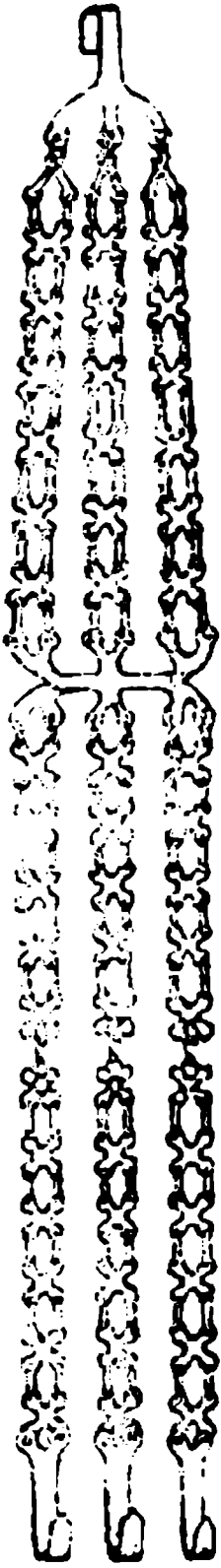
„აფთარი“ ცულიაო, ვიტყვით. ქარხსაც ვაკეთებდით — იმითი ახლებს ვქარხნიდით. თოხივითაა, გრძელპირა. ახლების საკვეთებლად იხმარება. ტყე, ჯაგის პირი ორი წელი იქარჩება. ამოღება ძირები და მერე გუთნით მოიხვნება ქარხით მუშაობა ძნელია. დე-

სურ. 20 სანქედლო, (სვანეთი, ცხუმარი)

დამიწის სათხრელი მასალაა ეს. ქვიან ახოში ამით უნდა გავაშოროთ ღორდი და კენჭი. წერაქვსავით გრძელპირაა. ჩვენში „ალაგები“ მეფობს და ის მაადგება ჩვენ მამულს. წერაქვი ორპირია, ქარხი — ერთპირი. ნამგალი „სათიბელა“ და სამკალისა თავთავადია. ყანის სამკალი დიდია, (ყუა) ქვევით აქვს დედამიწაზე ადგილზე არ ეკარება.

დამზნა: უემური არას ავნებსო და მკედელს უძძრახი უნდა გაეკეთებია ჯვარი. ბაღებს შეუბამდნენ აკვანზე. აკეთებდა თავათ

სურ 12 საკიდელი
დადგმულიანებისა,
მესტიის მუხეუმი

და მერე ყიდიდა. ამ რკინის ჯვარს სადღობელ-საც უკეთებდით, შევაბამდით ნალს, ავი ანგელოზი არ შემოვიდესო და სახლის კარებს მივაკრავდით. ყველაზე ძნელი გასაჭედი იყო დიდი სახნისი გუთნისა. უკეთდებოდა: — უბე, პატარა ცერი; დიდი ცერი, წვერი, ფთა, და ზურგი. საერთოდ, დიდი სახნისის დამზადებას ესაჭიროებოდა 50 ვირვანჯა რკინა. როდესაც იგი გაცვეთებოდა „დასაპირავათ“ 10 ვირვანჯა რკინა სჭირდებოდა. დავაპირიანებთ, გაუთხელებთ პირს, რომ გასჭრას მიწა. ახალის გაკეთებისას ჯერ ფთას უკეთებთ, მერე მოვხრით დიდ ცერს, შემდეგ პატარა ცერს და ბოლოს ზურგს. ვაკეთებდით პატარა სახნისებსაც: აჩაჩას და ორხელასათვის, რომელსაც რვა ვირვანჯა რკინა უნდოდა. იგი ორფთიანია.

რკინეულის სიავ-კარგე რკინაზე და ფოლადზეა დამოკიდებული. ფოლადი „ოსმალოსია“. კარგი. ოსმალოს ფოლადს ვეტყოდით. წვრილი იყო კუთხიანი. რბილი რკინა კარგია, ფიცხი არ ხდინობს დუდილს. რუსულ ცულს აქვს „კიკო“ (კოტა, კინთა), რომელიც ქართულ ცულს არა აქვს.

ვიცოდით სამგვარი გრდემლი: წვერიანი, ბოლო „დაკვერცხილი“, ლურსმნის საკრელი და პატარა გრდემლი — ზინდანი.

დუშეთი. ს. საკრამულა, მოქმელი: მჭედელი ალექსი სტეფანესძე ხინჩაგაშვილი, 46 წ. „...მამა-პაპა სულ მჭედლები იყვნენ. გადმოსული ვართ სოფ. საფერშეთიდან. მამა ჩემს მჭედლობა საკრამულში დაუწყია. მე მეცხრე შვილი ვიყავი. ხელობა მამამ მასწავლა, პატარაობიდანვე. მე თორმეტი შვილი მყავს. ვაკეთებ ყველას რაც გლეხ-კაცს ჭირია: კოპიტ და ფთიან ცულს, ჭარჩს,

ნამგალს, საკოდელს, თოხს, საკიდელს (სურ. 21), „ბელუჩოს“ და სხვ. კოპიტი ცული: 1 — ყუა, 2 — სატარე, 3 — ყბა (2), 4 — ტარი, 5 — ნილრი, 6 — წვერი, 7 — ჩაქედული (სურ. 17). ცულის გაქედვა ძველათ მოკეცვით ვიცოდით, ახლა პირდაპირ გაკოპიტებულ ცულს გავხვრეტავთ „ზუმბით“. როცა ცეცხლში მივაბრუნებთ ამოუმოწავთ „საყუესი“. ამოვსებული თუ არ იქნა, ყბები თხელია და ჩაიწვება რკინა ცეცხლში. აი ეს სატალახე ბუნაგი. აი ამაში მოვზილამთ უბრალოდ მიწას და ამოუტენით „სატარეს“. დულებს დროს ვაყრით წმინდა ქვიშას. ნახშირი ყველა ხისა ვარგა. ცხავში ვატარებთ ნახშირს, რაც წვრილია და უვარგისი — „ხაკა“ ძირს გადის და რჩება სუფთა ნახშირი. სატალახე „ბუნაგი“ ქვისაა.

წართობა: ვაწართობთ წყალში, რკინა მიჭირამს და უსიომ პირზე ქლიბს. წართობისას რკინეული, — თუ შავათ „მაიქცა“ არ ვარგა — ნამეტნავათ ფოლადია: თუ წითლათ — რკინაა. რბილი. როცა გამოუსვამთ, თუ ძაან ფოლადია, დაიფხვნება, ფიცხია. დავაქლით, ოქროსფრათ რომ მოიქცევა, ის ზომიერია. მერე რომ გაცივდება, გავწმენდთ უბრალოთ და მზაა. ჩარხი ქაისხეურია (ქაისხევი) კარგი. წმინდა წყალო. ცივი (თუ ფიცხია თბილი) უნდა საწართობად.

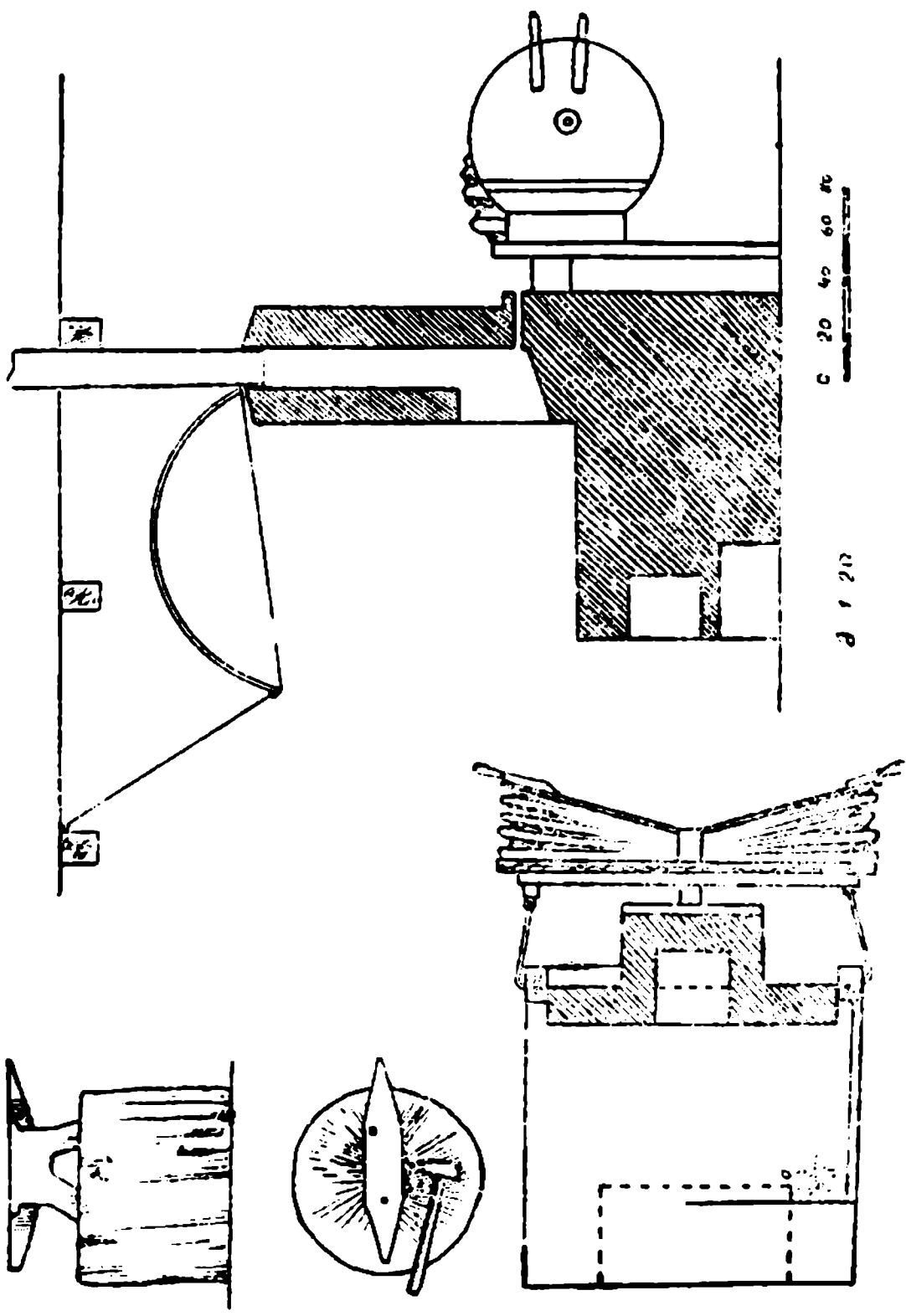
ჭურა: აშენებულია ქვით, ოთხკუთხია. გარედან კედელია. შიგნით მიწა, ჭურას ოსურათაც ეს სახელი აქვს. მილიდან უბერავს ჭურას საბერველი. საბერველს აქვს: რკალები 7—8, „სასუნთქებელი“ — 1. ტარი და „ჩეჩმა“ || მილი. || ტრუბა. ვნმარობთ წვერიან გრდემლს, რომელიც „კოდაში“ — კუნძშია ჩამდგარი. ცულას დამზადებაში შედის დედნის თავების დაგრძელება, ორივე მხარეზე გაწევა. მოკეცა შუაში „ამდონის“ ჩადება („ძგიფი“ ქართ., „ამდონი“ ოსურად). ამ მხრივ საინტერესოა შიხა ივანეს ძე ნავროზაშვილის მიერ მოწოდებული ცნობები (ს. ოძისი, გამოღმა უბანი) „...მამაპაპით მჭედლები ვიყავით. საკუთარი სამჭედლო გვქონდა. ვიცოდით წისქვილისა და გუთნის გამართვაც. ხის ნაწილს თავისი ხელოსანი ყავდა. ჩვენ რკინეულს ვაკეთებდით. ჩვენ გვარში მჭედელი არ გამოლენულა. მამამ ხელობა ორ წელიწადს მასწავლა და მერე თავათ ვმუშაობდი. მე თავათ მეინტერესებოდა მუშაობა. ხელობის შესწავლა რაც საადვილოა. იმას მასწავლიდა პირველიდან. ცულის გამოწევა. დაპირვა (რომ გაცივდება, ემატება რკინა) და სხვ... ფოლადიც შეიძლება დაემატოს, რკინა რომ გაცივდება. ფიცარი რკი-

ნა, ზოდი რკინა, სეცულე, საწაღდე რკინაო. ვიტყვით, რკინასა
 თფილისში ვყიდულობდით. რკინა რბილი ჯობია. რკინაც, არაყვიით
 პირველი ჯობია, ქირით მოგვქონდა, ურმით. ერთი ფუთი ღირდა
 1,4 მან. სახელობრივ არ ვყიდულობდით. მოიტანდი, არ იცოდი რო-
 გორი იყო. ცეცხლზე უნდა გასინჯო, გავახურებთ და თუ დუდილს
 იტანს, კაი რკინაა. დუდილს თვალის მიჩვევით ვატყობდით. ნიშნე-
 ულობა ეგაა: ნაპერწყალი სხვანაირი ამოდის, რკინის შუქის ფერი-
 და ცეცხლის შუქის ფერიც სხვანაირია. რკინის შუქი მოთეთროა,
 ცეცხლისა — მოწითალო. ზოგ რკინაში ურევია თითბერი, ან სხვა
 რამე და იმას სხვა ფერი აქვს. არ ვარგა, წესიერათ არ ადუღებს,
 როგორც თუჯი არ ადუღდება თავის გუნებით — ისე ეს. როგორც
 წმინდა პურის ცომი მიაზილება. ისე რკინა, თუ კარგია. ნაბლან-
 დი ცივათ მუშავობს, ნაბლანდი ცივკვერა მჭედელია. ცეცხლი არ
 ქირდება. „მეჭვებე“ სხვაა. მემჭედური-ს ბაღლათ ვიცით მუშტა-
 რი. სამჭედლო ქვითკირისა იყო. ქურა-საბერველიც ამოშენებული
 და შუაში მიწით იყო ამოვსებული (მდრ. სურ. 22). გარშემო ბო-
 ძები იყო საბერველითვინ. საბერველს ჰქონდა ჩეჩნა, მკლავი (სა-
 წევი საბერველისა) და სულის საქცევი. იარაღი იყო: გრდემი (გრდემსა
 ჰქონდა: წვერი, ბრტყელი თავი, სათეგე), ურო, ხელის კვერცხი, მარ-
 წუხი, კოპოსანი (ხოშარი არ ვიცო), თეგი—რკინის საჭრელი, ზუმბა—
 რკინის დასახვრეტი. დუდილისათვის ვხმარობთ წმინდა ქვიშას. როცა
 ცეცხლში დუღს რკინა, დააყრიან და თითონ მიდის ძირს რკინა-
 მდე ქვიშა. თუ უიცხია რკინა, ბორასა ვხმარობთ. გახურებულ რკი-
 ნას პატარა ნაჭერს დაადებ. შაბივით დაადნება და მერე დუდილს
 იტანს. წრთობის დროს მეტი ცივი წყალი არ ვარგა, არ უხდება.
 გრილი უნდა იყოს წყალი. ჯობია სუფთა (ჰაერზე არ ვაგრილებთ).
 ვაკეთებდით გუთნის რკინებს: სახნის — საკვეთელს, ზალტებს
 (6 ზალტა უნდოდა გუთანს), გუთნის საქლეშებს (ზოგიერთი ნა-
 წილივით, საქლეშიც რკინასა უნდა გუთანს), კოპიტ ცულს ქარ-
 ჩებს, თოხ-წერაქვებს, წალდებს, ხელეჩოსა და ეჩოებს. ერთი იყო
 ქართული წალდი, მეორე — იმერული წალდი (აქ იმერული წალ-
 დის ჩვეულება არ აქვთ). კეთდებოდა რკინის საჭრელი თეგი. იმი-
 თი გავთეგავთ რკინას. ვხმარობდით საჩხრეკს ცეცხლთან. ქარჩს
 ძველად ბევრს ვჭედდით. ახლა აღარ ხმარობენ. რკინეულისათვის
 პირველი იყო წრთობა. ზოგი ფოლადი ლურჯათ უნდა დადგეს, თვი-
 თონ აჩვენებს თავის თავს, მეორე გვარი ფოლადია, კვერცხის გუ-
 ლივით ყვითლად უნდა მოექცეს პირი, მესამეს — შავათ. იარაღის

სივარგეში პირველია წრთობა. სულ რომ მოვრჩებით კეთებას, მერე ვაწრთობთ. ჩალახვა პირისა მაშინ უნდა, როცა რომ ჩაუბრუნებთ სისწორით. ცულის გაჭედვა ცნელია. ფრთიანი ცული მეტად ცნელია კოპიტზე. ორი ფრთიანი ცულის გაჭედვაში სამს გაჭედ კოპიტს. მჭედლები დიდ ხუთშაბათს ვაკეთებდით უმძრახი შანას — „კაცო“ „ხელი“, გულსაკიდი, ჯვარი (ტაბ. X, XI, სურ. 24) სახლში მისაკრავათ და ხატში წასაღებად. უღელს, ყელზე საკიდს, ნაღს „ავი ანგელოზისათვის“ კარების ჩარჩოზე. ნიშნაულობა იყო კადო წყვილი შამფური და რაც მკითხავი იტყოდა ხატში მისატანად.

მჭედლობის შესახებ საყურადღებოა ს. ქსოფრისის მიუხოვრები კოლმეურნე მჭედლის, რეზო მიხეილის ძე ძებნისაშვილის ცნობები: „...ხელობა ბიძისაგან, ანდრია ბეკოვისაგან ვისწავლე. ჩამოსული ვარ ს. ბურღულიდან (გრემის ხევი), 4 თვე ვსწავლობდი, რომ დავამთავრე ხელობა, მომცა: ზინდანი, გრდემლი, საბერველი, მარწუხი, კვერი, თეგი თითო თავი. მომიწყო დალოცვა, დაუძახა 4 კაცს, სალამოზე მარჯვენა ხელი დამიჭირა და მითხრა: „როგორც მე გამიხარნია და მომიგია ცხოვრება, ისე თქვენ — პირნათელი, უტყუარი იყავი, იარაღი არავის გაუფუჭია“. მერე დავსხედით და ვიქეიფეთ. ვახსენეთ ღმერთი და ჩვენი მფარველი ხატები. თავით იყო თამადა. ეს იყო შაგირდის დალოცვა.

ძველათ ქლიბი არ გვქონდა. ავიღებდით ფოლადის გრძელ ნაქერს „დაკვეპნიდით“ თევით „არეულათ“, თორემ პლანზე რომ ყოფილიყო, ვერ გაიტანდა. მერე ვაწრთობდით. ცივი წყლით ვაწრთობდით, რომ მაგარი ყოფილიყო. სხვა იარაღისთვის დილის წყალი არ ვარგა. ცოტა თუ არ შეთბა, ფიცხი გამოვა და დამტვრევა. რკინას „დუღილის“ დროს წაუსვამთ თიხას. თიხა წყალზე ცოტა სქელია და ხელით ვასხამთ და დუღილში ლაშს მივაყრით მერე, რომ არ დაიწვას. თეთრი თიხაა და იმას ვხმარობთ. თუ ცულია, საყუე ტალახითაა გამოტენილი. ცულის გაჭედვა მჭედლობაში ყველაზე ცნელი საქმეა. ერთია ქართული ცული. მეორე — „ირონფარად“ (ოსური ცული — ნ. რ.). პირველი მისი თქმით განკუთვნილია ხელობისათვის, ე. ი. წარმოადგენს სახელოსნო იარაღს. მეორე კი იხმარება უფრო ხე-ტყის საჭრელად და უხეშ საქმეებში. ორივე ცული მოკეცვით კეთდება. ახლა და ახლა იხვრიტება და

სურ. 22 სამკედლო სოფ. ვაღე, ახალციხის რაიონი.

მოუკეცავად კეთდება. უწინ დაფოლადებაც უნდოდა. ახლა ეს არ
ჭირდება. ქართული საცულე რკინა (გურძია, ფარად). მაიკეცება
ჩაუღებთ ფოლადს შუაში. მას „დასპირი“ ეწოდება. საყუეში ტა-
ლახს ჩაუტენით. ჩავაგლებათ ცეცხლში და ავადულებთ. მერე რომ
დაიმედდები, აღარ გახის თეგმა საყუე; გაუყრით თეგს. შავდებთ
გრდემლზე და გავაკეთებთ. როცა „კვერი“ შორჩება, იქნება გამო-
კოპიტებული. საწრთობად ჯობია წმინდა წყალი. ნახშირი რცხილა-
სია უკეთესი. ხე-ძირისაა კარგი ნახშირად. რაც ცვივა ნახშირს ისაა
„ნავლი“; რაც ზევით მიდის — ფერფლი. რაც რკინას უცვივა ისაა
„ნადული“ ო „წილა“. ნებათ დაუბერე იტყვიან, რომ არ გასვანტოს
ნახშირი. ქურასთან დგას ჩალხი და მისი გეჯა. რკინის ნახელავს
ჯერ რკინის საფხეკით — ქლიბით გავლესავთ და მერე გაჩალხება
გაიფერება და მზადაა ნივთი.

რკინის მჭედლობის ერთ-ერთ მთავარ განტოტებას წარმოად-
გენდა ნალბანდობა, რომელიც გაბო ანდროს ძე ბაზალის (66 წ.)
მიხედვით, ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოში, კერძოდ,
ქართლში. „...მე სოფელ ბაზალეთიდანა ვარ, ძირათ მოხევე. ჩვენი
ძველი გადმოსულა ბაზალეთში, ჩემი პაპა. ეს ხელობა, ნალბანდო-
ბა აქ, დუშეთში ვისწავლე. სამი წელიწადი ვსწავლობდი. გაბო ლა-
ლიაშვილმა მასწავლა, თავადაც ნალბანდი იყო. ამქარი ქონდათ
დუშეთში. ამქარი ვიყავით რვა კაცი, თავათ გაბო ლალიაშვილი იყო
ამქრის უფროსი. ის ოსტატი იყო. დანარჩენები უფრო შაგირდე-
ბი. პირველათ ვისწავლე ლურსმნის ლესვა, მერე კი ნალის მოჭრა
(ნალი: ცხენის, ხარის, კამეჩის). ცხენის ნალი რგვალა. მასში პა-
ერი რომ შავიდეს და ჩლიქი არ დალპეს, ნახურეტი უკეთდება შუ-
აში. ნალათ რბილი რკინა ჯობია. აქ ჩვენ ვჭრით ქართულ ნალს.
რუსულ ნალს ჩამოსხმულს ვეტყვით. ქართული ნალ-ლურსმანი
ხელით კეთდება. ილესება კვერით, ლურსმნის ზინდანში, ნალის
ზინდანი კიდევ სხვაა... ხარის და კამეჩის ნალი სხვანაირია. მისი
დამზადება და გაჭედვა ხდება ჩლიქის მიხედვით. ხალით დაჭედვა
სახედარსაც უნდა. როცა ხარს ან კამეჩს ვჭედამთ, თოკს გადაუ-
ლებთ ზურგზე, გამოუტარებთ მუცელქვეშ და შემოვახვევთ ფე-
ხებზე. ჯერ უკანა და მერე წინა ფეხებზე, გამოვწევთ და წავაქ-
ცევთ. შაუკრამთ ფეხებს უღლითა და ჩამოვკიდებთ სამფეხზე. მო-
უთლით ჩლიქს, გავასწორებთ და დავაკრამთ ნალს ლურსმნით. თუ

„უწივა“ ლურსმანმა (სისხლიან კუნთში წვდა), დაკოჭლება იცის. თუ დაკოჭლდა ხელახლა უნდა დაჭედო. ჭერ გასინჯავ ტკივანს ფეხს. ააცლი ნალს და ისე, ან შეიძლება ლურსმნით გასინჯო. ნაწივი რომელიცაა იცნობა, ტკივანი ჩლიქი იცნობა. როცა ლურსმნითა სინჯავ ტკივანი საცაა იმაზე თუ მოხვდა ლურსმანი, ხარი „შატოკდება“. მტკივან ნაწილს ამოვჭრით, ჩირქი რაც აქვს სულ ერთიანად ამოიწმინდება ჭიბის დანით და შიგ ჩაუტენით გაწეწილ კანაფს. მერე აუცილებლად ნალი უნდა დაეკრას.

დასაქედავად, ზოგიერთ ცხენსაც წაქცევა სჭირდება, რომელიც რომ ავია. როცა წავაქცევთ, ერთი კაცი თავზე აზის. რო არ დაარტყას თავი. ხარს თავს დაუკრავთ, ცხენისათვის, ეს არ შეიძლება, ცხენის დაჭედვა უფრო ძნელია. ცხენის დაჭედვა ღირდა 80 კაპ. თუ მასალა პატრონისა არ იყო. ხარიც ამდენი ღირდა 80 კაპ. თუ მასალა მისი იყო ამისი ნახევარი — 40 კაპ. ღირდა.

კამეჩას დაჭედვა ღირდა 1 მან. ნალბანდი თავათ არ ჭრიდა ნალ-ლურსმანს. იმას მჭედელი აზნადებდა და ყიდულობდა მისგან. ქართული ნალ-ლურსმანი მეტსა ძლებდა — და ისედაც ეს ერჩიათ. პატრონი არ იყო თანახმა, თუ რუსულით დავედამდით. არ უშვებდა. ხარის დაჭედვა 45 კაპ. ღირდა საშუალოდ. ქართული ნალ-ლურსმანი მეტსა სძლებდა და სასიარულოთაც უკეთესი იყო. ზამთრისათვის ვიცოდით „ყაირის“ (დიდთავა) ლურსმანი. ცხენიც იმითი იჭედებოდა და ხარკამეჩიც. ზაფხულითვინ კიდო სხვანაირი ლურსმანი ვიცოდით. ახლაც ასე ვრცით. კოპიანი ნალი აქ არ იხმარება. ყაირის ლურსმანი რომაა, იმას ჩვენებურად ცხენის ლურსმანი ქვია და „ყაირსაც“ ვეძახით.

ნალბანდის საქმეში შედის ლურსმნის მოჭრა, ნალის დახვრეტა. დაჭედვა. დღეში როცა საჭიროა 15 — 20 უღელი დამიჭედია ხოლმე. აღებულ ფულს „ნამუშევარს“ დავიანგარიშებდით ყველა ამხანაგი და ვიყოფდით საღამოს, მუშაობას რომ მოვრჩებოდით. თუ ვინმე დახარჯავდა, იტყოდა და იმის საბადლოს მოგვცემდა და სხვას თანაბრად გავიყოფდით. ერთი ამქარი იყო: ნალბანდი, მჭედელი, კალატოზი და ღურგალი. ამჭარს თავის უსტაბაში ყავდა. ამხანაგად თუ ვინმეს დავიყენებდით, აქას ამქარის უფროსს ვეტყოფდით და იმის დასტურით ავიყვანდით.

ვიცოდით სამღვთოსა და სიკვდილის შემთხვევაში ამქარის დაძახება საერთოდ.

მაისის 5—15-მდე მოდიოდა ჩვენი ამქარის სამხვთოს დღეო-

ბა. ვიყიდით მამალ ცხვარს, ღვინოს, დავამზადებდით სახლში პურსა და სხვა საჭმელს და მივდიოდით ღუშეთის თავზე. ერთი მა- ელანი გვექონდა ეკლესიასთან (ახლა აღარაა, დააქციეს ის). აქ გა- დავიხდიდით სამხეთოს ყველანი ამქრის წევრები. თეფშზე საძი ჭი- ქა ელაგა: პირველით ღმერთს, მეორეთი—ხელობის გამჩენს, მე- სამეთი — ხელოსნებს აღფერძელებდნენ“.

მჭედლობის იდეოლოგიური მომენტების შესახებ საყურადღე- ბო ფაქტებს შეიცავს სოფ. ქსოვრისში დაცული მასალა. აქაური მჭედლები მოგვითხრობენ: „ახალწელიწადს გამოვა მჭედელი და 2-ჯერ დაჰკრავს გრდემლზე კვერს, ეს იმეტომ რომ მუშაობა „იკვე- თება“. დაჰკრავდა და იტყოდა „მიღლემჩი გამოუშვებელი, გა- ახლდეს ისევე ჯაჭვი ამირანისა“-ო. მჭედლები დიდხუთშაბათს უმ- ძრახი ვაკეთებდით ჯვრებს და ასტამს. ამ ჯვრებს, დო.ს რო დღვე- ბამენ სერის შემოსაკრავზე ჩამოკიდებენ, ბარაქასა და თვალისათვიან. ასევე, ბავშვებს აკვანზე შეაბამენ მას. დამზნა იყო — ზედღგარა თუ ფეხი მოტყდებოდა, მჭედელი არ გააკეთებდა, ან სულ სამივე ფეხი უნდა გამოეცვალა. ცოლის სიკვდილი იცისო და არ გააკე- თებდა ერთ ფეხს (მღრ. ხარაზი ერთ ფეხსაცმელს არ შეეკრავდა, ხელობის საქმეში ხელი გამიდგებო. ნ. რ.).

უბრად გაჭედნილ რკინაზე არავინ ვაჭრობდა, რასაც მოგვეცემ- და ყაბულს ვიყავით. არც იმისათვის ვარგოდა სანდურავი, არ და- გვაკლებდა. ღირდა 20--25 კაპ. სხვა დღეს გაკეთებული არ „ჭრი- და“.

მჭედელი დიდ ხუთშაბათს უმძრახი აკეთებდა პატარა სახნისს, საკვეთს, ჯვარს, რკინის უღელს, (იხ. სურ. 23) შამფურებს. პირვე- ლი სამი მიჰქონდათ მცხოვრებთ, სახლში აკვანზე ჩამოსაკიდებლად ბავშვებს ავი ანგელოზის, „უემურისაგან“ იფარავსო. შამფური და უღელი მიჰქონდათ „ხატში“, აღთქმა, „დაპირება“ ქონდათ. ხატში მიჰქონდათ აგრეთვე, ვინც როგორ შეუთქვამდა: „თასები“ (სპი- ლენძის), რომელსაც შემწირავი აწერდა თავის სახელსა და გვარს, ვერცხლისა და სპილენძის ჭურჭელი — დოქები, ჭიქები. ასევე, სა- ხლის აშენებისას საძირკველში რკინეულს ატანდნენ, რაც იქნებო- და: ნალი, წალდი, ცული, სშირად ფულსაც“.

მსგავს ფაქტებს ასახელებენ სოფ. ჩანადირთაკარის მოხრობ- ლები. „უმალ, დიდხუთშაბათს და ყეენობის მესამე დღეს მჭედე- ლი უმძრახი იყო. უმძრახი ამზადებდა: ჯვარს, „უღელს“, შამფურს და ლურსმნებს. უკანასკნელს ურჭობდნენ სახლების კარებში. ივი

კვერს სამკერ დაპკრავდა გრდემლზე სიტყვებით: „საკიდელიმე უზგელდების ამირანსა“ (იხ. სურ. 21). მკედლები რტყოდნენ: მკედელი ყველა შურობს ამირანს, თუ გამოვიდა სულ ერთიან ამოხოცავს მკედლებსო და გვეშინიაო მისი. ლომისის მთაზე აბია რკინის ჭაჭვითო. თურმე წელიწადი ლოყავს ამ ჭაჭვს გრ.შია და რომ

სურ. 23 რიტუალური რკინეული-უღელი, ჯვარი.

მიიყვანს გაწყვეტამდე დაპკრავს მკედელი კვერს გრდემლს და გამთელდება როგორც იყო ისე... (მკედელი კვერს ჭერ თავის ზურგზე დაპკრავს უმწრახი და მერე გრდემლზე დაპკრავს ხოლმე).

რკინის „უღელს“ ატარებდა ვისაც შეთქმული ქონდა. მიცვალებულს თან ატანდნენ საფლავში. ვერცხლის უღელი ხატში მიგვექონდა, ხატს შეუთქვამდით. რკინის „უღელი“ მძიმე იყო, იმას ჩვენის ბუნებით ვიდგამდით. ზოგი, შვილები რო ჰყავდა ჭარში იმით ბედზე შეუთქვამდა, ზოგი კიდე ავადმყოფის გამო, გვრდემს. კვირამალზე და დიდხუთმაბათს დაპკრავს კვერს მკედელი“.

სამეგრელოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში შინამრეწველობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენდა მკედლობა („კკადუა“), რომელიც სამ პირად იყოფოდა: რკინის მკედელი („რკინაში კკადუ“), სპილენძის მკედელი (ლინჯიში² კკადუ) და ოქრო-ვერცხლის მკედელი (ვარჩხილ კკადუ).

² „ლინჯი“, შდრ. ქართული ლინძი, სპილენძი (ალამენა ეკლესიაჲ მელინძათაჲ ყ დ წ შ. და მეტოქი საეპინროდთ ეიურე სანზარელოდმდე, მრგელიე ყოველი; და კუალად სხუასა არასტინათეთის და მელინძათათვის დაად იღუ-წეს“ (-იხ. ათონის კრებული, გვ. 230, 252).

ბოლოს თუბალები. ეს უკანასკნელი ევფრატის დასავლეთით მდებარე ვრცელი ქვეყანა იყო, რომელიც 24 სამეფოსაგან შედგებოდა. როგორც მუსკების, ისე თუბალების მელითონეობა საქვეყნოდ იყო განთქმული. მუსკები განსაკუთრებით რვალის დამუშავებით გამოირჩეოდნენ, ხოლო თუბალები რკინის ხელობით იყვნენ ნაქები. ებრაელთა ძველ წიგნში — „დაბადებაში“, სადაც ძალიან ძველი ისტორიული ცნობებია წარმოდგენილი თუბალი, — „თუბალკაინად“ იწოდებოდა. მის შესახებ ნათქვამია: „ეს იყო კვერით ხუროდ, მკედელი რვალისა და რკინისა“. „კაინი“ მკედელს ნიშნავს, სჩანს, თუბალი მკედელ. მელითონე ხალხადაა მიჩნეული²². როგორც ზემოთ ითქვა, სუბარული ტომების განსახლება კავკასიაში წვდებოდა და თუ ძველი ცნობები უმთავრესად სამხრეთ-დასავლეთ თემებში მცხოვრებ ხალხებს ეხება, ეს ორი გარემოებით უნდა იყოს გამოწვეული. პირველი ისაა, რომ წინააზიის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქართველი ტომები უფრო ახლო დამოკიდებულებასა და მეზობლურ ურთიერთობაში იყვნენ ისეთ ქვეყნებთან, როგორც იყო ძველი ასურეთი, ფინიკია, ისრაელი, ელადა და სხვა.

სამთომეტალურგიული წარმოების ორბიტი ძველადვე მოიცავდა დიდ წრეს. მასში ჩართული იყო, როგორც ჩანს, ქართველი ტომებით დასახლებული ტერიტორიის მთელი ლითონეულის არეალი ტიგრ-ევფრატ-კოროხის სათავეებიდან მოკიდებული მთავარი კავკასიონის სანახებით. უძველესი სამთო წარმოების გამონამუშევარნი²³, აღნიშნულ ტერიტორიაზე ნათელყოფს ამ ვითარებას. ხეთურ-სუბარული სამთავროები, რომელთაც IX საუკუნეში ძვ. წ. ევფრატისა და ტიგროსის სათავეები აგრეთვე, ვანის ტბის ოლქი და მეზობელი თემები ეჭირათ, გაერთიანდნენ და ძლიერი სამეფო შექმნეს. მას ასურელები ურარტუს უწოდებდნენ. იგი თავისი კულტურით ხეთურ-სუბარული სამყაროს ორგანულ ნაწილს წარმოადგენდა. ურარტუს ხალხი თავისთავს „სუბი-ს“ უძახდა, რაც იგივე — „სუბარ“-ი უნდა იყოს.

ამეამად, მეცნიერებაში მიღებულია ურარტუს ერთ-ერთი ძირითადი ტომის სახელის აღსანიშნავად ტერმინი — „ხალდი“, რომ-

²² ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ა. ჭანაშია, საქართველოს ისტორია, თბ., 1943, გვ. 25.

²³ გ. გობეჯიშვილი, ძველი ქართული სამთმადნო და მეტალურგიული წარმოების ნაშთები ს. ლებთან, „საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ტ. III, 1953.

მკედლობა თავიდანვე საპატიო და ღირსეულ საქმედ ითვლებოდა. განსაკუთრებით დიდ მოკრძალებას იჩენდნენ სამკედლო ადგილისა და იარაღის მიმართ ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს სამკედლო გრდემლი, კვერი და მარწუხი, რომელნიც წმინდა იარაღებად ითვლებოდა და მათი დასაბამი უკავშირდებოდა წმ. „სოლომოს“, რომელიც 363 ხელობათა გამჩენ და მთარველ ღვთაებას წარმოადგენდა. საყურადღებოა, რომ იგი ზოგიერთი გადმოცემით, ვონიერი, „ღწერთმოსილი“ კაცია, რომელმაც სხვადასხვა ხელობა (რომელიც მანამდე მხოლოდ ღვთაებათათვის იყო საცნაური) ასწავლა ადამიანს და მით შეუმსუბუქა მას „სისხლის პურის ჭაჭა“... ამ მიმართებით „სოლომო“, ისევე როგორც „სოლამი“ (სვან.) და „შაშა“ (აფხაზ.) ახლო უკავშირდება „ამირანს“, პრომეთეს (ბერ.). სოფ. ჯვარში ჩაწერილი (მთქმელი ანტონ ფიფია) ლეგენდის მიხედვით: „ხელუა (ხელობა) ირფელი ხვალე ქირსეს³ ნოჩქე. ხელუანი ხვალე თინა ყოფე. ჰოდო, თის ნოკვირუე თე „სოლომო“ წმ. „სოლომო“ ნიჭიერი კოჩი ყოფე. ართიშა უწუ თიქ ქირსეს: — რეშე ორთუქ, ნამდა ფურე რკინა გილმეილუ ხეთ დო თე ფურე რკინას ბირგულოშა გეთეიქკადა ლიყვით, თის ვა უჯგუნო. ჭულაჭური ჭუგააკეთე დო თის გიოქკადე? (თურმე „წკმა ვანოჩქდეს ჭულამური, კვეკვა დო მარწუხი. ირფელს ხეთ ნოჭიმინუედეს). დასურთ თეში ქოჭიმინუ დო უკული კვეკვა დო მარწუხი ხოლო ვაკეთ, გოქკადუ. ექ ჯგირქ იყუ. თიწკმა დოხვამუ ქირსე-ლორონთქ „სოლომო“ დო თის გენაბარ 363 ხელუა. თიში უკული სოლომო რე მაჟირა „კოჩი“. ე. ი. ხელობა აქამდე მხოლოდ ქრისტე-ღმერთს სცოდნია. მას უკვირდებოდა წმ. სოლომო, რომელიც ძლიერ ნიჭიერი კაცი ყოფილა. ქრისტესათვის შეუნიშნავს: „ცარიელი ხელით რომ გამოაქვს მხურვალე რკინა და მუხლზე იკედს მუშტით, — უკეთესი არ იქნება გაკედო გრდემლი, კვერი, მარწუხი და გაიადვილო მუშაობა? მიმართავს იგი ქრისტეს. ქრისტეს დაუჯდა გონივრული რჩევა და მართლაც ასე მოიქცა. მოეწონა მას სოლომოს მიხვედრილობა და ჭკუა. ადგა და მთელი ხელობა მას გადააბარა. ამის შემდეგ „სოლომო“ მეორე კაცი გახდა. (შდრ. კახური თქმულება, ასევე, საქართველოს სხვა კუთხეების მასალები, პირველი მკედლის შესახებ. სადაც იგი მიუმხვდარ პიროვნებადაა წარმოდ-

³ ხელობა ყოველგვარი მხოლოდ ქრისტემ იცოდა.

გენილი, ან ისეთ პირად, რომელიც ღმერთმოსილი და შეუვალია ადამიანურ შეგრძნებათაგან. იგი შიშველი ხელით ეწევა მკედლობას, ბოლოს ძალღიძობით მიახვედრებს მას მარწუხისა და სხვა იარაღების გაჭედვის საჭიროებას).

საინტერესოა, რომ „წმ. სოლომოს კულტი გადმონაშთის სახით უკანასკნელ დრომდე შემოინახა მისადმი განკუთვნილი „ლოცვის“ სახით. წმ. სოლომოსათვის დაწესებული ლოცვა („ხვამა“) მკედლების მიერ უკლებლივ სრულდებოდა ყოველი ახალ წლის წინა დღეს. უფროსი მკედელი ამზადდებინებდა საკლავს—გოქს, განატებს („დედოს“) და 2 კვერს. ამასთანავე საკმელს, სანთელს და ზედაშეს. ზედაშე ამოქონდათ სალოცავი ჭურჭიდან⁴. როდესაც ყოველივე ამას დაალაგებდნენ ტაბაკზე, მკედელი აიღებდა მას ხელში, თან თავის ვაეებს გაიყოლებდა და მიდოდა სამკედლოში. დააჩოქებდა გრდემლის წინ შვილებს და გადაავლებდა მათ თავზე სანთელ-საკმეველს და დააშწყალობებდა წმ. „სოლომოს“: „სუმოშსუმონეწი დო სუმი ხელუაში გორჩქინუ დუდო დორონთი დო უკული „სოლომო“. თქვანი სახელი ხვამილი დო დიდებული; თქვა გაატიბიო: ჩქიმი ოჯახის. ხე-ხუჯი (ხელ-მხარი), თქვა ქომუჩით“!—ამ სიტყვებით საკმეველს იჭვე ჰდგარ სანაკვერცხლეზე დაყრიდა (ონორცხვე), სანთელს აანთებდა და გრდემლზე მიაკრავდა. სალოცავად საკლავის თავი და გულ-ღვიძლი მიჰქონდათ, რომლის თითოეულ მონათალს ჯერ თავად მიიღებდა და ნერე სხვებს მიაწოდებდა, როდესაც ჭიქით ხელში დაასრულებდა ლოცვას.

სამკედლო შრამელი მთელ საქართველოში ნაკრძალს წარმოადგენდა. განსაკუთრებით სამეგრელოსა⁵ და აფხაზეთში სამკედლო ითვლებოდა წმინდა ადგილად, ხოლო გრდემლი, კვერი და მარწუხი ნაწილიან იარაღებად, რომელთაც ხატ-ჯვარზე მეტი „გამჭრელობა“ და ძალა ჰქონდათ. ეს ნივთები სახლგულის საერთო „საძირე“

⁴ სალოცავი ჭური იჭვე, სამკედლოში იყო დაფლული და ამ დროს მოხდიდნენ.

⁵ ბოროზდინი (იხ. სამეგრელო, თბ., 1934, გვ. 136—137) მიუთითებს, რომ „მესამე ზელადი და ყველაზე საინტერესო იყო მკედელი უტუე მიქავა (იგულისხმება სამეგრელოს გლეხთა აჯანყება 1857 წელს) სოფ. ჯვარიდან. მკედელი საერთოდ ყველგან ხალხში უბრალო კაცად არ არის მიჩნეული. როგორც რუსეთის სოფლებში, ისე სამეგრელოშიაც მკედელი უტუეტეს შემთხვევაში იცნობს სხვადასხვა სამკურნალო ბალახებს, იყის შელოცვები და სხვა.

საგნები იყო და გაყოფისა და სხვაგან გადასახლების შემთხვევაში, მის „შევრდომილს“ და „გამომლოცველს“ უნდა წაეღო მათი ცალკეული ნაწილები (ჩამონაკვეთის სახით), რომ ახალ ადგილას კვლავ გაემართა „საძირე“ სამკედლე. რომელსაც უნდა „მირთვოდა“ წამოღებული წმ. ნაწილები.

სამკედლო იმავე როლს ასრულებდა. ზოგიერთი წეს-ჩვეულების შესრულებისას, რასაც ეკლესია მორწმუნისათვის. კიდევ მეტი, ზოგიერთ შემთხვევაში, სამკედლოში „ვიცსა“ და „გადაცემას“ („ფუჩი დო ხინტკი“-ს) თან ახლდა უდიდესი, ეკლესიაზე აღმატებული შიში და კრძალვა. სამკედლოში გრდემლზე გადაცემა („გენოჩამა“) საშინელი რისხვა იყო თვით უაღრესად გამოუსწორებელი ადამიანებისა და საზოგადოების შემწუხებელი ნაძირალებისათვისაც⁶.

რაიმე დანაშაულის შემთხვევაში სამკედლოში მედიოდნენ გასასწორებლად, როგორც ბრალმდებელი, ისე ბრალდებული — მომჩივანე ანუ დაზარალებული და ეკვმიტანილი პირი, როდესაც მათ არ აკმაყოფილებდა ქრისტიანული წესის ჯვარ-ხატზე დაფიციება და გადაცემა. მკედელი დადგებოდა გრდემლთან, მის წინ წარდგებოდა ბრალდებული და ბრალმდებელი. პირველი მარცხით. მეორე — მარჯვით. შემდეგ ამისა, მკედელი აცლებდა ხელში კვერს და წარდგამდა ნაბიჯს წინ შემდეგი სიტყვებით: „363 ბელობაში გორჩქინუ წმ. სოლომო, ქვედვი განჩინება, კვარჩხანი მუკურთინე, თიში გარემობას; სკიში-სკიშა გენათბოზი დო ვონდო ვერსხას დუდი. გაწუოთი თოლი დო გეშაათი ჟინჯო.“ ამ სი-

⁶ მეგრულ სამკედლოს გვერდით დუქანიცაა და თიგ კიდევ სულ მეტად ირევა უსაქმური ხალხი; აქ ეუბნებიან ცოტანეთს ახალ ამბებს, ერთი ჯგუფს ალაგას მეორე მოდის, განუწყვეტლივ ყაჯანებენ, ზოგჯერ საქონელსაც კლავენ და ვაჭრობენ და ყოველ სადავო შემთხვევაში, ეს ხალხი მიმართავს მკედელს, რომელმაც უმეტეს შემთხვევაში ლაპარაკი იცის თავდაპირით. მაკდურად კილოკავით... (იხ. ილ. გოგია, ნარკვევი — „გლეხთა აჯანყება სამეგრელოში“, ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზ.-ს წიგნები, ტ. I, თბ., 1947, გვ. 91).

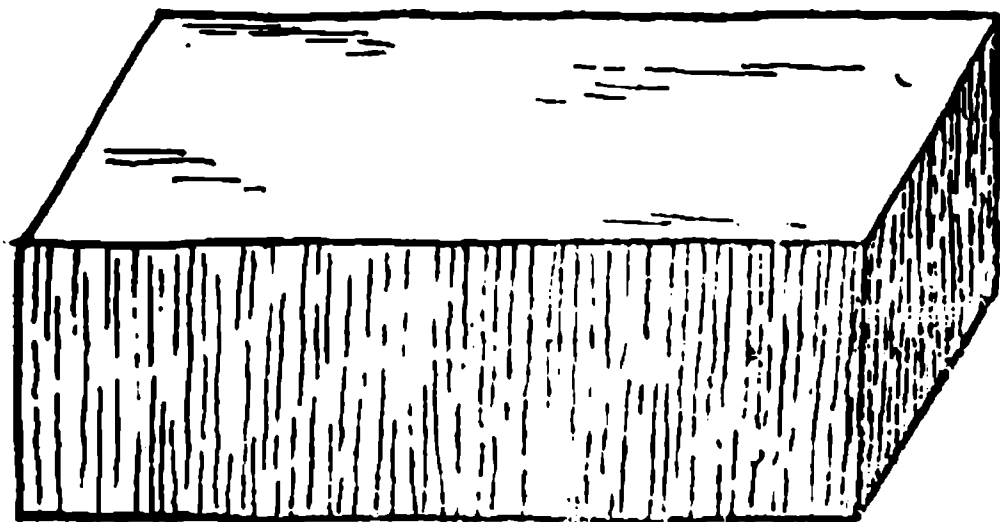
ტყეების წარმოთქმისას დროდადრო კვერს გრდემლზე ურტყამდა და თან დაჰწაშავეს მისამართით ამ სიტყვებს ხვეწნის კილოთი ალავლენდა წმ. სოლომოს წინაშე, რომლის გაჩენილადაც ითვლებოდა სამკედლო და მისი მთავარი ატრიბუტები.

საყურადღებოა, რომ ცალკეული სამკედლო უსასყიდლოდ ასრულებდა უპიროვნო დაკვეთას სახელდობრ „ბოძალის“ („ბორზალი“-ს, მეხის) დამზადებას. იმ მიზნით, რომ მათი რწმენით, წმ. გიორგის იგი სჭირდებოდა კულიანებისა და მავნებლებისათვის „თავსატეხად“. მკედელი ამზადებდა რამდენიმე ამგვარ „ბოძალს“ და მიჰქონდა ისინი ეკლესიის ეზოში და ათავსებდა მათ დამჩრობილ ხეზე, რათა წაეღო იგი შემდეგ წმ. გიორგის მეხის დასაცემად. „ნამეხი ადგილი რომ გასინჯოს კაცმა მუღამ ნახავს ამგვარ ბოძალს“-ო, ამბობდნენ მკედლები არტემ ბესარიონისძე წიფურია და იულო თეიმურაზის ძე ფანცულაია (ქ. ზუგდიდი, 1937 წ.).

წმ. „სოლომო“ იყო ქვენა ღმერთი („თუდო ღორონთი“) რომელსაც უმფროსი მკედელი ყოველ შაბათს ეხვეწებოდა ლოცვით. ხელპირს დაიბანდა, სუფთად ჩაიცვამდა, და შეევედრებოდა სანთელ-საკმელით „წმ. სოლომო! სქანი სახელი ხვამილი, ქინაში ხელობაში გგმარჩქინალი, 363 ხელუაში გგმარჩქინალი, სიქომუჩი წყალობა თუდო ღორონთქ, სქანი სახელი ხვამელი“ (წმ. სოლომო დაილოცოს შენი სახელი, ქვეყნის ხელობათა გამჩენო, 363 ხელობათა გამჩენო! შენ მომეც წყალობა, ქვენა ღმერთო, შენი სახელი დალოცვილი).

ჩვენ ზემოთ შევხებით სამკედლოში გრდემლზე გადაცემის საკითხს და ამის შედეგზე არაფერი თქმულა. თუ ვინიცობაა რაიმე მიზეზით გადაცემული შეატყობდა, რომ მას „ცოღვა გაუდიდდა“ („ცოდაქ გედიდ“) და ჩისჩვამ უწია, იგი მიდიოდა სავარაუდო სამკედლოში თავის დასახსნელად („დუდიში ორსხებელო“) და სთხოვდა მკედელს გამოლოცვას („გითოხვამა“-ს). ამ თავის განზრახვას ორი დღით ადრე ამცნობდა მკედელს, რომ შემზადებულიყო. მკედელი მიიღებდა გადაცემულსა და მის მხლებელთ გვიან საღამოს. როდესაც მათ ყველას შიგნით შეიყვანდა, კარს გადარაზავდა. „გამომლოცველებს“, ყველას გრდემლის წინ დააჩოქებდა და შესთხოვდა ყოვლის გამგებელს შემცოდეთა „ალეზას“ (პატრებას). მკედელი, კვერით ხელში, მათ უკან ამოუდგებოდა მარჯვნივ, სამჯერ გრდემლის წინ ხელკვერს გადაავლებდა მათ თავზე: „წმ. სო-

ლომო, ირსხი თენა გაჭირებაშე, მეთუნი ბრალი ულუდა ქაპატი! 363 ხელუაში ვორჩინუ წმ. სოლომო, სქანი ჯგირი დუს ქოვთხინთ. თენა გინუჩამუ მიდგენს ჯვეშო, დო ასე ქემააქიშუ. სი ქვირსხი დო ქიშევიჩათ „ალეზა“. მუურს სქანდა ძღვენით დო გოხვეწუ არძა ართო, სქანი სახელი ხეაშილი“! გრდემლზე ამ დროს ანთებული იყო ხუთი სანთელი. „გადაკეპულს“ თან მოყავდა საკლავი ცოცხალი თიკანი, სანთელ-საკმეველი, საჭირო სურსათი. ღვინო და არაყი. ამ ცერემონიალის შესრულების შემდეგ, იგი „ალეზულად“, შეხდობილად (შეწყალებულად) ითვლებოდა.

სურ. 24 რკინის ზოდი ს. ეშერა (აფხაზეთი).

უნდა აღინიშნოს, რომ გრდემლისა და კვერის კულტი ფართო გამოვლინებას ჰპოვებდა აგრეთვე ალთქმისა და შეპირების წესჩვეულებაში. მაგალითად, ძლიერი და საქვეყნოდ ცნობილი სალოცავეების⁷ საწირავად მკედლები ამზადებდნენ პატარა გრდემლს, კვერს და იგი მიჰქონდათ „ჩაატის კარზე“.

რაც შეეხება რკინის წარმოებისა და მკედლობის საკითხს აფხაზეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში, ჩვენ მიერ გაკვრით იყო აღნიშნუ-

⁷ განსაკუთრებით სამეგრელოში ძლიერ სალოცავებად იყო მიჩნეული „ყული (ზუგდიდის რაიონი), ილორი (ოჩამჩირის რაიონი), „ალურტი“ (ცხაკაიას რაიონი) და სხვა..

ლი ერთ-ერთ წერილში⁸. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ რკინის ზოდი სწორედ აფხაზეთის სინამდვილეში აღმოჩნდა (სურ. 24).

უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლელობა და განსაკუთრებით რკინის კულტი, ერთობ ცხოვლად შემოინახა სამეგრელოსა და აფხაზეთში. ამის ერთ-ერთ ძირითად მოტივად უნდა მივიჩნიოთ რკინის როლი და მნიშვნელობა აღნიშნული კუთხის სამეურნეო და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე რააც სპეციალური ლიტერატურული მონაცემებიც ემოწმება, სავსებით ნათელი გახდა, რომ ერთ დროს აფხაზეთის მცხოვრებნი საკუთარი ნედლეულის ბაზაზე ამუშავებდნენ ადგილობრივ რკინასა და რკინის ხელადს. რკინის წარმოება არსებითად იმავე წესით სწარმოებდა. რა სახითაც იმერეთსა, რაჭასა, სვანეთსა, სამეგრელოსა და ქართლში.

აფხაზეთის სინამდვილეში. რკინის მადანი მოიპოვებოდა ე. წ. ჯჯურას, ანუ ღჯურას მთაში, რომელიც მდებარეობს მდ. ბზიბის სათავეებში. აქ რკინის მადნის მოპოვების ნაკვალევი და გამონამუშევართა ნაშთები დღემდე ჩანს⁹. ამ მადანს (მაადანაიხა, აფხაზ.), ადგილობრივი მოსახლეობა. ფარჩა ნადიყუმპაშიგის (სოფ. სოპის მცხ. 70 წლისა) ცნობით. ზიდავდა და ადგილზე ამუშავებდა რკინად. საინტერესოა, რომ იმავე პირის ჩვენებით რკინის მადანს აფხაზები სხვა სახელითაც იცნობდნენ და უწინ მას სახელად „აიხაზლოუ“-ს ან „ამადან“-ს უწოდებდნენ.

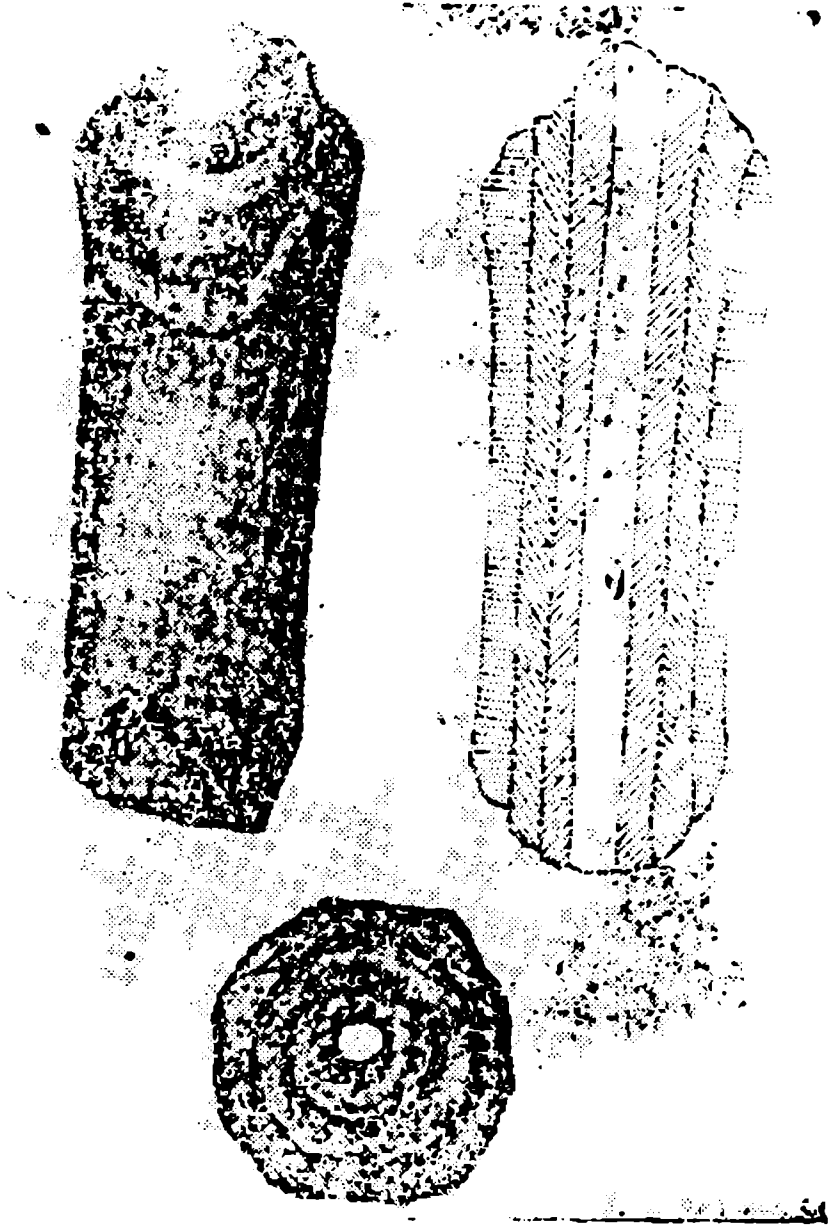
რკინის მადნის ადგილობრივი დამუშავების ფაქტი თავისთავად საყურადღებო გარემოებაა და მასთან დაკავშირებული ეთნოგრაფიული მასალა საგულისხმო ცნობებს შეიცავს. ეს ცნობები პირწმინდად ემთხვევა, პევრში ავსებს კიდევაც წედისის, ოკრიბის. კუბერის. ბოლნისის და სხვა სარკინეთების რკინის დამუშავებისა და მკვლელობის ამბებს. 1950 წელს არქეოლოგ ალექსანდრე კალანდაძის მიერ ჩატარებულმა გათხრებმა სოხუმის მიდამოებში¹⁰ წარმოაჩინა აფხაზეთის ტერიტორიაზე დაცული ლითონის საწარმოთა ნაშთები და საინტერესო საგნები, რომელთა მიხედვითაც იჩვენება,

⁸ ნ. რეხვიაშვილი, რკინის საწვრთნო იარაღები აფხაზეთიდან, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX-ა და XX-ბ, გვ. 315.

⁹ Минеральные ресурсы ССР Грузии, 1933.

¹⁰ ალ. კალანდაძე, სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, 1951.

რომ მკედლობასა და რკინის დამუშავებას აქ ხანგრძლივი ისტორია აქვს და რომ მდიდრად დაცული რკინის კულტთან დაკავშირებული მასალები შემთხვევითი არ არის. ამასთან დაკავშირებით ყუ-

სურ. 25 რკინის საწური ქურთის სოლინარი (შტვირი) სვანეთი

რადლებას იქცევს ის გარემოება, რომ აღხაზეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული რკინის ხელობის მაღალი კულტურა და მასთან დაკავშირებულ რწმენა-შეხედულებანი თავისი სათავე-

ებითა და მისი გავრცელების გზებით, როგორც მოსალოდნელი იყო. ქართველი ტომების ერთიანი კულტურისა და ისტორიული განვითარების საფუძვლებიდან ამოდის. მთელი რიგი ენობრივი და ტერმინოლოგიური დამთხვევები და რაც მთავარია, საწესო ჩვეულებათა ერთგვარი ხასიათი დამატებით ასაბუთებს ზემოხსენებულ მოსაზრებას. ამ მიმართებით შეიძლება დასახელებულ იქნას კონკრეტული ფაქტები. — წრთობის ხაზით — აფხაზი მკედლები ძირითადად იმავე პრინციპს იცავენ, რასაც საქართველოს სხვა კუთხეებში ვხვდებით. ესაა — წრთობილის გამოცნობა ფერის საშუალებით (ფერთა შორის აქაც ოქროსფერია მიჩნეული დადებითად). რკინის „დუღილის“ ვარკვევა და ნორმალური მსვლელობის გარჩევა ცეცხლის ფერთა და ნაპერწყალთა აკიაფებით, ნახელავის ფორმა-შინაარსის ერთგვარობა და დამუშავების ტექნიკური პროცესების ერთნაირი წესით წარმართვა. სამკედლოს და მკედელთან დაკავშირებული რწმენა-შეხედულებათა ერთი და იგივეობა და სხვა. ამასთან ერთად, უნდა ითქვას, რომ აფხაზეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემონახულია ბევრი ისეთი საგულისხმო ფაქტი მკედლობის საკითხის შესახებ, რომელსაც სხვა კუთხეებში იშვიათად თუ შეხვდება კაცი. ამასთან ერთად აქ წარმოდგენილი მასალა ამკარად ატარებს კუთხურ იერსა და თავისებურებას. ამ მიმართებით საჭიროდ მიგვაჩნია ზოგიერთი ფაქტი აფხაზეთის მკედლობის შესახებ ტექსტუალურად იქნას წარმოდგენილი საკითხის ნათელსაყოფად.

სოფ. არასაძიხის (ძველი — აფუჟშერა) მცხოვრები მკედელი დამეი აჯბა-ს ჩვენებით რკინეული ხელადი მოქონდათ უფრო ლაზებს (ალაზი, ასანქვა — ლაზი, ჭანი). ბაბუა მისა, სახელად ლაზი, იყო განთქმული მკედელი, რომელიც კედლა ქართულ ცულებს (აჭირთვაიხა, აფხ). ერთი ცული ღირდა 1,5 მან.

ლაზი აგრძელებდა ბარციცების გვარში დადებულ წესჩვეულებას, რომელიც გამოიხატებოდა შემდეგში: გვარის უხუცესი პირი (იგივე მკედელი) მიდიოდა საგვარეულო სამკედლოში — აფგრა-ში და იქ ასრულებდა ლოცვას თავისი მონაგრით (ანემად აფგრა-ს ადგილი მთლიანად ლაფარულია ეკალბარდებით, მაგრამ იქ ახლაც დგას რკინის გრდემლი, კვერი და მარწუხი, ვითარცა წმინდა, ნაწილიანი საგნები და მათ წინაშე ყოველწლიურად ასრულებდნენ სათანადო რიტუალს ზემოხსენებული გვარის წარმომადგენლები).

მსხვერპლად მიჰყავდა თხა (ცხვარი არ შეიძლებოდა). დანარჩენი წევრების სახელზე თითოზე თითო მამალი და დიდი მოწიწებით წირავდა ამ საგვარეულო, საერთო სალოცავზე მსხვერპლს. ლოცულობდა თავისი მონაგარისა და გვარის სახელით. იგი ევედრებოდა წმ. შაშიძეს ყველა ხელობის დამბადებელსა და მოხელეთა მფარველს, რომლის სახელზედაც დაფლული იყო სალოცავი ქვეყარი — „ახაფშა“ — სამქედლოში. ამ ლოცვას, რომელსაც აბხაზი მქედლები ასრულებდნენ უმთავრესად აქალ წელსა და შობას, ეწოდებოდა — „ხეშხვამა“, „ღეჯხვამა“ (შდრ. „ხეხუჯის ხვამა“, მეგრულად და ხელმწიარის ლოცვა, ქართ.). როდესაც გვარის უზუტესი წევრი გარდაიცვლებოდა, აღნიშნული ლოცვის შესრულება ეკისრებოდა უფროს შვილს. ქალი ამ საქმეში არ მონაწილეობდა.

კონკრეტულად ეს ლოცვა სრულდებოდა შემდეგი სახით: მქედელი დაკლავდა თხას, ან მოხვერს (ცხვარი არ შეიძლებოდა) და იმდენ მამალს, რამდენიც იყო „გამომლოცველი“ კაცი. გამოაცხობდნენ დიდი სართვიან განატეხს — „აჩაშიჲ“-ს და მას საგანგებოდ ორმოზე — „ახამუხზე“ დადებდნენ. განატეხი იმდენად დიდი იყო, რომ (ძ=ნი სმ.) ხშირად ორ კაცს ერთად მიქონდა იკი. ცხვებოდა თიხის ყვერფში, რომელსაც ერთი კვირით ამზადებდნენ. ჩასვამდნენ სუფთად „გადაფალულ“ კეცში (კერაში) და ზემოდან მას წაბლის ფოთოლს დაახურავდნენ, მერე ცხელ ღველფს დააყრიდნენ და აცლიდნენ გამოშუშებას, გამოცხობას. წესით განატეხი პურისა უნდა ყოფილიყო მისი შეკვლა სიმინდის ფქვილითაც შეიძლებოდა იმ შემთხვევაში, თუ მასში წმინდა ღობის ცოტა ფქვილს მაინც შეურევდნენ. საწირავ საკლავებს დაკლავდნენ, ხორცს ჰობარშაიღნენ. არაფრის გაღაყრა არ შეიძლებოდა მოხარშული ხორცი მთლიანად მიქონდათ სამქედლოში — „აეირაში“. გულ ღვიძლს ჩამოაგებდნენ ნიგვზის შამფურზე (სხვა ხე არ ვარგოდა) ამას შაშიძეს შამფური — „აწიჲ შნაიჯრწიჲ აერქვა.¹² (შაშიძე შეიღპიროვანი, 7 ღვთის უფროსად ითვლებოდა)“

¹¹ზოგიერთი მქედლის განმარტებით ამ სალოცავს სწირავდნენ — ღორს ამიტომაც მას „ღეჯხვამა“ (ღორით ლოცვა) ეწოდებოდა. შაში 7 ღვთის უფროსი იყო და მისდაძი 7 სანთელი მიქონდათ დასაწევად. მას მიმართავდნენ: „7 წმინდანის უფროსო, 7 წმინდანის თაჲ“-ო.

¹²საინტერესოა, რომ აფხაზეთში, პირწმინდად შემონახულა ისეთი ტერმინები როგორცაა ქართული ქაპი (აქაპ, აფხ.), ასაბიჯი (ასაპიჯ, აფხ.), ლაკანი, ლაჯინა (გურ.), ლაგმან (აფხ.), ლაჯლანი (მეგრ.) და სხვა...

ამ პროცესში 'აერთოდ ქალი არ მონაწილეობდა. როდესაც ყველაფერი მზად იყო, მიდიოდნენ სამკედლოში. მარჯვნივ მხარეზე დააწყობდნენ იმდენ სანთელს, რამდენიც იყო გამომლოცველი. უფროსი აიღებდა ჭიქით ღვინოს მარჯვენა ხელში. მარცხენათი ანთებული სანთლები ეჭირა და მას სამჯერ გადაავლებდა თავზე თავისიანებს. ამ შემოვლებას ეწოდებოდა -- „აკირებშარა“ შემდეგ დადგამდა ჭიქას და თითოეულ სანთელს მიანთებდა ყველა კედელზე. შემდეგ მარჯვენა ხელით ჭიქას აიღებდა და დაილოცებოდა: „შაშიგ ჭგლფხა, ჭგფფხა პაჭთარაცუ პაჭგჭოფტ; შაშიგ იჭგმთანგ აპკიაზნლაგ ჰამპჭწახარაზუ პაუტჭოფტ. ჩანგ ჭაფიანგ ჭარა ჭგნაპგ კრანდა ხანა პამამკია აშოქის კიგუ პაზგნაჭგმთარაცუ. აბრი ისკუ აჩბეგ ჩჩბეგ ინრგმწაწანგ ქად; ალადსგრჭანდა ზუა ფხბგ პაზგმაფაფტ. შაშიგ, აბგნგხაკ, აბგციგმზაკ ზუზკდღრწუა სშიგჭოფტ აბრი სმაწათ ხაამჟა დალაშიწარაცუ ჩან ბზრალა დნაშიგმთარაცუ“.

ლოცვის დამთავრების შემდეგ ყველაფერს წააგლიდა ცოტაცოტას და შეკუმშავდა ლუკმად, ღვინოში ამოუწებდა და იტყობდა: „აჩბეგ ჩაჩბეი. (4 ჟერ), ვიდრე ამით აჩბა-ჩაჩბა არ გავაძლიო, მანამდე მარიდე ყოველგვარ წუხარებას, და ოფლს ნუ მოაღენ ჩემიანს“-ო. ამ სიტყვებით ნამცეცთაგან შეკუმშულ გუნდას მაღლა შეაგდებდა. ამის შემდეგ, შეაჭმევდა ყველას თითო ლუკმას. დაუძახებდა მოწაფეს და ახლა ისიც ამაღეს გაიმეორებდა: -- შერდა ღვთის უფროსო შაშიგ (7 პიროვანია, 7 წმინდანის უფროსია-ო და ამიტომაც 7 სანთლით ევედრებოდნენ მას), შენ შეგვეწო და გვიხსენი. შემდეგ ამისა მკედლის მოწაფე თავის სახლში მიდიოდა. რათა იქაც აღესრულებია დაწესებული ლოცვა -- „ხეჯეამა“. საერთოდ, ამ დღეს ყველა აფხაზი ასრულებდა „აეიჯრა - ყიჯბ“-ის (სამკედლო „წილის“) შემოლოცვას. ამ დღეს, ყველა აფხაზი ახსენებდა წმინდა „შაშიგ“-ს არა მკედელიც. ეს დღე -- „ახალწელი“ აფხაზისათვის ითვლებოდა „სანჩნელ დღედ“, ამიტომ ნივთის გაცემა ან სხვაგან დატოვება აკრძალული იყო. „ვაშინერდ“ (მეგრ.). ვარდა ამისა, ამ დღეს გლახა „თვალისა“ და ფეხის ადამიანის შეხვედრას ერიდებოდნენ, ვინაიდან სწამდათ, რომ ყოველგვარი კარგი და ცუდი, რაც იმ წელიწადს ეწეოდა ოჯახს, მთლიანად დამოკიდებული იყო მეფერხულზე, რომელსაც აფხაზნი „ამშთას“

უწოდებდნენ (კოდორს გამოღმა კა — „ამშთა“-ს „კუჩხა“, მაკუ-
ჩხური ერქვა. ჩანს მეგრულის გავლენით).

საყურადღებოა, რომ აფხაზნი, როგორც ითქვა, შემდეგი სი-
ტყვებით მიმართავდნენ წმ. შაშიგ-ს: „ანცვა შაშიგ აბუნიხა“
(შვიდი წმ. ხატის ძალთა მქონე, შვილი წმინდანის უფროსო), ისევე
როგორც სვანები — „სოლომს“, მეგრელები — „სოლომოს“,
ჩერქეზები — „ტელეპეს“ და საქართველოს მთელ რიგ კუთხეებ-
ში — წმ. გიორგის. იმავე აფხაზეთში დიდრიპშის მთაში ახლაც არას
წმ. გიორგის სახელობის სალოცავი, სადაც სრულდებოდა მსგავსი
ხასიათის ლოცვა-ვედრება.

სოფ. ლიხნის მცხოვრებ, მკვდელ ყურამაზიას ჩვენებით, მკე-
დელს ჰქონდა აფეკრაში სალოცავი ქვევრი დაფლული, რომელსაც
შემოდგომაზე ავსებდა ღვინო და მით ლოცულობდა აღდგომას,
„თანაფა“-ს (შედრ. ანალოგიური დღე მკვდლებსა და საერთოდ:
ძველი თანამდები „ხვამების“ (ლოცვათა) შესრულება აღდგომა
დღეს სამეგრელოსა და გურიაში). წმინდა სალოცავი ადგილები
იყო: „ელჯრა“, „ლაფერნაზა“-ი, „დიდრიფში“ და „ლქძანი“
თითოეულს ცალკე ლოცულობდა ოჯახები, ან ერთი და რამდენიმე
გვარი. ეს იყო დაპირებაზე დამოკიდებული. ვისაც რა ეღვა სვე-
ლიდან, ისე იქცეოდა. ხატის წინაშე მისული, ჯერ ახსენებდა მაღალ
ღმერთს („ეინი ღორონთ“-ს) და შემდეგ ამ ქვეყნიურ სალოცავ—
„დიდრაფში“-ს და სხვათა. სამკვდლო, ყურამაზიას შიაჩნია წმინდა
ადგილად. „ხატი იყო ჩვენთვის აჯირა“ — ამბობს იგი. აქ წყდებო-
და სადავო საკითხი მცხოვრებთა შორის. იმ შემთხვევაში, როდეს-
საც სოფლის სასამართლო, „აძბცია“ (3 კაცისაგან შემდგარი
მედიატორენი), მიუსჯიდა მოდავეთ ხატში დაფიცებას, აქ მიდიო-
და ბრალდებული და ბრალმდებელი. პირველს, ე. ი. ბრალდებულს—
აბარაზდუგს, თან მიჰყავდა თანამოფიცე პირები — „აბჯიანჯ“,
3—4 კაცი. როდესაც მივიდოდნენ ადგილზე, ბრალდებული და
ბრალმდებელი თავისი თანამოფიცეებით, ეკლესიის (ხატის) უბუ-
ცესი, მნათე, „სტაროსტა“, ანუ ხატის გამგე („მეხატური“; მეგრ.,
„ანჯაფაჯ“, აფხაზ.) დაასვენებდა შუაში ხატს და მიმართავდა მას:
წმ. ხატო, თუ რაიმეში დამნაშავეა ან ერთი, ან მეორე მხარე, ნუ
ძიილებ მათ ფიცსა, აქურა შაშიგ. შემდეგ ანჯაფაჯ აძლევდა
მოფიცარს პატარა ჯოხს (მისი სიგრძეა დაახლოებით 1 სმ)—ფი-

ცი“-ს (მეგრ.), ლაბეწიშირა-ს ახვაზ.), რომელზედაც დაიფიციებდა და მას ხატის წინ დააგდებდა როგორც საფიცარის საწინდარს¹³.

ცალკეულ შემთხვევაში, დაზარალებული ესა თუ ის პირი უშუალოდ მიდის მეხატურთან და ჩუმათ შეთხოვს მას დაამზადოს სანთელი, საკმელი და „გადაცეს“ ის პირი, რომელზედაც მას მიტანილი აქვს ეჭვი.

სხვა შემთხვევაში, იგი მიდის პირდაპირ მკითხაეთან — აყიჯ-აჯრფაჯ-თან ან მასზე უფრო საპატრო მარჩიელთან — აწავ-თან. პირველი სიმინდის მარცვლით კითხულობდა, მეორე — ბნელ ოთახში იჯდა და პატარა სარკმლიდან აცნობდა, შუამავალის საშუალებით, მის გასაჭირს. შუამავალს, ანუ თარჯიმანს, რომელსაც „ამთაგავ“ ეწოდებოდა, ეტყოდა მკითხავი: ასე და ასე მოიქცესო. ამის და ამის მიზეზიაო. იმ შემთხვევაში თუ ბრალდებულს რაიმე სახის განსაცდელი შეეკმნებოდა ავადმყოფობის, ზარალისა ან სხვათა სახით, იგი იძულებული ხდებოდა გამოტეხილიყო თავის დანაშაულში, ერთა ორად ეზლო მომჩივანისათვის და რაც მთავარია, აწისათვის ახსნა, „ალეზა“ (მეგრ.), „ახჰმეზრა“ (აფხაზ.) ეთხოვა ხატისათვის აწირაში, ან მთავარ სამყოფელში. თუ მომხდარი ამბავი ძლიერ შორეული იყო და შერისხულის ოჯახს არ ახსოვდა კონკრეტულად თავის დანაშაული რაში გამოიხატებოდა, მაშინ იგი მიდიოდა „აწავ“-თან და მისი საშუალებით გაიგებდა მიზეზსა და ჩასიათს იმ უბედურებისა, რომელიც მას თავს დაატყდა.

სამკედლოსთან, აფხაზურად აფიჯრასთან დაკავშირებულია მრავალი საყურადღებო გადმოცემა, ლეგენდა და რწმენა-შეხედულება. კვასთა დაკვათის ძე რუხაძე და ნესტორ სოგუმის ძე ხაშიგი, სოფ. ზოპის მცხოვრებნი გვამცნობენ რომ „შაშიგ“ ყველა ხელოსნის, უფრო კი მკედლების, მფარველია და მას ყოველ წელს წირავენ თხას. გარდა მკედლისა და მომკმედი სამკედლოს მქონებლისა მა'ა ყოველწლიურად სწირავდა მსხვერპლს ისიც, ვისაც საერთოდ ჰქონდა „აფიჯრა“. „თუ ახლა სკოლაში სწავლობენ, ძველად ამ საქმეს ყველაფერს მკედელი უძღვებოდა. ის იყო მთელი სამეურნეო სა-

¹³ ლაბიწ-აშრა (აფხაზ.) ნაწარმოები სიტყვა ჩანს, მისი პირველი ნაწილია +ბიწ, ანუ „ფიცი“ ნიშნავს ჯობს, მეორე ნაწილი, ხოლო მეორე ნაწილი — „აშრა“ გადაცემას, ე. ი. საფიცარში გადაცემის ჯობს! შდრ. „ფუჩიხინტიკი“-ს ჯობი (მეგრ.).

ქმისათვის და ოჯახში სახმარი საგნების დამზადების თავი და ბოლო. მისი კითხული ვიყავით ყველა. მკედლის რჩევა-დარიგება ჯანონი იყო. მათივე თქმით, მკედელი შაშვმ-მიერი კაცი იყო. საპატო პიროვნება და რჩეული. იგი ფლობდა რკინის დამუშავების ხელობას. რკინა კი ყველაფერი იყო“....

შაშვმ-სთან დაკავშირებით მათვე გადმოგვცეს ლეგენდა:

„— შაშვმ (შაშუ) მიდიოდა ერთხელ გზაზე და დაეწია მას ორი ცხენოსანი, შეიარაღებული. შაშვმ-მ ისე გაუარა, მათ რომ გამარჯობა არც კი უთხრა. (როგორც ჩანს შეეშინდა, მოერიდა მათი). შემდეგ იგი ერთ მოხუცს დაეწია და ხელი წაავლო მკლავში: — შენ უნდა მომცე თხა, რათა დავკლა და შევკამო, მშაო. — შაშვმ, უთხრა მოხუცმა, — საიდან გაკამო რამე, არაუფერი გამაჩნია! — გინდა თუ არა საიდანმე გააჩინე, ახლავე ერთი კარგი თხა დამიკალიო, — უპასუხა მოხუცს შაშვმ (დაიბრიყვა)¹⁴. — რაღა მე, ღარიბს, გაჭირვებულს გადამეკიდე? აგერ მდიდარი ცხენოსნები რომ შეგხვდნენ, რატომ იმათ არაფერს ეუბნებიო. რატომ მათ არ მოთხოვე თხა-ო. — იმათ შენ თავი დაცნებე! მე შენ გეუბნები დამიკალი თხა-ო! — მოხუცი იძულებული გახდა ვინმე მწყევლისთვის გამოერთმია თხა, რომ დაეკლა იგი შაშვმისთვის. მწყემსმა მისცა თხა, მოხუცმა დაუკლა ეს თხა მას და მასთან, მეზობლებიც მიიწვია. სუფრაზე შაშვმ განაცხადა, რომ ვისაც ჩემი ძალა ეწევს, ვისაც ვერევი მე იმას ვავალე დამიკლას თხაო. შენ ხომ მკედელი ხარ? ეს შენ გევალებო. (ვარიანტი): სუსტ კაცს ყველა ერევა და მეც შენ მიტომ მოგთხოვეო. შაშვმ დაინახა, რომ მოხუცი იყო და გაანთავისუფლა ამ „საკლავისაგან“ იგი“.

სოფ. ხოპის მცხოვრები მკედელი ნესტორ სოგუმისძე რუხაძე დასძენს, რომ „თუ შვილი გაეყრებოდა მამას, ან შორს გადასახლდებოდა სადმე მას თან უნდა წაეღო სამკედლოს ნაწილი -- კვერი, მარწუხი და გრდემლის ნატეხი. თუ ახლო დასახლდებოდა, მაშინ ისევ ერთად ლოცულობდნენ აუირაში. ლოცვა წესით გადადიოდა

¹⁴ აფხაზთა შეხედულებით საწყალს და უჭონელს ღმერთიც ემტერება ჯაჩაგრავს (შდრ. ლეგენდა: წმ. შიო წლ.ს ერთ ღღეს ჩამოუვლის ყველა სახლს და ბელელ-მარანს, რომელსაც ცარიელს ნახავს დასწყევლის: „ვისაც აქვს, ისეც მას ემატოს“-ო. თქმა — გამოუღვეია შიოს მარანციით.

შვილზე ან უფროს ძმაზე. ჩვენი ძველების რწმენით შაშიგ იყო უძლიერესი მამაკაცი, არაჩვეულებრივი მკედელი, მისგან წარმოსდგებოდა ყველაფერი: ოქრო, სპილენძი, რკინა და სხვა. თურმე მან თავისი ხელით აიღო ქვა და მისგან განოიყვანა ყველა ლითონი, რაც კი კაცის საჭიროა და გამოსადეგი. ცალთვალა იყო თურმე, მაგრამ ყველაფერს ხედავდა.

აეირაპი ვასრულებდით ყოველ წელიწადს „ხეჯხვამას“. დილას იწყებდნენ მზადებას. თითო კაცზე იკვებოდა თითო მამალი. ცხვებოდა თითო „აკაქარ“ (პურისა). სახლის უფროსი კი თხას დაკლავდა. მზადება მოთავდებოდა სამხრობისას. ნამზადს ყოველივეს დააწყობდნენ „ახამუხ“-ზე (დიდი ხონჩა), მხოლოდ ხორცს მეორე კურჭელზე — „აშახჩაზე“ დალაგებდნენ, სულ დაჭრილად. შევიდოდნენ სამკედლოში. პირველი შევიდოდა უფროსი. იგი დაილოცებოდა შესვლისას: „შაშიგ შარდა ზემჩუ უჯღფხა ჰად (ხელში ეჭირა ორკაბა ხე „ყაბერჭყვი“ მეგრ., რომელშიაც იღვა გულღვიძლი და სხვა ნაჭრები). ვილა აგუ აგვაწვა, აჯმა აცლამჭა აწჭიხაწან“. შემდეგ თითოეულ ლუკმას კვერიდან მონატებს, ამოავლებდა ღვინოში და შეაჭმევდა მის წინაშე მყოფ გამომლოცველებს. ახლა თითოეულ კვერს ჩამოტეხდა ნამცეცებს, ერთად შეკუმშავდა, და მის მიერ დანალოც ჰიქაში ჩატოვებულ ღვინის ნაჟურში ამოავლებდა და იტყოდა „აჩბეჲ, ჩაჩბეჲ შილარტიანჯ სჩარა ყასაწა¹⁵ ანძა, ფხძეზაუმგანი“. შემდეგ ამ ლუკმას შედებდა სამკედლო ქოხის სარტყელზე. გრდემლზე 7 სანთელს მიანთებდა, ხოლო 4-ს სამკედლოს კედლებზე და თითოეული თავის გულში აღვლენდა ლოცვას. შემდეგ ყველაფერს სახლში წამოიღებდნენ და იქ გააგრძელებდნენ ამ საწირავის „აღვლენას“. აქაც პირველი დაილოცებოდა უფროსი კაცი, მკედელი და შემდეგ მისი თანამოსუფრენი“.

ზოგიერთს არ ქონდა სამკედლო, მაგრამ ისიც ლოცულობდა შაშიგს სახელზე, იმიტომ, რომ არ იყო ისეთი აფხაზი, რკინის რაიმე ნივთი არ ჰქონოდა. რკინა ხომ შაშიგს მიერიან ამბობდნენ და რკინის ხელადს აფხაზი „შაშიგს რკინას“ უწოდებდა.

¹⁵ აფხაზი მკედლების ერთი ნაწილი ამ სალოცავს, ანუ ლოცვას უწოდებს — „ხეჯხვამას“, (მხარე, ქართ.).

აფხაზეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში მჭედლობისა და რკინის კულტის შესახებ აი რას სწერს აფხაზთა წეს-ჩვეულების საუკეთესო მცოდნე და თანამხილველი, ეთნოგრაფი გიორგი ალშიბაია, რომელმაც წერილობით მოგვაწოდა ამ საკითხზე თავისი უშუალო დაკვირვება და მოსაზრება.

ჩვენ იგი აქვე მოგვყავს ტექსტუალურად; ოღონდ, მანამდე დაურთავდეთ საჭიროდ მიგვაჩნია წმ. შაშოვ-ს ლოცვის პარალელი ცერემონიალი — „წმ. სოლომოს“ სახელზე დაწესებული მეგრული „ხვამა“ (ლოცვა) დავასახელოთ და შემდეგ ხსენებული ავტორისეული ცნობები. როგორც ითქვა, სამეგრელოსა და სამურზაყაყანოში წმ. „სოლომის“ (სოლომოს) სახელზე დაფლული იყო ქური (დერგი — ლაგვანი, ლახუტი). მჭედელი დაკლავდა საკლავს — გოქს, ან თიკანს და იმის თავს, გულ-ღვიძლს ხონჩით წარსდგამდა სალოცავის ქვევრთან, რომელსაც ამ დღისათვის მოხდიდა. ხონჩაზე ელაგა, აგრეთვე, 4 „კვერი“, სანთელ-საკმეველი. თან „ონორცხვეთი“ (სანაკვერცხალე) ნაკვერცხალი მიჰქონდათ. დააჩოქებდა მჭედელი ქვევრის წინ თავის მონაგარს („გგმნარყის“) და ყველას ლოცვა-კურთხევით თავზე სანთელს შემოავლებდა, შემდეგ აანთებდა და საკმეველსაც სასაკმელზე დააკმევდა. დაილოცებოდა: — „363 ხელუაში გორჩქინუ წმ. სოლომო! სი ქომუჩი ხედო ხუჯიში ძალა, გომიმანგრი თენა“. მიტანილი ზედაზე იქვე იდგა. ჯერ თავად დალევდა, მერმე სხვას დაალევიანებდა ამ ქვევრის (სალოცავი ქვევრის) ღვინოს. მეორე დღეს სამჭედლოში გრდემლზე სანთელს აანთებდა. ქურაში ცეცხლს გააჩალებდა, იქიდან აღებულ ნაკვერცხალზე საკმეველს დაყრიდა. ზოგიერთმა მჭედელმა ეს ლოცვა იცოდა ამალლებას, ზოგიერთმა ახალწელს, ან აღდგომას; ამასთან დაკავშირებით აქვე ურთავთ ზემოხსენებულ მასალის ტექსტს: „სამჭედლო — „აჟირა“ და მისი მნიშვნელობა აფხაზეთში¹⁶.

„ძველად სამჭედლოს იგივე მნიშვნელობას ანიჭებდნენ აფხაზები, რასაც სხვაგან ეკლესიას და ხატებს: მაგალითად, ლოცულობდნენ სამჭედლოში, ფიცს ღებულობდნენ და მსხვერპლს სწირავდნენ ავადმყოფის სახელზე, რათა ის განეკურნა სნეულებისაგან. თითოეულ დიდ საგვარეულოში იყო ერთი საერთო სამჭედლო.

¹⁶ მოგვყავს ავტორის — გ. ალშიბაიას ხელნაწერი ორიგინალის პირი. იგი ავტორის მიერ დაწერილია ჩვენი თხზულებით 1940 წელს.

რომლის ხელმძღვანელად ითვლებოდა გვარში ყველაზე უფრო გავლენიანი მოხუცი, რომელიც ქრისტიანულ ეკლესიაში ღვდღის მოვალეობას ასრულებდა სამკედლოში, ე. ი. ლოცულობდა სამკედლოში. ყოველ ახალ წელში მსხვერპლი მოქონდა სამკედლოში, როგორც მაგალითად, პირადად თავის სახელზე კლავდა თხას ანუ ცხვარს, დანარჩენი ოჯახის წევრების სახელზე დიდებისა — ქათმებს და მამლებს, პატარებისათვის — ყვინჩილებს და ვარიებს, მასთან ერთად მოქონდა: ხაჭაპურები, ღვინო, ყველი, ხაჭო და სხვა. ყოველ ახალ წელს, გათენების წინ, რიყრაყზე, სამკედლოში გრდემლის ირგვლივ ოჯახის ყველა წევრს და ნათესავებს დააჩოქებდა და შეევედრებოდა, სადაც იყო გრდემლის ირგვლივ დაწყობილი ყოველგვარი რკინის იარაღი: ნაჯახი, ცული, წალდი, ნამგალი, გაზი (მარწუხი), თოხი და განსაკუთრებით ჩაქუჩი, რომელიც იღვა ყველაზე უფრო ახლოს გრდემლთან, რომლის სამკერ გრდემლზე დაკაქუნების შემდეგ წარმოსთქვამდა ხელმძღვანელი შემდეგს: აჟირა შენ მოგვეცი შენი სიჯაგრე და ღონე ყველას აქ დამსწრეთ, მომავალ ახალ წლამდე და გვარიდე ყოველგვარ ფათერაკს, ზიფათს და სხვ... შემდეგ აქ მოტანილ ტაბლას იქვე მიირთმევდნენ, დალევდნენ ღვინოს და შემდეგ წავიდოდნენ ქრისტიანულ ეკლესიაში წირვის მოსასმენად.

ეს ჩვეულება გასაბჭოების დროსაც სუფევდა ვუდაუთას რაიონის ზოგიერთ განაპირა სოფლებში და ახლაც მოიპოვებიან ისეთი მოხუცები, რომლებიც ჩუმად ლოცულობენ, აჟრაში. როგორც ჩვენები ჩუმად ეკლესიაში ლოცულობენ.

გარდა ამისა, სამკედლოში აფხაზები ფიცს ღებულობდნენ და ყოველი დიდი გასაჭირის დროს უფრო მნიშვნელოვანი და დამაჯერებელი იყო სამკედლოში მიღებული ფიცი, ვინემ ეკლესიაში. ფიცით აქ ტყუილზეც დაიფიცებდნენ აფხაზები, რადგან არ სწამდათ ხატის სიძლიერე ისე, როგორც სამკედლოსი და ამიტომ სამკედლოში თუ ვინმე ფიცს მიიღებდა და დაიფიცებდა იმაზე უფრო დასაჯერებელი აფხაზისათვის არაფერი არ იყო. x

x მოვალეობა სამკედლოს ხელმძღვანელისა გადადიოდა მამიდან უფროს შვილზე შთამომავლობით, ასე რომ სოფელში იყო იმდენი სამკედლო, რამდენი მრავალრიცხოვანი სხვადასხვა გვარის მოსახლე იყო. თუ კი სოფელში მცირე რიცხოვანი გვარის მოსახლეობა იყო, მას რომელიმე დიდ გვართან ჩაიმე ნათესაური

კავშირი უნდა ქონოდა, რადგან თვითონ მცირე რიცხოვანი გვარის მოსახლეობას არ ჰქონდა საკუთარი სამკედლო.

გარდა ამისა „აჟრაში“, სამკედლოში მიყავდათ ავადმყოფები¹⁷ შესავედრებლად, რომელსაც ხელმძღვანელი დააჩოქებდა აჟრას წინაშე და შესთხოვდა „აჟრას“ რათა მიეცა ავადმყოფისთვის მისი რკინის სიმაგრე და ღონე და განეკურნა ყოველივე სნეულებიდან. ამ ლოცვის დროსაც ავადმყოფის პატრონებს მოქონდათ გულღვიძლი, წამოგებული შამფურზე, ხაჭაპურები, ღვინო, რომელიც იქვე აჟრაში შეიქმებოდა და შეისმებოდა. შემდეგ ლოცვები გრძელდებოდა ავადმყოფის სახლში მთელი ნათესაობის წვეულნი ნადამობდნენ და დღესასწაულობდნენ. აჟრაში ლოცვა, რომელიც იყო მოწვეული ავადმყოფისათვის ერთგვარ დღესასწაულად იქცეოდა. ლოცვის წინ ხელმძღვანელი დალოცავდა დასაკლავ თხას, დააყენებდა მას პიოთ აღმოსავლეთისაკენ და ისე დაკლავდა, „შელოცვილის“ ავადმყოფის ირგვლივ შემოვლებით. აღსანიშნავია ის, რომ აჟრაში ლოცვის თუ ფიცის დროს ხელმძღვანელი განსაკუთრებით „აჟრას“ სიმაგრეს—ძალას ყოველთვის იხსენიებდა. ახალწლის ლოცვის დროს მკედელი შესთხოვდა, რათა მოენიჭებია რკინის სიმაგრე. ფიცის დროსაც ისევ სიმაგრეზე შესთხოვდა. მაგალითად: „თუ კი დამნაშავეა დაარტყი შენი ძალა სიმაგრე“ და სამჯერ დააკაკუნებდა სამკედურზე. ვინც უიციულობდა თავის გასამართლებლად მასზე დაბრალებულ ბოროტებაზე, იგიც ასე გაიძაბოდა „აჟრას“ წინაშე: „თუ ვსტყუვი შენი ძლიერება და სიმაგრე დამეცეს თავზე და მან გამანადგუროსო“. კიდევ იხსენიებენ აფხაზეთში მეორე სალოცავს „ანხას“, რომელიც სადღაც გამოქვამულშია. ისეთი ჰიპერბოლური თვისებებს აწერენ, რომ მისი დაუნახავად ძნელი დასაჩერებელია: თითქოს ეს გამოქვამული ს. აჟანდარის ახლოს გუდაუთის რაიონშია. იგი ისე ბრწყინავს და ელვარებს, რომ კაცი თვალს ვერ უჩერებსო, მაგრამ სამწუხაროდ, იქ ვერ შევძელი წასვლა დროს და ტრანსპორტის უქონლობის გამო“. ასე ამთავრებს თავის ცნობას პატივცემული ავტორი.

ა ამასთან ერთად, ყურადღების ღირსია აწინდელი აფხაზეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილი გადმონაშთები ძველი მელითონეობის შესახებ, რომლის დროა ტრადიციებზე მიუთითებს როგორც აფხაზეთის, ისე სამეგრელო-სამურზაყანოს ეთნი-

¹⁷ იგულისხმება სულით ავადმყოფები.

ური გარემოს წარმომადგენელთა ჩვენებანი. ამ მონათხრობთა მეცნიერული ანალიზის მიხედვით სავსებით უეჭველი ხდება ქართველ ტომების ერთობლიობა მელითონეობისა და მასთან დაკავშირებული მოვლენების სფეროში. ამ ვითარებას კუთხური თავისებურებათა ფაქტები არა თუ ასუსტებს, პირიქით აძლიერებს და ამძაფრებს. ამ მომენტებს ჩვენ მივყავართ ერთი საწყისისაკენ, ინტეგრაციისა და არა დიფერენციაციის გზით. რომ ეს ასეა ამას ცხადყოფს ზემოხსენებული და აქ დასახელებული ფაქტიური მასალა. რომელსაც ავსებს აფხაზეთში გადასახლებულ მეგრულ მკედელთა ცნობები ამ საკითხის შესახებ, რომელსაც აქვე ურთავთ ტექსტუალურად ობიექტიურობისათვის: *

ივანე ქოჩოს ძე თოლორაია, 85 წლისა (მერხეული, გუდაუთის რაიონი). „ჩინჯო სამურზაყანოელი ვარ, 75 წელია რაც აქ ვცხოვრობთ. მამა ზეინკალი მყავდა, თოფიში ჯკად რღუ—თოფის ეშაფხუნდით „შალაბითუ“. თოფიში გგმააჰკირალი რღუ, ირთუღუ, ხასილები უკუათუნღუ, ჭახრაკი ურთანღუ, ლულა უმარგუღუ უირი გირა-ს. ართი წვანდიშე დო ართ ჩინჯიშე უღუღუ ომარგებლო. შაშხანი უღუღუ ეშალალირი დო ორთინუანღუ ტყვიას მორძგვიშე (სურ. 21, 22).

ართი თოფის 8 მეფუნაფა ქდაჰკრღუღუ. ჭკადი მუღგენს უსვანდ რკინას. ორთუღუ ქვიშას დო გაგმიღანდ. „შანთი“ რკინას გეგნოჰკირუნღუ ზომაშე, ნაწილნაწილ ქიმოფუნუანდ ართი მაყირას. თან ორთინუანდ დო, თან მიოფუნაფალი წამალს ორთუღუ (ერთი მიღუღება იქნებოდა სიგრიტით — ერთი ციდა, ან 3 ვერშოკი). თოფი რღუ ლიბუ ფოლადი კინა. (ნაჰკერს აბრტყელებდა სიგანეთი 3 სმ-ით, შემდეგ ხვევით აკეთებდა თოფის ლულას ნაწილების მიღუღებით). უკული გაღეშე „ხოწუნდეს“ ქლიბიში ნერი იარალით. „მოღე“ თენა რდ თიში, სალაშინიტალო წუმინდანდ“.

აღნიშნული ცნობების საფუძველზე ირკვევა, რომ აფხაზეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში ადგილი ჰქონდა იარალის (თოფი, დამბაჩა ფილთა) დამზადებას მკედლების მიერ. ისინი იყენებდნენ თოფის ლულების გაკეთების თავისებურ ხერხებს — რკინის გრეხვას. იარალის მოხელეს ერქვა „ზეინკალი“. თოფის ნაწილების მეგრული სახელებია: ფალია — თოფწამალიში ვიოღვაფალი, წოხოღეშე,

ხასილას უღუდუ; სვირი „რადიანი“ (ლულაზოლიანი), გაღეშე, ღოეი (ზოლი) მეყუნღუ; წვენს უღუდუ „ღანკი“. ზენკალი—ტაბახას ჯოხო, (ზეინკალი—აბჯრის მკეთებელი, საბა) სანიშნო უღუდუ წოხოლე დო ჯინს. კაეიში თოფიშ დუმა — კონდახიში გიოდვალარი, ჯაში ორღუ.

იმავე პირის ჩვენებით ყველამ იცოდა აქ სამჭედლოს ლოცვა. ამას მჭედელი ახალ წელს ლოცულობდა, პირველ იანვარს: „ღიღი ოხვამერი ორდ მესის. სამგარიო მიჯოხოდეს, ჩხუთი იხვამანდეს, ღეჯით ვეშიღებუღუ. საღვთო უჩქედეს კერი თუთი. საღორონთო-ირი თანაფას კირიბით“. ახალწლის წინა ხუთშაბათს იყო „ხე-ხუჯიში“ ხვამა; „შელებური“ (განატეხი), ღერი სანთელი. კვერი ყვალამი, საკმელი, დო—ხაშილი გუჩით.

წმ. სოლომოში პატი რენია დო სიწყინარე დო სიმშვიდე ორდასია, უჩაში კოჩი თქუანღუ. ამ დღარი დღას ვაჩამათია ართიანს, „ვაშინერსია“. დაუქებაშ ბორჯიშა ქიმიიშენი, მიღეეშ ჭკად ოყვიღურით, ზისხირიში ოწგმაფუთი დო მიიხვამანღუ. დიო სანთერს გინულუანდ დიიხვამუღუ. წმ. სოლომო, რთხინთ მა დო ჩქიმი ჩილი დო სკუა, სინთელეს, შარა დო კოჩიშე, ჯაშე წყარიშე, დაჩხირიშე ქომიპატიათენი სინთელე ქიმემიჩე, 353 დღული დღა გამარჯვებული ქომუჩე. შემწეობა ქომუჩენი. შერწირენქ კერი თუს, ჩქიმი ოჯახიშა სინთელე ქიმემიჩენის! ქულამურიში წოხოლე ორდ ბირგულდოშქუმალირი დო პიჯი ბეაეილოღიშე ურთუღუ. გოჭი, ამ დროს, მარცხენა ხელით ექირა და თუ ვერ ამაგრებდა, მაშინ მას ეხპარებოდა უფროსი ვაეი ამ „შეხვეწების“ დროს ნება ჰქონდა უფროს ვაეს მიშეღებოდა მას. მერე დაკლავდენი¹⁸. გგმანწყუნდეს ნასორს ირფერს: დუდი დო კუჩხი, შიგნეულობა, დედო, კვერი, სანთელი დო საკმელი. შკას „შელებური“ გეძღუ. მეორედ წავი-

¹⁸ ლოცვის წინ სალოცავი ჭურის თავზე საწირავი საკლავი ჭერ კოცხლად უნდა მიეყვანათ, შემოევილოთ სალოცავის თავზე და შემდეგ დაეკლათ. ამ ცერემონიის დროს მხოლოდ უფროსი კაცი „გამომლოცავი“ მიდიოდა, ხოლო შემდეგ მთელი ოჯახი — კაცები.

დოდა სამკედლოში. ისევ დაგვაჩოქებდა, თან მიქონდა ახლა „ზედაში“ — ჭიქა ღვინო (ან ბოთლი) ისე იმ სიტყვებს იტყოდა. მოჭრიდა გულ-ღვიძლს ცოტაცოტას და ყველას მი-აწოდებდა. „ათეში უკული „ალებური“ რღუ ხორციში ჭკო-ბუა“. თე ოსვამერიში ხორცი გარეშე კოჩს ვაჭკომედუ. მინა-ახვამალი „ლახუტი“ მირგდეს — ირი კოჩს. უჩქედეს ხოლო გა-ნოჩამა: მა, ათე კოჩქ ზოგი მეფხირუ, წმ. სოლომის გობთხინქ თე ოჯკადირეს ქგდეძახას ჩქიმი სახელი. მართალი ქორე და, თავი-სუფალო ქგდირე, ღულა ქორედია (გოჭკირილო ბთქუანდით), სი ქალვარაფე ჩქიმი სახელი დო ქეენია. 1 აბაზის ქააჩუქენდ ქკკადუს. ათე ფარას ინა შხვაშო ვეხეარდ. ხვალე „მოღეში“ ოყიდეთ შილე-ბუდუ. გინმაჩამალი მასუმა წანას ოყვილურს ქიმიყონანდუ, აშო ვადმართასია თე ჭყალაქ დო დოყვილუნდუ. მუქამსთი კოჩი გოტი-რხუდუნე, ვეგნოჩანდეს. ჭყადი თქუანდუ: „წმ. სოლომო სქანი ძა-ლათი, გოტირხუ, ქაპატი, ალება სიქიმეჩი!“. ათეს თქუანდ, ოფა-რეს ხეს მუსყანდ დო თავისუფალი რდუ. ოყვილურს მუ იყიდენდ „გითხივაძახდეს“: 90 წლის წინანდელი გადაცემულები მინახავს, რომელთაგან ახლა კიდევ მოდიან „ალებაშა“ (ალებისთვინ). გა-დამცემელი არ ეტყოდა გამარჯვებეს გადაცეჟულს ვიდრე „ალებუ-ლი“ არ იყო, რათა თავად არ დაბრუნებოდა ეს გადაცემა. 3 ჭერ დაკრავდა კვერს და გადაცემდა.

— მუჟო ფურუ, დულა ონტუ რკინას — ხატი თაქ რე, ილო-რი თაქ რე, ჭვარი თაქ რე გილნაჭყადა დო ძალა გილუ დო თენა გამიწორია. მიმართავდა სამკედლოს გადამცემი. მესამე კაცი ვინმე გაერეოდა მათ შორის და შეარიგებდა. ოთხი წელიწადი მაინც საჭი-რო იყო ცერემონიალის შესრულება, რომ „გავეალი“ არ მოეტანა გადაცემას. სამთლებს 3-ს ქურაზე და სხვებს წაილებდნენ და ეკ-ლესიის კარზე აანთებდნენ (ხატიში კარს ქეკააქუანდეს).

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

ქართული რკინა, ქართული ფოლადი.

საქართველო მელითონეობის ძველი ქვეყანაა¹. მისი მთა-ბარი უხვადაა მოფენილი სამთამადნო წარმოებისა და კვერით ხურობის ნივთიერი ნაშთებით. მადნეულის მოპოვებისა და დამუშავებისათვის ჩატარებულია ძველ დროში გრანდიოზული ხასიათისა და მოცულობის სამუშაოები. ჩვენს წინაშეა „გამოწველილი“ გულგამოცლილი „უმი ლითონის“ საბადოები — მარჯვეთ გამართული სავალი გზებით, ჰაერსადინარებით, სათადარიგო გასასვლელებით და უფათერაკო მუშაობისათვის ორიგინალური სახით — „გულთაბოძებით“ გამაგრებული. ჩანს, საბადოთაგან მადნეულის „გამოსაშიგნად“ უხმარიათ თავისებური ხერხები და საშუალებანი. იშვიათი ხელოვნებით შესრულებული კლდეში გამოკვეთილი მღვიმეებისა და ხუროთმოძღვრული ძეგლების მშენებლობას საქართველოში უთუოდ საფუძვლად ედვა მელითონეობასთან დაკავშირებით შემუშავებული ქვაბთა გამოკვეთის დიდი ტრადიციები და დაწინაურებული ლითონის იარაღები.

ძველი ქართული მელითონეობის მაღალ განვითარებას მოწმობს უშუალო, წარმოების ნაშთები: მადნის საწური და სადნობი აგრეგატების, საბერვლის და ცეცხლგამძლე თიხების ნაშთები, დაწურული ლითონის ლუგვები, გადადნობილი კვერები, ლითონური წიდები², ხელსაწყო იარაღის ნაშთები და რაც მთავარია, ლითონის

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ო, ქართველი ერის ისტორია, წ. I, 1928.

² რკინის ძველი წარმოების ნაკვალევნი გვევლინებიან შემდეგი სახით: „რკინაწილა“. იგი ორგვარია: ერთი მიღებულია რკინის მადნის დაწურვის შედეგად, მეორე — რკინის მჭედლობის ნიადაგზე. პირველი წილა ხასიათდება სიმძიმით, სიმკვრივით და მცირედად დასერტილი „გეამით“, აქვს მუ-

დამუშავების მდიდარი კულტურა და მასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია.

ეს ნივთიერი ნაშთები სრული სიცხადით მეტყველებენ მასზე, რომ მელითონეობა ქართველ ხალხს ოდიდან ზოდგამს და ეს ვითარება ფაქტიური, ცხადი ქეშმარიტებაა. ამას გვანიშნებს ზემოთ ციტირებული ხევსურული ნათქვამიც: „ვითა ცას ნამი და მიწას ბალახი ისე ჩვენ ქართველთ ლითონის ხელობა მოგვდგამ“-ს. ამ ხალხური ნათქვამის საფუძვლიანობა მტკიცდება საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მდიდარი და მრავალფეროვანი პოლიმეტალური მასალითაც, სადაც რკინას საპატიო ადგილი უჭირავს.

• საერთოდ, შავი მეტალურგია მელითონეობის სხვა დარგებზე უმცროსია, მაგრამ არცერთ ლითონს არ ჰქონია ისეთი დიდი საწარმოო მნიშვნელობა და საყოველთაო გავრცელება, როგორც რკინას. ეს ბუნებრივიცაა—რკინას გააჩნია ისეთი თვისებები, რომლებიც აქცევდა მას მსოფლიო-ისტორიული მნიშვნელობის საგნად³. რკინის ხანის დასაწყისს ემთხვევა თემურ-გვაროვნული წყობილებიდან კლასობრივ საზოგადოებაში გადასვლა.

მელითონეობის ესა თუ ის დარგი რომ განვითარდეს, აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს ნედლეული. რკინის წარმოების ალორძინებისათვის საქართველოში არსებობდა ყოველგვარი პირობები ნედლეულისა და საჭირო საწვავის სახით. ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ ქართველი ტომები ადრევე დაწაფებიან რკინის მეტალურგიას. ამჟამად მიკვლეული რკინის მადნეულის ძველი გამონამუშევარნი გვიჩვენებენ, რამდენად ფართო და ინტენსიური ხასიათი ჰქონია რკინის დამუშავებას ძველად საქართველოში.⁴

საყურადღებოა, რომ 1960 წელს არქეოლოგიური დაზვერვისას (ხელმძღვ. არქეოლოგი ი. გძელიშვილი), მდ. ჩოლოქისა და შის

ქი—ლურჯი ფერი. მეორე შედარებით მსუბუქია, ახასიათებს ერთობ „გაფუნჩული“ „გვამი“, რუხვი, მრუშე ფერი: საბერძნელის შტვირი (სოლინარი), იგი თიხისაა. მოყვანილობით და ზომით ნაირი სახის. ერთი წეება გამოწულია, მეორე — გამოუწვავი; ამოსალესი მიწა — აყალო, ცეცხლგამძლე, ძარღვიანი, სხვადასხვა ფერისა; ნახშირი, ხის; მადნის ნატეხები; ნაცარი; ქვიშა; კაეი; ფერფლი და სხვა.

³ ფრ. ენგელსი, ოჯახისა და კერძო საკუთრების წარმოშობა, თბ. 1928; Л. Морган, Древнее общество, 1934; ი. ჯავახიშვილი, ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში. ენიმკი-ს მთარგმნ., ტ. I, გვ. 3.

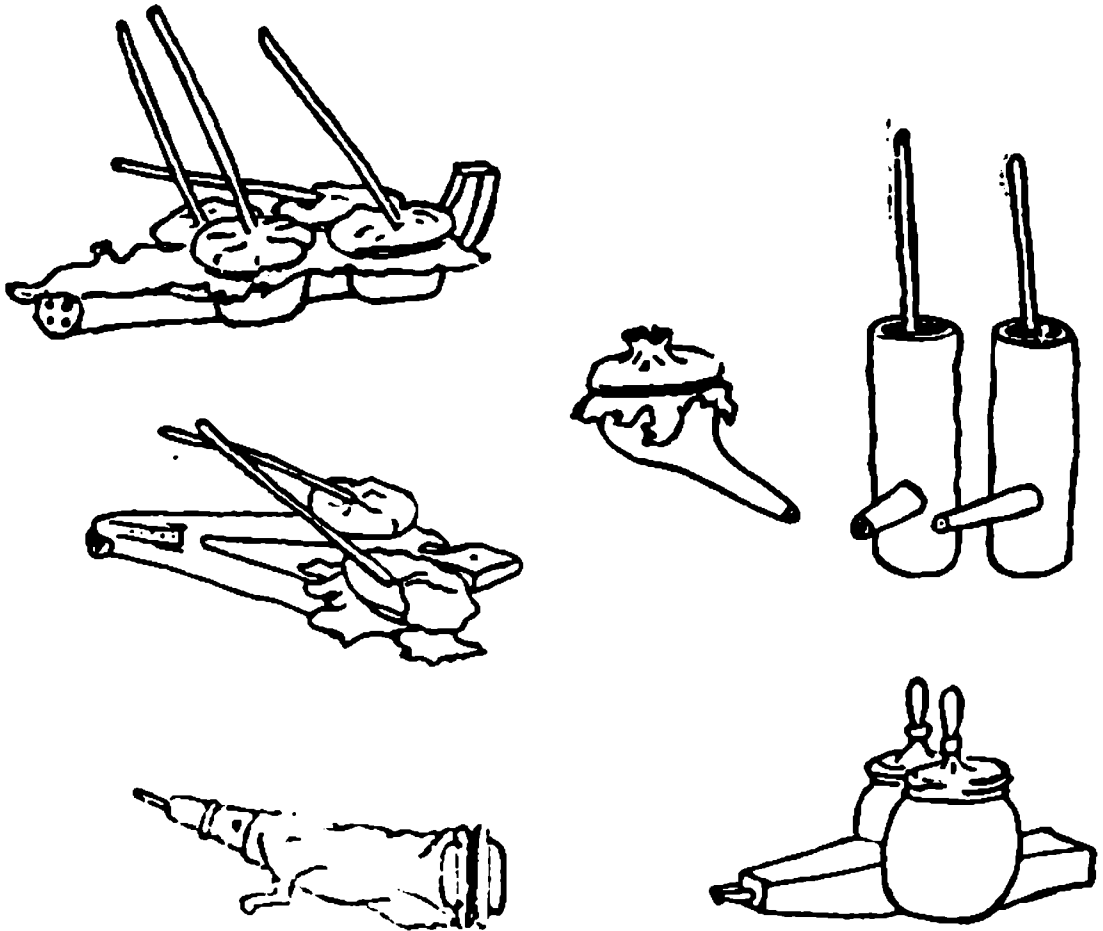
მარცხენა შენაკად ოჩხამურის შესართავთან, სოფ. ფიჭვნარის სანახებთან, აღმოჩენილ იქნა სამსხვერპლო კერა, ხოლო ჭიხანჭურისა და ცეცხლაურის საბჭოთა მეურნეობის მიდამოებში — რკინის ძველი წარმოების საინტერესო ნივთიერი ნაშთები: „ქურა-ორძობი“, რომელთა სიღრმე—სიგანე უდრიდა $1 \times 0,9$ მ-ს; გამომწვარი ცეცხლგამძლე მიწის გორბები და სხვა. ისინი თარიღდებიან ძვ. წ. VII—VI სს. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე მკვლევართა შეხედულებით ქართველ ტომებს რკინის გამოყენება დაუწყიათ დაახლოებით ძვ. წ. II—I ათასწლეულის მიჯნაზე. ჯერჯერობით ეს ზღურბლი საბოლოო არ არის და მოსალოდნელია მისი გადაწევა უფრო ღრმად⁴.

როგორც ცნობილია, რკინის მიღებას ძველად, აწარმოებდნენ რკინის მადნიდან, მისი პირდაპირი აღდგენით. თანამედროვე ტექნიკაში რკინის მიღების ეს წესი, ცივი ბერვის მეთოდადაა წოდებული⁵. ამისათვის რკინის მადანს წვრილად ფშვნიდნენ, ნაფშვენს გაცხრილავდნენ, რეცხავდნენ და გაკაზმულს წურავდნენ რკინად. პირველ ხანებში დასაწურაკად იყენებდნენ მიწის ორმოებს (შდრ. სურ. 26). შემდეგში ღია ქურებს და ლუმელებს. პირველში ჰაერის მიწოდება ბუნებრივი გზით მიმდინარეობდა, ისე როგორც ეს ხდება საკირეში, მეორეში გამოყენებული იყო ხელის საბერვლები. მესამისათვის კი ცხოველის, ჰაერისა და წყლის ენერჯია. საწვავად იხმარებოდა ხის ნახშირი, იგი სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა ჭიშის ხისა მზადდებოდა.⁶

⁴ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ს. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, თ. ჭაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია, სახ. უნივერსიტეტის გამოცემა, თბ. 1959; რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ. წ. ა. XIV—XVI სს.), საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XXII-B 1961, გვ. 211; ფ. თავაძე, თ. საყვარელიძე, ც. აბესაძე და თ. დვალის, სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებული რკინის საბრძოლო იარაღის ქიმიური მეტალოგრაფიული და ტექნოლოგიური შესწავლა, „საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე“, XVII-A, 1959.

⁵ აკად. ბაიკოვის აზრით, რკინის პირდაპირი აღდგენის წესი თანამედროვეობის საყურადღებო პრობლემაა (იხ. А. А. Банков, Собрание трудов, т. II, изд. АН. СССР., М.—Л., 1948. გვ. 357.

უწინ რკინას წურავდნენ უმეტეს შემთხვევაში ე. წ. „ქვაწითელას“, წითელი რკინაქვისაგან („Красный железняк, Roteisenstein“), რომელიც შედარებით, ყველაზე კარგ დასამუშავებელ მადნადაა მიჩნეული. რკინის მიღებას ახდენდნენ დაახლოებით 800° ტემპერატურაზე C-თ. როგორც ზემოთაც ითქვა, ცივი ბერვის მეთოდს რკინის მისაღებად, სპეციალისტების აზრით, ახასიათებს სათბობის დიდი ხარჯი და მცირე წარმადობა (რკინის დანაკარგი 20—30% აღწევს). მიუხედავად ამისა, ეს მეთოდი ბატონობდა თითქმის მე-XIX ს-დღე. ცივბერვითი მეთოდის დაბალი ტექნიკური და ეკონომიური მონაცემების გამო გაიმარჯვა ახალმა მეთოდმა — ბრძმედითი წესმა. ე. ი. ჯერ მიიღება თუჯი და შემდეგ ფოლადი. თუ ამ წესს შევადარებთ წედისის 2 საფეხურიან რკინის დაწურვის მეთოდს, დავინახავთ, რომ რკინის მიღების წედური ხერხი დაწინაურებულ ტექნიკას გულისხმობს და „რკინის კაცების“ დიდ გამოცდილებას ნიშნავს.

სურ. 26. აფრიკაში გავრცელებული ქურა—საბერვლები (პროფ. გ. ჩიტაიას მასალებიდან).

პირველ ხანებში, როგორც ითქვა, საყოველთაოდ გავრცელებული იყო თიხის ლუმელები (Rennfeuer) რკინის დასაწურავად. ისინი მიწაში ან სივრცეში გამართულ ორმოებს წარმოადგენდა. მათ ძირისაკენ უკეთდებოდა დახრილი ხვრელი, დუღილის დროს რკინის წილის წარსადინებლად. ლუმელში იყრებოდა ნახშირი და მადანი ფენებად. ჰაერის დაბერვა ჯერ უბრალო სოლინარებიან (მილებით) სწარმოებდა, მაგრამ შემდეგში ეს წესი შესცვალა ტყავის საბერვლებმა, სადაც დიდ როლს ასრულებდა კეცის „შტვირი“ (Сова, Düsen), (მდრ. სურ. 27), რომელსაც მალმალე სჭირდებოდა ცხვირზე მოდებული წილის მოშორება, რათა არ დახშოდა ჰაერის მისაწოდებელი სადინარი. გამდნარი ლითონის წმინდა მასა ძირს გროვდებოდა, ხოლო ქუქყი და წიდა მისი, როგორც შედარებით მსუბუქი, მალლა რჩებოდა, იქცეოდა ქაფად. ძირს დაშვებულ მდნარ რკინის მასას იღებდნენ მარწუხებით და კვერავდნენ გრდეშლზე. მას აძლევდნენ ერთგვარ ფორმას. რომელსაც უწოდებდნენ დასავლეთ ევროპაში „Luppen“-ს, ანუ „Wolef“-ს („Казем“ მას ქართულში შეეტარდება — „კვერი“, „ლუგვი“ (სურ. 24). ლუგვი რკინის დამუშავება, „მოქნა“, დახვეწა და გამაგრება დამოკიდებული იყო ტრადიციებით განმტკიცებულ ცოდნა-გამოცდილებაზე და პირადად რკინის მოხელის ნიჭსა და უნარზე.

როგორც წესი, ერთი წყება მადნის დაწურვის შემდეგ ლუმელს მოშლიდნენ და ძირს დამჯდარი რკინის კვერი ამოჰქონდათ და ამუშავებდნენ კვერქვეშ. შემდეგში ვხედავთ ერთგვარ რაციონალიზაციას რკინის მადნის დაწურვის ტექნიკაში. სწარმოებს მიწის ლუმელების მოპირკეთება—გამაგრება გრანიტის ქვებით. ასეთი ქვით მოზღუდული ორმოების დანგრევა უკვე უაზრო ხდება. ამიტომ ლუმელს უკეთებენ შუბლისკენ კარებს, აფარებული ქვისას. რომელსაც საჭირო შემთხვევაში ჩამოხსნიდნენ და ისე გამოჰქონდათ ლუგვი რკინა, ხოლო გვერდებზე შეყინულ წიდას ზოგს ამოამტვრევდნენ და ნაწილი თავისით ჩამოცვივოდა (სურ. 1).

საქართველოს ტერიტორიაზე პრიმიტიული რკინის საწური მიწის ორმოები და მიწისზედა ლუმელები ნაპოვნია ქობულეთში,

* В. ШМИДТ, დასახ. ნაშრომი. იგი მიუთითებს, რომ ამ სახის თიხის ლუმელებს იყენებდნენ ჯერ კიდევ 1800 წწ. შლეზვიასა, ტიურინგიასა და აღმოსავლეთ პრუსიაში-თ.

ბოლნისის, ყვირილის ხეობის, ჭუბერის ხეობის მიდამოებში. ისინი სხვადასხვა ხნისა და წარმოშობისანი არიან (დაახლოებით ძვ. წ. ა. IX ს. — ახ. წ. X ს., შდრ. სურ. 1, 2, 3, 4).

ძველი ქართული მეტალურგიის ხანდაზმულობას მრავალი ფაქტი მოწმობს: სამთამადნო წარმოებისა და რკინის დამუშავების ნივთიერი ნაშთები, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალები, მდიდარი ენობრივი მონაცემები და სხვა. ყოველივე ეს ამტკიცებს იმას, რომ რკინის დამუშავების კულტურამ ადრე მოიცილა ფეხი ქართველი ხალხის ყოფაში და მიწათმოქმედებასთან ერთად მისი მეურნეობის მნიშვნელოვან დარგად იქცა.*

ძველ ქართულ წერილობით წყაროებსა და აქლანდელ ეთნოგრაფიულ ყოფაში შავი ლითონის ზოგად სახელად ზილებულია რკინა, რომლის სინონიმებია „კინა“ (მეგრ.), „ბერეჟ“ (სვან.), „აიხა“ (აფხ.).

მელითონე „რკინის კაცები“ და მოხელეები ნედლ. უჭედელ რკინას განარჩევდნენ ხარისხის და შინაგანი თვისებების მიხედვით. ამ მიმართებით რკინა ზოგიერთი „რბილი“ ზოგიერთი „მკნარე“, და ზოგიერთიც „მაგარი“ იყო. რკინის მოხელენი თითოეულ მათგანს გარკვეული დანიშნულებით იყენებდნენ. მაგალითად რბილ რკინას ხმარობდნენ უფრო ისეთი საგნების გასაქედად, როგორცაა: საზიდი ჭაჭვები, საქვაბე—საკიდლები, უწყვეტები, სამკვლები, კარის ასაბმელები, მამფურები, ასტამ—საკეცურები და სხვა. მკნარ ანუ ზომიერ რკინას ხმარობდნენ, უპირატესად, სამეურნეო ხასიათის იარაღების დასამზადებლად. მაგარი რკინისას ქედდნენ — საბრძოლო, სანადირო, სახელოსნო და საერთოდ საგანგებო დანიშნულების ხელადს. ქედვის დროს გათვალისწინებული იყო გასაქედი საგნის კონკრეტული ფუნქციის შესაბამისი მასალის არჩევა და მისი მიმყოლობა კვერში. რბილი რკინა საერთოდ მიმყოლი იყო და მქედლის კვერს ადვილად ემორჩილებოდა. „მკნარი რკინა“, ტანმოქნილობით და „ბეწვიანობით“ ხასიათდებოდა. იგი ზომიერ სინედლე-სიფიცხის შემკველად ითვლებოდა და მოხელენი არჩევდნენ „მკნარ“ რკინას. მისგან ხელადიც კარგი გამოდიოდა. ამაზე მქედლები იტყოდნენ: „წმინდა წყლისგან წმინდა ყინული დადგებაო“. რაც შეეხება მაგარ რკინას — იგი შედარებით ფიცხი და მყიფე აგებულების იყო, საკვერავად მძიმე და ძნელად მიმყოლი.

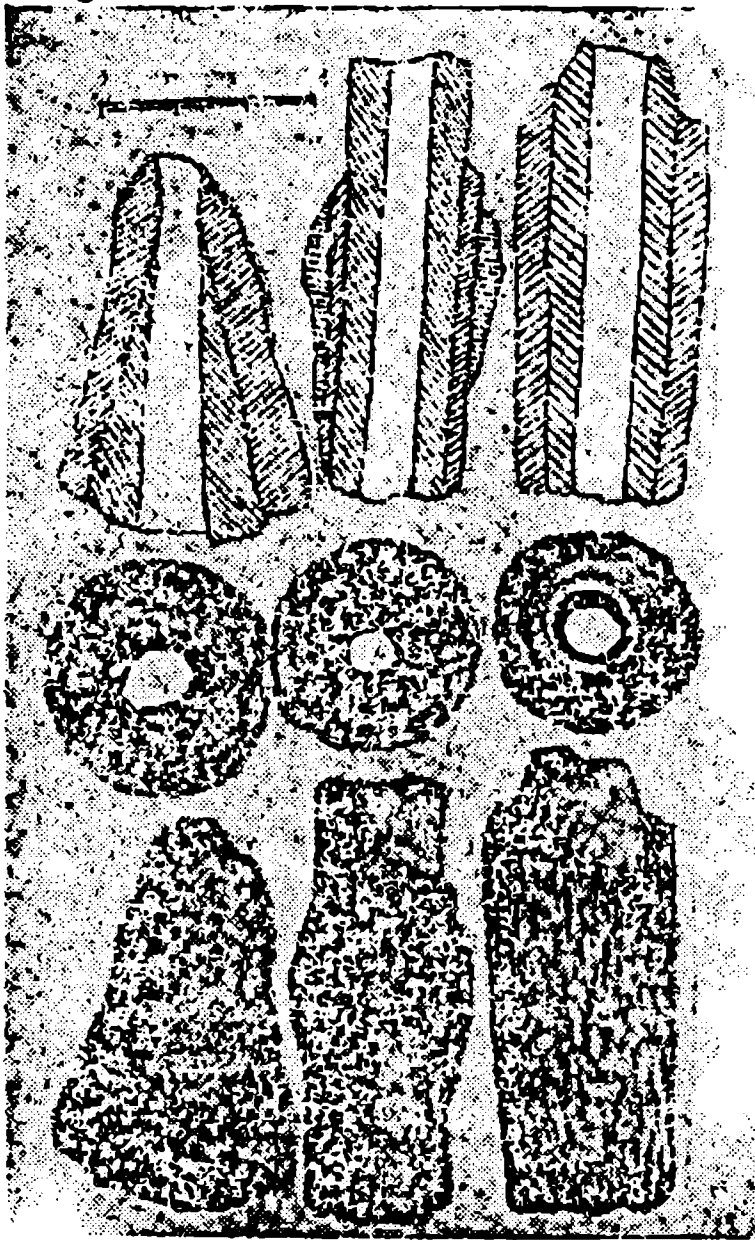
ხალხური დაკვირვებით, სხვადასხვა კუთხის რკინა სხვადასხვა თვისებისა იყო. მათ შორის სხვაობის მიზეზი წარმოსდგება მადნისა, სარევეებისა, ნახშირისა და წურვის წესებიდან⁷ ამის კვალობაზე რკინის კაცები ანსხვავებდნენ რკინას წარმოების ადგილისა და სადაურობის მიხედვით⁸. ამბობენ: ოკრიბული რკინა, წედური რკინა, ჭანური რკინა, რუსული რკინა და სხვა. საერთოდ, ერთწყება რკინას თვლიდნენ „შინაურად“, მეორეს — „გარეულად“, პირველში გულისხმობდნენ ადგილობრივს, საქართველოში დამზადებულ რკინას, ხოლო ყველა სხვას „უცხოურად“ თვლიდნენ. მათ შორის უპირატესობას, რა თქმა უნდა, შინაურ რკინას ანიჭებდნენ. გარეულ რკინას მაინცდამაინც დიდ პატივს არ ცემდნენ და მხოლოდ შინაური რკინის უქონლობისას ხმარობდნენ ხოლმე. ამბობდნენ: „შინაური რკინა მოქნილი და მიმყოლია, დაცლილი გვაქვს დუღილში, გაწევასა და კვერში. გარეთული რკინის ავი და კარგი არ ვიცით, ჩვენ გემოზე ვერ ვიმორჩილებთ. გვიჭირს მისთვის ზნიცვლა, ჩვენ წესს არ ეგუებაო“.

რკინის მოხელენი გულდასმით ითვალისწინებდნენ საჭედური რკინის დამზადებისას როგორც სასარგებლო, ისე მავნე მხარეებს და ამისათვის წინასწარი თავდარიგი ეჭირათ. „რკინა, როგორც მოიხდენს და შეიმშვენებს ისე უნდა მიდგომაო“. „თოიჯად“ იცოდნენ ამიტომ, მადნეულის ხასიათი და მისი გამომავლობა რკინად. „უმი ლითონი“. ზოგიერთი გაკაზმას მოითხოვდა, ზოგიერთი „გასარეველათა“ დართვას, ზოგიერთი კი „დაუხელავადაც“ კარგი გამოდიოდა. რკინის „მომწიფების“ საქმეში დიდ როლს ასრულებდა უწყვეტი და თანაზომიერი ბერვა, „უგულო“ ცეცხლი და „დამკდარი“ სიმხურვალე: „ყველამ გულიანმა გაიხარა. ცეცხლმა უგულომო“ და ისე წარმართავდნენ ლითონის დაწურვას, რომ ცეცხლი „თაკარი“ მთელ ტანში გაუჯდებოდა, შემოხვევდა ტოტს „მღვი-

⁷ საინტერესოა, რომ გამოჩენილი მეტალურგი პ. პ. ანოსოვი დაბლობებით ასეთსავე მოსაზრებას გამოსთქვამს. — რკინის ვარგისიანობა ფოლადად დამოკიდებულია უფრო მადნის თვისებასთან, ვიდრე მისი დამზადების მეთოდებთან (იხ. Пешкин, Павел Петрович Аносов, М., 1954, გვ. 121).

⁸ შტრ. Естественная История ископаемых тел Каия Плиния Секунда, СПб., 1819 გვ. 133. აქ პლინის მიერ ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ რკინათა შორის სხვაობა მრავალრიცხოვანია და, რომ ეს დამოკიდებულია მიწისა და ქვიისაგან.

მეუში“ დარიგებულ მადანს და „ჩაიხვევდა მას გულში“. ასევე რკინის „დაყენებისათვის“ განსაზღვრული ვნიშვნელობა ჰქონდა „წურვის“ რეჟიმს, ნახშირს და განსაკუთრებით „ნაკვას“ (ბეგვა, ზელა). საერთოდ, კვერვის საშუალებით ლითონის მოქნა-გამაგრება ცნობილია ბევრ სხვა ხალხშიაც. ეს მეთოდი, შეიძლება გამოყენებული ყოფილიყო ადრევე—ბრინჯაოს ხანაში, რაცორც ერთ-ერთი ხერხი ლითონის გამაგრებისა. ამასთან დაკავშირებით უმიდტა

სურ. 27. თხის მიღები სოფ. პერევიდან (უვირაღას ტყეში).

ასახელებს საინტერესო ფაქტს: „კელტ-იბერთა მიერ მოღებულ იყო რკინის დამუშავების თავისებური მეთოდი. ისინი რკინას კვერებს მიწაში მარხავდნენ და როცა დაიჟანგებოდა, შეუდგებოდნენ მათ დამუშავებას, ჯრება-კვერვის გზით. ამ წესით ლუნვადი რკინა მოიქნებოდა და მაგრდებოდა. ამიტომ „გალის რკინას“ გულიც და კანიც ფოლადისა, ე. ი. შავარი ჰქონდა“⁹.

† თუ რკინა ცუდად იწურებოდა, მასში ურკვდნენ დანაყილ „ტუტუნს“. „ლილნარევ“ რკინაწიდას, ლითონის ქერცლს, ყვითელ თირს (მიწა). ლილნარევი რკინაწიდა იგივე თუჯი იყო, ნაწილობრივ, ხოლო თუჯის ფხვნილი საერთოდ ქართული გამჭრელი იარაღის დამზადების საქმეში დიდ როლს ასრულებდა. მოხელე „რკინის კაცების“ შეხედულებით, ეს სართავი ელემენტი ქართული ფოლადის დამზადებაში აუცილებელ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა. მასთან თუჯის ქვაბის ნამტვრევებს გაცვეთილ სახნისს დაურთავდნენ და ქურაში შეადულებდნენ.

ამ საშუალებით აფოლადებდნენ რკინის სახნისს. თოხს, წყურაქვს, საკოდელს და სხვა.

როგორც ცნობილია, რკინის „დაყენების“ საქმეში დიდ როლს ასრულებდა დუღილის პროცესში სხვადასხვა სადუღის ჰქვევა. „სადუღი“ იყო ერთგვარი „სანელებელი“ რკინის ცეცხლში ჩაწვისაგან დასაცავად და რკინის „მოშწიფების“ წარსამართავად ბუნებრივი წესით. ქართველი მჭედლები რკინის დამუშავებისას სმარობდნენ ნაირსახის „სადუღს“: „თირს“, „ნაფერს“, „კაეს“, „ტუტუნს“, „რკინაწიდას“, „ლეკს“ ანუ „ლებს“, „აგურს, „ნაცარს“. მჭედლების დაკვირვებით „სადუღი“ ერთნაირად აღბობდა „რკინის გულსა“ და „კანს“ და ამით „ტანისიბთელეს“ მატებდა მას. ასეთი რკინა კაი პურის ცომივით მოიზილებოდა, მაგრამ რკინისათვის ზნის საცვლელად, თუ მას „თანდაყოლილი“ თვისებაც არ გააჩნდა, საკმარისი არ იყო ზემოაღნიშნული ზემოქმედება. ამიტომ მადანულის ესა თუ ის სახე განსხვავებულ მიდგომას და ბოვლას მოითხოვდა. საღი რკინას დაყენების საქმეში მცირედი მნიშვნელობა როდი ჰქონდა მოხელის პირად ნიქსა და უნარს. ისე, როგორც ერთი და იმავე ფქვილისაგან ყველა დიასახლისსა არ ძალუძს ერთნაირ

⁹ P. Шмидт. დასახ. ნაშრომი, გვ. 228.

რი გემოს პურის გამოცხობა, ისე ყველა „რკინის კაცს“ არ ეხერხებოდა ერთგვარი რკინის მადნისაგან, ერთნაირი ღირსების რკინის დაწურვა. ამ მხრივ ტრადიციული წესებიდან დაუკვირვებელი და უმართებულო გადახვევა, ყოველთვის მარცხით თავდებოდა. ესა თუ ის მოხელე ხელმძღვანელობდა რა წინაპართა მიერ დადებულ წესებით, პირადი დაკვირვებისა და მიმხვდარობის საშუალებით ზოგ რამეს თავად უმატებდა და საქმე წალმართად მიყავდა. ასეთ ვითარებაში ყალიბდებოდა ქართული „რკინის კაცებს“ ტრადიციული ცოდნა—გამოცდილება ლითონთა კერძოდ, რკინის დამორჩილების საქმეში.

რკინის ხალხური მეტალურგია სათავეს იღებს შორეულ წარსულში. ხანგრძლივი და ნაყოფიერი საწარმოო პრაქტიკის საფუძველზე, ძველი ქართული მელითონეობის სინამდვილეში გამომუშავდა საყურადღებო წესები კვერით ხურობისა. დღეს, გარკვეული თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს იმ პრინციპებისა და ტექნოლოგიური მეთოდების გარკვევას, რომლითაც ხელმძღვანელობდნენ ჩვენი წინაპრები რკინის დამუშავების საქმეში¹⁰.

ამ თვალსაზრისით, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული რკინის ნივთების მეტალოგრაფიულმა შესწავლამ, რასაც წინასწარ დასახული გეგმით თანმიმდევრულად ანხორციელებენ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და მეტალურგიული ინსტიტუტის მეცნიერული ძალები— პროფ. ფ. თავაძის ხელმძღვანელობით (უფროსი მეცნ. მუშაეების: თ. საყვარელიძის, ც. აბესაძის თ. დვალის, უშუალო მონაწილეობით), რკინის ჰედვის და დამორჩილების საყურადღებო მხარეები გამოავლინა. კერძოდ, ქიმიურ-ტექნოლოგიური ანალიზის შედეგად გაიჩვენა, რომ რკინის ქართული „ხელადი“ დამზადებულია უმთავრესად რბილი და საშუალო სისალის ფოლადისაგან; რკინეული მასალა დამზადებულია ღია ქურაში ორ საფეხურიანი დამზადების წესით. „გაფიცვებისათვის“ ნახმარია თერმული დამუშავების ხერხები—„გამოხურვებითი კვერვა“ და წრთობა. ცალკეულ შემთხვევაში ადგილი აქვს ნივთის გაქედვას ორი, ცალკეულად დამზადებული ნაწილების შეერთების საშუალებით (იხ.

¹⁰ შდრ. Анастас Примовский-ს წერილი; „Ковачите Агупти в гр. Мадан“, Известия на Етнографокая Институт с Музей, кн. II, София, 1953.

საქ. მუზ. ეთნ. განყ. ლითონის კოლექცია): წალდი № 10—50/55; წალდი № 87—39/2; თოხი გურიიდან № 0; ქარჩი № 14—51/13; ცელი № 18—38/33 და სხვა.

რბილი ფოლადის მექანიკური თვისებების გასადიდებლად გამოყენებულია, თერმული ხერხების „ცემენტაციის“, ანუ დანახშირბადების წესი. ცხადია, რკინის მოხელე პირები მკაფიოდ არჩევდნენ იმ ცვლილებებს, რომელსაც იწვევდა რკინა-ფოლადის აგებულებაზე უცაბელი გაცივება—გახურება.

რკინის შედუღებაში მიღწეულია მაღალი დახელოვნება—შენადული ადგილი ზოგჯერ არც კი ემჩნევა, შეუიარაღებელი თვალთ არ იხედება.

ხელადის შეკეთების ხაზით გამოყენებულია რიგი ხერხი: რკინის გასწორება, დაპირვა, დასადებლება, წადგმა, დალაგმვა, ლაფოლადება, დაკერება და სხვა¹¹ (იხ. ძვ. რკინეულის შეკეთება).

ზოგიერთი გამჭრელი ხელადი გაჭედილია დასარჩულების (შუაში ტანის გასასქელებლად „ლოქმის“, ძგიფის დაყოლება) წესით.

ქართული ნახელავი ხელადის მიკროსტრუქტურაში შეიმჩნევა ფერიტის პოლიედრები (წვრილმარცვლოვანი კრისტალები). ასეთი აგებულება რკინისა აუმჯობესებდა მისი ტანის მოქნილობას და მამოლობას კვერში. წვრილმარცვლოვანი კრისტალები უკეთ და უფრო მჭიდროდაა „გახვიცული“ ერთმანეთში, რაც რკინის „ბეწვიანობად“ ითვლება, ხალხური დაკვირვებით (იხ. ეთნოგრაფიული რკინის ნივთების მიკროსტრუქტურის სურათი, ტაბ. 1—7).

ეთნოგრაფიული ნივთების ქიმიური შედგენილობა, რომელიც განსაზღვრულია სპექტრული ანალიზით (ცხრ. № 1—5) შემდეგ სურათს იძლევა: ზოგიერთი ხელადი (ცელი, სასტლავი რაჭიდან) დიდი რაოდენობით შეიცავს მანგანუმს. მანგანუმის დიდი დოზა, თუ გავითვალისწინებთ რკინის მაღალში მანგანუმის გარევის წესს,

¹¹მკვდლები და მემკვდურნი, ორთავენი მომხრენი აყვნენ იმისა, რომ ძველი, მაგრამ გამომდგარი და ხელმარჯვე რკინის ხელადი რაიმე სახით კვლავ შეენარჩუნებიათ, ამას აღწევდნენ. ან მისი სახის ახალი ხელადის დამზადებით, ან ძველი ხელადის ძირეული შეკეთებით. ამ პროცესს „მომზა“ ეწოდებოდა. მოსაბმელად ძველი ხელადის „მთელი“ ნაწილი იხმარებოდა, ხოლო მისაბმელად ახალი, ძველი ნაწილის კვალბაზე გამოყვანილი ნაჭერი.

რაც ჩვეულებად ქონდათ რაჭის სარკინეთში, ადვილი ასახსნელი ხდება და სავსებით ემოწმება რეალურ ვითარებას.

რკინის ნივთების ქიმიური შედგენილობა ხასიათდება ძირითადად სილიციუმის, ალუმინის, მაგნიუმის, კალციუმის, ნიკელის, სპილენძის, მანგანუმის, კობალტისა და ქრომის შემცველობით (იხ. ცხრ. № 1—5). არსად არ აღმოჩნდა ტიტანი, ფოსფორი და ვანადიუმი. ასევე, უმრავლეს შემთხვევაში, გამორიცხულია კალა. იგი კვალის სახით დმოწმებულია მხოლოდ ოთხ ნივთში (წალდი № 10—50:65, საყუე № 61—39:19, თოხი გურიიდან (უნომრო), მაჯაგანი № 3—57:1).

ყურადღებას იქცევს მანგანუმის მაღალი შემცველობა აფხაზეთის რკინის ნივთებში (წალდი № 10—50:65 (0,96%), თოხი № 14—51:17 (0,65%), ქარჩი № 14—51:13 (0,3%), საკვეთელი (1,50%). დიდი რაოდენობით გვხვდება აგრეთვე მანგანუმი ორბელის გრდემლში (0,25%), გურიის თოხში (0,55%), თუშეთის სახნისში № 32—32:1 (0,53—0,60%), ზემო ქარების ხელჩოში № 87—39:7 (0,3%). კულბითის წალდში № 87—39:2 (0,65%), სახნისში № 1—49:1 ბორჯომის ხეობიდან (1,5%), ადიგენის შუბისპირში (0,45%) და მაჯაგანში № 3—57:1 (0,50%).

ყველა ეს მინარევი, რასაკვირველია, რკინის მადნიდან არის გადასული ლითონში. რაც შეეხება მანგანუმს, რომელიც მომეტებული რაოდენობით აღმოჩნდა რიგ ნივთებში, იგი შეგნებულად უნდა იყოს შეტანილი კაზმში. როგორც ზემოთ აღნიშნა, მანგანუმს რაჭაში (წედისი) „ფაშას“ სახელით იცნობდნენ. იცოდნენ მისი გავლენა რკინის თვისებებზე და ამიტომ მას საგანგებოდ ურევდნენ რკინის კაზმს.

რაც შეეხება დანარჩენ ელემენტებს (Al, Mg, Ca, Ni, CO, Cu, Cr და Sn), რომლებიც მადნიდან არის გადასული ლითონში და მინუნებლიე მინარევეებს წარმოადგენს, ასეთი მცირე რაოდენობით რკინის თვისებებზე მნიშვნელოვან გავლენას არ ახდენს¹².

ამგვარად, ეთნოგრაფიული რკინის ნივთების მეტალოგრაფიულ შესწავლას იმ დასკვნამდე მივყევართ, რომ ძველი ქართული რკინი-

¹² ფ. თავაძე, თ. საყვარელიძე, ც. აბესაძე, თ. დვალის ეთნოგრაფიული რკინის ნივთების ქიმიური და მეტალოგრაფიული ანალიზის შედეგები, თბ., 1962, ხელნაწერი.

ნის ხალხური მეტალურგია, თავისი არსებობის მთელ მანძილზე. ერთიანი ტექნოლოგიური პროცესებით ხასიათდება და პრინციპულად თავისებურ სახეს ატარებს. ერთიანი საწყისიდან იღებს სათავეს და ბოლომდე ერთ „ტანიწყლად“ მოედინება. რკინის ხელადის აგებულება გვიჩვენებს, რომ მათ დამზადებისას გონივრულად არის გათვალისწინებული საგნის კონკრეტული ფუნქცია და ამის შესაბამისად მისი ფორმა, გამძლეობა და „მიმყოლობა“, რაც ერთხელ კიდევ ამტკიცებს იმას, რომ საქართველოში რკინის დამორჩილების კულტურა ქართულ ნიადაგზე ამოდულდა და გამონაკაღდა¹³. არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული რკინის ნივთების ურთიერთ დამთხვევები უეჭველსა ხდის ამ კეშმარიტებას (იხ. სურ. 17, 18).

ყოველივე ეს გაპირობებული იყო იმით, რომ ქართველი რკინის მოხელენი გაწაფული ემპირიკოსები იყვნენ, რომელთაც წარმატებით შეიმუშავეს რკინის კვერვა-მოქნისა და წრთობა-გაფიცების თავისებური ხერხები. მასთან, საკმარისია დაუკვირდეს კაცი ქართულ მჭედლობაში ჩამოყალიბებულ ორიგინალურ წესებს, როგორცაა: „გაშუალებით დაფოლადება“, რკინის დუღილის მსვლელობის განსაზღვრა ცეცხლის ფერით, ლოჭვითი კვერვა და სხვა,

¹³ განათხარი თუ ეთნოგრაფიული რკინის ნივთების შესწავლის დროს, საჭიროა გათვალისწინებულ იქნას ერთი მომენტი. ხელადის გაქედვის ქართული წესი ძველიდანვე იცავდა „გაშუალებით დაფოლადებას“ ხერხს. რაც იმას ნიშნავდა, რომ ორკეც რკინის „საპირეს“, „საგულედ“ (შუაში) დაეტნეოდა ფოლადი და შემდეგ შეაღულეებდნენ პირს. ამ სახით აგებული ხელადის ტანა „გულფოლადიანი“ იყო და შესანიშნავი „ფხა“ და მკვეთელობა ახასიათებდა. იმასთან, დრეკადობა და სიფიცხე ზომიერი ჰქონდა. მუშაობის დროს პირი „უალმასდებოდა“, გალესვა მისი ადვილი იყო.

ამიტომ, როდესაც ქართული რკინის ხელადის სიმარცხს საკითხს ვეხები და ანალიზი უჩვენებს მის გაქედვას ლბილი ფოლადისაგან, არ უნდა დავიწყოთ „გაშუალებით“ დაფოლადებას ფაქტი რკინის დაყენების საქმეში. „მასთან უნდა გვახსოვდეს, რომ მჭედლების შეზღუდულებით გასაქედი რკინა საერთოდ, „მჭნარი“ უნდა იყოს ე. ი. არც ძლიერ რბილი, მაგრამ არც ერთობ ფაცხი. ბ. ა. კოლჩინი მართებულად შენიშნავს, როდესაც მსჯელობს ძველი რუსი მჭედლების მიერ მიღებული რკინის დამუშავების ტექნოლოგიური პროცესების შესახებ — ძველი რუსი მჭედლები მიმართავდნენ უფრო მარტივ და ეფექტურ ხერხებს ფოლადის მისაღებად. ისინი იყენებდნენ უფრო შეღუდების დანახშირბადების წესებს (იხ. Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней руси, М., 1953, გვ. 49—50).

რომ ადვილად დარწმუნდეს რკინის დამუშავების საქმეში რკინის კაცების მოწიფულობაში. ქართული რკინის ხელადი გამოირჩევა იმითაც, რომ მასში შესანიშნავად არის გადაჭრილი ნივთის პრაქტიკულ და ესთეტიკურ მხარეთა ერთობა. ამის ნიმუშს წარმოადგენს დადემქელიანთა საქვაბე (სურ. 21).

დიდი და ძველი ტრადიციები ასაზრდოებდა ქართულ ხალხურ მელითონეობას. იგი წინაპართა მიერ გავლებულ ორნატს „მწკაზრად“ მიყვებოდა შემდგომი აღმავლობისა და სრულყოფისაკენ.

ლითონთა და კერძოდ რკინის დამორჩილების ხელოვნებამ საქართველოში მკაფიოდ გამოკვეთა და ჩამოქნა თავისი სახე და საკუთარი „ხელი“. განსაკუთრებით შეიმჩნევა ეს გამჭრელი იარაღის მიმართ. რომელთა კეთილი თვისებები საყოველთაოდ ალღობებულნი იმერული „კალდომი“, ფშაური სატევარი, ლაზურ-მეგრული დანა, „თბილისური ხმალი“¹⁴, გურულ-აქარული „ყამა“, ხევსურული „დაშნა“ და რიგი სხვა ქართული რკინის ხელადი გამოირჩევა არა მარტო თავისი ფორმით, არამედ შინაარსითაც. ამყამად დაკარგული და დავიწყებას მიცემული ქართული სამართებლები ხომ საუკეთესონი იყო¹⁵.

ჩვენ ზემოთ საგანგებოდ აღვნიშნეთ ქართული რკინის ხელადის დამუშავების ერთ-ერთი საყურადღებო დამახასიათებელი თავისებურება — „გაშუალებით დაფოლადების“ წესი. როგორც ეთნოგრაფიული მასალა მოწმობს, „გაშუალებით დაფოლადების“ მთავარი არსი მდგომარეობს იმაში, რომ მთლიანად ფოლადისაგან ნაკედი ხელადი ტექნოლოგიური და ფუნქციონალური თვალსაზრისით მიუღებელი იყო. მაგარი რკინა ანუ ფოლადი, როგორც ზემოთაც ითქვა, კვერვას ძნელად ემორჩილებოდა და მისი მოყვანა „თავისნებაზე“ ადვილი არ არის. თანაც ამგვარი ხელადი საერთოდ ფიცხი ტანისა გამოდის. მას მოქნილობა და „ბეწვიანობა“ აკლია. დარტყმისას ყინულივით გადატყდება ხოლმე¹⁶. ფიცხის დარბიე-

¹⁴ ვ. ჩოლოყაშვილი, თბილისური ხმალი, საქ. სახ. მეზემის მოამბე, XIX-B, თბ., 1958.

¹⁵ პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი XIII-სა, თბ., 1936, გვ. 265. აღ. კოკლაშვილი, მხატვრული ჩავარდნის ხელოვნება საქართველოში, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1961, № 8—9, გვ. 83.

¹⁶ შტრ. ალბირუნის შეხედულება, რომლის მიხედვითაც „ჩავარდანი“ ფოლადის უქონლობა რუსეთში იმით იყო გამოწვეული, რომ ეს ფოლადი ვერ

ლება შეიძლება, მაგრამ „მყიდვე“ რკინის მოქნა არ ხერხდება. ასევე მისი გამახვია და შემკობა გასაქირი იყო. ამიტომ გამჭრელი ხელადი რომ ტანმოქნილი, უწყვეტი და მახვილი ყოფალიყო. გასაქედად რკინას შუაში ფოლადს და აქეთ-იქით რკინას უქმნიდნენ. გული ფოლადისა იყო, კანი-რკინისა. პირველი წარმოადგენდა „ძგიფს“ (საგულავი, სარჩული) მეორე --- „ვარეწანას“. სათანადო დამუშავების წყალობით, ამ სახით მოწყობილ რკინეულს ანაღსიათებდა უწყვეტი ტანი, ფიცხი გული, „მიმყოლი“ აგებულება და ძალზე მოქნილი და „ბეწვიანი გვამი“. მასთან, თითოეული განსხვავებული ფუნქციის მქონე ხელადი თავისებურ მიდგომას და სხვადასხვა სახის ტექნიკურ დამუშავებას მოითხოვდა. უფრო მეტიც — გარკვეულ შემთხვევაში, ერთი და იმავე ხელადის ცალკეული ნაწილები სხვადასხვა წესით მუშავდებოდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით დახელოვნებასა და ზუსტი წესების დაცვას მოითხოვდა მახვილი იარაღების — ხმლების, სატევრების და დანების კედვა. ამ საქმეში ზემოაღნიშნულ ტექნიკურ წესებთან ერთად დიდ როლს თამაშობდა როგორც მასალის ხარისხი, ისე მოხელის პირადი დახელოვნება და მომხმარებლის მაღალი მოთხოვნილება. რკინის მოხელე მკედლები—მეხმლე, მესატევრე, მედანე და სხვა უმთავრესად საზეინკლო საქმიანობას უთავსებდნენ ამ საქმეს, ან წმინდა მკედლის საქმარს წარმოადგენდა, მაგრამ მეიარაღე მკედელი ხელოსანი იყო და არა მეტალურგი. მეხმლემ სრულებით არ იცოდა უკედელი რკინის ნამდვილი წარმომავლობა და მან მხოლოდ გამოცდილებით იცოდა ამა თუ იმ მასალის გამომავლობა და გარგისიანობა.

სვანეთში, ნამურხა ნიგურთან ჩვენებით. „გაშუალებით“ დაფოლადებას მიმართავდნენ იმიტომ, რომ წმინდა ფოლადი ანუ „ყურჩი“ ერთობ ფიცხი იყო, განსაკუთრებით ნაღნობი ფოლადი („ლიპნე ყურჩი“) კვერას ცემას ვერ იტანდა, ტყდებოდა. ამიტომ ფოლადს და რკინას ერთმანეთში შეადუღებდნენ. კანი რკინისა იყო და გული ფოლადისა. ფოლადის ნაქრებს იმის კვალობაზე, თუ რისთვის უნდოდათ, წინასწარ მოამზადებდნენ და დამარაგე-

იტანდა იქაურ ზამთრის სიცოცეს (იხ. А. Белецкий, Глава „о железе“, Минералогического трактата Бирюни, КСИИМК, вып. XXXIII, гл. 142.

ბული ჰქონდათ. ამ, შუა ჩასატნევ ნაჭრებს სვანურად ეწოდებოდა „ძგიბ“. ჯერ სახელადე რკინას ორად გაათვისებდნენ, შუაში ჩაურთავდნენ „ჰნგარს“ (ფოლოდი, ყურჩი), შემდეგ ამ წესით დაგვარებულ რკინას და ფოლადს „დაშანთავდნენ“ და ამას ძხურვალე მიკვრის წესით („ლიმონჩხირნე“, სკ.) შეადულებდნენ ქურაში¹⁷.

იმავე პირის შეხედულებით. გაშუალებით დაფოლადება აუცილებელია, სხვაგვარად გამჭრელი და ტანმოქნილი „ხელადი“ არ გამოვა. დაფოლადებისას ეს ძგიბი ფოლადისა მცირედით უნდა ჩასწიო პირისაკენ, ისე რომ მისი კიდე, ანუ ნაპირი გამოჩნდეს და მერე რომ შეადნობ რკინასა და ფოლადს. შეიძლება „დააყენო“ შერიგისად — არც უზომო ფიცხი იყოს და არც ნამეტანი რბილი. გახურება თანაზომიერად, კარგი ნასშირი, მარჯვეთ კვერვა და რაც მთავარია, რკინის „მომწიფება“ დუღილში და მისი მოსვლის სწორად და დროულად ამოცნობა იყო რკინის მოხელის „თავი“ საქმე. რბილ ფოლადს ნიორწყალში („ნიურწყალ“-ში) აწრობდნენ, ძველად ცოდნით ამასთანავე შარდში წრთობა. დევს, სვანეთში დაცული გადმოცემით, მხოლოდ შარდში ნაწრთობი ისარი გმირავდა.

ნამურზას შეხედულებით საწრთობად კარგია წყაროს წყალი. თოვლში ნაწრთობი იარაღი „ტყაბუჩა“, იქნება ე. ი. არათანაბრად გაფიცხებული, ვინაიდან თოვლი სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა დროსა და ძალით ხვდება რკინეულს და მიტომავე გამოდის „ტყაბუჩა“, კრელი.

„ზოგიერთ რკინეულს ვაწრთობდით, ვაფიცხებდით ქონში. ზოგიერთს კი სანთლით. ამისათვის პირზე მივაკრავდით სანთელს გულიანს, მოუკიდებდით და იგი ჩაყვებოდა ბოლომდე და გააფიცხებდა გამჭრელის პირს“. ამ წესით უფრო დანებსა და სატევრებს აწრთობდნენ ხოლმე. კარგ ნაწრთობზე იტყოდნენ „ფხად ქცეულა“-ო. ასევე, კარგ ვალესილზე იტყოდნენ: პურის ფხა რომ „ეკიდება ხელს“, ისე ეკიდება მისი პირი ხელს“-ო.

†ძველი ქართული მეღიბთონეობისა და კერძოდ რკინის დამუშავების საკითხების კვლევა-ძიებისას არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება იმ სახელებისა და ტერმინების მიკვლევა-აღდგენას, რომელთაც იყენებდნენ ჩვენი წინაპრები მეღიბთონეობაში ამა თუ იმ მეტალურ-

¹⁷ შდრ. Б. К о л ч и н, დასახ. ნაშრომი გვ. 53.

გიული ცნებებისა და საწარმოო პროცესის გამოსახატავად¹⁸. უდა-
ვოა, რომ ძველი ტერმინების სახით დატულია რკინის პელიტონე-
ობის ამსახველი საყურადღებო წესები.

ამ რიგის სიტყვიერ მაჩვენებლებად უნდა მივიჩნიოთ ის სახე-
ლები და სიტყვები. რომელნიც აქა-იქ დატულია წერილობით ძეგ-
ლებსა და ხალხის ზეპირ გადმოცემებში.

ამ მიმართულებით რაჭის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამო-
წმებულია საყურადღებო ცნობა უქანგავი რკინის სახელწოდების
შესახებ. იგი ქართველი ტომების ერთ-ერთ ძველ ეთნიკურ სახელ-
წოდებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. მხედველობაში გვაქვს
სოფ. ჳიორის (ზემო რაჭა) მცხოვრებ ნინა ბიჭიას ასული რეხვია-
შვილის მიერ მოწოდებული შემდეგი ცნობა: „საწყალმა ბაბუამ
(ნანი შიუკას ძე რეხვიაშვილმა) იცოდა მოყოლა, რომ ჩემ მახსოვ-
რობაში-ო, ახლა რომაა ასე კი არ იყო. სულ ცოტა ათი საქვედლო
მაინც იქნებოდაო. ერთობ სანაქებო რკინის მოხელეები სოლო-
ლანენთ კაცები იყვნენო. იმათთანა კაი მჭედლები მთელ ზემო
რაჭაში არ იყო. თავად აკეთებდნენ ყველაყას, რაც რომ მაცხოვ-
რებლისათვის იყო სამჭირნო-ო. ისინი ჳედდნენ დანებს, სამართე-
ბლებს, „ჩაყვებს“, „ხანჯრებს“, „რხმლებს“, ლახვარებს ; მუჯირებს
და რაღაცა სხვა რკინუკებს. ამაებითვინ აქაური რკინა იყო-„ტო-
ბართინს“ ეტყოდენ. შავი ფერის რკინუკა იყო-ო. იმით, შუა რო
გაგებო კაცი სისხლი არ მოეწამლებოდაო, ეანგს არ იკიდებდა და
ქვეც კაა ჳრიდაო. ისეთი ფხა ჳონდა, ხელს იპარავდაო“. სამწუხა-
როდ, მთხრობელს არ ახსოვს ბევრი სხვა ნათქვამი ამ საკითხის შე-
სახებ. ცხადია ამასთან დაკავშირებით დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა
იმის გაგებას, თუ რა გზით აღეწვდნენ ასეთი ხასიათის რკინის მი-
ლებას და, ან რატომ იყო იგი შესამჩნევად შავი ფერის. შეიძლება
ვივარაუდოთ, რომ „ტობართინი“ იყო წედური რკინის სახესხვა-
ობა, რომელსაც წურავდნენ ერთ-ერთი სახის რკინის შადნიდან.
საფიქრებელია, ეს იყო „დევინახშირა“ — შადანი. ცნობილია, რომ

¹⁸ ამ მხრივ შდრ. „უმი რკინა“ (ქართ.) და Сирцовая стал. (რუს.), „ნაკ-
დი რკინა, ნანაკი რკინა“, „ყურუმი რკინა“ (მეგრ.) და „ყურჩი ბნრე“ (სვან.)
„საწური ქულბაქი“, სადული ქულბაქი და სხვა.

„დევინანშირასეული“ რკინა შავი ფერისა და რჩეული „ფხა-ალმა-სის“ იყო. ამ მადანს წედისში (რაჭა) ხალასად წურავდნენ. მას გამმდიდრებელ სარეველს — „ფაშას“ არ ურთავდნენ. ვინაიდან უმისოდაც მისგან საუკეთესო ფოლადი-რკინა გამოდიოდა.

ცნობილია, რომ უქანგავი რკინის მიღების მიზნით ხალიბები (იგივე ხალდ-ჭანები) რკინის მადანში ურევდნენ დნობის დროს „ცეცხლგამძლე ქვას“. სამთო საქმისა და მინერალოგიის კარგად მკოდნე სპეციალისტის ივ. მეძმარიაშვილის შეხედულებით, „...ქვამად, რკინის მელათონეობაში იხმარება თიხოვან-კაყვავიანი ქანი. რომელიც წარმოადგენს სილიკატ-ალუმინურ შენაერთს. ამისი მსგავსი წესები წედისის (რაჭა) რკინის წარმოების არაქტიკაში ფართოდ იყო დანერგილი. ისინი რამდენიმე სახის „სარეველს“ იცნობდნენ, რომელთა საშუალებითაც სსცადასხვა ხარისხის რკინას წურავდნენ“. ამ მიმართულებით ყურადღებას აქცევს ის გარემოება, რომ უქანგავი რკინის მიღების ძველი ხერხი ტრადიციების საფუძველზე არსებობას განაგრძობდა XIX საუკუნის პირველ ნახევრამდე წედისის რკინის წარმოებაში, რასაც თვით უქანგავი რკინას სახელწოდების არსებობის ფაქტიც უნდა მოწმობდეს.

ამგვარად, ზემო რაჭის ყოფაში დამოწმებული რკინის სახელი — „ტობართინი“¹⁹, თავისი შინაარსითა და შორსმწვდომი მნიშვნელობით, მრავალმხრივ საყურადღებო სიტყვა ჩანს (შდრ. რკინის არაბული სახელი — „თაბზრ“, ცულის სპარსული სახელწოდება — „თაბარ“, რუსული — „Табир“ და სხვა).

აღსანიშნავია, რომ რკინის კვერ-ქვეშ დამუშავების პროცესის აღსანიშნავად იხმარებოდა რამდენიმე ტერმინი: კვერვა, ქეპვა, ნაყვა, ზელა და მოქნა. ამ უქანასკნელის ნიადაგზე მიღებულია მიმღობა „ქმნილი“: „... დედან იოვან და მეოზელ სავაჭროდ შენდა მოსცეს. ასილით რკინა ქილი და ეტლის თუალი“... (იეზუკიელი, თ. კზ., ით). დაბადების ეს ადგილი ყურადღებას იქცევს იმ მხრივაც, რომ რუსული ტექსტის სატყვის ადგილას ნაცვლად „რკინა-ქმნილისა“ წერია „Спасские издешия“. ეს გარემოება გვაფიქრებებს იმ ამბავს, რომ ძველად ქართულში სახელი „ფოლადის“ ნაცვლად იხმარებოდა „მაგარი რკინა“, ან უბრალოდ „რკინა“. მხოლოდ გარ-

¹⁹ აღსანიშნავია, რომ ქუენის სადადავოდ სახმარ რკინის შუბა ქართულად „ტაბახი“ ეწოდება (აბა), მდო „თაბან“, ყარათაბან“.

კვეულ შემთხვევაში შეიძლებოდა ტერმინი, რკინა შეეცვალა რომელიმე მის ექვივალენტს. საერთოდ, რკინა „ქედილი“ ანუ რკინა „ქმნილი“ წარმოადგენდა ძველად ვაჭრობისა და ურთიერთობის ერთ-ერთ მთავარ საგანს.

რკინა რომ ნაჭრობით და ლიტრობით იზომებოდა, ამას მოწმობს XVII ს. ერთ-ერთი დოკუმენტი - Договорный статут города Эрзерума и цех. эрз. кузнец. სადაც აღნიშნულია, რომ: „Сколько-бы железн. изделий мы ни продавали“ кусками“ или „антрами“ (на вес) со всего за исключением заступов, обязуемся платить в пользу городской кружки: „...обязуемся внести за продажное железо кусками или антрами по паре с двух курушей.“²⁰

რკინის ლიტრობით გაცემა გვხვდება ადრეულ საბუთებშიც, მაგალითად, მე-XI ს. ნიკორწმინდის სიგელში²¹ სახელდებულად იხსენიება რკინის საზომად „ლიტრა“: „...ზნაკუას კეპოისძისაგან ვიყიდე ყანაჲ; ა: და მივეც ხარი ერთი, რკინა ლიტრა რვა (ლიტრა დაახლოებით უდრის 3.6 კგრ.) ... ქველის ძისაგან ვიყიდე კაჩაეთს ყანაჲ:ა: და კევხმელსა ა: მისთვის მივეც ფარი ა: და სახნისი; ქუმელთანს ვიყიდე სოჯაისძისაგან ყანაი :ა: და მივეც რკინაი და მატული დრანისა (დრამა 1,5 მან.): ლ: —საი...“ ამგვარად ირკვევა, რომ „რკინა“ წარმოადგენდა აღებ-მიცემის საგანს, რომლის საზომ ერთეულად ითვლებოდა „ლიტრა“ მასთან, რკინა შეიძლებოდა ყოფილიყო „ქედილი“ ან უქედელი სახით.

დიდად საყურადღებია, რომ „რკინა“ ისევე, როგორც ვერცხლი და ოქრო, ერთ ხელნაწერ საბუთში ნახმარია ფულის მნიშვნელობით, რაც იშვიათია საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში. ეს საინტერესო საბუთი სათანადო განმარტებით გამოქვეყნებული აქვს ისტორიკოსს პროფ. ს. კაკაბაძეს. საბუთის პირს დაბეჭდილია ტექსტის მიხედვით აქვე ურთავთ: (ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმის ხელნაწ. № 486) „ქახალებმა ღმრთის თავს დე-ბითა და ყოველთა მის წმიდათა თავსდებობითა და წმიდისა გიორგის ვანისა თავს დებობითა და ბეჟანისა იაშვილისა თავსდებო-

²⁰ С. А. Егязаров, Исследования по истории учреждений в закавказье, т. II, Казань, 1891, შესავალი XXIX.

²¹ თ. გორდანიძე, ქრონიკები, II, 1897, გვ. 43.

ბითა: და მისთა შვილთა ზვიადისა და გიორგისა: და მაყასა და მათთა წმათა თავსდებობითა: მოგყიდე მე ქველმა ცოტნიამა და ბევროზამან და ჩვენთა შვილთა და მოძავეალთა ყოველთაჲე. მოგყიდე ვენა: [ხი] ერთისა. საპალნისა. თქვენ, ზემსა განაყოფსა მამაჩასა ჩათავასა და გიგანიასა და ქავთარასა და თვალასა და მამიასა და თქვენთა ძმისწულთა და თქვენთა შვილთა და მოძავეალთა ყოველთაჲე მოგყიდე. ვეწაფი მას ჟამსა ოდეს შეიქმნა ასეთი ჟამი: რომე. დედა შვილისა არ იხასდა და [მომეცი]თ თქვენ ფასი რაგვარაც გული შემეჩვერდებოდა. ერთი ზროხა და ერთი [კო] ზაკი და თორმეტისა რკინისა: პური ასრე რომენ ლიტრა პური. ერთითა რკინათა იყო და ჩენა (sic) თროლი. მოგეცით. ერთი თოჭი მოგეცით. და ორი [ნ?] ყვიდ. ფაფური და სამისა ოკინისა. მარლი და მისა. მოწმე და შუამდგომელი არის ვახტაგა. მაისურაძე და ვინც ესე წიგნი შეგიცვალოს შემცა იცვლება. რჯულისაგან. აქა და საუკუნოსა. და იუდასამც ეწამება. მისი სული და მე მაქასა დამიწერია და მოწამეც ვარ“.²²

ამგვარად, საბუთის მიხედვით მკაფიოდ არის მოცემული „რკინა“ ფულისა და ფულის ერთეულის როლში, რაც რკინის დიდ მნიშვნელობასა და კულტურას ნიშნავს. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება შევნიშნოთ: სახელი „რკინა“ გურიასა და ლეჩხუმში აღნიშნავდა არამარტო რკინა-ლითონს, არამედ რკინის ცულს და საერთოდ გამჭრელ ხელადს. ამ შემთხვევაში, შეიძლება ვიფიქროთ ცულის, გამჭრელი ხელადის მნიშვნელობით ხომ არ არის აქ ნახმარი ტერმინი — „რკინა?“ ამასთან, კითხვა იბადება რას წარმოადგენდა არსებითად თავისი ფორმა-შინაარსით ის რკინა, რომელიც ფულის როლს ასრულებდა? ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გვაქვს ნიკორწმიდის სიგელისა და ასევე XVII ს. ერთ-ერთი საბუთის საფუძველზე, რომ რკინის აღებ-მიცემისას საზომ ერთეულად დასახელებულია „ლიტრა“, რომლის წონითი სიდიდე დაახლოებით შეადგენდა 3,6 კგრ. სამწუხაროთ გაურკვეველია მისი ფორმა-მოყვანილობა. ვიცით მხოლოდ, რომ შანთი რკინა, გრძლად გაკვანილ კუთხედ რკინას ეწოდება. ასევეა თხელსა და ბრტყელ ფურცელ რკინა-

²² ს. კაკაბაძე, სიტყვა რკინა ფულის მნიშვნელობით, „საისტორიო მოამბე“, წ. 11, 1924 გვ. 256. ამ საბუთზე მიგვიითია პროფ. იანე ცინცაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

ნას — „ფიცარი რკინა“, ხოლო მასზე თხელსა და ვიწროს „ლამფარა“. ჩანს ფიცარი და ლამფარა თავის ფორმა მოყვანილობით საფუძვლად დადებია მსგავსი სახის რკინის ფიცარს და ლამფარს. ანუ ლამფარას. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სინონიმური სახელები — „ნალფარა“, „ნალფურა და სხვა ფონეტიკური სახესხვაობაა „ლამფარასი“ და მან ცდუნებაში არ უნდა შეიყვანოს მკვლევარი, როდესაც მას მთხრობელი ერთ შემთხვევაში ეუბნება — ძველი ნალუსმრისაგან ვამზადებდით „ნალფარა რკინას“-ო, ხოლო სხვა შემთხვევაში — „ნალფარა რკინისას“ ვაკეთებდით ხმლებს, სატევრებს, დანებს-ო. მეორე ნათქვამი, ისე კი არ უნდა გავიგოთ, რომ „ნალფარა რკინა“ მხოლოდ ნალ-ლურსმისეული რკინა იყო. ცნება — „ნალფარა“ უფრო სწორად „ლამფარა“ წარმოადგენს გარკვეული ფორმის მქონე რკინის აღმნიშვნელ ტერმინს. ცხადია, „ლამფარა“ შეიძლება ნალ-ლურსმისადაც იყოს, მაგრამ არა მუდამ. ამიტომ, როდესაც „გამჭრელი“ ხელადის დასამზადებლად ასახელებენ „ლამფარას“, ამით იმის თქმა სურთ, რომ თხელი და გრძლად გაყვანილი რკინის შოლტი — „ლამფარა“ მარჯვეა ასეთი იარაღის დასამზადებლად.

გარდა ამისა, არსებობდა კუთხედი, გრძლად გაყვანილი რკინის მცირე მორები. რომელთა სიგრძე უდრიდა საშუალოდ 20—25 სმ. სისქე — სიგანე — 5—6 სმ-ს, წონა უდრიდა 3—7 კგ.-ს. ეს ზომები აღებულია ვარაუდით და იგი ემყარება, ძირითადად. აფხაზეთის ს. ეშერაში ნაპოვნ რკინის ზოდს, რომლის მოყვანილობა სწორედ ასეთია (იხ. სურ. 24), ხოლო სიდიდით უდრის სიგრძე 18.5; სიგანე — სისქე — 6 სმ. (ნაპოვნია რკინის ნივთებთან ერთად 1934 წ. ეშერში, გაერთიანებულ ექსპედიციის მიერ)²³. რკინის ნახევარფაბრიკატები ნაპოვნია აგრეთვე მცხეთის სარკინეთის გათხრების დროს²⁴, 1954 წელს (ექსპედიციას ხელმძღვანელობდნენ არქეოლოგები ა. აფაქიძე და გ. გობეჯიშვილი). ჭერჭერობით სხვა

²³ შდრ. ნამურზა ნიგურიანის ჩვენება: „როცა რკინის მანქანი იწურებოდა წმინდა რკინა ძირს რჩებოდა, წინა განზე მიდიოდა, როდესაც მდნარი რკინა „დამშვიდდებოდა“. დაკვერავდნენ მას, გრძლად და კუთხედად გაიყვანდნენ. დაახლოებით სიგრძით 20—25 სმ. იქნებოდა. სიდიდე დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ რისთვის უნდოდათ“ (მესტია, სხვანეთი, 1960 წელი).

²⁴ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963. გვ. 206—214. ტაბ. LX.

ამ სახის მონაპოვებია არ ჩანს, მაგრამ ჩვენ გვჯერა, რომ სულ მალე სხვა ნიმუშების შიკვლევის მოწმენი ვიქნებით და მაშინ უფრო გარკვევით შეიძლება ვიმსჯელოთ უქედელი რკინის საქართველოში არსებული ფორმების შესახებ, რომელთაგან მხოლოდ სახელები-ღა დარჩენილა და მათი სატყვისი რეალური საგნები საძებარია.

საინტერესოა, რომ „ნედლი რკინის“ კვებები, რომელნიც სახმარად და საცვლელად მზადდებოდა დასავლეთის ქვეყნებში, ორი-სახისა იყო. ერთს კუთხედი, ზემოხსენებული ქართული რკინის-კვების სახე ჰქონდა და ზომა-წონითაც მას ემთხვევა, მეორე — რომბისებური მოყვანილობისა იყო, თხელი და მსუბუქი.

შმიტის შეხედულებით, პირველი შედარებით ადრეულ ხანებში Hallstadt-ში გვხვდება და მას სახელად Lappen“-სა და „Massein“-ს უწოდებდნენ. მეორე ფორმა უფრო გვიან ხანებს — შემდეგ პერიოდს განეკუთვნება.

ზემოთ ითქვა, რომ შავი ლითონის აღსანიშნავად ქართულში იხმარება ზოგადი სახელი — რკინა. მაგრამ იგი შეიძლება ყოფილიყო სხვადასხვა ხასიათისა და თვისების მქონე. სიმეგრის კვალობაზე, ქართველი რკინის მოხელები არჩევდნენ სამი ძირითადი სახის რკინას: რბილს, საშუალოსა და მაგარს. თავის მხრით თითოეული მათგანი იყოფოდა დროისა და ადგილის მიხედვით და ამის შესაბამისად ატარებდა განსხვავებულ სახელს. თავის დროზე გარკვეული სახის მაგარი რკინის აღსანიშნავად რკინის მეტალურგიაში ქართველ მეღიბონეებს უხმარიათ საყურადღებო ტერმინები. „ქანარი“, „შანარი“, „ხალდი“, „ბასრი“, „ყურჩ“; ფოლადი და სხვა. ეს უკანასკნელი სახელი სპარსული ჩანს და XI საუკუნეში უნდა იყოს დამკვიდრებული საქართველოში. საინტერესოა, რომ ტერმინი „ფოლადი“, ფულადი (მეგრ.), რუსული ტრანსკრიპციით — „ბულატი“, ადრევე შესულა რუსეთის ცხოვრებაში. პეშკინის შეხედულებით²², ეს ტერმინი რუსულ ენაში პირველად გვხვდება — Слово о полку Игореве-ში. აქ პეშკინი იმეწმებს ხვარაზმელი ენციკლოპედისტის ბირუნის ნაშრომს, „რკინის შესახებ“²³, სადაც იგი მთელ შავ მეტალებს ოთხ სახედა ყოფს: „შაპურკან“ — უმი, ნე-

²² И. Пешкин, Павел Петрович Аносов, М., 1954, гл. 125, 133.

²³ ბირუნის ნაშრომის რუსული თარგმანი (იხ. Краткие сообщения. ИИМК, Вып. XXXIII). 1950,

დლი რკინა; „ნორმოხან“—ლუგვი რკინა; „ფულად“—მაგარი რკინა (რუსული ტრანსკრიპციით „ბულატ“); „დუს“—თუჯი(?). როგორც ჩანს, ამგვარ დაყოფას საფუძვლად უდევს რკინის ესა თუ ის მდგომარეობა. უნდა ითქვას, რომ მსგავსი განჯგუფება რკინისა, საერთოდ ბევრგან გვხვდება. ამ მხრივ ქართულ მელითონეობაში, როგორც ითქვა, გაცილებით მეტი სახის შავი ლითონია ცნობილი რკინის ზოგადი გაგებით. ქართველი „რკინის კაცები“ რკინას ანსხვავებდნენ როგორც თვისების, ისე ფორმა-მოყვანილობის მხრივაც. მაგალითად, ისინი რკინას ანსხვავებდნენ სიფიცხის მიხედვით: ლბილი, „მჭნარი“, მაგარი; კუერში მძიმეობის ხაზით — „ლენჩი“, მოქნილი; მკვეთელობის მიხედვით — „ფხიანი“, „ფრახი“, „ნედლა“ (ზომაზე ლბილი); დამზადების მიხედვით — წმინდა რკინა, „ნაწლა რკინა“, „ნანაჭი რკინა“; ფორმის მიხედვით. — ფიცარი რკინა, შოლტი რკინა, შანთი რკინა. კვერი რკინა, მორი რკინა, „კუთხი“ რკინა, ლამფარა რკინა; ქალი რკინა, და სხვ. ასევე: რკინას არჩევდნენ, როგორც ითქვა, შინაგანი ბასიათის მიხედვით: „ნაწარი“ რკინა, „ხალდა“ რკინა. „ჭანარი რკინა“.

უნდა აღინიშნოს, რომ ტერმინი „შანთი“ იხმარება რამდენიმე მნიშვნელობით: შანთი — გახურებული—გავარჯარებული რკინა; შანთი—წვრილი და გრძლად გაყვანილი რკინა (შდრ. „შალაბი“. მეგრ.), შანთი რკინა — საზომი ერთეული, სათვალავისათვის; შანთი—მაგარი, მტკიცე შეუდრეკელი (შდრ. „შანარი“ რკინა).

ქართული ფოლადი

ამჟამად ცნობილია ნაირ სახისა და დანიშნულების სხვადასხვა ფოლადი და ზეფოლადი. უახლოეს წარსულამდე, მხოლოდ ციკსაბერვლანაი ქურით მიღებული ფოლადი იყო. ფაქტიურად იკი წარმოადგენდა მაგარ რკინას, რომელსაც უმატებდნენ სიფოლადეს, საჭიროების მიხედვით. სხვადასხვა საშუალებით, სახელდობრ: რკინას გაახურებდნენ ნახშირის ფხენილთან ერთად. დუღილის დროს რკინას „აქმევდნენ“ სხვადასხვა ნივთიერებას (მინერალურ, ან ორგანულს) კაეი, სილა, თუჯის ნაფშვენი, რქის ნაფხეკი, შალის „ნარუჯი“ და სხვ... ამ მიზნით იყენებდნენ, აგრეთვე, წრთობას საგანგებო ხასიათის მასალების საშუალებით. ასე აღწევდნენ რკინის დანახშირბადებას, ანუ „ცემენტაციას“, რასაც გაფოლადება ეწოდება.

ამ სახით გაფოლადებულ რკინას მაღალი მექანიკური თვისებები გააჩნია. დანახშირბადებულ რკინას ეწოდებოდა ცემენტური ფოლადი. ეს საუკეთესო ფოლადი იყო XIX საუკუნემდე. ასეთი ფოლადის ხარისხი გაპირობებული იყო აგრეთვე ამა თუ იმ კუთხის ტექნიკური ხერხების თავისებურებითა და ნედლეულის ხასიათით. ამ ფოლადისაგან კეთდებოდა უმთავრესად გამჭრელი ანუ მახვილი იარაღი და სპეციალური ინსტრუმენტები.

სპეციალისტების შეზღუდვებით დანახშირბადებული ფოლადი მთელ მასაში ერთგვაროვანი არ იყო. ამიტომ ინგლისელმა ოსტატმა, შეფელდმა, სცადა გერმეტიულად დახურულ ქოთანში (ტიგელი) ამ ფოლადის ზელახალი გადადნობა ნახშირთან ერთად 1500°C ტემპერატურაზე. შეურია მას მინის ფხვნილი, მიუმატა აგრეთვე გრაფიტისა და თუჯის ნაფშვენი და ძლიერი ბერკით მიიღო ახალი სახის ფოლადი — სხმული ფოლადი, რომლის მექანიკური თვისებები ჩვეულებრივ ფოლადზე უმჯობესი აღმოჩნდა. ეს იყო წინა საფეხური თუჯის შემდგომი გადამუშავებისა, მარტენიზაციის გზით. სხმული ფოლადის მისაღებად²⁷.

ამგვარად XIX ს. წარმოადგენს დიდი ძიების ხანას მაღალი ხარისხის ფოლადის მისაღებად. ამ მიმართულებით დიდი ღვაწლი მიუძღვის გამოჩენილ რუს მეცნიერს, ცნობილ მეტალურგს პავლე პეტრეს ძე ანოსოვს, რომელმაც მნიშვნელოვანი ცდებისა და ხანგრძლივი კვლევა-ძიების საშუალებით მიაღწია მაღალი ხარისხის ფოლადის მიღებას — რომელსაც იგი დიდხანს ეძებდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ XIX საუკუნეში ფოლადის დიდი მოთხოვნილება შეიქმნა რუსეთსა და საერთოდ ევროპაში. ამან დასვა საკითხი იმის შესახებ, რომ სასწრაფოდ ვაეუმჯობესებიათ საბრძოლო იარაღის ხარისხი, მაღალი თვისების ფოლადის დაუფლების ბაზაზე. ასევე, აუცილებელი გახდა უცხო ხელოსნების ნაცვლად საკუთარის გაჩენა. ანოსოვი, რომელიც საუკეთესო მკოდნე იყო იმდროინდელი ქიმიის, მექანიკისა და სამთო საქმისა, ნერგავს ახალ მეთოდებს ფოლადის გამოდნობის საქმეში, რომლითაც დაინტერესებული იყო მსოფლიოს მსხვილი სპეციალისტები. ისინი ვერ მიძხვდარიყვნენ იმ ამბავს. თუ როგორ არის შესაძლებელი რკინის გადასვლა ფოლადად და თუჯად, შვეიცარიელმა სწავლულმა კარტენ-

²⁷ ინგ. ი. მეძმარია შეილი, ნარკვევები საქართველოს სამთო მეტალურგიის ისტორიიდან, ხელნაწერი, თბ., 1960, გვ. 56.

მა წამოაყენა თეორია: რკინისაგან ფოლადისა და ჩუგუნის შილებიშ შესახებ, მაგრამ ვერ განსაზღვრა იგი ცდისეულად, ე. ი. როგორ ხერხდება რკინის გაუღენთვა ნახშირბადით, რაც მთავარი იყო²⁹ ტექნიკის ვანკითარებამ თანდათან შესაძლებელი გახადა ძველი. პრიმიტიული აგრეგატების შეცვლა ახლით, უფრო სრულყოფილი და განვითარებული რკინის დამამუშავებელი ნაგებობანი და ტექნიკური აღჭურვილობა. დაიწყეს ცავსაბერვლიანი ქურების ნაცვლად შახტური ქურების მოწყობა, რომელთაც კონუსური ფორმა ჰქონდათ. ასეთ ქურას, ცხადია ველარ დააკმაყოფილებდა ხელით ბერვის წესი. ნაცვლად ამისა, ბერკეტულ პრინციპზე დამყარებული მექანიზმი დაინერგა. მაქ ცხოველები ამოძრავებდნენ, უფრო გვიან კი ისიც წყლის ენერგიით შეიცვალა²⁹.

ხარისხიანი, მაგარი რკინის აღსანიშნავად იხმარებოდა სასელა „ბასრი“. გარკვეულ დროიდან (XII ს.) მის გვერდით ხნდება - „ფოლადი“ „... შელენა კარი ბასრისა ფოლადისა“³⁰; „ვითარცა ფოლადსა მალნიტი მიიზიდაეს და მიიკრავს“ (თიმშარიანი. 197. 15).

როგორც ჩანს, იმ დროისათვის როდესაც ამირან დარეჯანიანი იწერებოდა, მაგარი რკინის აღმნიშვნელი ჰპარსული სახელი - „ფულად“-ი. ანუ „პულად“-ი³¹; საკმაოდ ცნობილი ყოფილა და კიდევაც მიტომ უხმარიათ ქართული სახელის „ბასრის“ გვერდით აკად. ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებით „ქართულად მკრელ იარაღს ბასრი ეწოდება. იგი მოდის უძველესი, ნამდვილი ქართული ზმნისაგან — „სრევა“ და წარმოადგენს მის უსქესო მიმღეობას ე. ი. ეცნება უძველეს დროს ეკუთვნის, ისევე, როგორც ზემო განხილული ლახვარი“³². ამგვარად სახელი „ბასრი“ წმინდა ქართული ძირიდან მომდინარე სიტყვაა. რომელიც თავიდანვე იხმარება მკვეთე-

²⁹ იბ. И. Пешкин, Павел Петрович Аносов, Изд-во. Молодая гвардия, 1954, გვ. 86; Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, М., 1953, გვ. 49—54; В. В. Аренад Булат, „Искры науки“, 1929, № 1.

³⁰ И. Пешкин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87.

³¹ მ. ხონელი. ამირან დარეჯანიანი, გამ. ზ. კრიტიკისა. თბ. 1896. გვ. 274.

³² Б. Миллер. Персидско-русский словарь, Госиздат. М., 1960.

³³ ივ. ჯავახიშვილი, 1939 წელს ხელოვნ. ისტ. სახლში წავ. დამკვეთის ციკლიდან: „საქ. მატ. კულტ. ისტორია, რვეული, 1, გვ. 5.

ლობის, სიმაგრის აღმნიშვნელ „ტერმინად, მსგავსად იმისა, რომ „მახვისაგან“ მიღებულია — „მახვილი“, ლესვისაგან „ლესური“, ზმნა — „სრევა“-სგან წარმოსდგა — „ბასრი“ (შდრ. „მოსრა“, „სასრევი“, საბა). ბასრი სხვა მნიშვნელობითაც იხმარებოდა: „...ცა-ხე ხარ ნიკოლოზო, ნაგები ბასრის ქვითაო! რაც ნიკოლოზს მიერ-გო არ გაგონილა სხვისაო“ (მ. კედელაძე, მთიულეთის ფოლკლორი, რვ. № 5). აქ სიტყვა „ბასრი“ ნახმარია — მაგარი, სალი ქვის მნიშვნელობით. „...ზედ ეწერა, აქა ძეს აბჯარი საკვირველიო, ჯაჭვ-მუ-ზარადი აღმასი, რხმალ, ბასრისა, მკრელიო“ (ვეფხ. ტყ. 1368); „ჩე-მი გაჰკვეთს ხორცსა მათსა ხრმალი ბასრი, შუბი ახე“ (იქვე. 439). პირველ შემთხვევაში ბასრი — ფოლადის ექვივალენტია, მეორე-ში — მკრელის, მაგარის.

საბას განმარტებით — „ფოლადი სხვათა ენაა, ქართულად ბასრი ჰქვიან“. იგივე აზრითაა ნახმარი ბასრი, სიტყვა — მასათის განმარტებისას — „მასათი“ არს ბასრისაგან (ფოლადისაგან, ნ. რ.) მსგავსი მაქურისა“ (საბა), „ბასრი“ შემდეგში გამოყენებულ იქნა სხვა მნიშვნელობით, სახელდობრ — მაღალი თვისების მკვეთელობისა და ფხიანობის აღსანიშნავად. სინამდვილეში, რკინის ხელადის „ფხა-აღმასი“ და მკვეთელობის განსაკუთრებული უნარი სწორედ ამა თუ იმ მასალის ხარისხზეა დამოკიდებული, რასაც რკინის მოხელენი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ამ მიმართებით ცნება „ბასრი“, აზრობრივად აერთიანებს თავისში როგორც ერთს, ისე მეორე მნიშვნელობას. აღმათ ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ერთი და იმავე მნიშვნელობის ორი სინონიმური ზოგადი ტერმინი — „ბასრი“ (ქართ.) და „ფოლად“ (სპარსული) გამოყენებულ იქნა სხვადასხვა კონკრეტული დანიშნულებით: ერთი — მაღალი სისალის რკინის აღსანიშნავად, მეორე — განსაკუთრებული ფხიანობისა და სიმახვილის დამახასიათებლად.

ამგვარად, შეიძლება დავუშვათ, რომ ტერმინი — ფოლადის დამკვიდრებას ქართული ძელითონეობის სინამდვილეში საფუძვლად უდევს არა სატყვისი ტერმინის უქონლობა, არამედ სულ სხვა მიზეზები. ამ ნიადაგზე იგი თანდათან იჭერს სატყვისი ქართული ტერმინების ადგილს და იქცევა მაგარი რკინის ზოგად სახელად. უნდა აღინიშნოს, რომ სპარსული სახელი „ფულადი“ რუსული ტრანსკრიპციით — „ბულატი“, სპეციალური ლიტერატურის გზით, დამკვიდრდა რუსულშიც, სადაც ფოლადის ზოგად სახელად ტერ-

მინი Стаж“-ი დარჩა, ხოლო „ბულატი“, მაღალი სისადის მქონე ერთი სახის ფოლადის აღსანიშნავად იქნა გამოყენებული³³. ამასთან დაკავშირებით, უნდა შევნიშნოთ, რომ ტერმინ — „ბულატი“-ს ხმარებას რუსულში თუ ერთგვარი საფუძველი მაინც გააჩნია³⁴. ქართულში მისი დანერგვა უსაფუძვლოა და სავსებით გაუმართლებელი. „ბულატის“ სატყვესი ქართულში არის „ფოლადი“, მაშ რა საჭიროა ახალი ცნების აღსანიშნავად ვინმართ ისევ ფოლადი ანუ მისი რუსული გამოთქმა — „ბულატი“. ბულატად ნაგულისხმევი მაგარი რკინის ფოლადის აღსანიშნავად. ქართულში მოიპოვება შესანიშნავი ტერმინი — „ბასრი“, რომელიც ზედმიწევნით გამოხატავს მაგარი რკინის, ანუ ფოლადის ცნებას და ისტორიული საფუძველიც გააჩნია. მაშინ ფოლადის აღნიშვნელი ქართული სახელი — „ბასრი“ — თავის ადგილს დაიკავრდა და „ფოლადი“ ფოლადად დარჩებოდა³⁵.

ფოლადის საკითხთან დაკავშირებით უურადღებას იქცევს ძველი ქართული მეღითონეობის ზოგიერთი პრობლემა და არსებითი მხარე. ცნობილია, რომ ისტორიულმა ავბედობამ არაერთი მნიშვნელოვანი მონაპოვარი გაუბნია და დაუმარხა ქართველ ხალხს ლითონთა დამორჩილების დარგში მოპოვებულ მრავალსაუკუნოვანი გამოცდილებისა და მიღწევათა საუნჯიდან. ის რაც ვადაჩა, მაინც ბევრის მთქმელი და შორსმწვდომი მნიშვნელობისაა.

ამ მიმართებით საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შემონახული მეტალურგიული ცნებანი და ტერმინები, რომელნიც ასახავენ ჩვენი ხალხის ძვალ-რბილში გამჭდარ კვერით ხუროობის საქმეს, განსაკუთრებულ უურადღებასა და შესწავლას მოითხოვს.

³³ И Пешкин, Павел Петрович Аносов. М., 1931, გვ. 136.

³⁴ Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, М., 1953. იგი მიუთითებს: ძველი რუსული წერილობითი ძეგლების მიხედვით იხსენიება ფოლადის მნიშვნელობით ტერმინები — „Оцел“ და „Харалуг“-ი მე-12 საუკუნიდან (დასახ. ნაშრ. გვ. 49).

³⁵ სახელი „ბასრი“ საქ. ეთნოგრ. ყოფაში რამდენავე მნიშვნელობით გვხვდება: იგი ნიშნავს ფოლადს. ქვის ჩიშს, „მკრელს“ და სხვ. მაგ., წინადადებაში — „იგ შეიქნა ვითა გვრდემლი ბასრი, რხმალი გაბასრული (როსტომიანი, ძვ. ქართ. ლიტ. ქრესტომათია, 1949, 11, ს. ყუბანიევილიის რედ. 223), სხვა შემთხვევაში ფოლადსაც ნიშნავს და მაგარსაც. შდრ. ხოხა ქვა. ფოლადი ჩიშის ქვა (თუშეთი). რომლისგანაც აკეთებენ საფქვავებს, საღეს ხარტებსა და აფუარებს, (გ. ბოჭორიძე, შინამრეწ. მასალები, გვ. 80).

მაგალითისათვის შეიძლება დასახელებულ იქნას ფოლადის ძველი ქართული სახელი — „ჭანარი“, რომელიც საყოველთაოდ გავრცელებული ტერმინია და უკავშირდება მელითონეობით განთქმულ, ერთ-ერთი ქართველი ტომის — ჭანების სახელს.

როგორც ზემოთ ითქვა, ქართველი „რკინის კაკები“ არჩევდნენ ძირითადად სამი სახის რკინას — „რბილს“, „მჭნარს“ და „მაგარს“, მაგრამ მათ სამივეს ერთი სახელით იხსენიებდნენ, რკინას უწოდებდნენ, ხოლო როდესაც სურდათ სიმაგრის მიხედვით რკინის ხარისხის ჩვენება — „რკინას“ განმსაზღვრელად ურთავდნენ რომელიმე მსაზღვრელს მაგალითად, ამბობდნენ: „რბილი“ რკინა, „მაგარ“ი რკინა, „მჭნარი“ რკინა, და სხვა. განსაკუთრებით მდიდარი ცნობები შემონახულა, რკინასთან დაკავშირებით, მთიულეთში, სადაც ეთნოგრ. მ. კვდელაძის ჩვენებით რამდენიმე სახის რკინას იცნობდნენ. ესენი იყო: „მჭნარი“ რკინა, „ბასრა“ რკინა. „ხალცი“ რკინა, „შანარი“ რკინა და „ჭანარი“ რკინა. მათ შორის — „მჭნარი“ რკინა ყველაზე კეთილი თვისებისად ითვლებოდა. იგი კარგად ემორჩილებოდა მჭედლის კვერს და — „გასაწევადაც“ ადვილი იყო. ბასრი და შანარი რკინა ორივე ფიცხი და ხმელა ფოლადი იყო. მჭედლის კვერს ძნელად ემორჩილებოდა და გასაწევადაც მაგარი იყო. განსაკუთრებით „მყიფე“ იყო ბასრი რკინა. ამ მხრავ „ჭანარი“ და „ხალდი“ რკინა გაცილებით მიმყოლი და ტანმოქნილი იყო. ასინი ორივე წმინდა ფოლადი იყო. „ხალდს კიდევ ჭანარი სჯობდა. მჭედელ მათე ფილფანის (ს. ბეხო ზ/სევანეთი) ჩვენებით ფოლადს სევანურად ეწოდება — „ჭნარ“ (შდრ. „ჩალიკ“ ნიყარაძის ლექსიკონის მიხედვით³⁶), პარალელურად იხმარება — „ფულად“.

რბილი რკინის სახელად სჯანებს „ჭნარ“- აქვს, რკინის ზოგად სახელად კი „ბერეჯ“³⁷ „ბერეე“.

საყურადღებოა, რომ გურიის ეთნოგრაფიულ ყოფაში უკანასკნელ ხანებამდე შემოინახა ფოლადის სახელად — „ჩარატი“, ხოლო ერწო-თიანეთის სინამდვილეში დღემდე იხმარება ფოლადის სახელად — „ჭალიკი“, „ჩალიკი“. მაგალ., როდესაც სურდათ მაღალი ხარისხის ფოლადის აღნიშვნა, ამბობდნენ: „ჭალიკივით ფოლადია“-ო.

³⁶ И. И. Нижарадзе, Русско-Спаниский словарь, Т., 1910.

³⁷ ცნობა ეკუთვნის აწ განსვენებულ, ხალხური მასალებისა და ეთნოგრ. კოლექციების ცნობილ შემკრებს გიორგი ლომთათიძეს.

ქიზიყში მოხელეთა ჩვენებით, ერთი სახის რკინას „ქალი რკინა“ ეწოდება. იგი კარგ რკინად ითვლებოდა. დოც. სტეფანე შესთეშაშვილს ქალი რკინა განმარტებული აქვს, როგორც მორგვის (ურმის ბორბლის, ნ. რ.) რკინა³⁸.

მესხეთში, ამჟამად დამოწმებული მასალის მიხედვით, მაგარი რკინის ანუ ფოლადის სახელად იხმარება: „ჩალიკი“. „ფოლადი“ და „ჭვარდანი“. მათგან, პირველი ტერმინი, სომეხი მკვლევრის მიხედვით, თურქული სიტყვაა, ჯავახელა მოხელეები ნიკო გოჩაშვილისა და გიორგი კაპტონაშვილის (სოფ. ვარევანა) ჩვენებით კი იგი ქართული სახელია ფოლადისა და დღემდე იხმარება — „ჩალიტი“-ს ფორმით. მათივე აზრით, მაგარ რკინას თურქები „ფოლად“-ს უძახიან და არა ჩალიტს. იმავე მესხეთში, სომხურ ეთნიკურ წრეში მაგარი და რბილი რკინის აღსანიშნავად იხმარებოდა, ქართულის წესზე — „ჩორ ერგათ“ (მაგარი, მშრალი რკინა) და „გაგუპ ერგათ“ (რბილი, ნედლი რკინა), ხოლო საერთოდ ფოლადს აღმნიშვნელ ზოგად სახელად — „პოლბათი“ (მარქარ მათეოსის ძე აბრამიანი, ახალქალაქი). საქართველოში მოსახლე აზერბაიჯანელთა ჩვენებითაც, „ფოლადი“ თურქულად მაგარ რკინას ნიშნავს საერთოდ. საკუთრივ, მაგარ რკინას — „ბიარქ, სართ დამირი“ ეწოდება, ხოლო რბილ რკინას — „თუმშახ დამირი“.

საინტერესოა, რომ ფოლადის ქართული სახელი „ჭანარი“-ს პარალელები, ფონეტიკური სახესხვაობით, მეზობელ ჩრ. კავკასიის ხალხებშიაც გვხვდება. კერძოდ, ლეკები ფოლადს უწოდებენ „ჩანნუ-ს||—ჩანან“- (კუმუხი, ლაკის რაიონი, ყიზრი მაგომედის ძე კოჟლაევი, 80 წ.), ხოლო ავარულნი — „ჩჰრან“-ს. წმინდა რკინას კი ორივეგან „მახ“ ეწოდება. ეს უკანასკნელი სახელი უნდა უკავშირდებოდეს ქართულ „მეხს“-³⁹. (მდრ. მასათი).

³⁸ სტ. შენთეშაშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი. ტვ. 1941.

³⁹ მეხი, მეხის დაცემა, ქართველთა ძველი წარმოდგენით ნიშნავდა რკინის ლახვარს, რომლითაც წმ. გიორგი ლახვრავდა მაცდურთა და ბოროტ სულებს. ამიტომ ძლიერი სალოცაეების კარზე მიქონდათ რკინის ბოილები („ბორზალი“ მეგრ.) და ალაგებდნენ ერთ ადგილას, რომელიც მათი რწმენით ღმერთს მიქონდა და წმ. გიორგის ზეცად და საპირობისამებრ ისროდა ზეციდან, მეხის სახით, ავი სულების მოსაშთობად. ამიტომ საქ. ეთნოგრ. სინამდვილეში დღემდე მოუთითებენ იმ აშბავს, რომ ნამეხარ ადგილას რომ გაჩიჩქნო მიწა, იქ უთოდ რკინის ნაჭერს იპოვნიო სინამდვილეში ნამეხარში რკინის პოვნა დაკავშირებულია სულ სხვა მიზეზებთან, რასაც მეცნიერებაში თავის ახსნა აქვს.

ვინაიდან საკითხი ეხება ქართული ფოლადის ოდინდელ სახელ-
წოდებასა და წარმომავლობას, საჭიროა ორი სიტყვით შევებოთ
ე. წ. „ჩავარდენს“, რომელიც ითვლება მხატვრული ფოლადის აღ-
მნიშვნელ ქართულ სახელად.

ნ. ჩუბინაშვილი ამ სიტყვას შემდეგნაირად განმარტავს: „ჩა-
ვარდენი ფოლადის მასხალი, ფერად-ფერადად ტალღა, ან ზოლ-
ზოლად ელვარება“-ო. სამწუხაროდ მას მითითებული არ აქვს წყა-
რო. ამიტომ ძნელი ხდება ამ სახელის ნამდვილი მნიშვნელობის გარ-
კვევა. მით უმეტეს რომ იგი საბას სრულებით არ აქვს ნახსენები.
ჩანს მის დროს ეს ტერმინი უცნობი იყო. ან მხოლოდ რომელიღაც
ვიწრო კუთხის დამახასიათებელი. წინააღმდეგ შემთხვევაში საე-
ჭვოა ვამორჩინოდა იგი საბას „ილუკროს“ — განმარტებისას მაინც.
საყურადღებოა, რომ ძველ წყაროებში ეს სახელი არ გვხვდება.
ყოველ შემთხვევაში, ჯერჯერობით არ ჩანს. თუ არ ვცდებით,
პირველად ეს ტერმინი ლიტერატურაში⁴⁰ ჩვენმა სახელოვანმა მწე-
რალმა კონსტანტინე გამსახურდიამ დაამკვიდრა, ხოლო შემდეგ
სპეციალისტებმაც საჭიროთ მიიჩნიეს მისი ხმარება⁴¹.

ჩავარდენის საკითხს ეხება ინჟინერ-მეტალურგი ალ. კოკლავე-
შვილი. მას მააჩნია ჩავარდენი მაღალი ხარისხის ფოლადის სახეო-
ბად, რომლის დამახასიათებელი თავისებურებაა—„წარმტაცი მრავალფეროვნებით მოლივლივე ნაყიში სამოდ წკრიალა ხმა და დი-
დი სისალე“.

1960 წელს მესხეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მიერ სოფ.
აწყურში ჩაწერილი მასალის მიხედვით (მთქმელი ვასილ ნიკოს ძე
გვარამაძე 80 წ.), „ჩვარდანი პირველი ხარისხის ფოლადი იყო. იმას
ამუშავებდნენ ლაზები. ეს ლაზები მოხელე და ძლიერ ნიჭიერი ხალ-
ხია, უბრალო რამისგან „სახსოვარს“ გამოიყვანდნენ, მოწითური,
ლამაზი ხალხი იყო. ქართული ქალამანი და ჩოხა-ახალუხი ეცვათ.

⁴⁰ იხ. კ. გამსახურდია, რჩული თხზულებანი, ტ. II, იბ., 1959, გვ.
481; ახალციხის მხარეში ს. უდუში ლ. ბარათაშვილის ცნობით იხმარე-
ბა „ჩაქარაი“ სახელი მაგარის აღსანიშნავად. მაგ. იტყვიან: ჩაქარაიანი კა-
ცია, ე. ი. მაგარი, ჩაქარაიანი ქვა ხე და ა. შ.

ალ. კოკლავეშვილი, მხატვრული ჩავარდენას ხელოვნება საქართვე-
ლოში, თურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“ № 8—9, 1961 წ.

⁴¹ ტერმინი — „ჩავარდენი“ გვხვდება ანა ბატონაშვილის მხითერის წიგნ-
ში შემდეგი სახით: „ფიიშ-ბუხარა, შაბაქა ერთი მისის ჩავარდენის ათეშქაშითა
და მაყაშთა“ (იხ. საქ. საქ. სიძველენი, ტ. III, 490, 10).

თავზე ჩაბალახი ეხურათ. შარვალი თურქული, განიერი ეცვათ. ისინი ართვინისა და არტანუჯის მხარეს ცხოვრობდნენ. სიმონ ბერისგან გამიგონია რომ „ჯავარდანის“ ფოლადი მათი ვამოგონილია. მე ისინი თათრები მეგონა, და თურმე ჩვენზე უფრო პირველი ქართველები ყოფილან. სიმონ ბერი, მგონი, ფალავანდიშვილი იყო. ვარძიაში იყო. იმან ისიც მითხრა, რომ საქართველოს პირველი ფოლადი ეს იყო. მთელ საომარ იარაღს ამისგან აკეთებდნენო. თურმე მწყემსებს ცეცხლი ენთოთ ქვაბულში. ჩაყოლია ღონიერ ცეცხლში მადნის ქვა. დამდნარა, მერე მოუძებნიათ ეს ქვა და ჯავარდანის ფოლადი ამისგან დაუწყიათ. მწყემს მოუგონია თურმე. ლახური დანები (სურ. 16). ამ ფოლადის კეთდებოდაო. ადრე რკინა-ფოლადი სულ აქ მზადდებოდაო. მერე და მერე ღონღონისა და რუსეთის ფოლადი შემოდოდაო. თურქებმა ეს ხელობა არ იკოდნენ. არაფერი გააჩნდათ ამისი. ლაზები აკეთებდნენ ყოლიფერს“-ო (იბ. მასალები მესხეთის ეთნოგრაფიისათვის, საქ. სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიკული მუზეუმის არქივი).

ეს ცნობები მრავალმხრივ იწვევს ინტერესს, განსაკუთრებით საყურადღებოა ლაზების, იგივე ქანების მიერ ჯავარდენის ფოლადის დამზადების საკითხი. როგორც ცნობილია, ისტორიული საქართველოს თემები ქორთხის ხეობაში ძველიდანვე მისდევდნენ სხვადასხვა ლითონების მოპოვებასა და დამუშავებას. ეს კუთხე ისტორიულად ძველი ქართული მეღმერთონობის მკლავრი კერა და მისი ეკონომიური და სამხედრო ძლიერების მთავარი ბურჯი იყო. ალბათ ამითაც აიხსნება ის ფაქტი, რომ მტრის მახვილი უპირატესად საქართველოს ამ ძარღვის გადასაჭრელად იყო განწონილი. ასევე მოწინავე ქართველ მამულიშვილთ კარგად ჰქონდათ შეგნებული საქართველოს ამ „ყელი“ ადგილის უდიდესი მნიშვნელობა და მათი ფარ-ხმალის ფხა-ალმასი და სიკისკასე აქ იწრთობოდა. ჭანთა სახელთან დაკავშირებული ფოლადის ქართული სახელწოდება „ქანარი“, რომელიც დღემდე ცხოვლად შემოინახა საქართველოსა და მის მეზობელ კუთხეებში, ამასვე მოწმობს. თვით ჯავარდენის საკითხი⁴² გარკვეულ დაზუსტებას მოითხოვს ის გარემოება, რომ ეს

⁴² ჯ. კოლჩინის აზრით (იხ. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, М., 1953, ст. 30). ხორაზმელი სწავლული ალ-ბირუნი (მც.-XI ს) ხახს უსვამს „შაპურკანისა“ და ჯავარდაყრილი ფოლადის, ანუ ფარანდის სხვადასხვაობას და მიაჩნია ეს უკანასკნელი ტიგელის ფოლადად, რაც რთული და მუშავეებით მიიღებოდა.

სახელი საბას ლექსიკონში შეტანილი არ არის და მას საერთოდ ფართო საზოგადოება დღემდე არ იცნობს, ამ ტერმინის სიახლეზე უნდა მიუთითებდეს

ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნები მიჩნეულია მაღალი თვისების გამჭრელი იარაღის დამამზადებელ ცენტრად. განსაკუთრებით ნაქები იყო, დამასკის სახელით ცნობილი აქაური ხმლები, რომელთაც ათასგვარ უჩვეულო მოქმედებას მიაწერდნენ და მათი დამზადებას წესებს საიდუმლოდ ინახავდნენ. ასეული წლების მანძილზე ამოდ ცდილობდა ევროპა მიეგნო „დამასკური“ ფოლადის საიდუმლოებისათვის.

გამოჩენილი რუსი მეტალურგი პავლე პეტრეს ძე ანოსოვი. რომელმაც ფოლადის დამზადების ტექნიკას მეცნიერული საფუძველი ჩაუყარა და მით ფარდა ახადა „ბულატი“-ს საიდუმლოებას, ხაზგასმით მიუთითებს იმ გარემოებას, რომ ფაქტიურად დამასკი და სპარსეთი კი არ იყო „ბულატის“ სამშობლო, არამედ ინდოეთი. საიდანაც დამასკის გზით, გაჰქონდათ იგი სხვადასხვა ქვეყნებში გასაყიდად. პეშკინი ამასთანავე ასახელებს არაბ გეოგრაფს (XII ს. ძ. წ.) ედრიზის, რომელიც ამბობს, რომ მის დროს ინდოელები განთქმული იყვნენ ფოლადის წარმოებით და სხვადასხვა მახვილების ჰედვითო. იგი დაასკვნის: — შუა აზიის ახლანდელ ტერიტორიაზე მოსახლე ხალხები იცნობდნენ ფოლადს და მისი გამოდნობის კულტურას⁴³-ო. ანოსოვი აღიარებს იმ ფაქტს, რომ იარაღის დამზადების ხერხებითა და მოწინავე ტექნიკით აღმოსავლეთი უსწრებდა ევროპას თითქმის XIX ს. დასაწყისამდე. ამ ვითარებას ნიშანდობლივად უნდა ასაბუთდეს ის შეხედულება, რომელიც არსებობს ქართულ-კავკასიურ ხმლების შესახებ, რომელთაც ზოგიერთი „დამასკურის“ მიმბაძველობად თვლის, ზოგიერთი ადგილობრივი წარმოშობის „დამასკად“, რაც აიხსნება ცნება — „ჯავარდენი“-ს სხვადასხვა გაგების ფაქტით, ლექსიკოლოგ ნ. ჩუბინაშვილის განმარტებით — „ჯავარდენი“ ფოლადის მასხალი, ფერადფერადათალდა, ან ზოლ-ზოლად ელვარება“-ა (იხ. ნ. ჩუბინაშვილის ქარ-

⁴³ ...„ბულატს“ ხშირად უწოდებენ „გუცას“, რაც ნიშნავს კვერს, ბრტყლად გაყვანილ ფოლადის ფიციარს (სისქე — 0,25 სმ. დიამ. — 125 სმ. წონა დაახლოებით 900 გრ.), რომელსაც გამოსაჩენად შუაზე კრიდნენ ხოლმე. (იხ.

И. Пешкин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133).

თული ლექსიკონი თბ., 1960). ე. ი. ნ. ჩუბინაშვილის მიხედვით „ჯავარდენი“ რომელიმე სახის ფოლადი კი არ არის, არამედ ერთი რომელიმე მათგანის გარეგანი თვისებაა, სახელდობრ — „ნახკი“, „წყალჯავარი“ და ზედაპირის ტალღებრივი ელვარება. ლიტერატურაში მიღებული შეხედულების საფუძველზე ალ. კოკლავაშვილს სულ სხვა განმარტებას იძლევა. მისი მიხედვით, ჯავარდენი მალაღობრივი ფოლადია, რომელსაც ახასიათებს საზიანი ზედაპირი, წმინდა ელერა და დიდი სისალე. რასაკვირველია, ძნელია იმის დადგენა, თუ რომელი ამ განმარტებათაგანია უფრო სწორი და მართებული. საკითხში გარკვეულობის შეტანა შეეძლო იმ წინამძღვრებს, რომელსაც ემყარება ესა თუ ის განმარტება აღნიშნული სიტყვისა. სამწუხაროდ, არც ერთ შემთხვევაში ეს წყარო დასახელებული არ არის, რაც ძალზე აძნელებს სახელ „ჯავარდენის“ ნამდვილი მნიშვნელობის დადგენას.

უნდა „აღნიშნოს“, რომ ხალხური გაგებით (მესხეთის მხარე, ს. აწყური) „ჯვარდანი“ (ჯავარდენი, ნ. რ.) ეწოდებოდა პირველი ხარისხის ფოლადს, რომლისაგანაც, გადმოცემით, საომარ იარაღებსა კედავდნენ ლაზები.

სახელი „ჯვარდანი“ წარმოსდგება იქიდან, რომ ამ ფოლადისგან ამზადდებდნენ „ჯვარ-დანებს“ (ჯვარის სახის დანებსა, მახვილებსა და ხმლებს). ამ ტიპის გამჭრელი იარაღის დამახასიათებელი იყო ჯვარდინი ტარი. (სწორ მხრებიანი კოტა). რაც გარეგნულად ჯვარის სახეს აძლევდა მათ. ეს ხალხური ახსნა-გაგება „ჯვარდენისა“ ყურადღებას იქცევს იმ მხრით, რომ სინამდვილეში, ძველი ქართული გამჭრელი საჭურვლის ერთ-ერთ თავისებურებას, განსაკუთრებით ხმლებისას, სწორად გამართული ტანი წარმოადგენდა. მართლაც ფრესკულ გამოხატულებათა მიხედვით ლაშა ვიორგის ხმალი ტარჯვრიანია და ერთი შეხედვით თვით ხმალიც ჯვარია. შესაძლებელია ასეთი მოყვანილობის „კოტა“ არა მარტო ხელის „საფარად“ იყო განკუთვნილი, ე. ი. მარტო პრაქტიკული მნიშვნელობა კი არ ქონდა, არამედ აპოტროფეული დანიშნულებაც. ყოველ შემთხვევაში, საჭიროა ანგარიში გაეწიოს „ჯავარდენის“ საკითხის კვლევა-ძიებისას ამ ხალხურ შეხედულებასაც.

იმავე ჯავარდენთან დაკავშირებით მესხეთში შეკრებილი მასალა ერთ საინტერესო ფაქტსაც ასახელებს: ლაზები ჯავარდენი-

საგან აკეთებდნენ თავისებური მოყვანილობის დანებს, რომელთაც „ლაზური დანა“ ეწოდებოდათ (იხ. სურ. 16). დაახლოებით ამ სახის დანებს ბოლო დრომდე ამზადებდნენ აჭარაში. ეს დანები ცნობილია საქართველოში „აჭარული დანის“ სახელწოდებით, რომელთაც ბებუთებსაც ეძახიან. „ლაზური დანები“ ფორმა-მოყვანილობით ახლო ემსგავსებიან, ე. წ. სუმერული ტიპის დანებს და როგორც სიტყვიერი, ცნობები მოწმობს. გამოიჩინეს თავისი სიმსხვილით. „ფხით“ და სისკალით. ამ სახის განათხარი, ძველი დანები დამოწმებულია სვანეთსა და აფხაზეთში.

საინტერესოა, რომ ქართველი მკვლევრების შეხედულებით გაქრული რკინის დამახასიათებელი ტანის მოქნილობა „ფხა“ „ალმასი“, წკრიალა ხმა და წყალ—ჯავარი დიდადაა დაკავშირებული საქედური მასალის ავ-კარგზე და განსაკუთრებით იმ „დედიშობილ“ თვისებაზე. რომელიც თითოეული კუთხის რკინას ახასიათებს. ეს ნათქვამი იმას ნიშნავს, რომ რკინის ხასიათი და ხარისხი დამოკიდებულია არა მარტო წარმოების წესებსა და ხერხებზე, არამედ იმ ნედლეულის თვისებაზეც, რომლისაგანაც დამზადებულია ესა. თუ ის რკინა. ამიტომ იყო, რომ წედისსა და ოკრიბაში რკინის მონელებნი უდიდეს ყურადღებას უთმობდნენ „სალი და უზადო“ რკინის დაწურვას, ხოლო დაწურვამდე მანეულის შერჩევას, ვაკაზმვას. შავი ქვით გამდიდრებას, საგანგებო ნახშირით გამოდნობას⁴⁴ და დაწურული რკინის ლუგვის „ბრუნებითი“ კვერვას. ამგვარი საშუალებით აღწევდნენ „ღვედივით“ მოქნილი და ერბოვით „ჩამოსხმული“ საქედური რკინის მიღებას.

საქედური რკინისაგან ხელადის გაცეთება იყო მეორე მნიშვნელოვანი ეტაპი ქართული ხალხური მეტალურგიისა რკინის დამორჩილების საქმეში. ჯერ კიდევ ძველად. ქართველთა წინაპრებმა: თუბალებმა, მოსინიკებმა, ხალიბებმა და ქანებმა. თავი ისახელეს მელითონეობის საქმეში და საქვეყნოდ გაითქვეს სახელი.

ამგვარად, ჯავარდენის გარეგნობა სავსებით ანალოგიურია ე. წ. „დამასკა“-სა, რომელსაც მასავით „წყალჯავარიანი“ პირისახე ახასიათებს. გამოდის, რომ ერთი და იმავე სახის ფოლადისათვის გამოყენებულია რამდენიმე სახელი—ბულატი (იგივე ფოლადი, ნ. რ.).

⁴⁴ ნახშირის როლი, და მნიშვნელობა ფოლადის მისაღებად მრავალმხრივია იხ. ამის შესახებ ინგლისელ მეტალურგის დ. პერსის ნაშრომი — Производство стали в Каталонских горнах. გვ. 487, შტრ. А. Ф у л о н, О выделке железа в сыродутных печах, СПб., 1819, გვ. 10.

დამასკი, ჯავარდენი. სახელთა ეს სიჭრელე იმის შედეგია, რომ თვით ცნება „ჯავარდენი“, „ბულატი“. „დამასკი“ თავიდანვე სწორად არ იყო გაგებული, რასაც თან ერთვოდა ის ფსიქოლოგიური განწყობა, („გარსაგები“), რომელიც ყოველივე უცხოურს და გარეშეს ხშირად აზვიადებს, შინაურს კი „შენდობა“ არა აქვს. იყო მერე უკიდურესობაც: მკვდელი და მემკვდური ორივე იმას ცდილობდა, რომ თავისი ხელობით შექმნილი, შინაური ხელადი უცხო სამოსით შეემკო, ან საქმით და ან სახელით. ამ ნიადაგზე ისეთ რამეს მიაწერდნენ მას, რაც სინამდვილეს არ შეეფერებოდა და ხშირად გაუგებრობას ჰქმნიდა. ამ ნიადაგზე ზოგჯერ საკუთარი დოვლათის ნაყოფი სხვისეულ წყალობად იქცეოდა. მაშალთად, თბილისელი მოხელეები ქართული ხმლის დამზადების საკითხთან დაკავშირებით, სწორად არ მოიქცნენ, როდესაც უჩვენებდნენ „ბულატის“ დამზადებისათვის ინდური რკინის. თურქული ფხენილის და სხვათა საჭიროებას, მაშინ როდესაც სინამდვილეში მათ მიერ გამოყენებული მეთოდები და ტექნიკური საშუალებანი. „ბულატის“ ხმლების დასამზადებლად, არსებითად იყო ძველი ქართული ტრადიციების უშუალო გაგრძელება. ასევე, საჭირო მასალა აქვე მოპოვებოდა და აუცილებელი სრულებითაც არ იყო მხოლოდ „სხვაგნითური“ რკინა-ფოლადის ნიადაგზე მუშაობა. ამიტომ მართებულად არ მიგვაჩნია აქედან წარმომდგარი, ლიტონ ჩვენებაზე დამყარებული. დაეკვება, „ქართული ფოლადის“ წარმომავლობისა და თვითმყოფი კულტურის შესახებ. ჭანურ-ხალხური“ რკინა-ფოლადით დაწყებული და წედურ-ოკრიბული რკინა-ფოლადით დამთავრებული ქართული ხალხური მეტალურგია შემოქმედებითად ანვითარებდა და სრულყოფილს ქმნიდა რკინის დამუშავების ხელოვნებას. ნუთუ ამის მანიშნებელი არ არის რკინა-ფოლადის ქართული სახელები — „ფუმ-ფოლადი“ (ფაშას ფოლადი), ჭანარი, ხალდი, ბასრი, ტობართინი, შანარი, მჭნარი, ნანაჭი, ნაჭდი და სხვა. განსაკუთრებით რკინის მიღების თავისებური და ორიგინალური წესები როგორცაა: შავი ქვის გარევა რკინის მადანში. მისი კაზმის სრულყოფილი წესები, შენადული ფოლადის დამზადების თავისებური ხერხები და სააპისოდ განკუთვნილი სადული ქურა და რიგი სხვა საშუალება.

ცნობილია, რომ რკინის მადანში პიროლუიზიტის შერევის წესი მხოლოდ გასული საუკუნის 80 წ. დაინერგა მეტალურგიაში,

მაშინ როდესაც ჩვენი წინაპრები მას წარმატებით იყენებდნენ რა მდენიმე საუკუნით ადრე. ამ მიმართებით საქ. სახ. მუზეუმის III სამეცნიერო სესიაზე კ. ჩოლოყაშვილმა⁴⁵ სამართლიანად გააკრიტიკა მკდარი აზრი პეშკინისა, რომელმაც „მოგვერღულად“ უარყო თბილისელ ხელოსანთა ცოდნა-გამოცდილება და შესაძლებლობა ვარგისიანი ცივი იარაღის დამზადების საქმეში და სრულიად უსაფუძვლოდ, ანგარიში არ გაუწია ოფიციალური ცნობების საწინააღმდეგო ჩვენებებს ამ საკითხზე. სინამდვილეში. საქართველოს ყოფაში გასული საუკუნის ბოლო ხანებამდე შემოინახა ცივი იარაღის დამზადების მაღალი ხელოვნება ძველი ტრადიციების საფუძველზე. ფაქტია. რომ XIX ს. ოცდაათიან წლებში, თბილისელმა მოხელეებმა გარკვეული წვლილი შეიტანეს რუსული ცივი იარაღის გაუმჯობესების საქმეში, რისთვისაც არა მარტო ქება და სახელი. არამედ ფულადი ჯილდოებიც კი დაიმსახურეს მეფის რუსეთის უმაღლესი ხელისუფლებისა. ამ საკითხის შესახებ უხვი მასალა გამოავლინა და მიუდგომლად გაანალიზა იგი საქ. სახ. მუზეუმის უფროსმა მ/თანამშრომელმა კ. ჩოლოყაშვილმა⁴⁶. ასევე. სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა მას ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ალ. კოჭლავეაშვილმა⁴⁷.

ქართული ფოლადის საკითხს შეეხო, არქეოლოგიური მასალის მეცნიერული ანალიზის შედეგების საფუძველზე, ცნობილი ქართველი მეტალურგი პროფ. ფ. თავაძე, რომელმაც საყურადღებო დისკვნა გააკეთა ძველი ქართული მელითონეობის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობის შესახებ⁴⁸.

⁴⁵ კ. ჩოლოყაშვილი, თბილისური ხმალი XIX ს., აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის III სამეცნიერო სესიის თეზისებრ. თბ., 1955.

⁴⁶ კ. ჩოლოყაშვილი, თბილისური ხმლის ისტატიები, ეურ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, თბ., 1956, № 5.

⁴⁷ ალ. კოჭლავეაშვილი, მხატვრული ჯავარდენის ხელოვნება საქართველოში, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1961, № 8—9.

⁴⁸ ფ. თავაძე, თ. საყვარელიძე, ც. აბესაძე, თ. დვალა. სამთავროს სამაროვანზე მოპოებული ჩუჩინის საბრძოლო იარაღის კომ. მეტალ. და ტექნოლოგიური შესწავლა, საქ. სახ. მუზ. მოამბე, ტ. XVIII-A.

ნომერი	ნომის დასახელება	თარიღი	ნომის №	აღმოჩენის ადგილი და წელი	C	Si	Al	Mg	Cu	Ni	Co	Ti	Cu	Cr	Mn	P	V	Sb
1	ნაჯახი (ლაზური)	XIX ს.	14-51:7 (რიგ №3)	კოდორის ხეობა 1951	0,10	0,05	სოტა	სოტა	სოტა	კვ.	0,01	არა	0,01	0,01	კვ.	-	არა	არა
2	წალდი	XIX ს.	10-50:65 (რიგ №6)	ბზიფის ხეობა 1950	0,29	0,08	"	"	"	0,10	0,015	"	0,01	0,01	0,96	-	-	კვ.
3	თოხი	XIX ს.	(რიგ №7)	ბიქვინთა 1956	0,17	0,20	"	"	"	0,10	0,015	"	0,01	0,01	0,05	-	-	არა
4	თოხი	XIX ს.	14-51:17 (რიგ 9)	აფხაზეთი 1951	0,19	0,06	"	"	"	0,10	0,015	"	0,01	0,01	0,65	-	-	არა
5	ქაჩი (თოხი)	XIX ს.	14-51:13 (რიგ №2)	ს. ღძანი 1951	0,15	0,30	"	"	"	0,10	0,015	"	0,01	0,01	0,30	-	-	არა
6	საკეთე-ლი უცხოური	XIX ს.	(რიგ №2)	გულრიფში 1951	0,28	0,05	"	"	"	0,10	0,02	"	0,01	0,01	1,50	-	-	არა

ქაქეტირული ანალიზი ჩატარებულია გეოალურგიის ინსტიტუტის საექტრულ ლაბორატორიაში მ. ბუნდიაშვილის მიერ ნახშირბადი განსაზღვრულია რაოდენობითი ანალიზით ამავე ინსტიტუტის ანალიზური ლაბორატორიაში.

ცხრილი 2

ნომერი	ნივთის დასახელება	თარიღი	ნივთის №№	აღმოჩენის ადგილი და წელი	C	Si	Al	Mg	Ca	Ni	CO	Ti	Cu	Cr	Mn	P	V	Sn
1	ცული	XIX ს	18—38:33 (რიგ № 4)	ს. ქვედი 1939	0,15 (პირი) 0,16 (ქვედი)	0,11	ცობა	ცობა	ცობა	0,10	0,03	აზა	0,10	0,01	0,10	—	—	აზა
2	ნამგალი	XIX ს	(რიგ № 10)	ს. წედისი 1940	0,17	0,05	ცობა	ცობა	ცობა	0,05	0,015	აზა	0,10	0,01	0,10	—	—	—
3	მარწუხი	XIX ს	63—39:19 (რიგ № 1)	ს. წედისი 1939	0,16	0,11	ცობა	ცობა	ცობა	0,20	0,01	აზა	0,10	0,01	0,05	—	—	—
4	ცული	XIX ს	26—55:1 (რიგ № 21)	ს. კიორა	0,15	0,08	ცობა	ცობა	ცობა	0,15	0,015	აზა	0,10	0,01	0,01	—	—	—
5	სასბლავი	XIX ს	(რიგ № 20)	ს. კარიხი	0,32	0,08	ცობა	ცობა	ცობა	0,15	0,015	აზა	0,10	0,01	0,05	—	—	—

ცხრილი 3.

№ რიგ	ადნაწილი და რაოდენობა	სამსადას	პატენტი	დამამუშავებელი და დასრულებული	C	Si	Al	Mg	Ca	Ni	Co	Ti	Cu	Cr	Mn	P	V	Sm
1	გრძელმი (რკინის საკვითი)	XIX ს (რიგ №15)		ს. ორბელი 1938 (ლესხუმი)	0,20	0,12	სოტა	სოტა	სოტა	0,01	0,01	არ	0,10	0,01	0,25	—	არ	არ
2	საყუე (წალდის)	XIX ს 61—39:19 (რიგ №18)		ს. სურგბი (გურია)	0,08	0,18	სოტა	სოტა	სოტა	0,01	0,01	არ	0,10	0,01	0,02	—	არ	არ
3	თოხი	XIX ს (რიგ № 8)		გურია 1950	0,15	0,20	სოტა	სოტა	სოტა	0,10	0,015	არ	0,10	0,01	0,55	—	არ	არ
4	მაკრატე- ლი	XIX ს 70—08:1 (რიგ №29)		სამეგრელო	0,12	0,03	სოტა	სოტა	სოტა	0,20	0,02	არ	0,0	0,01	33.	—	არ	არ
5	ტული იმერული	XIX ს (რიგ № 2)		ს. ხანი 1941 (იმერეთი)	0,30	0,08	სოტა	სოტა	სოტა	0,18	0,01	არ	0,10	0,01	0,23	—	არ	არ
6	სახნისი	XIX ს 20—34:2 რიგ № 16		აკარა 1934	0,50	0,10	სოტა	სოტა	სოტა	0,01	0,01	არ	0,10	0,01	53	—	არ	არ

№ რიგის	დანიშნულება	მნიშვნელობა	გუნდები	ალმონის ადგილი და წელი	C	Si	As	Mg	Ca	Ni	Co	Ti	Cu	Cr	Mn	P	V	Sm
1	ადიდა	XIX ს	(რიგ № 28)	თბილისი 1948	0,22	0,05	ცოტა	ცოტა	ცოტა	0,05	0,015	არ	0,10	0,01	არ	—	არ	არ
2	სახნისი	XIX ს	32—32:1 (რიგ № 24)	თუშეთი	0,19 ყუბაზე 0,12 პირზე	0,01 0,35	ცოტა	ცოტა	ცოტა	0,10	0,015	"	0,10	0,01	0,53 0,60	—	"	"
3	ხელჯი	XIX ს	87—39:7 (რიგ № 22)	ხემო	0,20	0,10	ცოტა	ცოტა	ცოტა	0,01	0,02	"	0,10	0,01	0,30	—	"	"
4	წალდი	XIX ს	87—39:2 (რიგ № 19)	სოფ. კულბითი	0,27	0,01	ცოტა	ცოტა	ცოტა	0,01	არ	"	0,10	0,01	0,65	—	"	"
5	ორბული-ბოჭი	XIX ს	რიგ № 3	დუშეთის რ-ნი	0,08	0,08	ცოტა	ცოტა	ცოტა	0,10	0,015	"	0,10	0,01	33	—	"	"
6	სახნისი	XIX ს	1—49:1 (რიგ № 17)	ბორჯომის ხეობა 1949	0,30	0,10	ცოტა	ცოტა	ცოტა	0,01	0,01	"	0,10	0,01	1,5	—	"	"
7	შუბისკარი	XIX ს	(რიგ № 11)	ადიგენი 1957	0,30	0,18	ცოტა	ცოტა	ცოტა	0,20	0,015	"	0,10	0,01	0,45	—	"	"
8	ბოჭი	XIX ს	27—32:44 (რიგ № 12)	სოფ. შენაკო (თუშეთი)	0,16	0,11	ცოტა	ცოტა	ცოტა	0,10	0,015	"	0,10	0,01	43	—	"	"

ცხრილი 5

ნივთის დასახელება	თარიღი	ნივთის №	აღმოჩენის ადგილი და წელი	C	Si	Al	Mg	Ca	Ni	Co	Ti	Cu	Cr	Mn	P	V	Sn
1 მაჯაგანი	XIX ს	3 — 57:1 (რიგ №27)	შექნილია თბილისში 1957 წ	0,96	0,36	სობა	სობა	სობა	0,10	0,015	არა	0,10	0,01	0,50	—	არა	—
2 მახვილი	XIX ს	3 — 56:1 (რიგ №26)	შექნილია თბილისში 1956 წ	0,50	0,08	სობა	სობა	სობა	0,05	0,015	"	0,10	0,01	არა	—	"	—
3 ჩეკი	XIX ს	10 — 45 (რიგ №14)	1945 წ	0,11	0,15	სობა	სობა	სობა	0,25	0,015	"	1,01	0,01	33	—	"	"
4 ბარისპირი	XIX ს	(რიგ №5)		0,29	0,15	სობა	სობა	სობა	0,10	0,015	"	0,10	0,01	0,05	—	"	"

ხეშო სვანეთიდან წამოღებული რკინის მადნისა და წიღების ქიმიური ანალიზის შედეგები (1956 წელი)

№	ნიმუშების დასახელება	SiO ₂	CaO	MgO	Al ₂ O ₃	Fe	FeO+Fe ₂ O ₃	P	S	C	Mn	P ₂ O ₅	SO ₂
1	წიდა-I-1	66,61	1,5	2,53	—	8,38	2,73+9,3	0,01	0,01	—	0,13	—	—
2	წიდა-I-2	21,74	4,2	2,17	—	48,7	49,3+14,5	0,17	0,020	0,57	0,21	—	—
3	წიდა-I-3	74,9	2,25	1,54	—	7,8	0,72+10,5	0,018	0,02	—	0,11	—	—
4	წიდა-I-4	15,7	0,95	0,7	—	57,12	—*)	0,013	0,019	0,3	0,15	—	—
5	წიდა (მდიდარი) I-5	9,56	2,7	2,17	—	67,08	75,0+12,60	0,036	0,023	0,12	0,19	—	—
6	(?) I-6	70,8	0,90	0,7	12,95	5,04	—	0,12	0,018	0,18	—	5,48	1,12
7	წიდა-მადანი. ძველი შხიბარიდან. II-7	29,22	4,5	3,0	10,13	40,1	46,96+5,22	0,18	0,015	0,09	0,24	—	—
8	წიდა. იფარიდან III-8	26,6	5,4	2,9	8,2	38,10	31,96+19,0	0,35	0,034	0,25	0,27	—	—

შეცხვ. კიმიური ანალიზები ჩატარებულია 1956 წელს რუსთავეის მეტალურგიული კარხნის ცენტრალური კიმიური ლაბორატორიის მიერ და ოფიციალური ცნობა ა. ი. კოკლავაშვილთან ინახება

*) Fe+FeO=63,16

Fe₂O₃=11,57

ბემო იმერეთიდან (სამხერის რ.) წამოღებული რკინის ნადნებისა და წიღების ქიმიური ანალიზის შედეგები

№	დასახელება	SiO ₂	CaO	MgO	Al ₂ O ₃	Fe	FeO + Fe ₂ O ₃	P	S	C	MnO	P ₂ O ₅	SO ₂
1	მადანი (IV-1) თედელეთი.	10,7	20,7	1,2	5,08	*	**	0,86	0,063	0,51	0,22	2,17	1,07
2	უსარი № 1 წელიანი ფერდობი	20,37	3,15	არაა	3,98	—	68,00	—	—	—	0,78	2,17	1,07
3	წილა (IV-2) სინაგურის სათიბში	37,30	5,50	კვალი	13,38	—	33,00	—	—	—	1,34	2,45	6,54
4	წილა (IV-3) სინაგურის გზაზე												
5	წილა (IV-4) მ. კუდუკის ფერდობიდან. ს. ჭუსარი	41,13	8,60	"	14,98	—	31,92	—	—	—	1,09	0,86	0,81
6	წილა (IV-5) ბერნათხარი ქუჩის რეკა და სინაგურის შორის	26,20	4,90		7,36	—	57,35	—	—	—	3,5	0,3	0,12
7	წილა (IV-6) თედელეთის დას. კუდუკის მთის კალთაზე	26,32	3,0	-	8,20	—	56,92	—	—	—	2,97	2,12	0,10
8	წილა (IV-7) სინაგურის ეკლ. ნანგრევებთან	18,37	11,10	"	9,37	—	47,68	—	—	—	4,40	8,68	0,11

* FeO = 29,06

** Fe₂O₃ = 31,47

შენიშვნა: ანალიზები IV-1-ის გარდა, ჩატარებულია ავჯალის ტეტალურგიული ქარხნის („ცენტროლიტი“) ქიმიურ ლაბორატორიაში. ხოლო IV-1 ნიმუში რუსთავის მუტალურგიული ქარხნის ცენტრალურ ქიმიურ ლაბორატორიაში. ლაბორატორიების ოფიციალური ცნობები ა. ი. კოკლავაშვილთან ინახება.

ბოლნისის რაიონიდან წამოღებული რკინის მადნისა და წილების ნიმუშების ქიმიური ანალიზის შედეგები: ცხრილი 8

№	დასახელება	SiO ₂	CaO	MgO	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	SO ₂
1	წიდა (გეოლოგიური პარტიის სადგურის მისასვლელი ბორცვი. დამურსუ)	11,6	2,7	—	5,43	69,8	3,00
2	წიდა (დამურ-სუს, ხევაღმა ნასახლარიდან. გზის მარჯვენა მხარე)	9,6	3,12	—	6,12	74,6	3,2
3	წიდა (დამურ-სუს, გეოლოგ. სადგურის უკან 30 მ მანძილზე)	23,7	3,7	—	7,7	55,3	7,0
4	წიდა (ათაშენიდან)	15,0	7,7	—	9,77	63,04	4,0
5	წიდა (დამურ-სუს, სადგურიდან ლელესკენ მიმავალი გზა)	6,72	3,05	—	5,06	78,2	3,05
6	წიდა (დამურ-სუს, გეოლ. სადგურიდან სიმეველ გზაზე ყანებს შორის)	7,0	5,02	—	9,18	73,9	2,84
7	წიდა ათაშენიდან	21,2	10,2	—	9,7	49,6	5,0
8	მადანი ათაშენიდან	54,4	—	—	10,02	27,9	2,7
9	მადანი (დამურ-სუს ძველი მადარიდან)	1,02	—	—	10,06	84,02	5,25
10	მადანი (დამურ-სუს გეოლ. სადგურიდან 6 მ. მანძილზე ვაკე-ჩილი შტოდან.)	6,9	3,9	—	—	84,0	2,3

შენიშვნა: ქიმიური ანალიზები 1956 წლის 26 ოქტომბერს ჩატარდა № 31 კაზნის ცენტრალურ ქიმიურ ლაბორატორიაში გოგინაშვილის მიერ წერეთლის ხელშეკვეთებით. ლაბორატორიის ოფიციალური ცნობა № 543 ინახება ა. ი. კოკლავაშვილთან.

ო ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე

რ კ ი ნ ი ს კ უ ლ ტ ი

თ მ მ უ ლ ე ბ ა — „ კ ა ლ მ ა ხ ე ლ ა “

მელითონეობის ღრმა კვალი ატყვია არა მარტო ნივთიერ ნა-
შთებს, არამედ იგი ღრმადაა აღბეჭდილი, როგორც ზემოთაც ით-
ქვა, ქართველი ხალხის სულიერი ცხოვრების სფეროშიაც. ის გა-
რემოება, რომ რკინა მაგიური ხასიათის საგანს წარმოადგენს, გან-
საკუთრებული საიდუმლოებით მოსავეს მის შემოქმედსა და მკე-
დელს. სამკედლო ეს თავისებური სალოცავია, სადაც მოკრძალე-
ბა, მორიდება ისევე აუცილებელი იყო, როგორც საკულტო ად-
გილების მიმართ. ალბათ ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ სამ-
კედლო გრდემლო, კვერი და მარწუხი ისეთივე ძალისა და მნიშვნელო-
ბისაა, როგორც ქრისტიანთა ტაძარში ჭვარი. ისინი ნაწილიანი საგნე-
ბია და გვარის რომელიმე წევრა, როდესაც იგი გამოეყოფა ოჯახს და
შორს უხდება დასახლება, ამ წმინდა ნაწილიანი, ნაკურთხი საგნების
„ზიარების“ ნიშნად მათი მცირე ნაწილის იქ წაღება და ახალ იარა-
ღებში გადასხმა უხდება (იხ. ზემოთ ამის შესახებ. აფხაზურ სა-
წესო ჩვეულებების განხილვისას). ასევე, „რკინის კაცებს“ — რკი-
ნის მადნის მწურავეებს რაჭაში ჰყავდათ თავისი მფარველი ანგელო-
ზი „მარიამ წმინდა“. რაც შეეხება რკინის კაცებს — მკედლებს.
მათ ხომ საგანგებო საკულტო დღეობები ჰქონდათ დაწესებული
მფარველ ღვთაებათა საკედრებლად. მკედელი ახლო იდგა ღვთაე-
ბათა სამყოფელ საკულტო ადგილებთან და ამიტომ ხალხი მას გან-
საკუთრებული ბუნების კაცად, ან ზშირად ზებუნებრივ ადამიანად,
ხან კეთილ და ხანაც ბოროტ ქმნილებად მიიჩნევდა ხოლმე. ამგვარი
მსოფლმხედველობის ნიადაგზე შეიქმნა ფრიად საყურადღებო თქმუ-

ლებები და ლეგენდები პირველ მკვედელზე და მკვედლობის მომ-
გონ ღმერთ-კაცებზე — შაში-ს, სოლამის, სოლომოს და ამირანის
შესახებ. ამ მიმართებით აღსანიშნავია თქმულება „სირამკვედელზე“,
„კალმახელაზე“ და სხვა. ეს უკანასკნელი თქმულება, რომელიც
განეკუთვნება გურიის ეთნოგრაფიულ ყოფას, ორგანიულად უკავ-
შირდება ამავე ხასიათის ზემოხსენებულ რაჭულ თქმულებას —
სირა მკვედლის შესახებ.

ამირანის შესახებ თქმულებათა ციკლში, თქმულება „კალ-
მახელა“, იმდენად საინტერესო და ახალ მომენტებს შეიცავს, რომ
საჭიროდ მივიჩნიეთ მისი აქ მოტანა მთლიანად, ვინაიდან „კალმა-
ხელაი“, იგივე სულკალმახი“, „სირა“, ბადრი, ამირანი (ქართ.),
პრომეთე (ბერძნ.), აბირსკილი (აბხაზ.), პარამხუტუ (მეგრ.) და
ქრისტიანული წმინდა გიორგი, „კვირიაცხოველი“ და სხვა წარმოა-
დგენენ ერთი და იმავე საფუძველზე შექმნილ პერსონაჟებს, რო-
მელთა კონკრეტული მოქმედება ასახავს ქართული მელითიანეო-
ბის გარკვეულ ხასიათსა და თავისებურებას სხვადასხვა ეტაპზე.

გურული თქმულება — „კალმახელა“, ამას ცხადად მოწმობს:
„იყო და არა იყო რა, ღვთის უკეთესი რა იქნებოდა. იყო ერ-
თი მონადირე, უდაბური ტყის მფლობელი. იგი კაი ვაჟკაცი იყო,
მარა მარტუაი უცოლწვილოთ ბერდებოდა. ტყეში დახეტიალობდა
და ნადირობდა. ყოველთვის აი დაქონდა, შვილდისარი და თხილის
წენელით დალობილი კალათაი, ზურგზე დათვის ტყავის ბოხჩა ქო-
ნდა მოკიდული. ამ კაცს კალმახელა ქვიოდა. მუუსგენარი კაცი იყო.
რავარც გითხარით ცოლი არ ყავდა მარა, მაგიორში ქალებს დი-
დი მოყვარული იყო. ქალებსაც მოწონდათ კალმახელა და ზოგიერ-
თი შესთა მასთან. ერთი მეწისქვილის ქალიშვილს კალმახელაიდან
ორი ბიჭი ბადრი და უსუფაი შეიძინა. მეწისქვილემ ბაღნები წყალ-
ში გადაყარა მოსაკლავათ. ჩემ ქალიშვილს ბუშები თუ გუუჭხილდა
სახელს გუუტებს და ეღარ გათხოვდებო. ბადრი და უსუფაი ან-
გელოზივით ბაღნები იყვნენ და წყალმა არ ჩაძირა. ერთმა მეთე-
ბზემ ორავე დეიქირა და თავის სახში წეიყვანა. მეთებზის ცოლს
ძანალ მოეწონა მიყვანილი ბაღნები და იშვილა. მეთებზეს მარ-
ტუაი ერთი ქალიშვილი ყავდა და ბიჭების პოვნა მიზდა დიდი გან-
ძი იყო. ბადრიასა და უსუფას მეთებზის ცოლი თხის რძით ზრდიდა.
ბაღნები ჩქარა იზდებოდნენ. კალმახელაი მის შვილებს ბადრიას და
უსუფას არ იცნობდა. მეთებზემ ქე იცოდა კალმახელაი მისი შვი-
ლობილების მამა რუმ იყო, მარა არ ამხელდა. ბაღნები დარწმუნე-

ბული იყვნენ ჩვენი მამა მეთებზეაო. ასე გადიოდა დრო. მეთებზე თებზებს იჭერდა. კალმახელაი ნადირობდა. ერთ დღეს კალმახელამ დიდ ხანს იარა. ტყეში ერთი სამწვადეც ვერ იშოვნა, ვერაფერი მოკლა, შიმშილით კუჭი უხმებოდა და ნემეტარი რუმ დეილალა, ხრამის ნაპირას ხის ძირში ჩამოყდა და მიეძინა. სიზმარში ხედავს უცხო ფრინველი მოფრინდა და მარცხენა მხარზე დააჯდა. ფრინველი უცბად კაცის ენაზე ალაპარაკდა. კალმახელაც თუ გინდა ბედნიერი იყო, ამ ხრამის ძირში მრინარე რუმაა იმას იჭით არ გადახვიდეთ თვარა დიდ გასაჭირში ჩავარდებო. ამის თქმისთანავე, ფრინველი გაფრინდა, კალმახელას გეღვიძა, მიიხედ-მეიხედა და ხრამის გაღმა კლდეში თვალი მოჰკრა ოქროსფერ სინათლეს და თანაც სიზმარი რომ მიეღვინა, იმ ჩიტის ნათქვამი მოაგონდა. კალმახელამ გადაწყვიტა რაც უნდა მომივიდეს უნდა ვნახო იჭინე რა სინათლეაო. კალმახელამ დეიდმუვლა მგელივით და ნაგარიდან თვალეზბრიალა მგელი გამევიდა. კალმახელაი შეაჯდა მგელს ზურგზე და ჯაგარში ჩაავლო ხელი. მგელმა კიდიკიდე გაყვა მთას, ჩვეიდა ხრამში და მდინარეში გეიყვანა კალმახელაი. მგელი აქეთ განევიდა. კალმახელა კი ღარჩა გაღმა განათებული კლდის ძირში. კალმახელაი მგელთან და დათვთან დამეგობრებული იყო. იგინაც მონადირეებია და მონადირე მონადირეს არ ერჩისო. კლდის ძირას დარჩენილმა კალმახელამ იფიქრა, იფიქრა, იფიქრა და ბოლოს გადაწყვიტა. ქვებს მოვზიდავ, ერთმანეთზე დავაწყობ კიბესავით და ასე ამუალ გამოქვაბულში, სიდანაც სინათლე მოჩანსო. ქვების წყობა რომ დერიყო, უხსენებელს მოკრა თვალი. კალმახელამ ქვას წამოავლო ხელი და უხსენებლისათვის უნდა ესროლა. მარია უხსენებელმა უთხრა კალმახელას — არ მოგკლა და მიზანს მიგახწევიებო. კალმახელამ ქვიანი ხელი დუღუშვა და უხსენებელს უბრძანა: — „თუ ამ კლდის ნათელ გამოქვაბულამდე ასვლაში მომეხმარები არ მოგკლავო“. უხსენებელმა უპასუხა: — „იმ გამოქვაბულში ყველა ნადირთა მფლობელი დალი ცხოვრობს. მე მისი მცველთაგანი ვარ. რა კი სოცოცხლე მაჩუქე შენი მონა ვიქნება ჩემი ფიცის თანახმად. ამ კლდეზე ასვლა კაცისაგან შეუძლებელი საქმეაო. აღი ამ მთაზე და დაუპირისპირდი გამოქვაბულს. ჩამუშვი ბაწარი და ამ ბაწარს გამოქვაბულამდე ჩაყვიო“. დილას მზეი რუმ ამუა მაშინ გააკეთე აი საქმე თვარა. სხვა დროს დალოს ღვიძავს და მისი თვალების შემოხედვას ველარ გადაუჩრებიო. მძინარეს თუ მუუსწრებ ოქროს თმები შიაქერი და მერე შენი მორჩი-

ლი იქნებაო“. შენი სიტყვის სიმტკიცედ რას მაძლევო, კითხა კალმახელამ უხსენებელს“. უხსენებელმა უთხრა: — „ეგერ იმ ქვის ქვეშ ჩემი მონაცვალ ტყავია და ჩემი სიტყვის საწინდარი იგი იყო-სო“. კალმახელამ უხსენებლის მონაცვალ ტყავი დაიგრიხა და წელზე შემოირტყა, ქამარს ზემოთ. მერე უხსენებელს მუუბრუნდა და უთხრა: — „იცოდე თუ ჰილალატე შენ მონაცვალ ტყავს ჩემ ძაღლს დავაგლეჯიებო და ამის გამო მთელ ტანზე მოურჩენელი მუწუკები გაგიჩთებაო“. უხსენებელმა უპასუხა: „ფიქრი ნუ გაქ ჩემი სიტყვა მუდამ გაუტებელიაო“. კალმახელა მოშორდა უხსენებელს და შეუდგა აღმაროს. იარა, იარა, იარა და მიადგა ერთ საცვს და დაღლილმა საცივის წყალით შუბლი შეიგრილა. ვარსკვლავებს შეხედა და მიხვდა რომ შუალამე დამდგარაყო. კალმახელას დევის ბლორინი მოესმა. შეშინდა. თუ ჩემი ძალა ახლა დევთან ბრძოლას მუანდომე დილას დალთან რაფერ ჩავყვე ბაწარს დაღლილიო. მერე მუაგონდა გველის ტყავიმაქ წელზე შემორტყმულიო და დამშვიდდა. კალმახელაი პირდაპირ წვიდა იქითყენ სეითაც დევი ეგულეზოდა. დევ ეცა თუ არა უხსენებლის სუნი ძუნძულ-ძუნძულ-ლით გეიქცა. დევებს ჩემეტანი ეშინოდათ უხსენებლისი. დაწვა კალმახელაი საცივის მახლობლად და დეიძინა. მისი ძაღლი იო ყარაულობდა მძინარე კალმახელას. იალონის ხანს გვეღვიძა კალმახელას და დეიწყო ფიქრი სად ვიშოვო ბაწარი დალის გამოქვაბულში ჩასაშეებადო. იარა, იარა და გევიდა ფთის მწვერვალზე. იქინე ბაწარს ვინ მუუტანდა. დაედა დაღონებული ხის ძირას. უცფი იფიქრა მოი ჩემ ბედს ამ უხსენებლის ტყავს მივანდობო. ძაღლა მოშორებით მოკლეთ დაამბა. წელზე უხსენებლის ტყავი მოიძრო და კლდის წვერზე რომ ხე იდგა, იმის დაბლა ტოტზე ერთი თავით მიაბა. თვითონ მეორე ბოლოს მოკიდა და მზის ამოსვლისთანავე დეეშვა დაბლა. უხსენებლის ტყავი ჩელნელა გეიქიმა მარა ტყის ქალის გამოქვაბულის ქერს ცოტათი დაცილდა დაბლა. კალმახელამ დაინახა გამოქვაბულში დათვის ტყავზე წამოწოლილი მძინარე ოქროს თმიანი ტყის ქალი. ისკუპა კალმახელამ და ჩახტა გამოქვაბულში. ტყის ქალს აფერი შეუტყვია. მთელი ღამის გან-

¹ შდრ. გველის კულტი საქართველოს კუთხეებში (ნ. რეხვიაშვილი, მზიერი, მუხუუმის მოამბე, ტ. XXIV-B. 1963), სადაც გველი მიჩნეულა კეთილ, აღამიანის მფარველ არსებად.

მავლობაში ტყეში სიარულით და ნადირობით დაღალულს ასე ღრმად ეძინა, მკვდარი გეგონებოდა. კალმახელა მუუახლოვდა, ამეილო ჭიბიდან გაღესილი დანა, თმების მოჭრა მუუნდომა, მარა ერთი შეწყვეტა ვერ მოაცილა. კალმახელამ იფიქრა: — დევილუჰე კაცი, სადაცაა გეიღვიძებს ქალი და მის ალერს ვერ ველირსები ისე მოვკვდები, კლდეზე გადამაგდებს. მისი ერთი შეხედვა სპობს კაცსო. ატირდა კალმახელა, მისი ცრემლები დანას დეეწვეთა და დაჯანგა. კალმახელამ იფიქრა ჩემი საქმე მაინც დაღუპულია და აბჯანგიანი დანით ვცთი. ეგება ქე მოვჭრა თმები ტყის ქალსო. კალმახელამ ტყის ქალის თმები ხელში შეიქცია და ჯანგიანი დანით ხელათ გადათიბა. ტყის ქალს არც კი გაღვიძებია. კალმახელამ დაწნა ტყის ქალის თმები და თავის ბოლჩაში ჩაღო. მერე მოვიდა. ტყის ქალს გადაეხვია და აკოცა. ამისთანა სიამოვნება კალმახელას მანამდის არც ერთ ქალთან არ უგრძნია. მას ტყის ქალის ტანი ცეცხლივით შემოენთო. პაწე ხანს მერე გამეღვიძა ტყის ქალს და მიხთა, რაც ჭირდა. მან ტირილი დეიწყო. მისი ცრემლები მარგალიტებად ცვოდა დაბლა. გაბრუნებულმა კალმახელამ აკრიფა ეს მარგალიტები, მარა ისი მძიმე-მძიმე იყო, რომ ისევ იქვე დაყარა. ბოლოს გულმობრუნებულმა ტყის ქალმა უთხრა: — „ჩემი ოქროსფერი თმები რუმ მიგაქ ბოხჩით. მას ყოველ დილას დახედე და როცა გაშავდეს, მის მეორე დილას მომაკითხე და შენი ნაშიერი წეიყვანეო. თუ ქალი დარჩება, რაც გინდა დაარქვი, თუ ბიჭი დეიბადოს. მაშინ ამირანის მეტი სხვა სახელი არ უწოდო-ო. ახლა აგერ რომ ხვდელია, იმას ჩაყევი და წყალთან გაგიყვანსო. აქეობასაკ იმით ამოდი, როცა მოხვიდეო. საიდუმლო გზა კი გასწავლე. მარა ახლა მითხარი შენ როგორ ამოდი, როგორ ამოდი, როგორ ამომეპარეო“. კალმახელამ ყორიფერი უამბო, მაგრამ უხსენებელი არ გასცა. არ თქვა თუ რაფერ ასწავლა მთის წვერისაკენ მიმავალი გზა და იქიდან გამოქვაბულში ჩამოშვება. კალმახელამ დატოვა გამოქვაბული და ხვრელის გზით გამევიდა მდინარის ნაპირას. მერე ისევ ავიდა მთაზე, უხსენებლის მონაცვალი ტყავი მოხსნა ხიდან, დამბული ძალი აუშვა და დაბრუნდა თავის სამყოფელში. ამის შემდეგ კალმახელაი ხშირად დადიოდა ტყის ქალთან, მიქონდა მა-

² ცნობილია რომ ზოგიერთი ხალხი ძველად მიმართავდა რკინის დამარბვას მიწაში, მასალის ხარისხის ამაღლების მიზნით.

შემდეგ ტყეში იშვიათად გამოდიოდა, მას თმებიც გაეზარდა, მარა ფეხმძიმობის გამო მარჯვე მოძრაობის უნარი დაკარგა. კლდიდან კლდეზე ველარ ხდებოდა. კალმახელა ძველებურად დადიოდა: მთაში და ბარად ნადირობდა და თებზაობდა. გევიდა დრო. ერთ დილას კალმახელამ ჩვეულებრივად ამოალაგა დათვის ტყავის ქეჩხოში ჩალაგებული სხვადასხვა ნივთები და მათ შორის ტყის ქალის თმაი, რომელიც გაშაკებულიყო და ოქროსფერობის ნიშანწყალი აღარ შერჩენოდა. მოაგონდა კალმახელას ტყის ქალის ნათქვამი და მეორე დილას მასთან გაჩნდა. ტყის ქალის გვერდით პაწე ბიჭი იყო დაგორებული. ქალმა დეინახა კალმახელაი და უთხრა: „შენთვის ჩამიბარებია ჩვენი შვილი, გაზარდე მაგი, იმფერ ვარსკვლავზეა დაბადებული, ადამიანების კეთილდღეობისათვის მუდამ თავდადებული იქნებაო. ახლა წადი, ირემი მოკალი და მის ნედლე ტყავში შეხვიე ჩვენი ამირანი და ისე წიეყვანე მეძუძურ ქალთანო“. კალმახელა ასე მოიქცა, ტყის ქალს საზუღამოდ დაემშვიდობა და პაწე ამირანი წაშეიყვანა. კალმახელამ დატია ტყე და სოფელ-სოფელ დეიწყო სიარული მეძუძური ქალის მოსანახავად, მარა ყველა ვარს ეუბნებოდა. მშიერი ამირანი ისე ყვიროდა, გეგონებოდა ასი ჩვილი ბალანაი ტირიან ერთადო. ბოლოს კალმახელას მოაგონდა მისი მეგობარი მეთებზე და მასთან წავიდა. მეთებზისას მარტო მისი ქალიშვილი იყო შინ, სხვა ყველა სტუმრათ წასულიყვნენ. მეთებზის ქალიშვილმა იცნო კალმახელაი, ბალანაი ჩამოართვა და ძროხის რძით გააძლო. პაწე ამირანს დეეძინა. მალე მეთებზე დაბრუნდა. კალმახელამ უთხრა: — ჩემო ძმაო, ბიჭინა, ამ ჩემ შვილ გაბარებ გასაზრდელად. მაგიორში მის სარჩო თვეში ერთხელ ერთ ირემს, სამ შველს, ცხრა კურდღელს მოგართმეო. შენ ცოლს ჩემი შვილის ძიძაობისათვის წელიწადში ერთს ოქროს ცხვრის მატყლით მოქსოვილ ღაზლის თავშალს მუუტანო. მეთებზემ უთხრა — „ღვთის წყალობით ჩემ ოჯახს ყორიფელი ბევრი აქაშენი არც ნანადირევი და არც თავშალი არ გვინდა. ჩემს ამაგს ჩემი გაზრდილები ჩემს მოხუცებულებაში გადამიხთიანო“. ამ ლაპარაკში რომ იყვნენ, ბადრი და უსუფაიც შემოვიდნენ სახში. კალმახელამ შეხედა და რაცხა ეცნაურა, თუმცა თვალისა არცაროის არ ენახა ისინი. ბადრიე და უსუფაი მიესალმენ ყველას და ერთი ბადე თებ-

³ შდრ. თქმულება ოქროს საწმისის შესახებ კოლხეთის მეფის აეტის კარზე.

ზებით საფსე შემოიტანეს სახში. პეტებზის ქალიშვილმა უთხრა
 ბადრიას და უსუფას: — „მომილოცავს და მომილოცეთ ღმერთმა
 ახალი ძმა შეგვიძინაო“ „სადაა მერეო, იკითხეს ბიჭებმა“ „ეგვი
 ტყავში გახოვილს ძინავსო“. ბადრიამ და უსუფამ ტყავი ფრთხი-
 ლათ გადაშალეს და პაწე ამირანი ნახეს. ორივე მიეფერა პაწე ამი-
 რანს, მერე უსუფაი გამევიდა გარეთ და თხილის ჯოხი შეშლიტანა.
 ამ ჯოხს მეორე თავში ბადრიამ მოკიდა ხელი და შვაზე გადატე-
 ხეს. ორივემ ერთად წაბერიძახა: — „ღმერთო ასე გატეხე იგი, ვინც
 ჩვენს მესამე ძმას უღალატოსო“. კალმახელამ უყურა, უყურა, უყუ-
 რა ბადრიას და უსუფას და ცრემლები მუადგა თვალებზე. ბადრიე
 და უსუფაი თავის თავს და მეწისქვილის ქალიშვილს ზექალას მია-
 მსგავსა. მეთებზე მუუხთა კალმახელას ცრემლების მიხეზს და
 უთხრა: — „ჩემო ძმობილო, კალმახელა, ბადრიე და უსუფაიც შე-
 ნი შვილებია, ორივე წყალს მოქონდა, დევიჭირე და გავზარდე. შერ
 აქამდე არ გეუბნებოდი, ვიფიქრე ეგებ არ გეიზარდონ და დამწუბ-
 რდება, მაშინ გავაცნობ, როცა გეიზარდებიან მეთქი. მე თითონ ვა-
 მომიცდია რა ძნელია შვილების მოშორება: ორი ქალიშვილი დე-
 ვებმა წამართვეს და მათ კვალს ვერ მივაგენ, აი ერთი ქალიშვილი
 შემრჩა და ამ შენ სამ ვაჟიშვილს მას ძმებად უზრდი“. აგი რომ
 მეისმინა კალმახელამ თლათ კურცხალათ გადაიქცა. მისი შვილები
 ბადრიე, უსუფაი და მეთებზის ქალიშვილი ჩეიხუტა და თქვა: —
 „იმაზე დიდი უბედურება აფერია საკუთარ შვილებს შენ თითონ
 რომ ვერ ზრდიო და ვერც კი იცნობ მათო. რაკი ჩემი შვილების
 გამზარდელი ყოფილხარ შენი ქალიშვილიც ჩემ შვილათ მიმაჩნიაო“.
 ბადრი და უსუფაიც ტიროდნენ, მერე კალმახელას მოუბრუნდენ
 და უთხრეს: — „ჩვენი ძამა ყოფილხარ, მარა ჩვენი მამობილი და
 დედობილი შენ თავს გვირჩევენია, მაგან განწირულები გადაგვარჩი-
 ნა და გაგვზარდა. შენ ჩვენი დედაც დაგიჩაგრავს, თუ კაცი ხარ
 მოგვანახვიე და ჩვენ უპატრონებთ დედასო“ კალმახელაი შეწუხ-
 და ეშმაკის კურცხალი (არაყი) მეთიხუა, პაწე ყანწი გააფსო და
 ფიცის სიტყვა თქვა: — „მე კალმახელაი ცისა და ქვეყნისაგან შე-
 რისხული ვიყო, ჩემ დღეში ნადირი ვერ მოვკლა, მოზიდული შვილ-
 დი შვაში გამიტყდეს, მტრის ისარი გულზე დამესოს, მწყუროდეს
 წყლის ნაპირას წყალს ვერ მივსტვე, პურის გემო დამავიწყტეს თუ
 ჩემი შვილების და მათი დედის, მეწისქვილის ქალიშვილზე არ ვა-
 ზრუნო. ტყის ქალი კი თითონ ღმერთია და ჩემი ზრუნვა რა უნ-

და. ეს თქვა კალმახელამ თუ არა, ეშმაკის კურცხალი სულმოუ-
 თქმელათ გადაყლაპა. სსვებმაც დეისხეს პაწიწვან ყანწებში ეშმაკის
 კურცხალი, გარდა ქალეზისა და ფიცი დასდეს ერთმანეთს არ ულა-
 ლატონ. არაყს რუმ სვამდენ, მოზრდილი ბალანაის ტირილი გეიგო-
 ნეს. გარეთ გეიხედეს ვინ არის და რა ატირებსო, მარა გარეთ მყო-
 ფებს სახლიდან შემოესმათ ტირილის ხმა. გეიხედეს კუთხეში და
 რას ხედავენ, ნადირის ტყავში გახოული პაწე ამირანი ხუთი-
 ექვსი წლის ბალანაის ხელა გაზრდილა, შემოხოული ტყავი გადაუ-
 შლია და ფეხმოკოხმული დამჭდარა ზედ. მივიდენ მასთან, მივა-
 ლერსენ, მარა შენც არ მომიკვტე, პასუხი არ გასცა არც ერთს და
 არც ტირილი არ შეაჩერა. ტირის და ტირის ამირანი, შეეცოდათ
 ბიჭი და ყველა ატირდა. ბოლოს ამირანს ჩეეძინა. ყველამ გაჩერ-
 და და ერთმანეთს კითხეს, ან იმ ბიჭს რა ატირებდა, ან ჩვენ რა გვა-
 ბღავლებდაო? მეთებზის გოგომ უთხრა იგინს, — „ამირანს ნაძ-
 დვილად მოშივდა, ჩვენ კი აი ვერ გუუგეთ და ისე მასი სიკოდეით
 ვტიროდითო. ასე იყო თუ ისე, ერთი რამ ცხადია. ამირანაი სწრა-
 ფად იზრდება და საკმელი არ უნდა მივაკლოთო. აგი თქვა თუ არა
 გევიდა ახორში და ძროხის ნაწველი დიდი ქოთნით გამეიტანა. აღვი-
 ძეს ამირანაი, აღვიძეს, აღვიძეს, მარა ვერ გამოაღვიძეს. გევიდა ხა-
 ნი და ამირანამ ისევლე ტირილი დეიწყო. მისმა დობილმა მეთე-
 ბზის ქალიშვილმა მედიამ ამირანას დიდი ქოთნით რძეი დაალევია.
 ამირანამ ისევე მიიძინა. ასე ძილში იზრდებოდა ამირანა, იგი ერთი
 თვის ერთი წლისას გაედა, ერთი წლის კი 10 წლისას და ძალიან
 მალე დავაყვაცდა. იმ დღეს კალმახელამ რუმ გეიგო ბადრიე და
 უსუფაი ჩემი შვილებიაო, გადაწყვიტეს მათი დედა მეწისქვილის
 ქალიშვილი მოენახათ. ადგნენ კალმახელაი, მეთებზე ბიჭინაი, ბა-
 დრიე და უსუფაი და წევიდენ იმ მდინარისკენ, სადაც ბიჭინამ ბა-
 დრიე და უსუფაი ნახა წყალში ჩაცვენილები. აღმართში აყვენ
 მდინარეს და მალე წისქვილი გამოჩთა, მის ახლოს თმაგაწეწილი
 ქალი იჯდა და ტიროდა. თეთრწვერა მოხუცებული ადგა მას თავზე
 და ეფერებოდა. ქალი ტირილს არ წყვეტდა. კალმახელამ იცნო მე-
 წისქვილე ჯახუნაი და მისი ქალიშვილი, ბადრის და უსუფაის დედა
 თუთაიე. ელდა მოეკიდა გულზე კალმახელას. მხლებლებს უთხრა:--
 თქვენ აქანაი იყავით, სანამ არ დაგიძახოთ მანამდე არ წამოხვიდეთ
 ჩემკენო. იგი მივიდა ჯაჩუნასთან და თუთაიასთან. ორივემ იცნო;
 ქალმა ტირილი შეწყვიტა. მოხუცებულმა კალმახელას ჯოხი მოუ-

ქნია, მარა ხელი ჰაერში გუუჩერდა, ქალმა ქვაი მუუქნია, მარა პირ-
დაპირ ნასროლი ქვაი კალმახელას ფეხთან დავარდა და მსროლე-
ლისკენ გამოგორდა. ყველა გაშეშთა. მაშინ კალმახელამ უთბრა ჯა-
ხუნას და თუთაიას: — „მე თქვენ რამდენიმე წლის წინ ჩემი უგნუ-
რებით მწუხარება მოგაყენეთ, ახლა კი სამუდამო სიხარული მო-
გიტანეთ. თუთაიავ შენი შვილები ჯახუნამ წყალში რუმ ჩაყარა.
ცოცხლებია და ახლა იგინს დაზრდილებს გიჩვენებთო. მათი ნიშ-
ნები კარქათ შეიგონეთ და იმით იცნობთო“. კალმახელამ ბადრა
და უსუფას დუუძახა, ორივე გამოიქცენ დედას და ბაბუას გადაე-
ხვივნენ, იტირეს და იკინეს. საწყალი თუთაია თლათ გიეს გავდა
სიხარულით. მერე ყველაი ერთად ჯახუნის სახლში წევიღნენ და
ქეიფი გამართეს. ეს იყო კალმახელაის და თუთაიეს ქორწილი. ჯა-
ხუნამ რაც კი სადმე მოყვარე და მოკეთე ყავდა, ყველა დაპატიჟა.
სამი დღე და სამი ღამის ჯანმავლობაში მისან სამას სამოცდახუთი⁴
ირმის ხორცი შეიჭამა, არც ღვინო და არც ეშმაკის კურცხალი არ
დაკლია მოქეიფებებს. ჯახუნაის ცოლმა მისი შვილიშვილების ბა-
დრიას და უსუფაის გადარჩენისა და გაზრდისა ბიჭინაი იშვილა თუ-
თაიემ, კი იძმო, ამის შემდეგ ამირანი გასაზრდელად ჯახუ-
ნაისას წამეიყვანეს. მისმა ძმებმა ბადრიამ და უსუფაიმ თხოვეს დე-
დამის—თუთაიას, „დედა, მართალია ამირანი შენი შვილი არ არის,
მარა მამით ჩვენი ძმაა და გაგვიზარდუო. აი მიზეზიც რუმ არ იყოს,
მაინც უნდა გაზარდო, სხვას როსსხვისი შვილი არ გეეზარდა, მა-
შვინ ჩვენც ხომ დევიდუპებოდითო. ღმერთს შეხედე და ისე მოიქე-
ციო. ჩვენ სხვაითა უნდა გითხრათო!. თუთაიემ შვილებს უპასუ-
ხა:—ჩემო შვილებო, თქვენი გაჩენის დღიდან თქვენს დაბრუნება-
მდე ჩემი ცხოვრება ტანჯვა-წვალება იყო. რაკი ღმერთმა ინება და
დამიბრუნდით, მარტო ამირანს კი არა, ასი შაგისტანა რუმ იყოს,
ყველას გავზრდი, ყველას დედობას გუუწევო. კალმახელამ უთბრა
მის სიმამრს მეწისქვილე ჯახუნას: — „ჩვენო მამავ, ჩვენ კი გევი-
ხარეთ, მარა ჩვენი კეთილის მყოფელი ბიჭინაი რუმ გასაჭირშია,
ამას შენ კი ატყობ მგონია. მთელი ღვინის დროს ხანდისხან გა-
რეთ გამეიპარვოდა და ტიროდა ხომ ხედავდიო. ამის ორი ქალი-
შვილი დევებს ყავს მოტაცებული და მათი ასეველ-დასაველი არ

⁴ შტრ. 3 363 ხელობის მფარველი „სოლომი“, წმ. გიორგი და „შაშვი“
(აბხაზ.).

იცისო. ახლა გადავწყვიტე მივეხმარო და ქალიშვილები მუანახვიოვო“.

— „თუ ასეაო, უპასუხა ჯახუნამ — მე წამუვალ დევების ქვეყანაში, გზას გაგაკლოვიებო, ცხრა წელიწადს იგინი ჩემი ბატონები იყვნენ, მერე ძლივათაო გამევეპარეო. პირდაპირ რუმ შევევბათ, შეგვკამენ. ლამე უნდა მივეპაროთ და დღეი რუმ ჩეეძინებათ. მაშინ უნდა დავკეთ თავზარიო“. სამივემ ერთმანეთს შეფიცა. აასენეს ღმერთი და წევიდენ. იარეს, იარეს, ბევრი იარეს თუ ცოტა იარეს, გევიდენ ერთ ტრიალ მინდორზე, სადაც ერთად-ერთი ძირი ხე იდგა. ჯახუნამ და ბიჭინამ თქვა — „მთელი დღეა მოვდივართ, უკვე დაღამდება და ჯობია მოვისვენოთ“. კალმახელამ უპასუხა. — რაკი თქვენ ამბობთ, თვარა მე ჯერ დაღლილობა არ მიგრძენიაო“ დაედენ და დაისვენეს. ამ ღროს შორს ბალახები შეინძრა, მზეზუ უხსენებლის ტანი აპრიალდა. ჯახუნამ და ბიჭინამ ხელკეტებს წამუავლეს ხელი, მარა კალმახელამ ორივე შეაჩერა. იცნა. რომ აგიი უხსენებელი იყო, რუმლის მონაცვალი ტყავი წელზე ჭონდა შემოკრული და ახლა მისი კუთნილის სათხუარად მოსულიყო. კალმახელამ უსიტყვოდ შეიძრო წელზე უხსენებლის მონაცვალი ტყავი და გადაუგდო უხსენებელს. უხსენებელმა გასინჯა ტყავი, დეისინა და წასვლა დააპირა. მარა უცფათ შეჩერდა — „რაკი ასე კარქათ შემინახე ჩემი ტყავი, ამიზა სამაგიეროთ ერთ სამსახურს კადო გაგიწევო“ თქვენი თითო ისარი ჩემს შხამიან კბილში ჩააწეთ, მერე ჰაერზე გააშვრეთ და როცა ბრძოლაში წახვიდეთ, მისი მოხვედრით გზაზე ამართულ კდესაც გაარღვევთო. მარა ერთა რამე დეიმახსოვრეთ. ისარ მოხვედრულ კდეს ერთი დღე-ღამის განმავლობაში არ მიეჯახოთო. თვარა შეიძლება თავზე დაგენვრეთო. სამივემ: კალმახელამ, ბიჭინამ და ჯახუნამ თითო ისრის წვერი უასენებლის შხამიან კბილს შეასხენ და ბალახზე დააწყვეენ. უხსენებელი გასრიალდა და წევიდა. კალმახელამ ახლა იგრძნო დაღალვა. მიხვთა რომ უხსენებლის ტყავი აწაგრებდა მას და იგიც მუაგონდა, რომ თუთაიის ნასროლი ქვაი და ჯახუნაის მოღერებული კეტი იმიზა არ მოხვდა მდინარის პირას. რომ უხსენებლის ტყავის ჯადოსნურმა ძალამ იხსნა. სამივეს ხის ძირას ისე მაგრად ჩეეძინათ, რომ მეორე დღიამდე ბანდალი არ უქნიათ.

მეორე დილას კალმახელაი. ბიჭინაი და ჯახუნაი ადგენ, დელეზე პირი დეიბანეს, საგზალი ბოხჩა გახსნეს, ისაუზმეს, ისრები სა-

ისრეში ჩეოწყვეს და ამომავალ მზეს შექალაღდეს: — „მზეო, მზეო, თუ ჩვენ კეთილ საქმეზე მივდიოდეთ, შენ გაგვინათე გზა და კვალი. ჩვენს მტრებს დუღუფსე თვალი, არ დაგვიშრო წყალი, სიცივეში გაგვითბე ძვალი, გვიკურთხე ისარი და მარჯვენაი, ანებე ჩვენი ქვეყნად დარჩენაო. მუღამ დღე გვინათე. გვახარე და გვაბედნიერე“. ეს ლოცვა რომ მუათაივს. გუუდგენ გზას. იარენ, იარენ, იარენ და მიადგენ დევების საფლობელოს და ჩასაფრდენ. გარშემო ყორიფელი მდუმარე იყო. ცოცხალი არსება არ ჭაჭანობდა დევების შიშით. ცაში ფრინველიც კი არ ჩანდა. დევებს მუღამ სამყოფელად კდეები ამიერჩიათ. ჩვეულებრივ ქვეყანას დევების სამყოფელიდან შავი წყალი ყოფდა, რომელიც ისე ჩქარა მომდინარეობდა, რომ კაცს ნაფოტსავით დაატრიალებდა, ვინც ამ წყალს ჩაყლაპავდა, იგი მეიწამლებოდა, მოკრებოდა. აგი წყალი შავი იმიზა იყო. რომ დევების ნაბანავები იყო. შავ წყალს გაღმა მაღალი კტეები ჩანდა, რომლებსაც დევების ნაფეხურები კიბეებსავით აჩნდა. ერთ ადგილას შავი კვამლი ამოდებოდა. იქინე დევების საქმელებს აშხადებდენ. დევები უშიშრად ცხოვრობდენ. დარწმუნებული იყვნენ, რომ წვენს საფლობელოს ვერავინ ვერ მიეკარებოა. მდინარის გამოღმა ჭალაში, დიდი ქვები ეყარა. ამ ქვებს ამეფთარენ კალმახელაი, ბიჭინაი და ჯახუნაი. დეიწყეს ფიქრი რაფერ შესულიყვენ დევების გამოქვაბულებში. რაფერ მოენახათ და გამეეტაცეებიათ ბიჭინას ქალიშვილები. ბევრი ფიქრის შემდეგ გეგმა შეადგინეს. მარა იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ თუ თელ ღამეს ქვებთან გაათენებდნენ, ზიორე დღეს არც ერთს ბრძოლის უნადი არ ექნებოდათ. ისევე უკან დაბრუნდნენ ერგანობაზე. შევიდნენ ტყეში და იქ ხის ძირას ღამის გათევა გადაწყვიტეს. შორიგან მგლების ღმუილი გეიგონეს. ზეებზე ასვლა ძნელი იყო. ყველა ხეი იმ სიმსხო იყო, რომ კაცო ხელს ვერ შემოუწვდენდა. ბიჭინამ და ჯახუნამ შვილდისრები მიემარჯვეს. კალმახელამ უთხრა იგინს, მე მონადირე ვარ და მგლებიც მონადირეებია. იგენი ჩვენ არაფერს დაგვიჩავებენო, თქვენ ისრები არ ესროლოთ და მიყურეთ მე რავქნაო. კალმახელამ მგელივით დეიღმულა, იგი სხვადასხვანაირად ღმუოდა, მგლები მოახლოვდნენ, ღმუილი შეწყვიტეს და კაი წინაური ძალლივით შემოიხვივნენ კალმახელას. გაკვირვებული ბიჭინაი და ჯახუნაი სულგანაბული შეყურებდენ ამ საკვირველ ამბავს. მერმე კალმახელამ ერთი

⁵ საგულისხმოა, რომ სამთა ბრძოლა ამ შემთხვევაში ახლო წააგავს ეფთხის ტყაოსნის სამი გმირის: ტარეღლის, აეთანდილის და ფრიდონის სამთაბრძოლას.

წყნარად დელიმუილა და მგლები ცხვრებით გეირკა და წვეიდა სიღრმეში. ბიჭინაი და ჯახუნაი შაშისა და გაკვირებისაგან ხმა ვერ იღებდნენ. ამფერი ამბავი მათ ამბათაც არ გეგონათ. შუალამე იქნებოდა, რომ კალმახელაი დაბრუნდა, სამი კონა ხმელი ბალახი შეიტანა ძირში, დაფარა, ამხანაგებს უთხრა: დაწვეთ დევიძინოთო, კი მარა მგლებიო, კითხა ორივემ. — იგინი ჩვენი მეგობრებია და აფერს დაგვიშავებენ, ახლოსაც არ მოვლენ, რომ ძილი არ დაგვიფრთხონო, უპასუხა კალმახელამ. — ჩემო კალმახელა, შენ რაფერც გინდა, ისე იძინე. მე და ჯახუნაი მორიგეობით ვიძინებთ და ერთმანეთს უყარაულებთო — თქვა მეთებზე ბიჭინამ, რაფერც გინდენო უპასუხა კალმახელამ და ჩეიძინა. მალე ბიჭინას და ჯახუნას ჩეეძინათ. იგინი კალმახელას სიტყვამ და საქციელმა დეიშედა, თელი ღამე მაგრათ იძინა სამივემ. დილას რომ გვიღვიძენ. იალონი იყო, პირიც არ დაუბანიათ, ისე წვეიდენ დევებას სამფლობელოსკენ. გზაზე საცივის წყალი შეხვდათ, იქ შეჩერდენ მზის ამოსვლამდე. ამუვიდა თუ არა მზე, დილის ღოცვა შელალადეს, ხელ-პირი დეიბანეს, ნაჩქარევად ისაუზმეს და დაიმედებულებმა გასწიეს დევებთან საბრძოლველად, შავი მდინარის ჭალაში ბაიბუთი არ ისმოდა. ყორიფელი ჩამკვდარიყო. მზის სხივებზე კტეები ნაცრისფრათ გამეიყურებოდენ. დილას დევებს ჩვეულებრივად ეძინათ. ამ დროს კალმახელაი, ბიჭინაი და ჯახუნაი დევებას სამყოფის გეგმას ადგენდნენ. იგენმა ერთხმად გადაწყვიტეს რამენაირად შავ მდინარეზე გასასვლელი ხიდი გაეკეთებინათ. სამივემ შვილდისარაი და ისრები ერთი კლდის ძირში ჩაარქვეს. კლდე შეინძრა, სამი ვაჟკაცი გამოლმა ელოდებოდნენ, როის გაღმონობოდა კლდეი. მალე კტის ზედა წვერი შავი წყლის გამოლმა კიდეს დეეხეთქა და ხიდი გაკეთდა, კალმახელას მუაგონდა უხსენებელის სიტყვები, რასაც ჩემ შხამში ამოწებული ისარი მოხვდება. იმას ერთ დღე ღამეს ნუ მიეკარებითო. ისევე ტყეში დაბრუნდენ სამივე და მთელი დღეღამე იქ გაატარეს. დილას ისევე მუვიდენ შევიდნენ დევების ციხე ქალაქში, ყველა გამოქვაბული დაათვალიერეს, მარა ვერცერთი დევი ვერ ნახეს. ბოლოს კალმახელამ მათი საძინებელი გამოქვაბული მიაგნო, სადაც ყველა დევს მოეყარა თავი. თუ ისრებს ესროდენ, დევებს ამით ვერ მოკლავდენ, გაადვილებდნენ კია და მაშინ მაგინთან ბრძოლა ძვირი დაუჭდებოდათ. ისევე მოხერხება უნდა ეხმარათ. კალმახელაი რომ დევების საძინებელ გამოქვაბულს ეძებდა, ამ დროს ჯახუნაი და ბიჭინაი ბი-

ქინაის ქალიშვილების სამყოფელს ეძებდნენ და მიაკვლიეს კიდეც. ეს ორი ქალიშვილი დევებს ქვედა გამოქვაბულში მოეთავსებიათ, საიდანაც მალა ვერ ამევიდოდენ. საკმელ-სასმელს კი აძლევდენ თურმე, ნანადირევ ფრინველს და წვრინმალ ცხოველებს უყრიდნენ და ცდილობდნენ გვესუქებიათ. მერე შეეჭამათ, მაგრამ დაჯაფრინებულ გულებს რა გაასუქებდათ. ჯახუნაი კალმახელასთან გეიქცა და ქალების აღმოჩენა აცნობა. წრიალში თითქმის მალე დღეი გვეიდა, თუ არ იჩქარებდნენ, მალე დაღამდებოდა და დევებიც გეიღვიძებდენ. თუ ვინმე გამოქვაბულში ქალებთან ჩახტებოდა, ველარ ამევიდოდა. ისე ქალების ამოყვანა არ ხერხდებოდა. სხვაი სხვაი, მაგრამ ქალიშვილების მამა ბიჭინაი რა დღეში იქნებოდა, თქვენ წარმეიდგინეთ. სხვაი ვეფერი მეიფიქრეს, ბიჭინაის ბოღჩა, ტყავები ერთმანეთს სასწრაფოდ წააბეს, ერთი წვერი ქალების სამყოფელში ჩააგდეს. ქალებმა ხელი მოსკიდეს ჩაგდებულ ღვედს და ერთი მეორის მიყოლებით ამევიდნენ ზევით. ბიჭინაი ერთი კი გადაეხვია თავის ქალიშვილებს, მერე ყველა სწრაფად გაძვეილდენ დევების სამყოფელიდან და ტყეს შეათარეს თავი. საღამოს დევებს გაღვიძებოდათ. ეძებნათ თავიანთ ტყვე ქალები, რომ ვერ ნახეს, ადამიანის ნაკვალევს გამოყვენ და ტყეს მიადგენ და კვალი ებნათ, ღმუილი გაიგონეს. იფიქრეს სადაც მგლებია. იქ ადამიანის სულა ვერ გაჭაჭანდებო. უკახ მაინც არ დაბრუნდენ და იმ ადგილისკენ წავიდენ, საიდანაც პირველად მოიტაცეს ქალები. დილა რომ გათენდა, კალმახელაი, მისი აწხანაგები რა ბიჭინას ორი ქალიშვილები ტყიდან გამოვიდენ და სახლისკენ გუუდგენ გზას, გზაზე მათ დეინახეს დევების ახალი ნაფეხურები. ბიჭინამ მუხლებზე დეიკრა ხელი. დევილუბე, დევები ნაზღვილად ჩემსას წევიდნენო. ჯახუნამ მოაგონა — როცა ქალიშვილები მოგტაცენ, მაშინ შენ სხვაგან ცხოვრობდი, დევებიც იქინე წევიდოდნენ და არა ახალ ოჯახშიო. ამით ბიჭინა ცოტა დაიმედდა, მარა ახალი უბედურება დაატყდა თავზე. დევებს ბიჭინას ძველ ნამოსახლარზე რომ აფერი დახვდენოდათ, ისევე უკან დაბრუნებულებიყვენ. კალმახელამ შენიშნა, რომ ივინი მალე ახლოს მგვიდოდნენ. მათი მოსული ნაბიჯებისაგან მიწა ზანზარებდა. გაპარვაც არსად შეიძლებოდა, ვერ მოასწრებდენ. ქალები სახლსკენ გააქციეს, თვითონ კი დევებს შეხვდენ, ორი სამთავიანი დევი იყო. კალმახელამ თქვა ერთს მე ვუმკლავდე-

პი, მეორეს თქვენ მუარეთო. მომავალ დევს შემოურბინა, ზურ-
 ვზე შეახტა და სანამ დევი ხელებს მოკიდებდა, ექვსივე თვალი ის-
 რით ამოთხარა. დაბრმავებული დევი საშინლად ღრიალებდა და თა-
 ვის მსხვერპლს ეძებდა. მეოთხე დევს, ჯახუნამ და ბიჭინამ გალებულ
 ხახაში ისრები დააყარეს. დევს ცრემლებიდან სისხლი სდიოდა.
 იქვე ჩაიკეცა. ბრმა დევი კი მიწაზე ქვეს პოტავდა და უაზროფ
 სრულობდა. საშინელი დაღლილება კალმახელაი. ბიჭინაი და
 ჯახუნაი თავიანთ სახლისკენ წვევიდნენ. დევებმა ჩმდენი არბენი: იგი-
 ნი რომ ავად გახდენ და დიდხანს არც ერთს აღარ უცოცხლია. მა-
 თი ოჯახები ობლად დარჩენ. ამირანი სწრაფად იზრდებოდა. იმის-
 თანა ძლიერი გამევიდა, რომ მასზე უფროსებსაც ერეოდა, როცა
 დევებმა გეიგეს ჩვენი მტრები კალმახელაი, ბიჭინაი, ჯახუნაი მო-
 ჰკტარაო, იფიქრეს დაგვდგომია აღდგომაო და გამოემარტნენ მათი
 ოჯახების საძებრად. დევები ერთ მდინარეს მიაღგენ იქითა მხრა-
 დან, ამ მდინარის მეორე ნაპირას ბადრი და უსუფი ამირანთან ჰი-
 დაობაში ერთობოდნენ. ამირანმა იკითხა ხედავთ ეგერ რაფერ
 უზარმაზარი კამეჩები ფეხზე ამდგარი მოდიანო. ბადრიამ გეიხედა
 და უბასუხა. იგენი კამეჩები კი არა კაცი ჰამია დევებიო. ამირანი
 ეცა შვილდისარს, უსუფამ უთხრა — არ ისროლოო, დევს ისარით
 ვერ მოკლავ, ჯერ ჩვენ ვერ გვხედავენ და ისარი რომ ვესროლოთ
 ტყუილია გავაჯავრებთ, მოგვაგნებენ და შეგვჰამენო. ბადრიამ
 თქვა: — კაი იი იქნებოდა, აგერ რუმ დიდი ქვებია, აგენის წყალში
 ჩაყრა მდინარეში. მაგრამ ვერ დაძრენ. ამირანამ წამოუავლო
 ვები ~~გზა-კვალს და არაგაგნენო~~. ბადრიამ და უსუფამ ცადეს ქვების
 ჩაყრა მდინარეში, მაგრამ ვერ დაძრენ. ამირანამ წამოუავლო
 დიდვრან ლოდებს ხელი და წყალში ერთმანეთის მიყოლებით ჩაყა-
 რა, აღიდდა წყალი — ისე აღიდდა, რომ დევები ქე ჩემალენ
 შით, მობრუნდენ-მობრუნდენ დევები და იმავე მხარეზე გევიდენ,
 საიდანაც ჩამევიდენ, დეიბნენ და უჰკუობით თავიანთ სახლისკენ
 წვევიდენ. ეგონათ კი რომ ბიჭინარის სახლკარის მოსაძებნათ მო-
 დიოდენ. ბადრიას და უსუფას ძალიან გაუკვირდათ ამირანის მიერ
 ძალღონის გამოჩენა. იგინმა უთხრეს ამირანს: — ჩვენო ძმაო,
 ჩვენ შენისთანა ძალის ჯერე არცერთი სულიერი არ გვინახავსო.

• შდრ. ამირანის, ბადრიას და უსუფის სამთა ბრძოლა გველეშაპებიან.

თუ ჰკუთხით ვიქნებით, დევებს ქე დავამარცხებთ და ამ ღვთის გაჩენილ ქვეყანაზე ჩვენ ვინლა შეგვაწუხებსო. ამირანი დაფიქრდა და უპასუხა: — დევები ჩვენ თავს აღარ დაგვანებებს, ჯობია ჩვენ თვითონ შუუტიოთ, სანამდი ჩვენს სახლკარს აგვიწიოკებდენო. გევიდა ხანი და ამირანი დავაჟკაცდა, მისი მომრევა აღარავინ შეინახა. ბადრიას ერთი ხელით აქცევდა, მეორე ხელით კი უსუფას დადობდა მიწაზე. ბადრი და უსუფი ორივე მაგარი ფალავნები იყვნენ და მათ ამირანის მეტი კაცი ვერ ერეოდა. ერთ დღეს ამირანი, ბადრი და უსუფი წევოდენ დევების ქვეყანაში იგენის ასაწიოკებლად. მუუახლოვდნენ თუ არა დევების სამფლობელოს, ამირანმა დასაძახა: — დევებო, თუ ვაჟკაცები ხართ გამოდით და ვიბრძოლოთ. მე ამირანი ჩემი ძმების თანხლებით მოვსულვარ თქვენს გასანადგურებლადო. დევები გამოდგენ კტეებზე და ხარხარი მორთეს. წინათ ჩვენ ვეძებდით საკბილოს და ახლა თითონ მოსულარიენო. ამირანმა აგი რუმ გეიგონა, გიეცინა და უთხრა: — აბა თუ ძალა გაქვთ გადმოხტითო. დევები გაგულისდენ და გადმოხტენ. ბადრიე, უსუფაი და ამირანი განზე გახტენ, დევები კი რბილ მიწაში წელამდინ ჩეიფლენ. არიქა ჩემსკენო დუუძახა ამირანმა თავის ძმებს და კტეზე გევიდენ. ამასობაში დევები, რაც მეტს ექანებოდენ, უფრო ღრმად ეფლობოდენ რბილ მიწაში. ამირანმა ჩვეულ ხერხს მიმართა, მდინარეში დიდი ქეები ჩაყარა, წყალი დააგუბა, მდინარემ გადიარა. დევებს კისრამდე შემოადგა. იკადრეს დევებმა ყვირილი და ხვეწნა მუდარა: — ნუ დაგვასრჩობ და შენი მორჩილები ვიქნებითო, მარა ამირანმა და მისმა ძმებმა არ დაუჯერეს იგენს, არ ენდვენ დევებს. ასე ჩეიძირა სამი დევი ლაფში. ამირანს და მის ძმებს ეგონათ ყველა დევი მოვკალითო. მარა მოტყუვდენ. ზოგიერთი დევები სანადიროთ იყვნენ წასულები. მგზავრობით და ქვების გორებით დაღალულებს დევების გამოქვაბულებში ეძინათ. ამირანს დიესიზმრა ვინცლა თეთრ წვერა მოხუცი გამეეცხადა და უთხრა: — ამირან შენ გგონია ყორიფელი გააკეთე? მთავარი დევები ახლა ბრუნდებიან; სახში, ადექი, შენი ძმებიც გააღვიძე და საბრძოლველად მოემზადე, თვარა თუ დევებმა მდინარეებს მოგისწროთ თქვენგან ბურდლაც არ დარჩებაო. ამირანამ გეიღვიძა და ძმებიც გააღვიძა. წამოხტენ ირგვლივ, არაკაცი არ ჩანდა. მიწა კი ხანხარებდა. ბადრიამ თქვა: ახლა ჩვენ ჩვენი ხმლის მეტი აფერი გვიშველისო. უნდა მუაქერხოთ, რომ დევებს მხრებზე შევაჯდეო.

და მახვილი კეფაში ჩაეცხობო, დევი როცა წეიქცევა, მერე თითო-
ეული თავი ღრმათ ჩავაჭრათ ძირშიო, თვარა დევს რვა თავი რო
დააჭრა, და ერთი დაუტოვო, ყველა მოჭრილი თავს ამეიყრისო,
ამ ლაპარაკში რუმ იყვენ, გამოჩდა სამი დევი. სამივე ცხრა-ცხრა
თავიანი.

მოდოდენ. ადამიანის ცოცხალი სუნი ეცათ მათ სამფლობე-
ლოში. დევებმა წყლის კალაპოტის შეცვლა რომ შენიშნეს, მი-
ხვდენ რომ მათ ოჯახს კაი დღე არ ადგათ. შემოუხვიენ თუ არა მო-
სახოვში და შემოუდგენ თუ არა აღმართს დევებმა, მათ კტეები-
დან მხრებზე დაახტენ ამირანი, ბადრიე და უსუფაი და სატევარი
ჩასტყენ კეფაში ისე მაგრათ. რომ დევები წეიქცენ, მერე სამივე
ძმამ იშიშვლეს ხმლები, დევებს თავები დაქრეს. დევების სისხლი
ღელესავით მოდიოდა, ერთ დიდ ორმოში ჩადიოდა. ორმო არ ივ-
სებოდა. ამირანი და მისი ძმები მთელი დღის ბრძოლის შემდეგ ვახ-
შმის სამზადისს შეუდგნენ: წევიდენ ტყეში სანადიროთ, მოკლეს
სამი ირემი და მადიანათ ივახშმეს. მალე სამავეს ტყეში ხის ძირას
მიეძინათ, დილას დევების სამფლობელოსკენ წევიდენ. წყალი ნა-
წყლურში ჩამდგარიყო, დევებისთავეები და ტანები ეყარა დიფ
მინდორზე, მათი სისხლი დამშრალყო და წითელ ტალახით ზი-
დაპირი მოდიდებოდა. უსუფამ დეინახა, რომ სისხლიანი ორმოდან
სამი მოზრდილი მატლი ამოცოცდა და იგინს მოკვლა დუუპირა.
ამირანმა უთხრა: — არ გრეხვენია უსუფავ. დევებთან ნაომარი
ვაეყაცი ჭაებს მისდევ პაწე ბადანჯავითო — უსუფას შერტყვა, მა-
ტლი ვეშაპათ გეიზდებათ. ასე გამიგონია ჩემი დედობილიდანო. მა-
რა რაკი დარწმუნებული არ იყო, ამიხა არც მან მოკლა მატლები და
ამირანს გაყვა. შევიდენ დევების გამოქვაბულებში, გახსნეს სალა-
როები, დატვირთეს დევების ჯორ-აქლემები და წამევიდნენ სა-
ხლისკენ. უცფათ წინ მომავალი ჯორი შეჩერდა. გეიხედენ და რას
ხედავენ. სამი უზარმაზარი ვეშაპი მეიზლაზნებიან. ამირანმა მიხთა
მისი შესთომა, მარა გვიან იყო. არც ძმებმა არ წამოუქადნეს, რეი-
ზა არ დაგვიჯერე და მატლები რეიზა არ დაგვახოკიევი. ვეშაპები
თვალეbs აბრიალებდენ. ერთ წუთში ვეშაპებმა დაალეს ხახა და
თითომ თითო ძმა გადაყლაპა ამირანს ვეშაპის მუცელში საშინლად
დაცხა. ვეშაპის მოკლე თანდათან ვიწროვდებოდა. ამირანმა მხრებ-
ზე მაგარი ოწოლა იგრძნო. მიხთა გმირი ამირანი, რომ ვეშაპი მო-
ნელეებს უპირებდა და თუ მოხერხებდას არ გამეიჩენდა, მალე ძვლებს
დუუმტვრევი და მოკლავდა. ამირანმა იძრო დანა და ვეშაპს გულ-

ში ჩასცა შიგნიდან, იფეთქა სისხლმა და ამირანი ვეშაპის სისხლში მთლად დასველებული, სისხლის ტალღამ ვეშაპის პირიდან გარეთ გამოაგდო, ამირანის ჩამყლაპავმა ვეშაპმა ნელნელა დახუჭა თვალები და ყბა ყბაზე უძლურად დაადვა. უსუფამ მეორე ვეშაპს გვერდი გამოჭრა სატევრით და ისე გამევიდა. ბადრი კი დიდხანს იბრძოდა ვეშაპის მუცელში და ძმები გარედან რუმ არ მიხმარებოდნენ. შეინელებდა ვეშაპი. ბადრის გადაყლაპავ ვეშაპს ამირანმა წვერმახვილი ეკლის სარი ჩაარჭო თავში. უსუფაი კი ყბაში შუუხტა და შიგნით ჩეხვა დუუწყო მისი სატევრით. ვეშაპი რომ კვდებოდა, ამირანმა ორი სარი ჯვარედინად გადაუყენა ყბებს შუაში, შიგ შეიხედა და დეინახა უსუფას ცოცხალმკვტარი ბადრიე⁷ ზურგზე შეეკიდებია და ვეშაპის მუცლიდან გამოქონდა. თურმე ბადრიე უდანოთ ჩავარდნილა ვეშაპის ყბაში და უიარალოთ რას მუახერხებდა. სამივე ვეშაპმა თქვენი ჭირი წეიდო. სამივე ძმაი ამირანი, ბადრიე და უსუფაი გამარჯვებული გამევიდენ ბრძოლაში. მარა ვაი ამ გამარჯვებას: არც ერთს ძალა და ღონე არ ქონდა. ძლივით იდგენ ფეხზე. ახლა იგენს დევეები და ვეშაპები კი არა, მგოხია პაწე ბაღნებიც კი მიერევოდენ. წამევიდენ სამივე ტყეში. აქეთ იქით ამირანი და უსუფაი იდგნენ. შვაში ბადრიე შეიყენეს და კაი მაგარი მთვრლები რუმ იქნებიან, ისე მიბანცალობენ. ნაშუაღამევს მივიდენ სახში და კვტრებივით დეეყარენ. ქალებმა დათვის ტყავეები გადახურეს და სამი დღის განმავლობაში უცდიდენ მათ გაღვიძებას. ბოლოს ვაეკაცებმა გამეიღვიძეს და საჭმელი მეითხოვეს. ქალებმა ირმის რძე, ირმის ხორცი და ტყის ხილი მიართვეს. ამირანი, ბადრიე და უსუფაი მგელივით ეტაცენ საჭმელს ბადრმა და უსუფამ თითო ირეში შეჭამეს, ამირანმა კი სამი ირეში ძვლებიანათ დახრა. დევები, ცხადია მთლათ არ ვაწვეტილა. მარა იმ დიდი ბრძოლის შემდეგ ამირანის სამშობლოს ველარ ეკარებოდენ. ბიჭინას ქალიშვილები დათხოვდენ. ძმობილებმა დიდი ქორწილი გადაუტადეს მალე ბადრიმ და უსუფამ საკუთარი ოჯახები შექმნეს და წისქვილის აბლოს დასახლდენ. ამირანმა მოხეტიალე ცხოვრება ირჩია, მამასავით მხარზე შეილდისარი ქონდა გადაკიდებული და ნადირობდა ტყეში. იგი თავის ნანადირევს ყველას უყოფთა, ვინც კი შეხვდე-

⁷ შტრ. გველუშაპის მიერ მთვარის გადაყლაპვის ძველი ხალხური გადმოცემები.

ბოდა. ხანდახან სოფელ-სოფელ დადიოდა და ხალხს სხვადასხვა ხე-
 ლობას ასწავლიდა, ვალში არავის არ რჩებოდა. ერთ დღეს წვიმიან
 ამინდში ნანადირევით ზურგზე მოკიდებული სოფელში შევიდა. ზა-
 თხული იყო მარა წვიმდა. ამირანი ერთ ქოხში შევიდა, მასპინძლე-
 ბი კუთხეში დამედარიყვნენ და ლოცულობდნენ „ღმერთო მოგვე-
 კაი დარი აღარ გვინდა ტალახიო. პური ვერ გამოგვიცხვია, გარეთ
 ლპება ბალახიო“, ამირანმა უთხრა მათ. ერთი ნატეხი პური მომ-
 ტანეთ და მაგიორში ერთ სამწვადის გარდა ამ ირმის ხორცი სულ
 თქვენი იყოსო. აედარში პურის გამოცხობა ვის გუუგონიავო. მზე
 არ აცხუნებს და პური რაით გამოგიცხობო — უპასუხა მასპინძელ-
 მა. იმ დროს პურს მზეზედგახურებულ კეცებზე აცხობდნენ. ამირან-
 მა იცოდა ეს და მასპინძელს აფერი არ უპასუხა. ამირანმა ჯარგვა-
 ლაის შუა გული აალაგებია, მუატანია ერთი ქვა და კერიათ დაადვა.
 გარეთ ოჯახიშვილი ახალგაზრდა ბიჭი გუუშვა ხის ტოტების მო-
 სატანათ, დააწყო ხის ხმელი ნამტვრევები და ცოტა ხმელი თივა
 დააყარა. მერე მასპინძლებს გაძუუცხადა. რაც მოხდეს დაუკირ-
 დით, ისწავლეთ და არც კი შეშინდეთ. მასპინძლებს გეციონათ
 გულში, ამ მონადირემ რა სასწაული მოახთინოს, რომ ჩვენ გაგვი-
 კვირდესო. ამირანმა აიღო კაყის ნატეხი, თავის რკინის ტარინი და-
 ნა დაკრა ტარით, ზედ გამხმარი აბედი მიაშველა. ნაპერწკლებმა
 ცეცხლი გაუჩინა აბედს. აბედიდან თივას მოეკიდა, თივიდან კი ხმელ
 შეშებს მოედო და ალი ავარდა. მასპინძლებს ასეთი რამე ტყეში
 ენახათ⁸ და ღვთის გაჩენილათ თვლიდნენ. კაცს თუ შეეძლო ამისთა-
 ნა რამის გაჩენა, აი არ წარმოედგინათ. შიშისაგან ხმა გაკმენდილე-
 ბი იდგნენ. ამირანმა კეცები მოინდომა და ცეცხლზე გადაადვა.
 მერე გახურებულ კეცზე პურის ცომი დააკრა, ცეცხლს მიაფიცხა
 გამოსაცხობად. მალე პური გამოცხვა. სუფრა გაშალეს, ამირანმა
 ირმის ხორციდან წვადები შეწვა და ჭამას შეუდგა. თან მასპინ-
 ძლებიც მიიწვია სუფრაზე. მასპინძლებს ცეცხლზე გამომცხვარი პუ-
 რი და მწვადები ძალიან მოეწონათ. — შენ მონადირე გვეგონე,
 თურმე ხორცშესხმული ღმერთი ყოფილხარო⁹ — უთხრეს ამირანს.
 ამირანმა არაფერი არ უპასუხა. როცა ჭამა სძას მორჩა. მასპინძლე-

⁸ შდრ. ცეცხლის გამოგონება პუნებრივი ცეცხლის მხედვით (არსებული
 შეხედულება).

⁹ შდრ. ამირანი-ღვთის ნათლულა, ღვთისაგან აქვს „ძღვეა“.

მა უთხრეს, ცეცხლის გაჩენა და მოხმარება რომ გვასწავლეს, ცეცხლი რომ მოგვიშინაურეს, ამის სასყიდლად რას მოითხოვო. ამირანმა უპასუხა ჩემთვის გადახდა იგი იქნება. ცეცხლის გაჩენას მის შენახვას და მოხმარებას, რაც ბევრ ხალხს ასწავლითო. ადგა და გამევიდა. გავიდა რამდენიმე დღე. ამირანი, მექოთნეები და პედოქეები სოფლის შუა გულში შეკრებილიყვნენ და ლოცულობდნენ: მზეო გამოშთი, გამოშთი, გამოგვიწვი ქოთნები და ღოქები. შეიბრაღე ჩვენი ცოლშვალი, ჩვენი მოხუცები და ჩვენ შეგვიბრაღე ნუ მოგვკლავ შიმშილითო. ამირანი მივიდა და კითხა:—რა გაგვირგებიათ, რა გაწუხებთო. უპასუხეს — ღრუბლიანი დღეები დაგვიდგა, მზე არ ჩანს და ქოთნები გამოუწვავი გვრჩებაო. ამირანმა კითხა: — თქვენს შორის რომელია ყველაზე ღარიბი და ბევრი შვილებიანიო, ერთი ნაადრევად გათეთრებული მექოთნე გამოეყო ხალხს და უპასუხა: 12 შვილი მყავს, ჩემ ავლა-დიდებას ერთი ჯარგვალი და ქოთნების გასაშრობი კარავია. ამირანმა უთხრა შენსას წამიყვანეო — წვედენ ერთად. ამირანმა წიოელი მიწა მუაზელა მექოთნეს, გააკეთა ქოთნების და ღოქების გამოსაწვავი ქურა და შეანთო ცეცხლი¹⁰. ამირანმა მეღოქებს და მექოთნეებს ასწავლა ცეცხლზე თიხის ჭურჭლის გამოწვა, მექოთნეებმა და მეღოქეებმა კითხეს ამირანს: — ამ ღვთიური საქმის გასამრჯელოთ რას ინებებო? ამირანმა უპასუხა: — ცეცხლის გაჩენა. შენახვა და მოხმარებას, რაც უფრო ბევრ ადამიანს ასწავლით, ეს უფრო მეტი დაფასება იქნება ჩემი, ვიდრე რაიმე გასამრჯელო. ამირანი ერთხელ გაზაფხულზე ნაგრიან მინდორზე მიდიოდა, დეინახა ერთი კაცის ხელები ჩაფრენიდა ხმელ ბუჩქებს და დიდი გაჭირვებით თხრიდა. ამირანი მიუახლოვდა, მიესალმა და მის მუშაობას თვალყურს ადევნებდა, ჭურჭების ამომთხრელმა უთხრა: — რავარც გარეგნობაზე გეტყობა ღონიერი კაცი უნდა იყო. მომეხმარე საყანე ალაგის გაწმენდაში და როცა მოსავალს ევიღებ, შენც გიწილადებო. ამირანმა უპასუხა: — მე შენი მოსავალი არ მინდა. ისე კი მოგეხმარები, რაც საყანელ გინდა, იმის ირგვლივ თოხით უართე კვალი გააკეთე და მიწას ბუჩქებიდან მე გაგინთავისუფლებო. მეყანემ იფიქრა დაუჯერებ და რას ვკარგავო, შემოავლო საყანე ადგილას ფართე კვალი, დაბრუნდა ამირანთან, ამირანი ადგა შევიდა ყანაში, რკინის დანის ტარი გაკრა კაუს, მიაშველა აბელი და ხმელ

¹⁰ შტრ. ამირანი, როგორც ყველა ხელობის მომგონი და მფარველი.

ბუჩქებს აქა იქ ცეცხლი გაუჩინა. მეყანე ხელაპყრობილი ლოცავდა ამირანს, რომელმაც მისი მძიმე შრომა ღვთაებზეც ცეცხლს მიანდო. ამირანი დევმშვიდობა. მეყანე კაცმა წასვლის წინ უთხრა ამირანს:—რა საჩუქარი კადრო ამ დიდი დახმარებისათვისო. შენი საჩუქარი მე არ მინდა, ჩემი დიდი დაფასება ის იქნება თუ ცეცხლის გაჩენას, შენახვას და მოხმარებას ბევრს ასწავლიო. გავიდა ხანი, ნადირობიდან ბრუნდებოდა. სამკვდლოში მაგარი ხმაური იყო. შევიდა ნახა მკვდლები ცივ რკინას ჰედავდენ ოფლი ღვარად დიოდა მკვდლებს, მაგრამ ხმლის გამოკვდვას კიდო დიდი ხანი აქტა. ამირანმა უთხრა მკვდლებს: — ასე მუშაობით შორს ვერ წახვალთ და ბევრს ვერაფელს გააკეთებთო. ამირანმა მკვდლების დახმარებით საბერვინი ქურა გააკეთა, დიდი ხე მოჭრა, დაანახშირა და ნახშირის ნამტვრევები ჩაყარა ქურაში. გაკრა კვესაბედს და ცეცხლი დააგიზგიზა. მკვდლები შეშინდენ და გაკვირვებული უყურებდენ ამირანს. ამირანმა ეილო რკინა, ჩადვა ცეცხლში და დაუბერა, რკინა გაწითლდა. ამირანმა მაშინ ამეილო გაწითლებული რკინა და პაწე უროთი კაი ხმალი გამეიყვანა. მკვდლებმა თქვეს: რაცლა ხორცშესხმული ღმერთია აგი, ამირანი ყოფილაო. ამირანმა დაავალა მკვდლებს:—ცეცხლის ვაჩენა, შენახვა და მოხმარა ყველას ასწავლეთო და ჩემი წასვლამდე ერთი ჩემი შესაფერისი ხმალი გამიკეთეთო. დაფაცურდენ მკვდლები და დეიწყეს ხმლის კეთება. ისე მაგრა მუშაობდენ მკვდლები, რომ ოფლი ღვარად დიოდა. ამირანი მოეხმარა მკვდლებს დაჰკრა ურო გრდემლს და თელი ქვეყანა შეაზანზარა. მალე გააკეთა ამირანმა ახალი ხმალი და იგი წევიდა სამოგზავროთ. ბევრი იარა თუ ცოტა იარა. ამირანმა, მიადგა უღრან ტყეს, შევიდა შიო, ეჭებდა ირემს, უნდოდა მწვადი ეჭამა, მაგრამ დიდხანს ვერ მიაგნო ნადირის კვალს. ბოლოს გევიდა პატარა რგვალ მინდორზე. იქ შვაში დიდი ხე იდგა, ძირს წყარო მოჩუხჩუხებდა. ამირანმა ტორით წყალი ამეილო და შესვა. დადლილობამ სულ გაუარა, მუხლიც გუუმაგრდა, მარა იმისანაი მოშვიდა, რომ კელამ ხელები დეიჭამა. ამირანს რომ მოშვიდებოდა, ან ძილი მოერევოდა, ნამეტარი უჭირდა, ვერ ითმენდა. მარა თუ ნამძინარევი და კმული იყო, მაშინ მისი მომრევი ქვეყანაზე არავინ

11 აქაც ამირანი ჩანს, როგორც მკვდლობის მფარველი და დახმარე კეთილი ძალა,

არ იყო. მინდორის ჩაპირას ამირანმა შველი დეინახა, გეეკიდა და დეიჭირა. არ მოკლა, გაუშვით, ამირანს ქალის შეკვივლება მოესმა. შეიხედა. რას ხედავს, ნამდვილი მზეთ უნახავი დგას მისი შორი ახლოს. ამირანი გაშეშდა. შველს ხელი კუუშვა და ქალისკენ მისდაუნებურად გადადგა ნაბიჯი. ქალმა უკან დეიხია და ზეით ეიწია, ქალის ფეხებსა და მიწას შორის ღრუბელი გაშთა. მერე ცისკენ ღრუბლის კიბე ეიმართა, ქალი კი ნელა ადიოდა ამ კიბეზე და თან შველისათვის მარჯვენა ყურში მარცხენა ხელი წოკკიდებია და შველი იმ მზეთუნახავ ქალს ცაში მიყავდა. შველი შორჩილათ მიყობოდა. — ვინა ხარ და რა ქვიანო? კითხა ამირანმა — მე ვარ კამარი, მამაჩემი ღრუბლების და ქექა ქუხილის მფლობელია. ეს შველი ჩემი მუდმივი თანამგზავია. რაკი ჩემი თხოვნა შემისრულე და შველი ცოცხალი გადაარჩინე. სტუმრად გპარჩეობ. ეგერ რომ დიდი მუხაა, იმის წვერზე ადი თან აიტანე მოკლული კურდღელი და ხის წვერზე მჯდომ არწივს მიართვი. არწივი მარებზე შეგისვამს და ჩემთან ამოგიყვანს. ეს ვააკეთე მაშინ, როცა ცა მთლად მოწმენდილი იქნება. მამაჩემს ერიდე. იგი იქინია, საცა ღრუბელი გაჩნდებაო. ამირანმა ყორიფელი ეს შეისმინა და შიმშილიც დაავიწყდა. შევიდა ტყეში, მოკლა კურდღელი აუტანა მუხაზე არწივს. არწივმა კურდღელი ჩქარა შექამა, შეისვა ზურგზე ამირანი და მაღლა ცაში აიჭრა, ღრუბლის კოშკთან მიიყვანა, შემდეგ დატოვა იქ და წამოვიდა. კამარამ რომ ამირანი დაინახა, ძალიან გუუხარდა, კოშკში შეიპატიჟა. ამირანმა უთხრა კამარას: — დამავალე რაც გინდა ოღონდ ჩემი ცოლი გახდიო, კამარა დათანხმდა. მარა უთხრა, მამაჩემმა რუმ გეიგოს ჩვენი სიყვარულის ამბავი, მომძულეებს და შენ ხომ თლად მოგკლავსო. ახლა შენ წაი სიდან მოსულხარ და მერე მე მოგნახავ და შენთან მოალო. ამირანმა უთხრა მე დეკებთან ნაბრძოლი ვარ, არსად არ წავალ ისე. თუ შენ ჩემთან არ წამოდიო, მამაშენის მე არ შეშინაო. კამარაი დიგთანხმა წაყოლოდა ცოლად იმავე დღესვე. მარა ერთი უბედურება შეემთხვათ, კამარაი მზითვებს რომ ალაგებდა, ერთი თიხის ჯამი კატაჰ გაღმოაგდო სუფრიდან და გატყდა. ამ თიხის ჯამის გატეხამ იმხელა ხმაი ქნა. რომ თელი ცაი შეანზანზარა, არიქა გევიქცეთო თქვა კამარაიმ. თვარა მამაჩემიც მოა ამ ხმაურობაზეო. კოშკის გარეთ არწივი მონახეს კამარაიე მზითებით და ამირანი შეასხდენ ზურგზე არწივს და ვაფრინდენ დედამიწისკენ, მიწაზე კი ფეხის დაბიჯება მოასწრეს კი.

თოფი გეისროლესო. კამარის მამა თავის სალდათებით გამეეკიდა. მისი ქალიშვილის წამომყვან ამირანს. პირველი ისარი კამარის მამამ იმ მუხას ტყორცნა, რომელზედაც არწივი იჯდა მანამდე, მუხას ცეცხლი გაუჩნდა და წვიმა რომ არ წამოსულიყო, თლათ დეიწვებოდა. ამირანმა იხმო თავისი ძმათ ნაფიცები. გვიმართა საშინელი ბრძოლა კამარის მამის ლაშქარსა და ამირანის მომხრეებს შორის. ამირანის მომხრეებს კამარის მამის მომხრეებმა ვერაფერი ვერ დააკლეს. ამირანი მანკ ძალიან დეილალა. დასუსტებული დეეგლო იმ მუხის ძირას, რომელსაც ცეცხლი გაუჩნდა. აგი ციდან დუნახავს კამარის მამას, უფიქრია ახლა უშოვი დროს ჩემს ნაძალადევ სიძესო და უსროლია ელვის ისარი, ელვამ ამირანს გუუგმირა. კამარიამ აგი რუმ დაინახა, მამა მისი დაწყევლა, ბევრი იტირა. კამარიამ ბევრი ეძება უკტავების წამალი. ბოლოს წყაროს ნაპირას ნახა ოქროს ბალანი, დანაყა თეთრი ქვით და გულზე დაადვა. ამირანი ნელ-ნელა მოცოცხლდა და ადგა. მიხთა რაშიც იყო საქმე. ადგა, კამარს მადლობა უთხრა, გადიეხვია და აკოცა. კამარიამ უთხრა მე ისე ვარ შეჩოული ცაში ცხოვრებას, რომ უმისობა არ შემიძლია. ხანდისხან შენ როცა სანადიროთ წახვალ. მე ცაში წავალ ნამაჩემს შემოვირიგებ. ხან მასთან ვიქნები, მოუვლი და უფრო მეტად შენთან დავრჩებიო. ამირანი დიეთანხმა და უთხრა: ჩვენ როცა ერთაა ვართ, ხომ ერთად ვართ. მარა როცა შორი შორსა ვართ. გულთ მანკ ერთად ვართო ოლონდ შენ კარგად მყავდე და შენი დროებითი სიშორის სიმწუხარეს არად ჩავთვლიო. ამირანი დაემშვიდობა კამარს, შეხვედრის დრო დანიშნეს და თავისი გზით წევიდ-წამევიდენ. კამარი ცაში ამალდა. ამირანი წამევიდა მისი ძველი მეგობრების მოსანახულებლად. ჯერ ძმები: ბადრი და უსუფაი ნახა, მერე მედოქეებს გაუარა, ბოლოს კი მკედლები ნახა. მკედლები ამყობდენ თავიანთი ღონით. ამირანმა იცოდა ეს, სამ ოთხ მკედელს ერთად დიეკიდებოდა და აქცევდა კედლებს. კედლები თანდათან უკმაყოფილოები ხთებოდენ — მოვა მიგვანგრევეს, გვაბურთავენს, თავის ძალას საქვეყნოდ აჩენს, ჩვენ კი არც სახელი შეგვრჩა და არც მოსვენებული ცხოვრება. ამირანი ნამეტანი მიზეზიანია, ღმერთი მაგას მოგვაშორებდეს. შესაწირავად თითო ძროხას დავკლავთო, ჩიოდენ კედლები. კედლების საყვედური იოსე ქრისტემ გეიგონა და კედლებთან მისულ ამირანს გააცნო თავი. უთხრა:—მე შენი ნათლია იოსე ქრისტე ვარო, იცოდე ეს ქვეყანა

ტანჯვისათვის არის გაჩენილი, რომ კაცი ზეცაში საცხოვრებლად მოემზადოსო. შენ ცთილოდ აქ კაცი ადვილათ გუუჭირვებლად ცხოვრობდეს, ეს არ ვარგა, ჩემს მოხაზულს ნუ გადაცთებიო. ამირანმა უპასუხა -- კაი ბუღუა მყოლიხარ, მარა რა სათქმელია კაცის საგანგებოთ დატანჯვად, თუ რამე შემეძლება, კაცს გაჭირვებაში მოვეხმარები, აბა რათ მინდა ეს ძალა, ღონე და გონებაო. ქრისტეს ეწყინა ასეთი პასუხი. თან დარწმუნდა, ამირანს თავი განზრახვაზე ხელს ვერ ავალებიფო. ქრისტემ უთხრა ამირანს: თუ შენ ღონიერი ხარ, ჭედლებს კი ნუ ეჭიდავები, ისეთი ჯაჭვი გაჭედე: ასმამჭედელმა ვერ გაწყვიტოსო. ამირანმა დაიწყო ჯაჭვების გაჭედვა და ძანიალი გრძელი ჯაჭვი გამოჭედა. ერთ მხარეზე მან მოკიდა ხელები, მეორე მხარეზე კი ასი ჭედელი ჩააფრინდა ამ ჯაჭვს. ჯაჭვი არ გაწყდა, ამირანმა ხუმრობით შეუშვა ხელი ჯაჭვს და ჭედლებმა ცხვირპირი დეიმტვირეს. ქრისტემ უთხრა ამირანს: ჩემო მონათლულო, მკლავის ძალა კი გაქ, მარა მუხლიც თუ ასეთი გაქ, ნამდვილი გოლიათი მაშინ ყოფილხარო. აქიდან სვანეთის მთებზე ფეხით თუ ახვალ, დედამიწაზე მეფობა შენთვის დანილოციო. ამირანმა უპასუხა:—ბუღუა ჩემო ამფერი გამოსთა, რაცლა კაი ნიშანი არ უნდა იყოსო, რაკი ჩემი ბუღუაი ხარ, ამასაც შეგისრულე და კილო ერთი თხოვნის შესრულებაზეც არ გეტყვი ვარსო. ამირანმა ჭოროხის პირიდან სვანეთის მთებამდის სამ დღეში შეუსვენებლად გეიარა გზაი, მასთან იოსე ქრისტე და სამას სამოცდა ხუთი ჭედელი მიყოლობდნ ცხენებით. ამირანი შეჩერდა, ევიდა სვანეთის მთებში და იქიდან გადმოსძახა იოსე ქრისტეს:—კიდევ რას მოითხოვ ჩემგანო. ქრისტემ უბრძანა — იყავ მორჩილი ჩემი ყველაფერშიო. ამირანმა უპასუხა — ამას ვერ შეგისრულე, მე ვერც ერთ დმერთს ვერ დევმორჩილებიო, ჩემი მიზანი ხალხისათვის თავისუფალი სამსახურიო. ეს თქვა და იქვე მიეძინა. ქრისტეს ბრძანებით სამას სამოცდა ხუთმა მჭედელმა ამირანი მის მიერ გაჭედილი¹² ჯაჭვით მიაბეს კტეებზე ხელებით და ფეხებით. შორი ახლოს გულის გასაჩეთქარ მისი ხმალი დუუდვეს და ქრისტეს ბრძანებით მის ირგვლივ მთები ყინულით დეიფარა რომ კაცთაგანი ახლოს ვერ მიკარებოდა. ქრისტემ და მჭედლებმა ასე მიატიეს ამირანი კტეებში დაბმული. გა-

¹² 365 რიცხვი აქ სიმბოლიური მნიშვნელობითაა აღებული. საგულისხმოა, რომ ამირანი მის მიერ ვაჭედალი ჯაჭვითაა დაბმული.

მეღვინა ამირანს, მარა რა გამეღვინა, ვაი მაგისტანა გავიძებას. მიხთა რაშიც მოტყუვდა. ჭაჭვი გასწია, გამოსწია, მარა მისი ორი ხელით გაქედელს, თითო მკლავის ან ფეხის გაქნევით რაფერ გაწყვეტდა. ამირანს ჩამოუქროლა არწივმა. შებედა, მოეწონა და არ იკადრა ჩანისკარტება და მშიერი წვეცდა, ჩამოუქროლა ორბმა, არც იმან იკადრა ამირანის სისხლის დაღვრა, ჩამოუქროლა სევამა და პირდაპირ გულში ჩაკრა ნისკარტი, გამოწუა სისხლი და გაფრინდა. ასე განაგრძობს სვაფი ყოველდღე. კამარამ გვიან გეიგო ამირანის გასაჭირი. იგი ოქროს ფრთიან ჩიტად გადაიქცევა ყოველ დღით და სვაფი რომ ახალ ჭრილობას მიაყენებს ამირანს — ჩიტად გადაიქცეული კამარაი უკვტავების ბალახს აფენს ჭრილობაზე და ხელად ურჩენს. ეს უკვტავების ბალახი ამირანის სასმელ საკმელის მაგიერია.

ამირანი მოუსვენრად იბრძვის ჭაჭვების დასაწყვეტად. ყინულიდან ჩამოსული წყალი ჭანგავს ჭაჭვს და თანდათან თხელდება. ბევრმა სცადა ამირანის მთაში პოვნა და მისი განთავისუფლება, მარა ჭერე კაციშვილმა ვერ მიაგნო იგი. ამირანის მეგობრები დარწმუნებული არიან ჭაჭვს გაწყვეტს და მაშინ ყველა ბედნიერი იქნება¹³.

¹³ თქმულება — „კალმახელა“ ჩაწერა გ. ებრაელი ძემ 1938 წ. გურიაში.

დსკ 35 ა

რკინამ გადამწყვეტი როლი შეასრულა კაცობრიობის წინსვლის საქმეში. დიდია და არსებითი მისი მნიშვნელობა თანამედროვე სამეურნეო და საზოგადოებრივ ცხოვრებაშიაც. ამიტომ რკინის დამორჩილების საკითხი აქტუალური პრობლემაა და კულტურის ისტორიის მკვლევართა ცხოველ ინტერესს იწვევს.

განსაკუთრებული ენჯელობის საგანს წარმოადგენს საკითხი მის შესახებ თუ როდის, სად და ვის მიერ იქნა მიკვლეული რკინის დამორჩილების და ხელოვნების საიდუმლოება. ერთი, თუ რაზღენიმე სათავე აქვს რკინის კულტურას.

ამ საკითხების შესახებ მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა. ერთნი ფიქრობენ, რომ რკინის წარმოებას წინ უძღოდა თვითნაბადი ლითონების — სპილენძისა და ოქროს დამუშავების კულტურა, რომელმაც პირდაპირ მიაყენა ადამიანი რკინის ხელოვნებას. მეორეთა მიხედვით ფერადი ლითონების დამუშავება. რომელიც ძირითადად ემყარებოდა ცივი კვერვის წესს, ვერ გახდებოდა რკინის დამუშავების პირდაპირი საფუძველი, ვინაიდან ეს უკანასკნელი მოითხოვდა გასხვავებულ მიდგომასა და ტექნიკურ ხერხებს ცხელი კვერვისათვის. ზოგიერთი კიდევ იმ აზრისაა, რომ ხელოვნური წესით რკინის მიღების საიდუმლოებას ადამიანმა მიაღწია მეტეორიტული, ბუნებრივი რკინის გაცნობის საშუალებით.

ამ მოსაზრებათა ჰიპოთეზური ხასიათი სავსებით აშკარაა. ცხადია კვლევა-ძიების ამგვარი მცდარი გზა გაუმართლებელია მეთოდოლოგიურად. იგი უგულებელყოფს საკითხის დიალექტიკურ მატერიალისტურ ახსნას, რომლის მიხედვითაც რკინის მეტალურგიის აღმოცენება-განვითარებას საფუძვლად ედგა საზოგადოების სოციალ-ეკონომიური განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, მზარდი სამეურნეო მოთხოვნილებით გამოწვეული აუცილებლობა.

როგორც ცნობილია, ადამიანთა წინათაობების მიერ შრომის პროცესში მოპოვებული ცოდნა-გამოცდილება ივსება და ღრმავდება მოშდევნო თაობის საწარმოო მიღწევებით. ამ მიმართულებით, რკინის დამორჩილების საიდუმლოებისათვის უნდა მიეგნოთ იქ, სადაც ამისათვის მომწიფებული იყო საჭირო ობიექტური პირობები — ნედლეული, საწვავი, საწარმოო საშუალებათა განვითარების დონე და სოციალ-ეკონომიური ფაქტორები. მასთან, უნდა ვსცნოთ, რომ ეს უდიდესი საკაცობრიო მონაპოვარი ერთი რომელიმე ქვეყნისა, ან ხალხის „მხოლოდშობილ“ მიღწევად არ ჩაითვლება.

უნდა დაუშვათ, რომ რკინის დამორჩილების ერთ-ერთ ძირითად და უძველეს კერას წარმოადგენდა წინა აზია. ქართველ ტომებში მელითონეობის კულტურამ ადრევე მოიკიდა ფეხი და განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია. ამას მოწმობენ როგორც ნავთიერი, ისე წერილობითი წყაროები — რკინის ძველი წარმოების ნაშთები: მოხდილი საბადოები, გამონამუშევარი მადნეულის ნარჩენები, წარმოების „წიდები“, მადნის საწური და სადნობი ქურები, თიხის „სოლინარები“ (საბერვლისა), ცეცხლგამძლე მიწები. ნახშირი და რაც მთავარია, რკინის ძველი წარმოების, მაჩაპაპური ტრადიციების გამგრძელებელი, 19 საუკ. 80-იან წლებამდე რეალურად მოქმედი რკინის საწარმოების არსებობის ფაქტები — წედისსა, ოკრიბასა, ბოლნისსა, მესტიასა და აფხაზეთში, ძველი ლურსმული წერილობითი წყაროების ტექსტებისა და ებრაელთა „დაბადების“ მითითებანი, ბერძულ-რომაული და ბიზანტიური მწერლობის ცნობები და ეროვნული ლიტერატურული ჩვენებანი. აგრეთვე, ქართველი ხალხის ყოფასა და წესჩვეულებაში შემონახული რკინის წარმოებასთან დაკავშირებული მდიდარი ტერმინოლოგია და თქმულება-გადმოცემები.

ისტორიულად რკინის წარმოებას საქართველოში განაპირობებდა მრავლად წარმოდგენილი წიაღისეული — რკინის მადნის საბადოები. რომელთა განლაგება სამხრეთითა და ჩრდილოეთით ჰქმნიდა ორ ძირითად — მთავარ და მცირე კავკასიონის მადნეულთა სისტემას. გარდა ამისა, აღნიშნულ საბადოთა ჯაჭვში შედიოდა რიგი სხვა მცირე საბადოების წყება, მათ შორის შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლში მოქცეული მაგნიტური რკინის მადანი — რკინაქვიშის სახით.

უკანასკნელ ხანებში საქართველოს მიწა-წყალზე ჩატარებული გეოლოგიური და არქეოლოგიური კვლევა-ძიების საფუძველზე გამოვლინებულია „მოხდილი“ და „გამოწველილი“ მრავალი რკინის საბადო და წარმოების უბანი — ძველი „სარკინენი“. ამ ძეგლების მეცნიერული შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ რკინის დამუშავებას აქ მკვიდრი რიადაგი გააჩნდა და ქართველი ხალხის ყოფაში ადრევე მოიკიდა ფეხი. რკინის წარმოების მოცულობა და ინტენსივობა, რომელსაც თავის დროისათვის საკმაოდ განვითარებული და ფართო ხასიათი ჰქონდა, ყოველთვის ერთნაირი გაქანებინა და თანაბარი სიმძლავრისა არ იყო. მას გააჩნდა თავისი აღიდებისა და დაცხრომის განსაზღვრული პერიოდები, რაც გამოწვეული იყო ქვეყნის სამეურნეო და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებით და საერთო ისტორიული ვითარებით.

ფაქტიური მონაცემებს მიხედვით რკინის დამუშავების კულტურა თავს იჩენს ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანაში. ძ. წ. X საუკუნიდან იგი ფართო ხასიათს იღებს და მეურნეობის მნიშვნელოვანი დარგი ხდება. რკინის დამუშავება ქართველი ხალხის ნიადავ დამახასიათებელ სელობას წარმოადგენს. ასურული ლურსმული ტექსტების, ებრაული „დაბადების“ ჩვენებით და ბერძნულ-რომაული, ბიზანტიური მწერლობის ცნობებით, ქართველთა წინაპრები — ტაბაღები, მუსკები, მოხინიკები და ხალიბები განთქმული იყვნენ თავისი მელითონებით. ძველი კულტურული ქვეყნების თვალში ისინი ითვლებოდნენ ლითონის საუკეთესო მოხელეებად. მათი ნახელავი რკინა-რვალის „ხელადი“ სხვა ქვეყნის ნაწარმისაგან გამოირჩეოდა და შორს ჰქონდა სახელი გავარდნილი. გარკვეულ ვითარებაში ლითონის საგნები წარმოადგენდა მათი საგარეო ვაჭრობისა და აღებ-მიცემის ერთ-ერთ მთავარ საგანს.

შემდეგში ქართველმა ხალხმა, რომელსაც მამა-პაპათაგან მოდგამდა ლითონთა დამზადება, წინაპართა ეს მიღწევები, მელითონების დარგში, კიდევ უფრო განავრცო და ახალ სიმაღლეზე აიყვანა.

ხანგრძლივი საწარმოო გამოცდილებისა და ემპირიული ცოდნის საშუალებით ხალხურმა მელითონეობამ რკინის დამორჩილების ხელოვნების დარგში მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწია. გამომუშავდა ბევრი ისეთი ტექნიკური ხერხი და საწარმოო საშუა-

ლება. რომელთაც აქვთ გარკვეული თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა.

ამ მიმართებით ქართული ხალხური მეღვინეობის განსაკუთრებულ მიღწევად უნდა ჩაითვალოს ემპირიული გამოცდილების ნიადაგზე მის მიერ შექმუშალებული და გამოყენებული საშუალება მაგარი რკინის, ანუ ფოლადის მიღებისა. რკინის წარმოების ეს საყურადღებო და თავისებური ხერხი იმაში მდგომარეობდა, რომ დასაწურავ რკინის მადანში გარკვეული პროპორციით (1/4) ურევდნენ მარგანეცს („ფაშას“) და ამ გზით ღებულობდნენ მძალი ხარისხის რკინას. აღნიშნული წესი განსაკუთრებით წარმატებით გამოიყენებოდა რკინის წარმოების ერთ-ერთ ძირითად და ძველ უბანში — რაჭის სარკინეთში.

თუ გავითვალისწინებთ მარგანეცის უდიდეს როლს სხვადასხვა ფოლადის შემუშავების საქმეში, ნათელი გახდება ძველი ქართული მეღვინეობის შორსმწვდომი მნიშვნელობა და მოწიფულობა რკინის დამორჩილების ხელოვნებაში.

რკინის წარმოების ხალხური წესი XIX საუკ. 80-იან წლებამდე რეალურად მოქმედი სარკინეების (— წედისი, საწირე, ბესტია, ხოპი, ბოლნისი) მიხედვით შემდეგ სურათს წარმოადგენს: ნებაყოფლობის საფუძველზე დგება ამხანაგობა, რომელიც ემყარება თანასწორობის პრინციპებს და ძირითადად ამოდის კოლექტიური საწყისებიდან. წარმოების მარტივი წესი და ტექნიკური აღჭურვილობა განაპირობებს საზოგადოებრივი ორგანიზაციის მარტივ კოოპერაციას, რკინის წარმოება ნახევრად სასაქონლო ხასიათს ატარებს. ნაწარმი მზადდება საკუთარი მოხმარებისა და აღებ-მიცემის მიზნით.

„სარკინეები“, როგორც მეღვინეობის რაიონები, ითვლებიან საქვეყნო მნიშვნელობის უბნებად, რომლითაც დინტერესებულია საზოგადოების ფართო მასები, გაბატონებული კლასები და სახელმწიფო.

ფაქტიური მონაცემების მიხედვით, ძველად საქართველოში რკინის დამუშავება სწარმოებდა სრული ციკლით — დაწყებული მადნის მოპოვებით გათავებული მისი რკინად დაწურვით და მიღებული რკინისაგან „ხელადის“ დამზადებით. რკინის წარმოება შეიცავდა რამდენიმე საფეხურსა და ცალკეულ პროცესს. პირველი ეტაპი წარმოადგენდა მადნეულის მოპოვებას, მეორე — მადნეულის დაწურვას რკინად, მესამე — რკინეული „ხელადის“ დამზადებას —

ქედვას. რკინის დაწურვას წინ უძღოდა მოპოვებული მადნის გარჩევა, გაფიცხება, დაფშვნა, გაკაზმვა, აწყვა და დარიგება. რკინეული „ხელადის“ გაქედვას — „ლუგვი რკინის“ გადაღნობა, წმინდა რკინად დახალსება და „მოქნა“, „შექცევით გაკვერვა“ და საჭედურ რკინად „დაყენება“. სულ ბოლო პროცესს კი „ხელადის“ გაქედვა-გასრულება შეადგენდა.

რკინის წარმოებისათვის განკუთვნილ ნაგებობას წარმოადგენდა „სარკინე ქობი“; დანადგარს—საბეგველი, „გამოსახურვებელი“. რკინის საწური და საღნობი აგრეგატები — „საქუმლი“, „ბოვი“ (ქულბაქი), „თორხე“, „მღვიჩევი“, „საბერველი“, „სოლინარი“; აღჭურვილობას — გრდემლი, ხელკვერი, მარწუხი, ნიჩაბი და სხვა. ხელსაწყოებს — არმანი, სალითვნე, ხელნავი, სამჩქვრევი და სხვა. მადნეულის სარევეს — „ტურტუნი“, საღული მიწა, სილა, კაყი; დამხმარე საშუალებებს — „ლები“, „ფერილი“, რკინაწიდა, ნაცარი, ცეცხლგამძლე მიწები, ნახშირის რეში; საწვავს — ხის ნახშირი სხვადასხვა ხასიათისა და ხის ჯიშისა.

რკინის მოხელეების დაკვირვებით, რკინის დაწურვის და დაყენების საქმეში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ნახშირი. სანახშირედ იყენებდნენ სხვადასხვა ჯიშის ხეს, რკინის დამუშავების თითოეული საფეხურისათვის იხმარებოდა განსხვავებული ხასიათის ხის ნახშირი. მადნის დასაწურად უპირატესობას აძლევდნენ მაღალი სიმხურვალის მაგარ ნახშირს. რკინის საღნობად საშუალო სიმხურვალის ზომიერ ნახშირს. ხელადის გასაქედად თაბალი სიმხურვალის რბილ ნახშირს.

სალი, უზადო რკინის და ფოლადის შემუშავებას ექმარებოდა მთელი რიგი ფაქტორები: მადნის ჯიში, მისი გარჩევა, გაკაზმვა, დარიგება, უწყვეტი ბერვა, ხშირი გამოწიდვა, ნახშირი, „უცულო ცეცხლი“, გამჭდარი სიმხურვალე, თანაზომიერი ტემპერატურა, რკინის „გამოცხობისა“ და მომწიფების დროულად ამოცნობა და რაც მთავარია, სარევი მარჯანეცი („ფაშა“), საღული მიწა, „ტურტუნი“ და ზოგიერთი გამქანგავები.

ასევე, რკინისა და ფოლადის ხელადის ხარისხზე გარკვეულ გავლენას ახდენდა — რკინის „წასწრება“ ცეცხლში, წესიერი „დაწდომა“, თანაზომიერი „რქენა“, გახურვების რეჟიმი, ნახშირი, „შექცევით კვერვა“, წმინდად მოქნა, „გაშუალებით დაფოლადება“,

რთული წრთობა და „მისაბუნებად“ „დაყენება“. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რკინის მოხელის პირად უნარს და ტრადიციული გამოცდილების შემოქმედებითად გამოყენებას.

„უჭედელ“ რკინას აძლევდნენ სხვადასხვა ფორმას: თუ იგი ბრტყელი და გრძლად გაყვანილი იყო, ეწოდებოდა „ფიცარი“ რკინა; ამავე სახის, მაგრამ შედარებით თხელი აგებულების რკინას — „შოლტი რკინა“. შოლტზე უთხელესს — „ლამფარა“ რკინა; ხოლო ლამფარაზე თხელს — „ფასტია“ რკინა ეწოდებოდა. ასევე, სქელ და კუთხედად მოყვანილ, ან მომრგვალებული სახის რკინას „ზოდი“ — კვერი ერქვა, ბოლო წვრილსა და გრძლად გაყვანილ რკინას — შალაბი. შანთი. მასზე წვრილსა და თანაბრად გაყვანილს — „კეტი“, „ჩხირა“ რკინა ეწოდებოდა. თავის მხრით თითოეული მათგანი სხვადასხვა სიდიდისა და მოყვანილობისა იყო.

სამძალე უჭედი რკინა იზომებოდა შანთობით და ლიტრობით. შანთი უდრიდა დაახლოებით 35 კგრამს, ლიტრა — 3,6 კილოგრამს. XI ს. ნიკორწმინდის სიგელის მიხედვით რკინა „უჭედელი“ და „ქედილი“ წარმოადგენს ალებ-მიცემის საშუალებას, ხოლო XVII საუკ. ერთი საბუთის მიხედვით იგი დასახელებულია ფულის ერთეულად.

საქედურ რკინას განარჩევდნენ როგორც შინაგანი ხასიათით, ისე წარმოების წესებისა და სადაურობის მიხედვით. ამ მხრივ რკინა შეიძლება ყოფილიყო: რბილი, მკნარი, მაგარი, ბასრი, ყურჩი, მყიფე, მოქნილი, ღენჩი — თვისებით; ნაწური, ნანაჭი, ნაკდი, და ნაფური — წარმოების წესით; ჭანარი, ხალდი, შანარი, ტობართინი — ეთნიურად; წედური, ოკრიბული, ქართული, შინაური, გარეთული — სადაურობის მიხედვით და სხვა.

ქართული ხალხური მელითონეობა იცნობდა რკინაზე შემოქმედების სხვადასხვა საშუალებას. ამ მიმართებით დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა წრთობას. იგი ათვლებოდა ძირეული ხასიათის საშუალებად რკინის დაყენების საქმეში. რკინის დაყენება ნებისმიერად საკმაოდ რთულსა და ძნელ საქმეს წარმოადგენს. წრთობა საერთოდ ნიშნავს რკინეულის გაწაფვას, სასურველ სიმაგრეზე დაყენებას და ფხა-ალმასის განმტკიცებას, რკინის მექანიკური თვისებების გაუმჯობესებას.

წრთობის როლი და მნიშვნელობა თავიდანვე სწორად შეუფასებიათ და განუსაზღვრავთ ჩვენს წინაპრებს. ამისათვის შეუშუშავებიათ კიდევ წრთობის წესები და საერთო კანონები. მაგალითად, რბილი რკინა თუ გამაგრებას საჭიროებდა. მას ცივ სითხეში აწრთობდნენ, ხოლო როდესაც მაგარი რკინის დარბილება სურდათ, მას ნელთბილ წყალში აწრთობდნენ. ამასთანავე, ამ მიზნით იყენებდნენ ცეცხლთან მშრალად ჩამოღობობის ხერხს. საწრთობად იყენებდნენ სხვადასხვა ნივთიერებას: წყალი, ზეთი, ქონი, ხანთელი, ნავთი, ნიორწყალი, შარდი, სისხლი, ცვილი, და სხვა.

სველი და ღია წრთობის პარალელურად არსებობდა მშრალად, დახურული სახის წრთობა. მაგალითად, მეფე ვანტანგ VI-ს სახელით ცნობილ ხელნაწერში ორმაგი წრთობის ეს წესია აღწერილი, რომელიც სკოდნიათ XVII საუკუნეში, რაც ემთხვევა ხალხური წრთობის იმ სახეს, რომელსაც ეწოდება „ღველფში“, (ცხელ ნაკარში) წრთობა. განსხვავება მხოლოდ იმასშია, რომ პირველ შემთხვევაში წრთობა გერმეტიულად დახურულ ყუთში მიმდინარეობს, მეორე შემთხვევაში — ღიად.

წრთობილის გამოსაცნობად დადგენილი იყო საგანგებო სანიშნოები, სახელდობრ საგნის ნაწრთობ ზედაპირზე წარმომდგარი „გასაზრკვა“ ანუ „წყალი“. რომელიც ძირითადად სამი ფერისა იყო: „ლურჯი“, „თეთრი“, „ოქროსფერი“. პირველი — სიფიცხის მაჩვენებელი ფერი იყო, მეორე — სიჩხლის, მესამე — ზომიერი წრთობისა. მასთან სხვადასხვა ხასიათის რკინეულს განსხვავებული წრთობა უნდოდა. მაგალითად, გამჭრელ იარაღს მხოლოდ ზაფხულ ჰედდნენ და მას საგანგებოდ აწრთობდნენ. წრთობისათვის დიდ მნიშვნელობას აძლევდნენ მაწრთობელ ნივთიერებას. გახურებისა და წყლის დაცეპის რეჟიმს. საწრთობი საგნის ხასიათს და წლის დროს.

ქართული ხალხური მჭედლობის დამახასიათებელ ნაცად ხერხს წარმოადგენდა აგრეთვე — „გაშუალებით დაფოლალება“.

გაშუალებით დაფოლალება ეწოდებოდა „გამჭრელი“ რკინეულის გაჭედვას შემდეგი წესით: სახელადე რკინის „დედამს“ ვაკობიტების შემდეგ ორტოლად მოხრიდნენ. შუაში ჩაურთავდნენ ფოლადის საგულავს — „ძგიფს“ და სათანადო პოკეცკის შემდეგ პირს შეუმტკიცებდნენ სათანადო წესების დაცვით. ამ სახით დამზადებული ხელადი ტანმოქნილი, „უწყვეტი“, მიმყოლი და ფხი-

ნი გამოდიოდა. ვინაიდან ხალხის შეხედულებით, ხმარების პროცესში მას „გარეწანები“ (გვერდები) რკინისა ელესებოდა, ხოლო პირი უალმასდებოდა და მარჯვედ ასრულებდა თავის საქმეს. „გაშუალებით დაფოლადებას“ მოითხოვდა, პირველ რიგში, „გამჭრელი“ იარაღი: ხმლები, სატევრები, სამართებლები, ცულები, (ველები, ნამგლები და რიგი სხვა სამეურნეო, საბრძოლო და საოჯახო დანიშნულების საგნები. ამიტომ განათხარი. თუ ეთნოგრაფიული საგნების ანალიზის დროს ანგარიში უნდა გაეწიოს ამ ფაქტს და სინჯი აღებული უნდა იქნას ტანის შესაბამის ადგილიდან.

უნდა აღინიშნოს, რომ „გაშუალებით დაფოლადების“ გარდა, ცნობილი იყო „ზედებული და „დალაგმული“ დაფოლადება. ეს უფრო ძველ ნახმარ რკინეულს ჭირდებოდა. წმინდა ფოლადის ინსტრუმენტი და გამჭრელი იარაღი „ყინჩი“, ფიცხი და „ლენჩი“ გამოდიოდა.

მოქნილი, მიმყოლი საჭედური რკინის შემუშავებაში გარკვეული ადგილი ეჭირა --- „შექცევით კვერვას“. კვერვა იმავე როლს ასრულებდა რკინის მიმართ, რასაც თელვა, მოქნა ასრულებს ნაბდისა და ტყავის მიმართ.

„რკინის კაცები“ გაწაფული ემპირიკოსები იყვნენ. საკმაოდ იცნობდნენ თერმიული და მექანიკური მოქმედების გავლენას რკინაზე. ხელმძღვანელობდნენ რა ტრადიციული გამოცდილებით, ბეჯითად იყენებდნენ შამაპანურ მილწევებს რკინის ტექნოლოგიაში. ამან მკაფიოდ გამოკვეთა რკინის ხელოვნების თავისებური, ქართული „ხელი“ და რიგი საყურადღებო მეტალურგიული დაკვირვება --- რკინის დულილის განსაზღვრა ცეცხლის ფერით, რკინის „მომწითების“ ამოცნობა ნაპერწკალთა მოწყვეტის მიხედვით, წრთობის შეტყობა ნაწრთობ ზედაპირზე წარმომდგარი „გასარკვის“ ფერით, რკინის ხელადის „ლოკვა—გრება“ ტანის სიმტკიცისათვის და სხვა.

საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებულია ძველი რკინეულის გადამუშავების საფუძველზე, საჭედური, ახალი რკინის მიღება. ამ მიზნით რკინის „ანჯარს“ (ჯართს) წვრილად ფშვნიდნენ, მასში შეურევდნენ „რკინიქვას“, რკინაწილას და მადნეულის წესზე წურავდნენ რკინად, რკინის საწურ „ბოვში“. ამ სახით მიღებულ რკინას ეწოდებოდა --- „ნანაჭი რკინა“.

სახელი „ნანაჭი“ წარმოადგენს მიმღობას და იგი „ნაჭვა“ ზმნისაგან უნდა იყოს მიღებული. „ნაჭვა“, „ლაჭვა“, „ლოჭვა“ ნიშნავს გრეხას, წმასნას. საკიდლის, ანუ საქვაბეს მეგრული სახელი — „ნაჭა“, „ლანჭა“, ამავე ძირიდან ნაწარმოები სახელი ჩანს (შდრ. ლოჭინის ხევი, თბილისის აღმოს.).

ამავე წესით ღებულობენ მეორე სახის რკინას, რომელსაც ეწოდებოდა „ნაჭდი“ რკინა. ნაჭდი რკინის მისაღებად იყენებდნენ მადნისეული რკინის წურვის დროს დაშთენილ წიდას, რომელსაც თან მიყვებოდა წმინდა რკინა — „ლილი“ ამ ლილიან წიდას წვრილად ფშვნიდნენ, მასში გარკვეული ზომით ურევდნენ თუჯის ქვაბის ნამტვრევებს, ფერილს (რკინის ქერცლი კვერვის დროს რომ ცვივოდა), წიდას, ქვაკაეს და იმავე სახით წურავდნენ რკინის საწურ „ბოვში“. ამ გზით მიღებულ ახალ რკინას ეწოდებოდა — „ნაჭდი რკინა“. იგი საუკეთესო თვისებისა იყო და მისგან ნაჭედი ხელადი მაღალი ღირსების გამოდოდა. „ნაჭდი“ რკინის მიღების პროცესს — „მონაჭდეა“ ეწოდებოდა. სახელი — „ნაჭდი“ ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს „ნაწდისა“, რაც თავის მხრით ნიშნავს „დაწდომილს“ „გამოწიდულს“, დაწმენდილს და დახალასებულს.

ძველი რკინეულისაგან მიღებული საჭედური რკინის მესამე სახეს წარმოადგენდა — „ნალფარა“ რკინა, რომელსაც ამავე წესით იღებდნენ ძველი ნალ-ლურსმნის გადამუშავებით. ნალ-ფარა ანუ ნალფურა რკინა იხმარებოდა დანებისა და ზოგიერთი გამჭრელი იარაღის (ხაშგალი, მაჯაგანი, სარისველი) დასამზადებლად. რკინეული ხელადის ეანგისაგან დასაცავად მიმართავდნენ შემდეგ ღონისძიებას: ახალ გაჭედილ ხელადს შალის ნაჭრით და ნახშირის რეშით გაფერავდნენ, ცაცხვის ჯოხით ზედაპირს მოულიპავდნენ, შემდეგ ნელთბილსა და „ოფლიანს“ სიმინდის, ან ქერის ქატოში ჩაფლავდნენ და ამ სახით რამდენიმე ხანს ინახავდნენ. შემდეგ ამოიღებდნენ და ხმარებამდე მშრალ ადგილას ათავსებდნენ.

ხალხური დაკვირვებით, ზოგიერთი რკინეული ნაკლებად იყენებოდა, ზოგი კი მალე იკიდებდა ეანგს. ეს დამოკიდებული იყო რკინის ხასიათზე, მოვლა-დაცვისა და ხმარების წესებზე.

ქართული ხალხური მეღიითონეობის საყურადღებო მიღწევად ჩაითვლება სხვადასხვა თვისების ცეცხლგამძლე თხიზის შერჩევა და გამოყენება რკინის წარმოებაში. ამ მხრივ აღსანიშნავია. თავისებური, აზრმახვილი ხერხი — ნაირსაზის თიხისაგან რამდენიმე

ფენოვანი (5—6) სოლინარების (საბერკლის მიღების) შექმნა და რკინის ჩასაწური ფილის ამოღესვა. ეს საშუალება ჩანს, გაპირობებული. იყო ძალადი ტემპერატურის ამტანი მიწის კეცის საჭიროებით. იგი გამართლებას პპოვებს თანაქედროვე მეტალურგიაში.

როგორც ცნობილია, ნაირსახისა და ხასიათის თიხები და მათი კომბინაციური შეერთება ძალადი ტემპერატურის ამტანობით ხასიათდება და დღესაც გამოიყენება.

XIX საუკუნე წარმოადგენს ძალადი ხარისხის ფოლადის დამზადების ძიების ხანას. ამ საქმეში დიდი ღვაწლი მიუძღვის გამოჩენილ რუს მკვლევარს, ცნობილ მეტალურგს პავლე პეტრეს ჯეანოსოვს. მან ხანგრძლივი ცდებითა და კვლევა-ძიებით მიაღწია სასურველ შედეგს, რითაც საფუძველი ჩაუყარა სპეციალური ხასიათის სხვადასხვა ფოლადის შემუშავების საქმეს. ანოსოვი, რომელიც იმდროინდელი ქიმიისა, მექანიკისა და სამთო საქმის საუკეთესო მცოდნედ ითვლებოდა, ნერგავს ახალ მეთოდებს ფოლადის მიღების დარგში, რითაც დაინტერესებული იყო მსოფლიოს დიდი სპეციალისტები. ამ მიმართულებით ყურადღებას იქცევს რუსი სპეციალისტების დაინტერესება ფოლადის დამზადების ქართული წესებით. რამდენადაც საქართველო მიჩნეული იყო ძალადი თვისების ცივი იარაღის დამზადების მნიშვნელოვან კერად. რომელმაც უკანასკნელ ხანებამდე შემოინახა ამ ხასიათის რკინეული იარაღის დამუშავების წესები.

ძველი ქართული რკინის „ხელადის“ ქიმიურ-ტექნოლოგიური ანალიზის შედეგად გაირკვა, რომ ისინი დამზადებულია რბილი და ზომიერი ფოლადისაგან ღია ქურაში, ცივი ბერვის წესით. რკინეულის გაფიცებისათვის გამოყენებულია თერმიული ხერხები — გამოხურვებითი კერვა, წრთობა, ცემენტაცია (დანანშირბადების წესი). მის მიკროსტრუქტურაში შეიმჩნევა პერიტის პოლიედრები. ასეთი აგებულება რკინის ხელადს მეტ მოქნილობასა და მიმყოლობას აძლევდა, რაც, ხალხური დაკვირვებით, რკინის წერილ „ბეწვიანობით“ აიხსნებოდა.

სპექტრული ანალიზის მიხედვით, აღნიშნული ნივთების შემადგენლობა შეიცავს მანგანუმს. იგი შეგნებულად არის შეტანილი ლითონში. შეიმჩნევა ზოგიერთი მინარევებიც — სილიციუმი, ალუმინი, კალციუმი, ნიკელი, სპილენძი და სხვა (ცხრ. № 1—5).

როგორც განათხარი, ისე ეთნოგრაფიული რკინის ხელადის მეტალოგრაფიული შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ისინი, ძირითადად

გაქედლია ერთიანი ტექნოლოგიური პრინციპებისა და წესის მიხედვით, ამასთან ახასიათებთ ფორმა-შინაარსის სისავსე.

რკინის დამორჩილების კულტურას საქართველოში მოწმობა მრავალი უტყუარი ფაქტი უკანასკნელ ხანებში სავსე გეოლოგიური, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებას შედეგად, გამოვლინებულია რკინის წარმოების ნივთიერი ნაშთები: გამოჩნადებულია რკინის საბადოები—„სარკინე“, „მზიური“, „ქვაწითელა“. „ხეხმელა“, „ჯიშრა“, „ნაჯანგევი“ და სხვა. რკინის წარმოების უბნები — „სარკინეები“: ქართლისა — ბოლნისის სარკინე ქედების ჯგუფი, „გძელი მინდორი“, ძანას ხეობა; იმერეთისა — „ძიროვანი“, „მადნის სერი“, „ნაჯანგევი“; რაჭისა — რიყულა, კანკახი, ჯეჯორი; გურიისა—ვაკისჯვარი, სუფსა—ნატანების წყალთა შუა სანაპირო; აფხაზეთისა — ბზიბისა და კოდორის ზემო ხეობა; სვანეთისა—კუბერი, ცანა, ქვ. იფარი, რკინის მთა; ლეჩხუმისა — წითელი მთა, ნაქულბაქევი; სამეგრელოსი — კანიწვლისა და ოჩხამურის სათავეები და სხვა, სარკინე ქოხები: (რაჭა, იმერეთი, ქვემო ქართლი, ზემო სვანეთი), მადნის „საფიცხებელი“ (გამოსახურებელი) სახუმილები. „ლურჯი მონასტრის“, „ათაშენისა“, „ბაღდადისა“ (ძვ. წ. ა. IV ს.). რკინის საწერი და საღნობი „ბოხები“ ბოლნისში — სორჯუს, ათაშენს, საკოლას, რკინიმთის სანახებს (ძვ. წ. VI); ქობულეთში ცეცხლაურისა და ჯიხანჯურის სანახებში (ძვ. წ. VII—VI სს); სვანეთში — შხიბარის, (ახ. წ. X ს); ქვემო ქართლის. იმერეთის და რაჭის ყოფაში XIX ს-ში რეალურად მომქმედი რკინის წარმოება. სარკინე ცენტრებსა და უბნებში დაშთენილი რკინის წარმოების უშუალო მაუწყებლები: მადნეული კაზმი, ნახშირი, წიდა, საბერვლის სასულე მილები — სოლინარები, ცეცხლგამძლე ძიწის გუნდები, ნაცარი, ფერილი, თიხის ქურქელი, ქვის ხელსაწყო, რკინის ლუგები (აფხაზეთი, წებელდა), ნახევარნამზადი (მცხეთის „სარკინე“) და რაც მთავარია, რკინის მადნის რამდენიმე ჯიშის მინერალოგიური და ფიზიკური თავისებურების ცოდნა, მათი გარჩევა, სახელწოდებანი, რკინის წარმოებასთან დაკავშირებული მდიდარი ტერმინოლოგია, ძველი კლასიკური ქვეყნების მწერალთა ცნობები და უშუალო მითითებანი ქართველი ტომების მელითონეობის შესახებ გვიჩვენებს, რომ წარმოების ეს დარგი ფართოდ ყოფილა წარმოდგენილი ჩვენი ხალხის სამეურნეო ცხოვრებაში. ღრმად გამჭდარი ჩანს იგი მის სულიერ

სამყაროშიაც. საგულისხმოა, რომ რკინა და რკინეული „გამკრელ“. „ნაწილიან“ საგნად ითვლება, ხოლო მკედელი რკინის ხელოვნებისა და მაგიური ქმედების საიდუმლოებათმცოდნედ. რომელსაც ეს ხელობა თვით ღვთაებისაგან აქვს გადაცემული. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ საქართველოს თემებში ცნობდნენ 363 ხელობის გამჩენ, მკედლობის მფარველ ღვთაებას სხვადასხვა სახელწოდებით: „სოლომო“, „სოლან“-ი. „შაშუ“. „წმ. გიორგი“, წმ. კობალა“, „ამირანი“-2. „თობელი“ და სხვა. უკანასკნელი სახელწოდება დამოწმებულია ქიზიყისა და მესტეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში. ასევე. ახალციხის სომხურ ეთნიურ წრეში — „ოფელ-თოფელის“ სახით. სახელი — „თობელი“ გვიჩვენებს, რომ ძველ ქართულ ეთნიურ სახელებთან დაკავშირებულია არა მარტო ლითონების, არამედ მკედლობის მფარველ ღვთაებათა სახელწოდება, რაც იმას მოწმობს. რომ ქართველ ხალხში მელითონეობა კერძოდ. რკინის დამუშავება „თაეისიანი“ იყო. ამასვე ამტკიცებს მკედლობასთან დაკავშირებული მთელი წყება თქმულებასი და გადმოცემები. ყოველივე ეს ნათლად მოწმობს რკინის დამუშავების თვითმყოფ კულტურას ქართველ ხალხში.

¹ სწავნათა რწმენით, რკინა-სპილენძის მკედლობის მფარველად ითვლებოდა „ჯგირაგი“ (იგივე წმ. გიორგი) და „სოლან“-ი, მაგრამ ქალი მკედლების მშველელი ლამარია იყო (ს. ჟურალი, რაედენ თეიმურაზისძე და დუანი). გურული თქმულების მიხედვით, ამირანი ითვლება პირველ მკედლად, რომელმაც ასწავლა მკედელთ-მკედლობა, მეკეცეთ-კეციის გამოწვა, კაცთ — ხელოვნურად ცეცხლის გაჩენის წესი და მხვინელ-მთესველს — ახოს აღებას ხერხი. ამავ თქმულების მიხედვით ამირანის მიჯნურია ცა-ღრუბლის ღვთაების ასული კამარი, იგი ზენაარია, ამირანი კი, როგორც საერთოდ მკედლობის მფარველი ღვთაებანი. — ქვენაარად ჩანს, რომელსაც ქრისტეს განკარგულებით 363 მკედელ დააბამს, მათი ხელით გაქვდილი ქაქვით, კავკასიონის ქედზე.

ВЫВОДЫ

Железо сыграло решительную роль в прогрессе человечества.

Большим и существенным является его значение и в современной хозяйственной и общественной жизни. Поэтому вопрос овладения человечеством способами обработки железа весьма актуальная проблема, вызывающая живой интерес среди историков культуры.

Предметом специального и всестороннего обсуждения является вопрос о том, когда, где и кем был опознан секрет искусства обработки железа и железной руды? Существовал один или несколько очагов зачатия культуры железа? В этих вопросах мнения ученых расходятся. Одни полагают, что производству железа предшествовала культура обработки самородных металлов — меди и золота, которая прямым путем привела человека к искусству обработки железа.

По мнению же других, обработка цветных металлов, которая по существу опиралась на правила холоднойковки, не могла стать непосредственной основой обработки железа, ибо она требовала другого подхода и других технических приемов для горячейковки. Некоторые считали, что секрет добывания железа искусственным путем человек познал посредством ознакомления метеорного, природного железа.

Гипотетический характер этих взглядов, доводящий нас до идеалистических выводов, вполне понятен, так как такой путь исследования является ошибочным и не имеет методологического оправдания. Он игнорирует диалектико-материалистическое объяснение вопроса, согласно которому основой зарождения и развития металлургии железа, на определенной степени социально-экономического развития общества, яви-

лась необходимость, вызванная растущими хозяйственными потребностями.

Как известно, добытые в процессе труда предшествующими поколениями, опыт и знание расширялись и углублялись производственными достижениями последующего поколения. С учетом этого принципа, секрет обработки железа люди могли открыть только там, где существовали созревшие условия: сырье, горючее, соответствующий уровень развития производственных средств и социально-экономические факторы.

Вместе с этим нужно признать, что это величайшее завоевание человечества, не является «моногонным» достижением одного народа или одной определенной страны.

Необходимо предположить, что одним из основных и древнейшим очагом обработки железа, представляла Передняя Азия. В грузинских племенах культура обработки и добыча металла развивалась гораздо ранее, чем в некоторых других племенах древнего мира, и достигла высокого уровня, о чем свидетельствуют, как вещественные, так и письменные источники. К первому принадлежат использованные месторождения, шлаки (sidebi) производства, остатки выработанной руды, процеживающие и плавильные горни, глиняные трубы («сошареби»), кузнечный мех, огнеупорные земли, уголь, и, самое главное, факты существования действующих до 80-х годов прошлого столетия в разных местностях Грузии (Цедиси, Окриба, Болниси, Местия и Абхазия), очагов производства железа, продолжавшие прадедовские традиции.

Не менее важным являются указания ассирийских клинописных текстов и библии, известия греко-римских и византийских письменных источников, сведения древнегрузинской литературы и сохранившиеся в быту и обрядах грузинского народа богатая терминология, связанная с производством железа.

Производству железа в Грузии исторически обуславливало существование полиметаллических месторождений во многих местах этой страны, распределение которых с юга и севера создавало две главные системы залежи руд — главного и малого Кавказа. Кроме того, в цепи указанных месторождений входила группа целого ряда малых месторождений, в том числе залежи магнитного железа, в пределах восточного бережной зоны Черного моря, в виде песчанистой руды.

В последние годы на территории Грузии, на основе геолого-минералогических и археологических изысканий, выявлены многие использованные («мохдили») месторождения железа, а также древние участки его производства («саркиени»).

При научном изучении этих памятников выясняется, что обработка железа («ркинис даморчилеба» — буквально означает — «подчинение железа») здесь имела вековое основание и рано утвердилась в быту грузинского народа. Объем и интенсивность производства железа, которое для своего времени имело развитый и широкий характер, не всегда было одинакового размаха и равномерной мощности. Оно имело определенные периоды своего подъема и спада, что было вызвано изменениями происходившими в хозяйственной и общественной жизни страны, а также общенациональными обстоятельствами.

По фактическим данным следы культуры обработки железа обнаруживаются еще в эпоху средней бронзы. С X века до н. э. она принимает широкий характер и становится значительной отраслью хозяйства. С тех пор обработка железа является характерным ремеслом грузинского народа.

По указаниям ассирийских клинописных текстов и Библии, а также по извещениям греко-римской и византийской письменности предки грузин, — Табали, Мосилики, Муски и Халиби были известны, — своей металлургией. Жители культурных стран древнего мира их считали наилучшими мастерами обработки металла. Железо-медное изделие («хелади») этих племен отличалось своими высокими качествами от изделий других стран и их слава достигла в далекие уголки тогдашнего мира. В определенных условиях железные изделия являлись главными товарами внешней и внутренней торговли. Впоследствии грузинский народ, которому издревле характерна была культура обработки металла, усовершенствовало достижения в отрасли металлургии, еще более широко распространил и возвел их на новую высокую ступень.

Путем многовекового производственного опыта и эмпирических знаний, народная металлургия достигла больших успехов в отрасли искусства обработки железа и железной руды.

В этом отношении особенным достижением грузинской металлургии надо считать средство получения твердого железа или стали, выработанное на почве эмпирического опыта. Это замечательный и до высшей степени своеобразный прием заключается в том, что в руде до его процеживания или

фильтрации примешивали марганец (paša) в определенной пропорции (количеством $\frac{1}{4}$) и таким путем получали высококачественное железо. Этот способ, гораздо раньше до его внедрения в современной металлургии научным путем, с большим успехом использовался особенно в одном и древнем районе — рачинской Саркиети.

Если предусмотрим величайшую роль марганца в деле выработки разных сортов стали, то станет ясным далекоперспективное значение и зрелость древнегрузинской металлургии в искусстве обработки железа.

До 80-х годов XIX века по фактически действующим очагам добычи и обработки железа, — Цедиси, Сацире, Местия, Хопи, Болниси, — народный способ производства этого металла представляет следующую картину: на добровольной основе создавалось сообщество, которое опиралось на принципы равенства и в основном вытекало из коллективных начал.

Простой способ производства и его соответствующее техническое оборудование обусловили простую кооперацию. Производство железа носит полутоварный характер.

По фактическим данным в те времена в Грузии обработка железа производилась полным циклом — начиная с добычи руды и кончая его процеживанием, превращением руды в железо и изготовлением изделий из чистого, обработанного материала.

Производство железа имело три ступени: 1) добывание железной руды, 2) выделение из руды железа, 3) выковывание из железа готового изделия. Каждый из этих ступеней содержал отдельные процессы. К процеживанию, или фильтрации железа предшествовала разборка («гарчева»), термическая сушка (garicxeba), разрыхление (daršvna), шихтовка («казмба» || «гаказмба»), обмерка (ačqva) и подготовка металла к процеживанию («даригеба»), а ковке изделий — переплавка слиток («лугви ркинис гададноба»), рафинирование («дахаласеба») и зачищение (токпа), возвратная ковка (šekceviti kverva) и придание ковкости («sačedur rkinad daqeneba»).

Самым конечным процессом являлась выковывание и завершение изделия.

Помещением для производства железа служила «Хижина для железа» (sarkine koxi); к установкам принадлежали: камень для раздробления руды («малнеудис сабетвели»), нагреватель («гамосахуребели»), фильтр (sačigi) и плавильные агрегаты — топка («саеццхлурн», «сахумили»), вагранка (bovi || kulbaqi),

„торне“ (torve), плавильная печь (myvimevi), мех („сабервели“), „солнари“ (солнечная труба для меха); к орудиям труда — наковальня („гредели“), молоток („хелькверт“), клещи (tag-sixi), лопатка („шчаби“) и др.

К приборам — „аржани“ (деревянный шкаф), „салитие“ (деревянная посуда для металла), „самчкверви“ (samčkvrevi — веник из прутьев для окропления);

К шихте („саревеби“) — „тутуни“ (внешне подобно кузнечному шлаку, цвета серый цвет), „садути мина“ (saduyi miča — физически представлял собой нечто подобное земле, желтоватого цвета, чистый, бесвещинок и притом распычатый), песок, кремни.

К вспомогательным средствам — „леби“ (синеватая земля) железная пыль „перяли“, железо — шлак (gřina čida), зола, огнеупорные земли, осадок угля („реша нахшири“); к горючим — древесный уголь разного характера.

По наблюдениям грузинских народных мастеров-металлургов в деле плавки железной руды и в получении качественного железа значительную роль играл уголь, изготовленный из разных пород древесины. Для каждой фазы обработки железа употреблялся уголь определенного характера. Для прожигания руды преимущество давали твердому углю высокой жары, а для сковки изделия — мягкий уголь низкой жары.

Выработку качественного, бездефектного железа и стали способствовал целый ряд факторов: физические свойства и состав руды, его разработка, шихтовка, удачное приготовление руды к прожиганию, непрерывное воздушное дутье, частое зашлакование, качество угля, мощность и чистота огня («угуло цецхли»), сосредоточенный жар, равномерная температура, точное определение длительности технологического цикла и признаков готовности продукции и, главное, существование в шихте высококачественного марганца (пиролузит), без чего по наблюдениям мастеров железа («ркинис кацеби»), получилось бы обычное железо, негодное дляковки — слишком мягкое или слишком хрупкое (следовательно, из составных элементов шихты первостепенное значение имел марганец высокого качества), «тутуни» и некоторые окислители.

На качество железа и стали определенное влияние оказывали также точное соблюдение режима проковки металла,

нормальное рафинирование, соразмерная поверхностная ковка (гкепа), режим прогрева, посредственное насталивание, сложная закалка и «установка» металла соответственно его природе, способность и умение мастера и наконец, творческое использование традиционного опыта.

Некованному железу давали разные формы: если оно имело плоскую и продолговатую форму, называли «пицари ркина» (picaḡi ḡkina) — досчатое железо; такому же но более тонкому железу — «шолти ркина»; — тоньше «шолты» — «лампара ркина» (laparaḡa ḡkina); а толшей лампара — называлось «фаста ркина» (pasta ḡkina), фигурное железо (железо угловое, равнобокое и железо округлой формы) называлось «зоди» (слиток), или «квери», а мелкое железо — «шалаби», «шанти» (ṣanti). Тоньше и равномерно удлиненное железо называлось — «кети» и «чхири». Каждый из них своей стороны был разной величины и формы.

Мерой сырцевого, некованного, железа служили «шанти» (ṣanti) и «литра». «Шанти» равнялось приблизительно 35 кгр., литра — 3,6 кгр.

Согласно одного древнегрузинского исторического документа, известного под именем «никорцминдис сигели», в XI веке кованное (ṣedili) и некованное (pṣedeli) железо являлось предметом купли-продажи, а в другом документе (XVII в.) оно именуется как денежная единица.

Ковочное железо (saṣedari ḡkina) отличалось как внутренним характером, а также его способом обработки и местом происхождения. В этом отношении железо могло быть легким, нормальным (mṣlagi) твердым, «басри» (железо — сталь), курчи (qurṣi — вид сванской стали), ломким, упругим, неупругим («ленчи»), «нацури» (naṣur! — железо полученное непосредственно из руды), «наначи» (nanaṣi — железо полученное из старых железных предметов), «начди» (naṣdi — изготовлялось из отходов металла, после выплавки руды), «напури» (napur! — изготовлялось из разного железного лома) — по способу производства; «чанари» (ṣanari), «халди», «шанари», «тобартини» (tobartini) — по этническим признакам; цедисским, грузинским, домашним, иногородным — по месту происхождения и др.

Грузинская народная металлургия владела разными средствами воздействия на железо. Из этих средств большое

значение придавалось закалке, так как она являлась основным, характерным средством в деле обработки, или «установки» железа. Получение железа нужного качества являлось довольно сложной и тяжелой процедурой. Под закалкой, вообще, подразумевалась разработка (gacарва) железа посредством разных веществ, придания ему нужной твердости, упрочнения резки, улучшения механических свойств.

Самого начала правильно оценены роль и значение закалки. Только этим можно объяснить, что грузинские металлурги издревле создали правила и общие законы закалки. Например, мягкое железо, если оно требовало упрочнения, закаляли в холодной воде, а когда хотели смягчения твердого железа, его закаляли в полунагретой воде.

С этой же целью применяли метод сухого обмягчения железа посредством огня. Для закалки использовали разные вещества: воду, масло, жир, воск, керосин, воду чеснок (piogcқali), мочу, кровь и т. д.

Параллельно мокрой и открытой закалки существовала закалка в сухом, закрытом виде. Например, в рукописном документе (XVII в.), известного под именем царя Вахтанга VI, приведено такое правило: закалочные предметы помещать в чугунной коробке, где их покрывать золой (зола эта получалась из подошвенного нагара). После этого коробку, щели которой замазывали глиной, закрывали герметически и в таком виде ставили на огонь и накаливали до красноты. Такой способ двойной закалки, использованной в XVII веке, совпадает с тем народным способом закалки, которая называется «ковка в горячей золе» (yvelpšicртoba). Разница только в том, что в первом случае закалка происходит в герметически закрытой коробке, в другом случае — в открытом виде. Показателем определения степени закалки служила зеркальная поверхность («гасарква»), или появляющиеся «вода» разного цвета на поверхности железа, которая в основном была трех цветов: синяя, белая и золотого цвета. Первый цвет являлся показателем ломкости, второй — мягкости, а третий — умеренной закалки. Кроме того разнохарактерное железное изделие требовало разнообразную закалку.

При закалке большое значение придавали вспомогательным (закаляющим) фактором, — режиму нагрева и времени года. Например, режущее орудие ковали только летом. В летний же период изготовляли и крупные вещи.

Характерным приемом грузинского народного кузнечества являлось так же «посредственное насталивание».

Посредственным насталиванием называласьковка режущих орудий следующим способом: «дедани» («оригинал» — слиток железа определенной формы, непосредственный материал для изделий), после легкой обработки («гакопитеба») загибали на две ровные части, между которыми помещали стальную сердцевину (sagulavi, zgiri) и после обрезки лишних частей ковали края по установленному способу. В таком виде изготовленное изделие имело законченную форму, бездефектную, компактный корпус высокой остроты и являлось удачным орудием труда.

По мнению народа, высокое качество такого изделия объясняется, главным образом, тем, что оно в процессе работы под влиянием стали приобретало максимальную остроту и прекрасно выполняло свою функцию. Посредственному насталиванию требовалось, в первую очередь «режущие (ga çreli) оружия и орудия — шашки, кинжалы, ножи, бритвы, топоры, косы, серпы и ряд других предметов боевого, хозяйственного и бытового значения. Поэтому при анализе раскопочных и этнографических предметов были приняты во внимание вышеуказанные факты и взяты пробы из разных частей железных изделий.

Кроме посредственного насталивания, известно было — «накладное» («здебули») и «далагмули» насталивание. Эти способы больше всего использовались при обработке старых, использованных железных вещей. Инструмент выходил ломкий и неупругий.

При выработке легко-обрабатываемого ковочного железа определенное место занимало «возвратнаяковка». Ковка по отношению железа выполняла такую же роль, как, например, вяление по отношению войлока и кожи.

Мастера железа («ркинис кацеби» — «люди железа») были опытные эмпирики. Они достаточно знали характер влияния термического и механического воздействия на железо. Руководствуясь традиционным опытом, они усердно и разумно использовали достижения своих предков в технологии железа; это способствовало формированию отличительных черт, весьма своеобразную манеру грузинских рукоделий в народном искусстве обработки железа. Не случайно, что грузинская «рука» в металлургии древнего мира заслужила всеобщую славу. Тот факт, что грузинские кузнецы с древнейших

времен владели развитыми способами плавки и обработки железа, прекрасно знали характер фазных руд, а также точно определяли количества железа в руде, употребляли разные варочные материалы («садугеби») и примеси («саревн масала») для получения высококачественного железа; посредством особых примет («отлучение искр», цвет огня, цвет воды на поверхности железа), определяли ход процесса плавки и степень закалки, применяли метод деформации (ločova—grəka — крутка) для усиления твердости и красоты железного изделия, имели богатую металлургическую терминологию и т. д., говорит о величайших успехах, глубине познаний и оригинальности наших предков в деле добычи и обработки железа.

В этнографическом быте Грузии засвидетельствован способ получения нового, ковочного железа из старых железных предметов. С этой целью мелко раздробляли железный лом, anžari, žarti) примешивали железняк (gkini kva) и железистый шлак в последствии эту смесь бросали в вагранку для плавки. Полученное таким путем железо называли «наначи ркина» (naŋači gkina).

Нам кажется, что слово «наначи» (является причастием) происходит от глагола «начва» (načva), «начва» (načva), «лачва» (lačva), «лочва» (ločva) и означает кручение, прессование (жомание). Повидимому менгрельское название «нача» (nača) —цель над очагом для подвески котла, или «ланча» (lanča) происходит из того же корня.

Таким же способом получали железо другого вида, под названием «начди ркина» (načdi gkina). Для получения такого железа использовали шлак оставшийся при плавке рудного железа, который (шлак) содержал определенное количество чистого железа — «гили» (Yili). Этот шлак также дробили мелко и добавляли в определенном количестве осколок чугунного котла, «перили» (perli — железная пыль), шлак другого сорта, кремень (kva kaža) и процеживали в вагранке обычным способом. Таким путем полученное новое железо называлось «начди ркина» (načdi gkina.) Оно было более лучшего качества а полученное из него кованое изделие имело высокое достоинство. Процесс получения «начди ркина» называлось «моначвда» (monačvda). Термин «начди» (načdi), наверно, является фонетической разновидностью слова «начиди» (načidi), что со своей стороны

означает «дацдома» (daçdoma - зашлакование, очищение, рафинирование).

Третий вид — железа, получаемое из старых (изношенных) предметов представляло железо под названием «налпара» (nalpara) или «налпура» (nalpura), которое получали вышеуказанным способом из подков и гвоздей. Железо «налпара» использовали для изготовления режущих орудий (серб, коса, «маджагани» и т. д.).

Для предохранения железных предметов от ржавчины применялись следующее премы новокованное изделие очищали шерстяным лоскутом и угольным песком, палкой липы полировали ее поверхность, после чего, помещали в полутеплом и влажном состоянии в кукурузные или ячменные струби и так хранили некоторое время. В последствии изделие вынимали, обсыпали сухой золой и в таком виде хранили до использования.

По опыту народа, одни железные вещи долго не ржавели немного, а другие ржавели быстро. Это зависело от характера и от правил хранения и использования железа.

Важнейшим достижением пружинской народной металлургии является подбор и использование разных огнеупорных глин в производстве железа. В этом отношении самым значительным является своеобразный, остроумный прием изготовления из разнокачественной глины «солиари» (трубы для меха) в несколько (5—6) слоев и обмазка ее посредством разных глин «фили» (pili). Использование этого средства, как видно, было вызвано потребностью иметь высокожароупорной глины. Оно себя оправдало и применяется в современной металлургии.

Как известно, глины разного вида и характера, а также их комбинированное соединение имеют высокожароупорные свойства. Способ, связанный с этим свойством глины, до сих пор успешно применяется.

XIX век представляет эпоху исканий высококачественных сортов стали. В этом деле большую заслугу имеет русский исследователь, известный металлург Павел Петрович Аносов. Он после длительных опытов и исследований достиг желаемых результатов, благодаря чему, заложил твердый фундамент в технологию разносортной стали. Аносов, являющийся наилучшим знатоком химии, механики и горного дела своей эпохи, насаждает новые методы в отрасли выработки стали, чем заинтересованы были многие крупные европейские специалисты. В этом направлении обращает на себя вни-

мание заинтересованность русских специалистов в отношении грузинских способов изготовления стали, поскольку Грузия являлась значительным очагом производства холодного оружия, хранивший до последнего времени секретные способы изготовления железного холодного оружия.

В результате химико-технологического анализа древнегрузинских железных изделий выясняется, что они изготовлены из мягкой нормальпой стали в открытом сыродутом горне. Для придания ломкости, использовали термические приемы — нагривательная ковка, закалка, цементация, способ науглероживания. В их микроструктуре замечается полимеры термита. Такое строение железного изделия давало большую упругость и свойства легкообрабатываемости, что по наблюдению народа, объясняется «тонковолокнистостью» железа.

По спектральному анализу установлено, что древнегрузинские железные вещи содержат марганец. Оно обдуманно, внесено в состав металла. В его же составе выявлены и некоторые другие примеси — силиций, алюминий, кальций, медь и др. (тб. № 1—5), но они своим малым количеством не могли оказать влияния на металл.

Металлографическое изучение как раскопчного, так и этнографического железного изделия, показывает, что в Грузии существовала высокая культура обработки железа. Это подтверждается и выявлениями в результате геологического исследования, вещественными остатками производства железа: использованные месторождения — «Саркише», «Мзиури», «Квацителли», «Хехемела», «Джишра», «Наджангева» и др., участки производства железа — «Саркишеби»; картлийская группа хребтов с железными месторождениями: «Грдзели миндори», «Ущелье Дзама»; имеретинский—Дзировани, Наджангсви, рачинское — Рицеула, Чанчахи, Джджори»; гурийское Вакиджвари, супса патанебское межводное побережье абхазский Верхние ущелья Бзиби, Кодори; сванские — Чубери, Цана, Нижн Ипари, Ркинис Мта (Железная гора); лечхумский — «Цители мта» (Красногор), Накулбакеви; мингрельское — истоки Чанисцхали и Очхомури и др., железные избы (Рача, Имерети, Нижн. Картли, Верхн. Сванети); печи для нагревания руда синего монастыря, аташенская и багдадская (IV в. до н. э.); железоплавильные и процеживательные горны в Болнисе — окрестностях Соруджи, Аташени, Сакогиа и Ркишимта (VI в. до н. э.) в Кобулети — в окрестностях Цецхлиаури и Джиханджури (VII—VI вв. до н. э.), в Сванети и Шхибарский (X в. н. э.); реально дейст-

вующие очаги производства железа XIX века в Нижи. Картли, Имерети и Раче; непосредственные археологические показатели, найденные в древних очагах производства железа: уголь, шлак, надувальные трубы («солинареби») меха, крицы огнеупорных земель, зола, железн. пыль («перпли»), глиняная посуда, каменный прибор, железные слитки (Абхазия, Цебелда), полуизделия и, что самое главное, примеры знания и умения отличать минеральные и физические своеобразия нескольких пород руды; богатая терминология связанная с производством железа и сообщения писателей классических стран, особенно их непосредственные указания относительно металлургии грузинских племен.

Таким образом, как вещественные памятники, отображающие сущность древнегрузинской металлургии, так и соответствующие письменные документы, терминологические и этнографические материалы, ярко свидетельствуют, что культура обработки железа носила самобытный характер среди грузинских племен.

ტერმინთა საძიებელი

- აბელი 234, 235
აიხა ზლოუ 157
აიხა 177
აკაქარ 165
ალემა, ალებული 155, 156, 163, 171
ალიზი 75, 138
ალმასდება 108.
ამაადან 156
ამდონ 144
ამირანი 217, 229, 231, 236,
ამშთა 162
ანხა 168
ანხათაუ 162
ანჯარი 124
ანჯარი რკინა 129
აეირა 160, 162, 164, 165, ასა, 168
არვანი 85
არწივი 236, 239
ასტამი 150, 177
ასტამ-საკეცური 177
აფთარი ცული 142
აუალო მიწა 59, 92
აყირთა 163
აჩაში 160
აჩაჩა 143
აჩუან 134
აწავ 163
აკარული დანა 205
ახამუხი 160, 165
ახარაზდა 162
ახაფშა 160
ახო 142
ახოს ალება 34
ახქია 162
ახჰმიხრა 163
-
- ბადრი 217, 222, 237
ბარბარეში 141
ბარჯუი 68
- ბასრი რკინა 193, 196, 198, 204
ბალდადი 49
ბებუთი 104, 109
ბეგვა 179
ბედენის რკინა 42
ბერეე—ბერეჯ 78, 177, 197
ბეწვიანი რკინა 186
ბეკელი 137
ბზიკის ფერი 104; 106
ბიარეკ 200
ბიდილა 81, 85
ბიჭინა 221, 227, 228, 232
ბოვი 66, 74, 75
ბოლნური რკინა 58
ბორზალი 155
ბოყვი 85
ბოძალი 155
ბრინჯაო 12, 21, 29
ბრინჯაოს რგოლი 17
ბრპენი 77
ბრუნებით კვერვა 205
" მოქნა 108
ბრიმედი 59, 74, 86
ბუბა 52, 65
ბუნავი 144
-
- გადაცემა სამკედლოში 154, 156
გავალი 171
გაგუქ ერგათ 200
გაკვერვა რკინის 101
გაკოპიტებული რკინა 82
გამართული " 131
გამთხლეული " 73
გამომლოცველი 154, 155, 160
გამოსაწიდი 60
გამოსვენა 132
გამოწველილი 172
გამოხურებით კვერვა 181
გამჭრელი ხელადი 191, 192

განატეხი 53
 გარეთული რკინა 178
 გარეწანა 186
 გარსაგები 206
 გარჩევა მადნის 45
 გაფიცება " 181
 გაფიცებულნი მადანი 75
 გაფოლადება 194
 გაფოლადებული რკინა 195
 გაფუნჯული გვაში 49
 გაშუალებით დაფოლადება 184, 185
 გაწითლებული რკინა 235
 გახიცილობა რკინის 111
 გელ-მარწუხი 139
 გერინათა 101, 105
 გეჯა 138, 148
 გვარჯილა 77
 გურდემი 151
 გიბუა 100
 გიშერი 51
 გლდემი 88
 გზმნარყი 166
 გორლი 16
 გოფურაფა 100
 გრდემლი 86, 89, 139
 გრძელი მინდორი 45, 49
 გულთაბოძი 172
 გურულ-აქარული ყამა 185
 გურდემლი 88
 გურგუსალი 94

დანა 106, 107
 " " აქარული 100, 109
 " " ბებუთი 104
 " " გაქედლი 98
 " " კვარაცხელიასი 97, 107
 " " ლაზური 56, 111
 " " წელსაკიდი 97, 104

დანაქვა 110
 დანის გაქედვა 101, 105
 დარიგებული მადანი 10
 დაპირება 150
 დასარჩულება რკინის 122
 დაუნჯება 33
 დაწდა " 73, 130
 დახელვა " 81
 დგვემლი " 88
 დელო " 153
 დევი 219, 227, 229, 231
 დევიანახშირა 81
 " რკინა 189
 " მადანი 188
 დერგი 166
 დიდრიპში 162
 დუს(ი) 194
 დღვლები 88

/ ეჩო 138, 145
 ელვის ისარი 237
 ელრა 162
 ეშმაკის კურცხალი 222

დაბრძმედა რკინის 175
 დაბრძმედილი რკინა 75
 დაგრეხილი რკინა 140
 დადნობილი რკინა 75
 დაქეპილი 75
 დაქერებული რკინა 131
 დაქეპნილი რკინა 106
 დაქვერილი " 146
 დაქვერცხილი 143
 დაქირწული 95
 დამასკური რკ. 205, 206
 დამბაჩა 100, 106, 107
 დამზნა 140, 142
 დამჯდარი სიმხურვალე 178

ვადაზე დადგა რკინა 139
 ვარდისფერი წყალი 104
 ვერცხლი 14, 21
 ვერცხლის მკედელი 107
 ვეშაპი 231, 232

ზალტა 135, 145
 ზეგული 59
 ზედაშე 153
 ზედაში 171
 ზეზეული 139
 ზელა რკინის 179
 ზეკალა 222
 ზინდან o 88, 89, 139

ზინდიკარი 88
ზოდი რკინა 82, 145
ზუმბა 141, 144

თავისიანი 33
თავარი ცეცხლი 178
თანაფა 162
თაფლისფერი წყალი 104
თბილისური ხმალი 185
თეგე 137, 141
თეთრად გაფცქენა 141
თეთრი ქვა 237
თეთრი წყალი 106
თითბერი 24
თირი 180
თიხის გამორჩევა 89
 „ მოქნა 93
 „ მოცოშვა 93
თოიჯად 178
თორნე რკინისაი 75
თოფი 100, 106, 178
თოფის ლულა 101
 „ ფეხი 101
 „ დიალა 101
თოფის შვილდი 101
 „ წამალა 101
თოხი 109, 180
თუბალმქედელი 20
თუთია 24, 224
თუმშახ დემირ 200
თუჯი 134, 180
თუჯის გადამუშავება 23
თუჯის ფხენილი 180
თუჯის ქვაბი 180
 „ წარმოება 24

აარალი 141
იარალის დამზადება 107
ილეკრო 201
იმერული კალდომი 185
ირეკ უირეხშიოიტ 161
ირონფარად 146
ირმის რქა 105
ისარი 101

კავი 95
კაზმი 64
კადილა 134
კათხა 81
კაილა 134
კალა 21
კალა 21
კალმახელა 217, 227, 228, 229
კამარა 236, 239
კამარი 237
კამარწუხი 85
კარის ასამბელი 177
კაჟი 180, 233, 234
კერა 12
კერია 233
კეცი 233
კეცის მილი 49
კეცის ჭურჭელი 92
კეერვა 179
 „ კეცვით 35, 108
 „ შექცევით 110
 „ ზელა 110
კვერი 17, 85, 70, 82, 89, 109, 129
 „ რკინა 194
კვერით ხურო 15, 72
კვერის დაკვრა 137
კვერში გამოლობა 71
კვირიაცხოველი 217
კიბორჩხი 137
კილოები 60
კინა 26, 177
კირწყალი 76
კისერი 53
„კიკო“ 143
კლიტე-ბოქლომი 107
კობიჭი 81
კობოხები 22
კოტა 143, 204
კოწიწი 75
კუთხი რკინა 194
კუჩხა 162

ლაბშირა 163
ლაგვანი 166

- ლაზური დანა 185, 205
 ლამი 94, 138
 ლალფურა 131
 ლამფურა 192
 ლამფარა რკინა 194
 ლაქეარდი 58
 ლაფერნახ 162
 ლაფეხა 95
 ლაშქდიარ 78
 ლახვარი 188, 196
 ლახრი 93
 ლახუტი 166, 171
 ლეკი 180
 ლენჩი რკინა 109, 194
 ლესური 177
 ლითონი 6, 14, 81, 177
 ლითონის აწყვა 81
 „ დამორჩილება 8, 33
 „ დამუშავება 13, 18, 20, 107
 „ დარიგება 60
 „ კვერები 33
 „ მოჭრელება 34
 „ ქერცლი 180
 „ წარმოება 31
 „ ჩამოსხმა 27
 ლიმონჩხირე 187
 ლიტრა 190, 196
 ლიპნე ყურჩი 186
 ლოქვა-კვერვა 184
 ლოხმა 182
 ლულა თოფის 94, 100
 ლუგვი 70, 85, 175, 176
 ლუგვი რკინა 12, 81, 194
-
- შაგარი რკინა 13, 24, 177, 193, 199
 შადანი 77, 180
 შადნეულის ნაშთები 18, 28
 „ სადნობი ქურა 28
 „ გამოწველა 13
 „ საბადოები 9, 28
 „ საწური ქურა 28
 შადნის აწყვა 80
 „ დარიგება 59
 „ გაკაზმა 80
 „ გამოწველა 39, 79
 „ გაცხალება 80
 „ მაძიებელი 71
 „ შხიდავი 71
 „ მთხრელი 71
 „ მკაზმავი 72
 „ საწური ქურა 57
 შაკურხური 162
 შალახიტი 56
 შანგანა 139
 შარანგი 139
 შარიამ წმინდა 216
 შალაკური წალდი 106
 შაყელის ფერა წყალი 105
 შარძალი 94
 შახ(ი) 200
 შახვილი 9, 197, 231
 შეგრული დანა 101
 შელოქე 234, 237
 შელითონე 9, 10, 13, 18, 19, 20, 29
 შემჭედური 99, 135, 140
 შენახშირე 72
 შესატევერე 186
 შეტეორიტული რკინა, 240
 შეურთე 72
 შექვაბე 145
 შექოთნე 234
 შეყანე 235
 შეშტერი 405
 შეძუძური ქალი 221
 შეხი 200
 შეხატური 162
 შეხმლე 186
 შხა რკინა 82
 შხეთუნახავი 236
 შთა კვირიანა 42
 შიდულემა 131
 შიმყოლი რკინა 108
 შოკალა 133
 შოკეცვით კვერვა 144
 შომწიფება 64, 70
 შონაჰდვა 129
 შომიწული 84
 შომორილი 137

მორგალა 133
მორი რკინა 194
მორკინული საბადოები 34
მოსინა 133
მოქნილი რკინა 100, 178, 194
მოლე 169, 171
მოხალვა 81
მოხდილი საბადო 44
მურა რკინა 41, 43
მ უ რ ი 89
მუშკი 22
მუჯირა 188
მღვიმევი 75, 77, 178
მუიფე რკინა 180
მწურავეები 72
მწყაზარი 185
მკედელი 107, 180, 237
მქნარი რკინა 177, 196, 206

ნაგრინი მინდორი 234
ნადირმთმფლობელი 218
ნადული რკინა 148
ნაელი 148
ნაკოდარა 141
ნაკურთხი 216
ნალფარა 122, 192
ნალფარას რკინა 122, 130
„ დანა 122
„ სატევიარი 192
„ ხმალი 192
ნალბანდი 145, 148, 146
ნ ა ლ ი 149
ნამგალი 109
ნამზადი 110
ნანაპი რკინა 123, 206
ნათერი 180
ნათურა რკინა 130
ნაშკიდარა 51
ნაცარი 180
ნაწდი რკინა 130, 194
ნაწური რკინა 129
ნაკდი „ 129, 206
ნაკვა რკინის 110, 179
ნახელავი რკინა 12
ნახურები „ 130

ნახვი 204
ნაჯახი 139
ნედლი რკინა 98, 193
ნორმოხანი(ი) 194
ობსიდიანი 58
ოკრიბული რკინა 178
ონორცხე 165
ორპირი რკ; 85
ორნატი 185
ოსმალის რკინა 143
ოფლიანი რკინა 132
ოქრო 11, 21, 240
ოქროს ბალახი 237
ოქროს მოპოება 11
ოქროს ფრთიანი ჩიტი 239

პაიჭა 86
პერი 59
პირის ხეწა 100
პირს არ მოცილებდა 131
პირქობიანი 95
პოლბათ 200
პრომოთე 217

ფანგა 81
უინი ლორონთი 162

რვალი 15, 21
რკინა 5, 6, 9, 10, 12, 13, 17, 20, 25,
30, 178, 240
რკინა აღრეული 29
„ ამისური 10
„ ბეწვიანი 177, 185
რკინა გავარეარებული 185
„ გალისა 180
„ გამკრელი 101
„ გაყვანალი 82
„ გაწითლებული 235
„ გახურებული 112
„ ზომიერი 177
„ თუჯი 70
„ თურქული 100
„ კეერი 81
„ კუთხელი 191
„ მაგარი 14, 25, 177, 189

- „ მაგნიტური 41
- „ მიმყოლი 178, 184
- „ მოქნილი 101, 108
- „ მყიფე 177
- „ მკნარი 177, 199
- „ რბილი 177, 193, 194, 199
- „ რუსული 178
- სადანე 101
- „ საკედური 81, 205
- „ სახელადე 108
- „ სპილენძი 19
- „ სხვაგნითური 33
- „ ტანმოქნილი 177
- „ უზადო 205
- „ უვანგავი 24
- „ უქედელი 27, 30, 190
- „ ფიცარი 109
- „ ფიცხი 177
- რკინა ქვიშა 10
- „ ქმნილი 190
- „ ლვედივით მოქნილი 205
- „ ლუნვადი 180
- „ შინაური 71, 78
- „ ჩამოსხმული 205
- „ წედური 178
- „ რკინაწილა 13, 39, 41, 180
- „ კედილი 21, 31, 190
- „ ხალდი 199
- „ ხალიბური 24, 25
- რკინეული 25
- რკინოვანი 42
- რკინის ბეგვა 179
- „ გადაბმა 137
- „ ვადადულება 138
- გადაკერება 131
- „ გადაშეება 81
- „ გაკაზმა 178
- „ გაკერვა 137, 180
- „ გამახვა 180
- „ გამოდნობა 11
- „ გამოშავლობა 100
- „ გამოსადნობელი 7
- „ გამოპირვა 131, 132
- „ გამოსაწვავი 57
- „ გამოსახურებელი 74
- „ გამოწეკეპვა 139, 144
- რკინის გამოკმა 133
- „ გამოხურება 81
- „ გამსალებელი 72
- გაულენთვა 196
- „ გასწორება 196
- „ გაფრცხება 98, 104, 167
- „ გაფრხნა 132
- „ გაწევა 178
- „ გაქედვა 137
- „ გახურება 98
- „ გრება 180
- „ გული 105
- „ გუნდა 61
- „ დაკერება 175, 178, 182
- „ დალაგვა 182
- „ დამორჩილება 9, 10, 180,
- „ დამუშავება 12, 16, 24, 25, 131
- „ დაპირვა 182
- „ დართვა 36
- „ დასადულება 182
- დათოლადება 11, 12
- „ დაქნა 110
- „ დაშანთვა 187
- „ დაყენება 105, 179, 180
- „ დაწურვა 45, 181, 182
- „ დნობა 23
- „ დუღილი 106, 184
- „ ეტლი 8
- „ ზელა 189
- რკინის ზნის ცულა 109, 178, 180
- „ ზოდი 156
- „ თოფი 100
- „ თოხი 180
- „ იარაღი 7, 14, 20
- „ კანი 105, 180
- „ „რკინის კაცი“ 25, 36, 69, 100, 180, 199
- „ კვერვა 180, 184, 189
- „ ლუგვი 28
- „ მადანი 21, 25, 42, 181
- „ მთა 47, 56, 80
- „ მიღება 13

„ მოთელვა	110	„ ხაბეგვი მადნის	81
„ მომწიფება	65, 75, 100, 103, 180, 187	„ საბერველი	49, 139
„ მორი	75, 82	„ საბერველის ტყავი	95
„ მოსელა	64, 65, 187	„ საბერი	85
„ მოქნა	71, 98, 110, 176, 189	„ სავაზე	109
„ მოხელე	20, 107	„ სალითვნე მარხილი	77
„ ნათერი	180	„ საგზებელი კერა	74, 86
„ ნაყვა	189	„ საგულავი რკინის	186
„ ნაკვა	179	„ სადნობი	73
„ ნაწარმი	10	„ სადული მიწა	81, 112
„ ნახევარფაბრიკატი	192	„ სადულის კმევა	18
„ ნედლეული	21	„ სათვალე	65, 139
„ პროდუქტი	9	„ საკვეთელი	139
რკინის	„ ეპევა 189	„ საკიდელი	139
„ საბადოები	32	„ საკმეველი	166
„ საკიდელი	96	„ სახმილი რკინის	7, 77
„ საკოდელი	180	„ საკოდელი	107, 180, 137, 144
„ სარევეები	178	„ საკოდი იარაღი	80
„ საწური	91	„ სალითვნე ქოხი	77
„ საწური ღუმელი	10	„ სალითონე ქურქელი	72, 77
„ სახნისი	190	„ სალოცავი	141
„ სინედლე	177	„ სალუქი ტანი	95
„ სიფიცხე	104	„ სამასალე რკინა	82, 100
„ ტანის სიმთელე	180	„ სამკედლო	219
„ ფხა-ალმასი	205	„ სამთო წარმოება	29
„ შედუღება	106	„ სამუშაო იარაღი	107
„ შემკობა	186	„ „სამჩიკოს“ მიწა	93
„ შემუშავება	11	„ სამხვთო	149
„ შოლტი	100, 192	„ სანაქებო რკინა	189
„ შუქი	145	„ სანგი	85
„ წადგმა	182	„ სანელგებელი	180, 181
„ წარმოება	7, 10, 11, 21, 32	„ საპალნე	191
„ წერაქვი	180	„ საკმილი	74
„ წართობა ოქროს ფერზე	106	„ სარევი ქვა	23, 81
„ კედვა	6, 181	„ სარკინე	20, 27, 28, 29, 31, 67, 84
„ კმევა	194	„ სარკინე გორა	27
„ ხელადი	181	„ სარკინეთი	56
„ ხელობა	15, 21	„ სარჯელი	75
„ ხელოვნება	240	„ სასულე	85
„ ხმა	106	„ სასულე სტვირი	90
„ ხონი	101	„ სატარე რქა	104, 137, 139, 144
„ რლილი	129	„ სასტვირე მიწა	93
„ როფე	85	„ კალაპოტი	94
„ რქის ნათხევი	194	„ საფეთქებელი	141
		„ საფერხული	85

საფიცებელი ჰა 85
საფხეკი 109
საქვაბე 177
საქლეში 145
საშუალო რკინა 193
საჩხვერი 64, 65, 88, 95
საჩხრეკი 145
საჩხრიალო 104
საძირე საგნები 154
საქედური რკინა 68, 75, 178
სახმილი 75, 78
სახნისი გუთნისა 143
სირა მკედელი 217
სისხლის პურის ჰამა 152
სრევა 196
სოლამი 152, 162, 217
სოლინარი 66, 90, 91, 95
სულის საქევა 95, 145
სპილენძი 5, 20, 22, 106, 240
სტვირი 95
„ ჩამოქნილი 94, 95

ტელეპში 162
ტიტანიტი 45
ტობართინი 25, 188, 206
ტორი 235
ტურტუნი 8, 180
ტყაბუჩა რკინა 187
ტყვია 21
ტყისთავი 53
ტყუპი გასასვლელი 80

უბრად ნაკედი 140
უგულო ცეცხლი 178
უკტაების ბალახი 239
„ წამალი 237
უმარჯო რკინა 139
უმი ლითონი 41, 172, 178
„ რკინა 44
უმძრახი 151
ურო 85, 235
უჟანგავე რკინა 188, 189
უმურბი 150
უცხო რკინა 178
„ ფრინველი 218

უწყვეტები 177
უწყვეტი რკინა 70
ულელი 150
უკედელი რკინა 83, 166
უხმარი „ 44
უხსენებელი 218, 227
უხსენებლის ტყავი 219
ფალია 169
ფარად 148
ფარეში 132
ფასტი 82, 130
ფაშა 22, 23, 183, 189
ფაშა ფოლადი 206
ფერილი 129, 132
ფეშტი 82
ფთიანი ცული 136
ფილთა 100
ფილთის კონდახი 100
„ საკეესი 100
„ ფეხი 100
„ ფიალა 100
„ ღარი 100
„ ძირი 100
ფიციარი რკინა 110, 137, 192, 194
ფიცის დაღება 89
ფიცხი ხელადი 130, 144, 185
ფოლადი 14, 65, 180, 194, 200
„ დამასკური 200
„ თურქული 100
„ ინგლისური 110
„ ინდური 8
„ რკინა 109

ფოლადის დაშანთვა 187
ფოლადუანი რკინა 81
ფრახი 194
ფრჩხილა 104
ფურჩი რკინა 131
ფუშფოლადი 206
ფხა-ალმასი 137, 141, 189, 197
ფხათ ქეეული რკინა 187
ფხიანი რკინა 24, 108, 194

ქაისხეური 144
ქართული რკინა 185
ქართული საბერეველი 70

ქართული ფოლადი 22, 206

„ ცული 136

ქარჩი 131, 141

ქასური 139

ქეთილი 89

ქვაკაყა 81

ქვაწითელა რკინა 40, 175

ქვეშსადები 86

ქვიშა მადანი 11, 45

ქვიჯა 88

ქლიბი 20, 104

ქულბაქი 50, 76, 89

„ სადნობი 85

საწური 81

„ქურა“—ორმოები 78, 144, 174, 180

ქურა-საბერველი 145

ქურა საწური 58

„ საქედური 86

ქუმირ 88

ქურთები 88

ქურთემული 89

ქურტა 89

ქურტე 89

ღანკი-სანიშნე 100, 170

ღარკავი ზის 100

ღილნარევი წილა 180

ღორეჩო 139

ღორღი 142

ღოეი 170

ღრუდანი აგური 25

ღუნვადი რკინა 180

ღუქიანი 88

ღრუბლის კოშკი 236

ყაბერკყი 165

ყაირი 149

ყელი ადგილი 202

ყვალბ 89

ყვან 89

ყვითელი თირი 180

ყვინჩი 107

ყუა 137, 144

ყუნწი 140

ყურუმი რკინა 87, 109

ყურჩი „ 186, 193

ყურწი 104

შავი ლითონი 194

შავი მდინარე 227

შავი ქვა 25

შავი წყალი 226

შალაბი 82, 159, 194

შალის ნარუჯი 194

შანარი 25

შანარი რკინა 194, 199

შანთი 82, 83, 109, 194

შაბურკან-ი 193

შაში 162, 163, 164, 165, 166

შაშის რკინა 165

„ შამუური 160

შეთაბუნებული 80

შეკონვილი 141

შელებული 170

შემობერტყვა 136

შემოსმორტვა 95

შემუზარადებული 124

შიგნიგული 100

შოლტი რკინა 33, 82, 194

შრამელი 66, 89

შტვირი 49, 86, 133

ჩაკვერცხა 137

ჩალახვა 146

ჩალიკი 199, 200

ჩალხი 139, 148

ჩამოლობა 138

ჩამოსხმული 148

ჩამოქნილი 95

ჩანწუ 200

ჩარეკა 137

ჩარითი 199

ჩასავალი 65

ჩაულახავი 136

ჩალვენთილი 59

ჩაყენება 131

ჩაქედული 144

ჩეკი 135, 141

ჩეჩმა 139, 144

ჩიბუკი 110

ჩლიქი 148

ჩოინა 134

ჩორეგათ 200

ჩუანი 134

ჩუგლუგი 28

ცელი 109

ცეცხლგამლე თიხა 90, 92

„ ქვა 10

ცეცხლზე ჩამოღობა 104

ცეცხლთ საგზებელი 74

ცეცხლის ფერი 64

ცივი ბერკა 24

„ იარაღი 107

„ კერა 240

ციკვერა შქედელი 145

ციესაბერელიანი ქერა 174

ცოდვის გადაღება 155

ცოდვიანთ ნამოქმედარი 35

ცული 109, 139

ცხვი 81, 144

ცხელი კერკა 240

ცხოველი ნაქერწყალი 105

ძვიბი 187

ძგიფი 186

ძგიფის დაყოლება 182

წალა 133

წალდი 16, 109, 137

წალდცელა 136, 141

წასწრება 138

წედისის ჩინა 12

წედური ჩინა 178

„ ფოლადი 26

წერაქვი 80, 139, 109, 180

წესდადებულება 140

წიალისეულის გამოყოფა 28

წილა 41, 148

წითელი ჩინაქვა 175

წმინდა ჩინა 194

„ ფოლადი 186

წრთობა 100, 106, 126, 138, 141

„ ნიორწყალში 187

„ რთული 108

„ შარდში 187

წრთობილის გამოცნობა 159

წერვის რევიმი 179

წყალის დაცემა 101

წყლის მიცემა 106

წყალჭავარი 204, 205

წყაროში გეშქემალა 101

ხალასი გეამი 70

ხალასი ჩინა 114

ხალდი 193, 206

„ ჩინა 194

ხალიბური ჩინა 10, 11

ხალკუს 26

ხატის კარი 156

ხელადი 33, 61, 78, 97, 104, 109

ხელადის დამზადება 112

ხელეჩო 144, 145

ხელი 146

ხელკვერი 85, 155

ხელმარჩვე ხელადი 131

ხელობა 108

ხელუა 151

ხელქერქელი 84, 89, 139

ხენცელა 139

ხეხუციში ხეამა 160

ი-ო ხეამა 160, 161

ხეამა 162, 161

ხმალი 106, 235

ხმლის გამოქედვა 235

ხორხმარწუხი 85

ხოშარი 101

ხოწი 145

ხოწუა 169

ხრელი 132

ხულა 57, 76

ქალი ჩინა 194

ქალიცი 199

ქანარი 25, 193, 199, 202, 206

ქანური 178

ქედვა 130

ქედლები 238

ქედლიანთ კუთხე 106

ქედური ნახელავი 96

ქნარი რეინა 187, 194

„ ფოლადი 187

„ ყურჩი 187

კოპოსანი 139, 145

ქეარდენი 201, 203, 204, 206

ქანგარა 133

ქანგიანი 133, 220

ქანგს არ იკადებს 188

ქანუი 133

ქარგული 232, 234

ქაყეების ქედვა 188

ქაქეები 104, 177, 238, 239

ქახუნა 223, 227, 228, 229

ქეარდანი 200, 204

ქვარი სახის ჰახელი 204

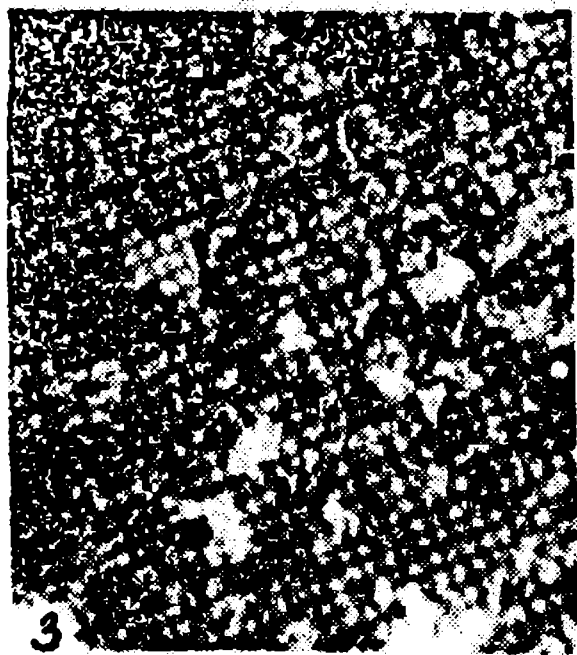
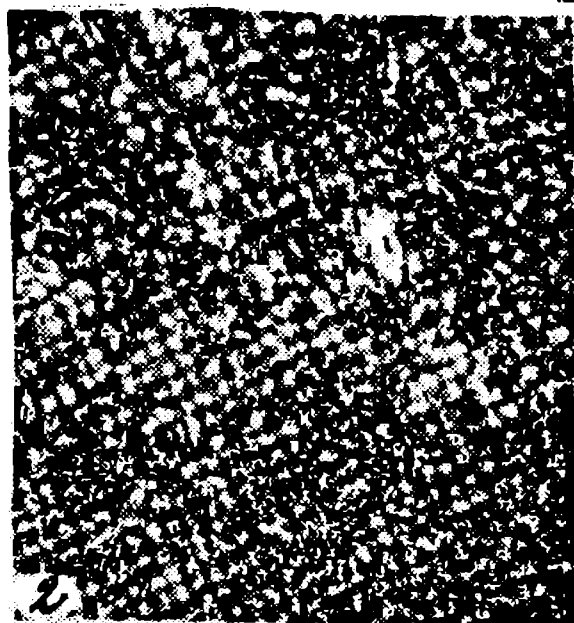
ქვარი სახის ხმალი 204

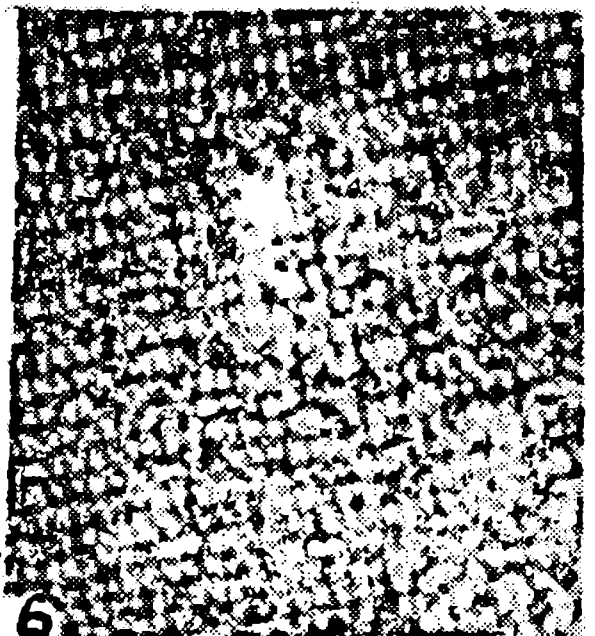
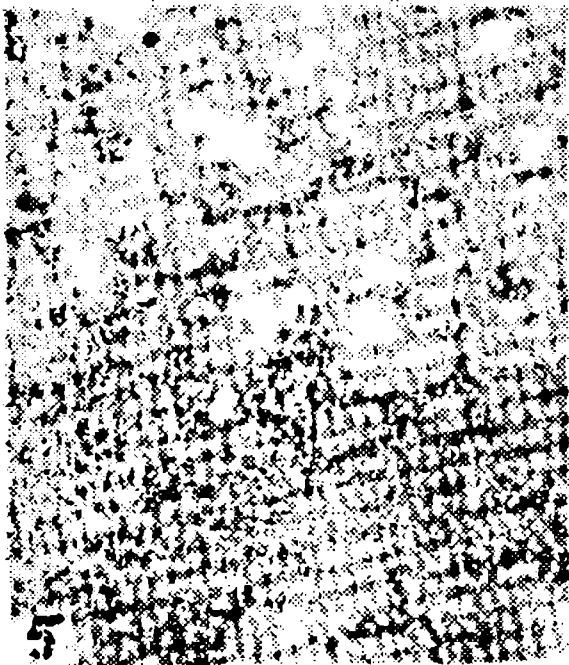
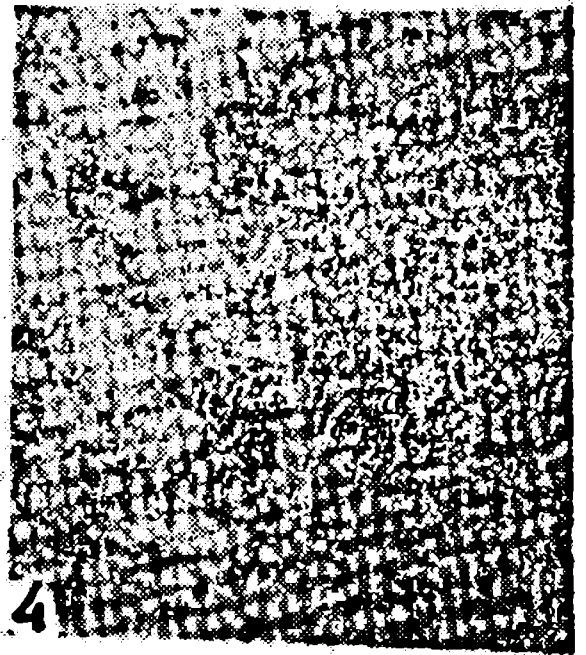
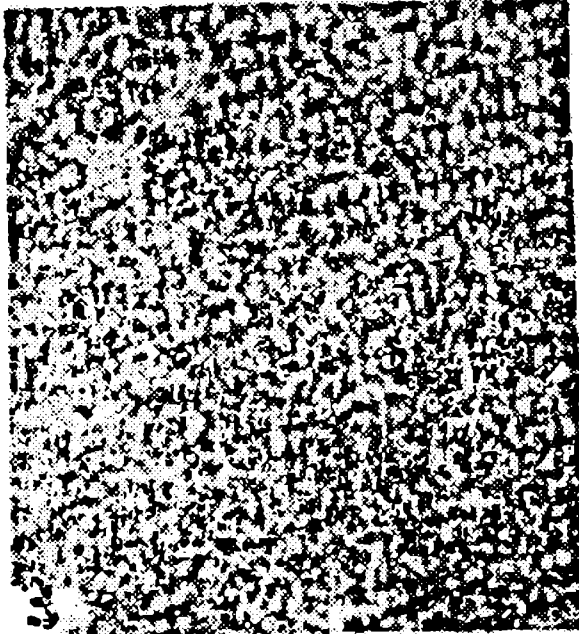
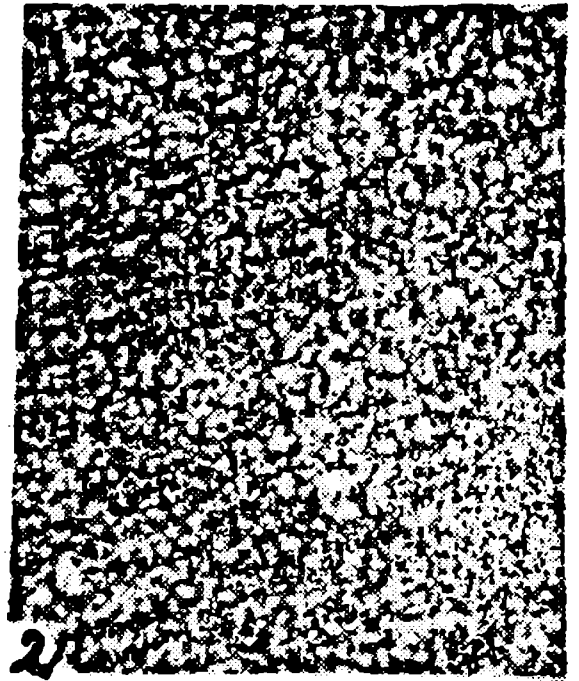
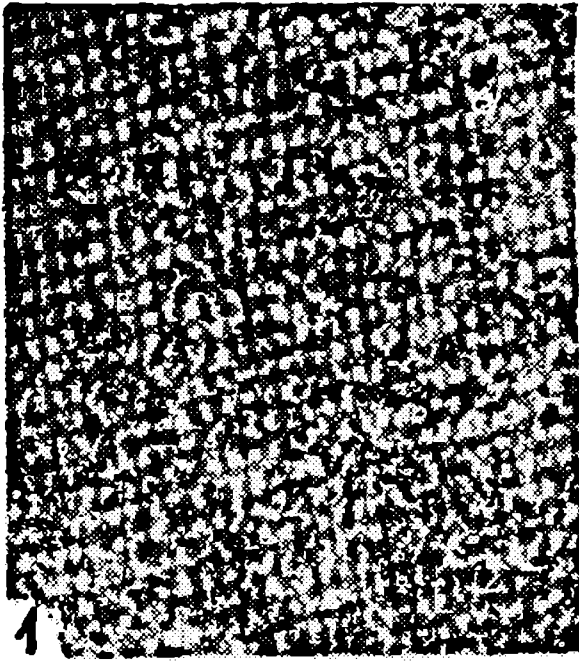
ჭიროლი 93

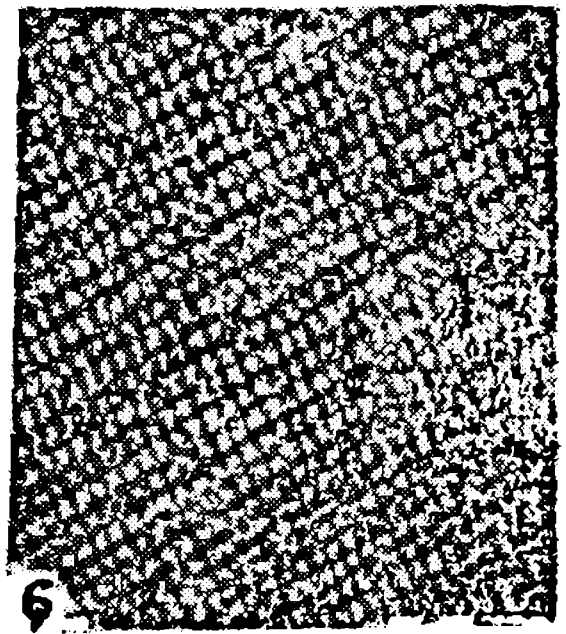
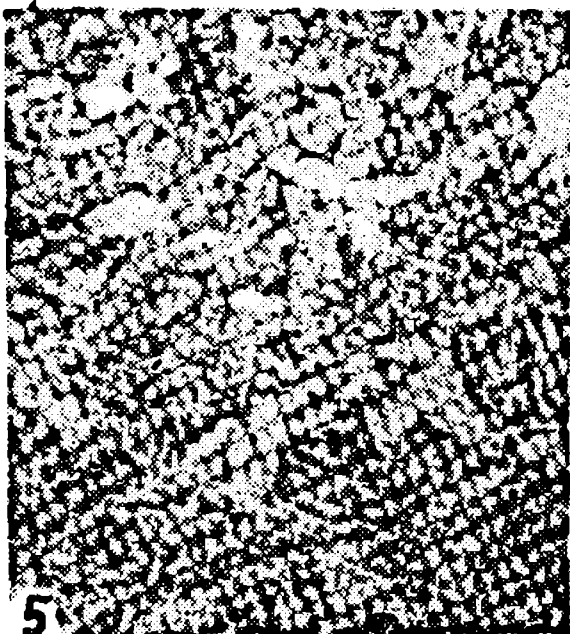
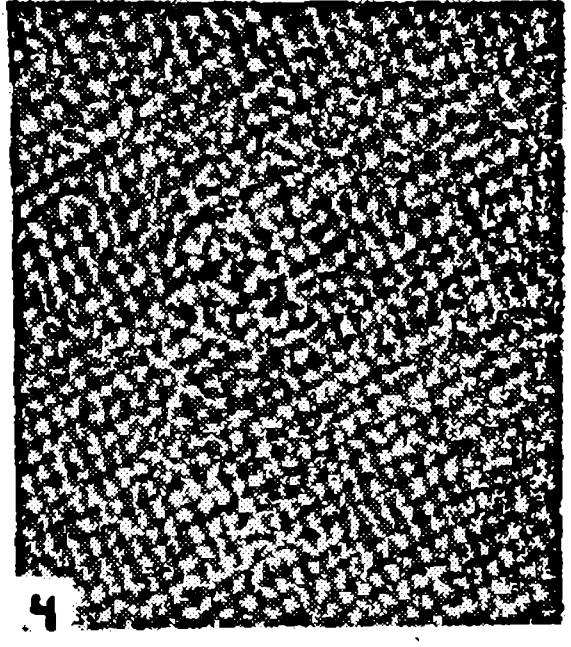
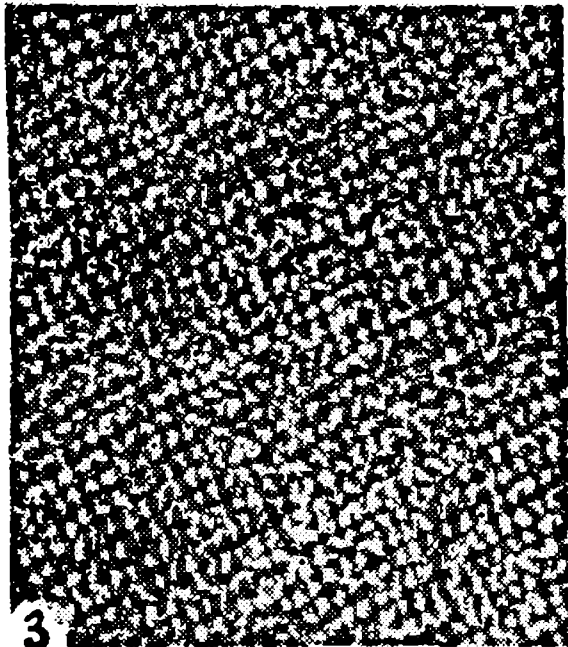
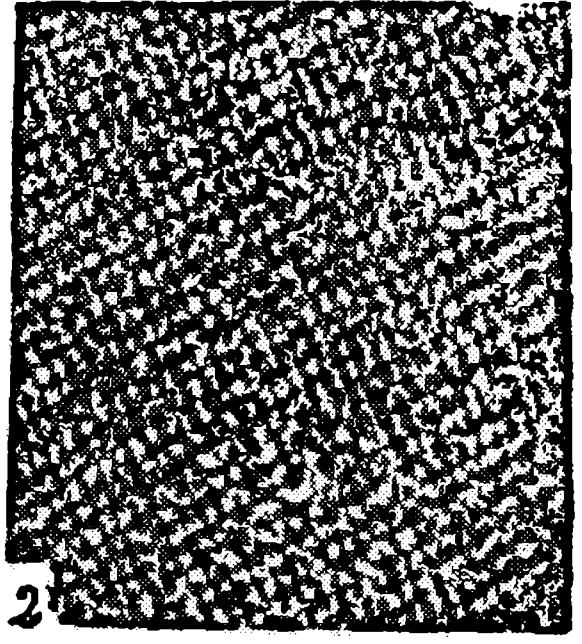
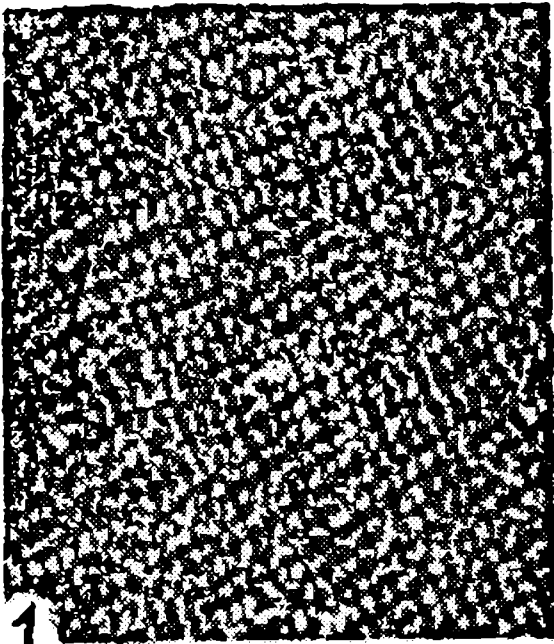
ჭიქური 109

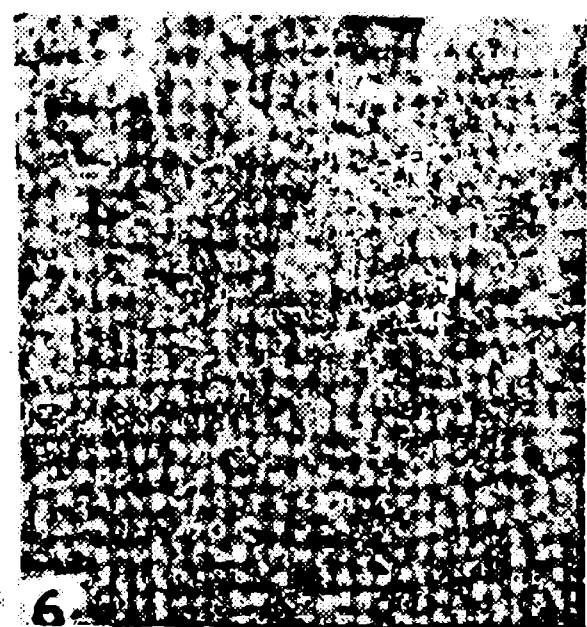
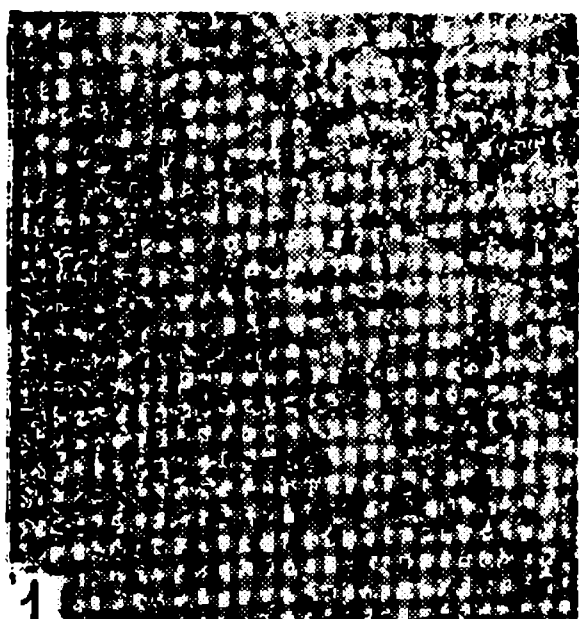
ჭლარდალა 137

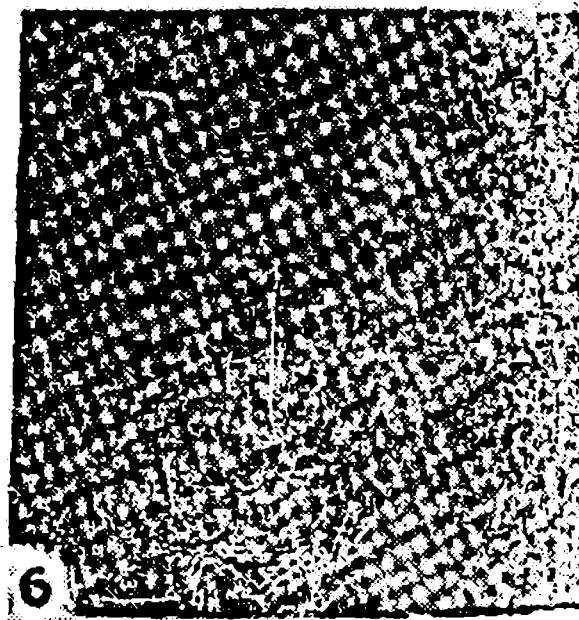
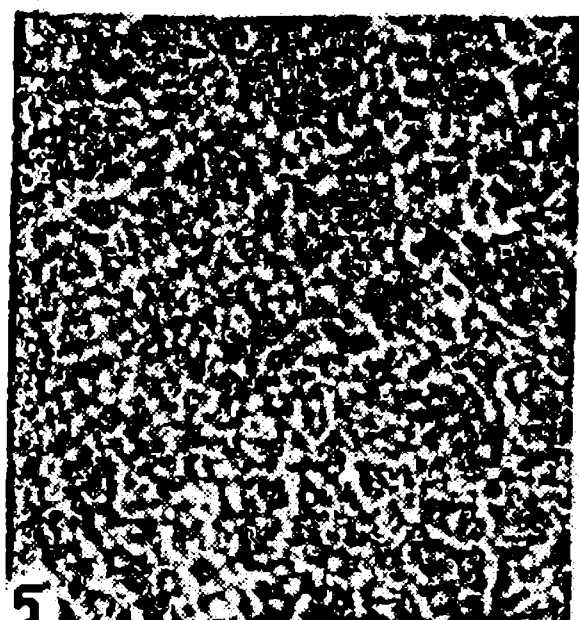
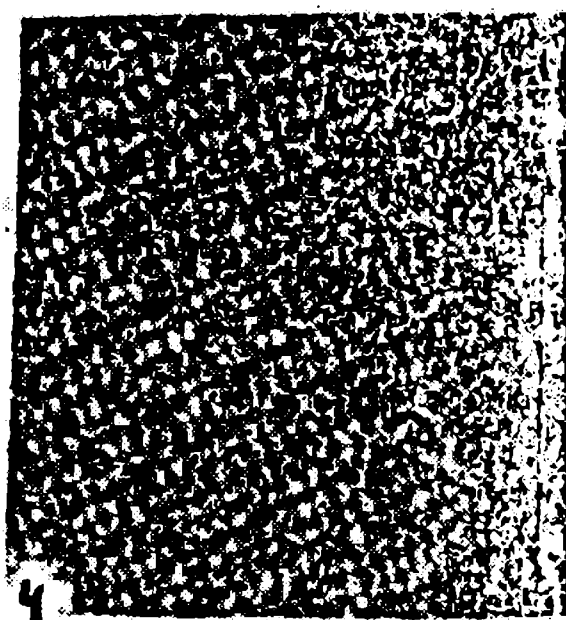
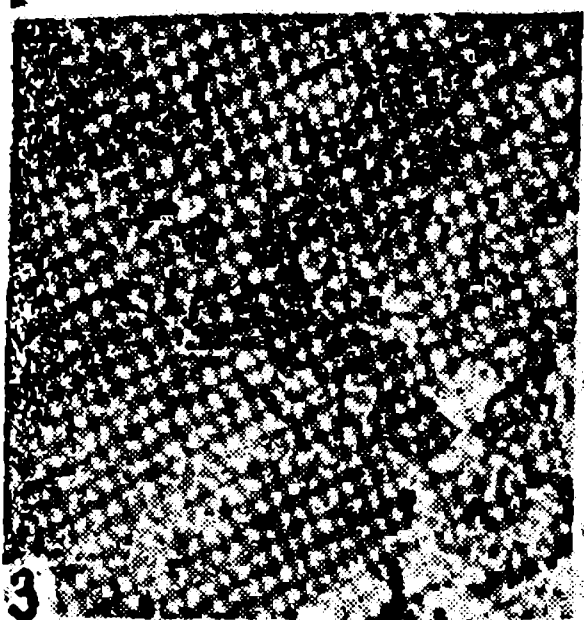
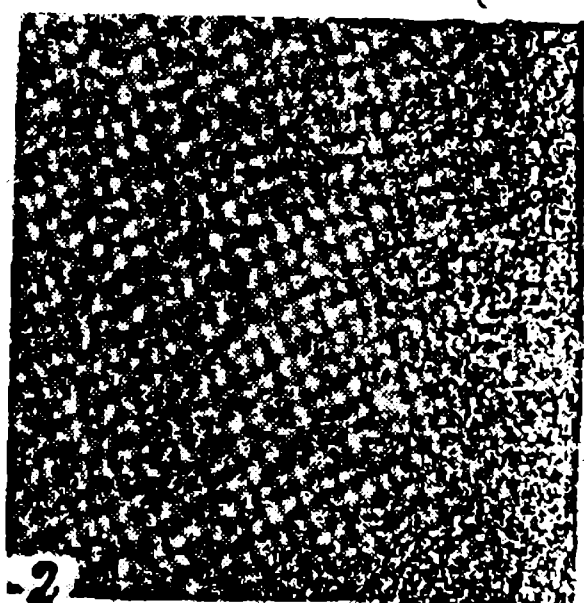
ଠି ଟ ଠି ଟୁ ଟୁ ଟୁ ଟୁ ଟୁ

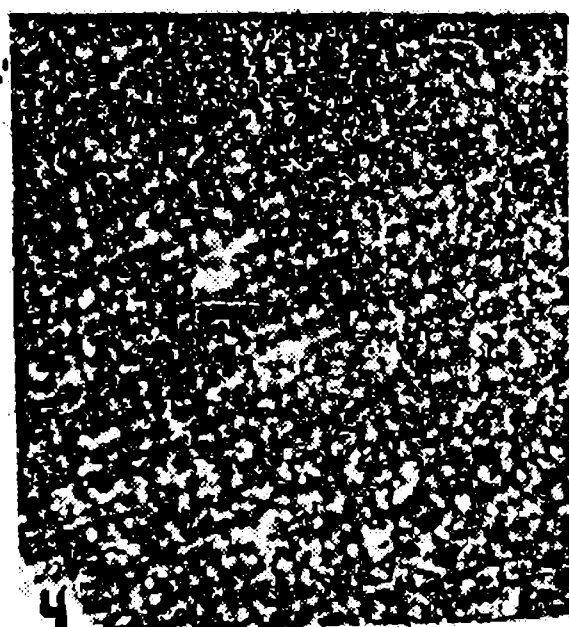
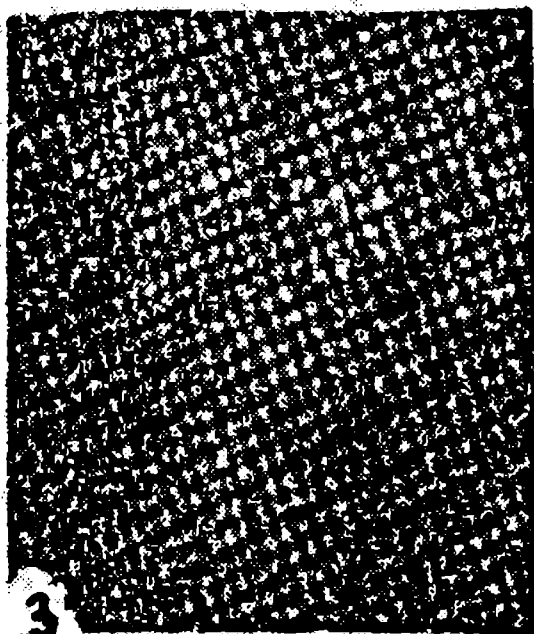
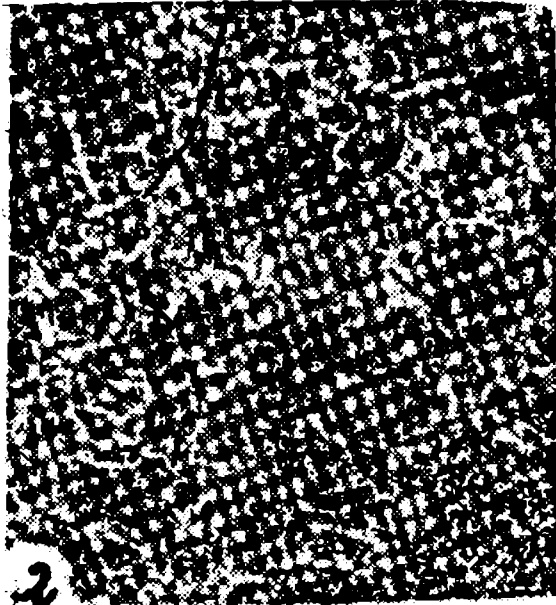

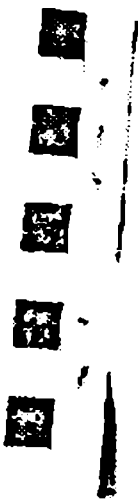
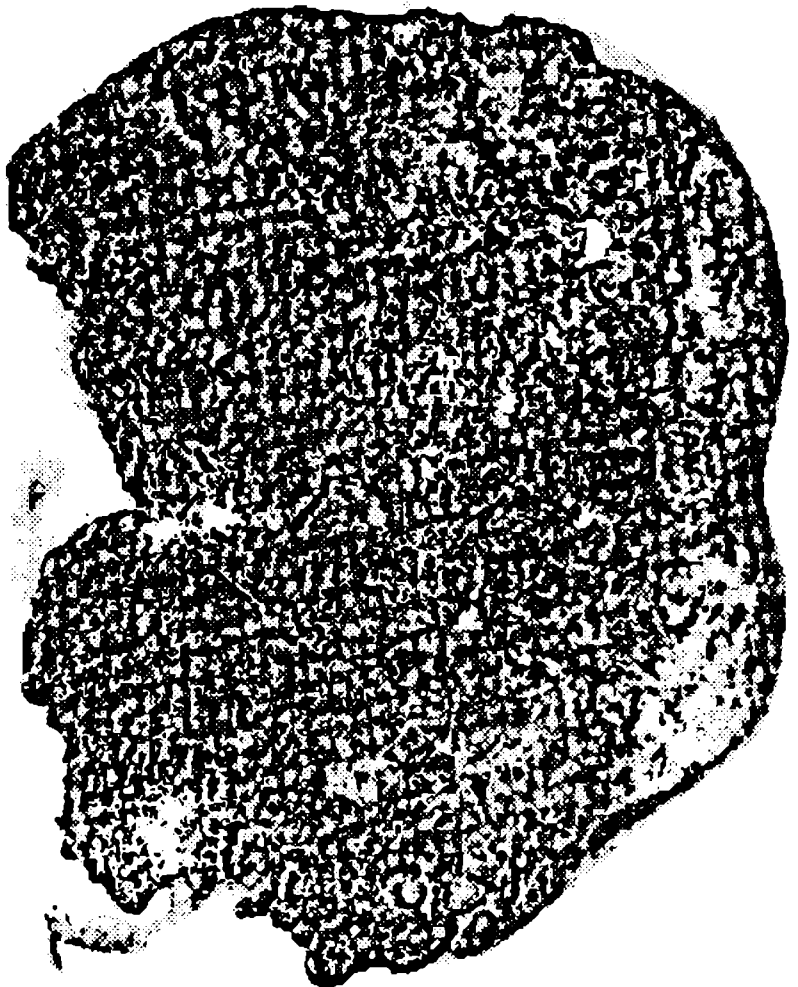
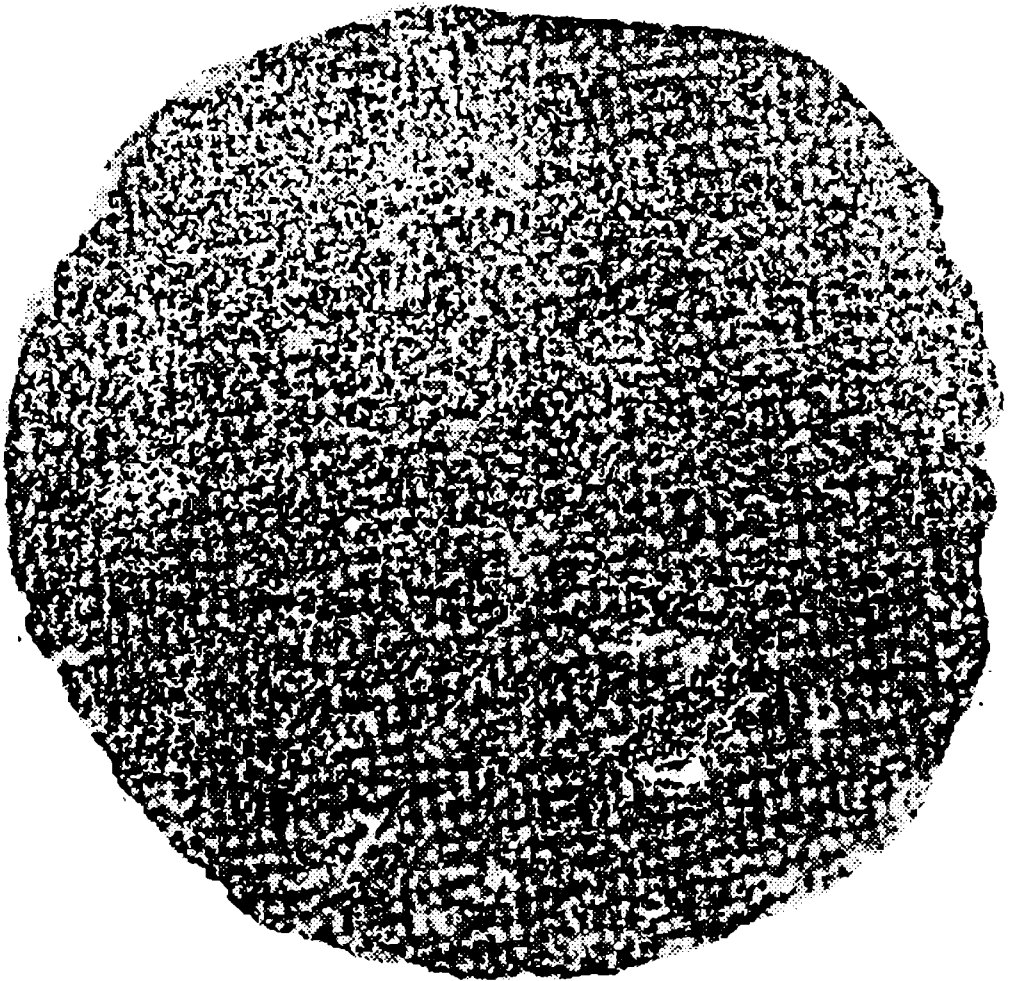

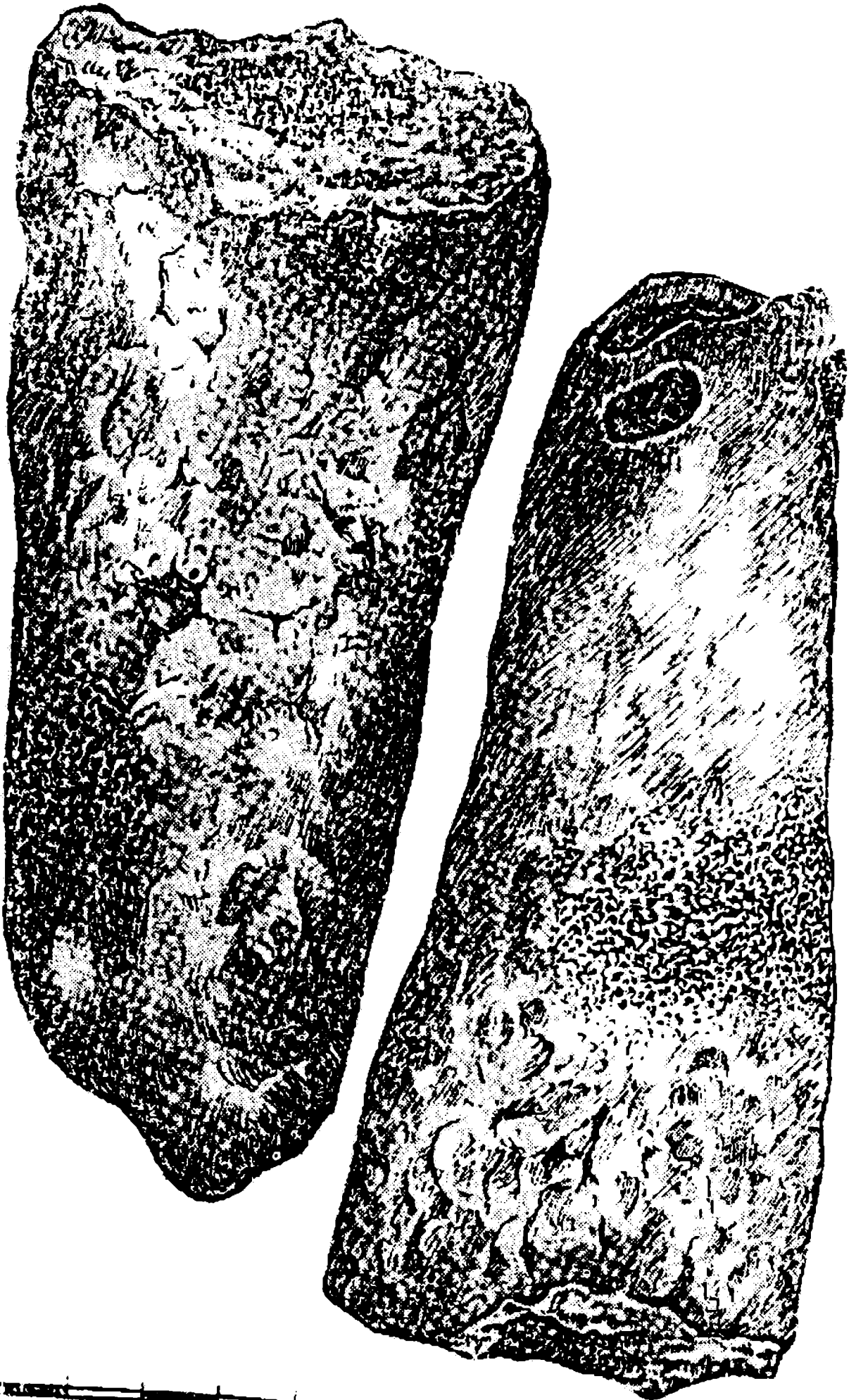

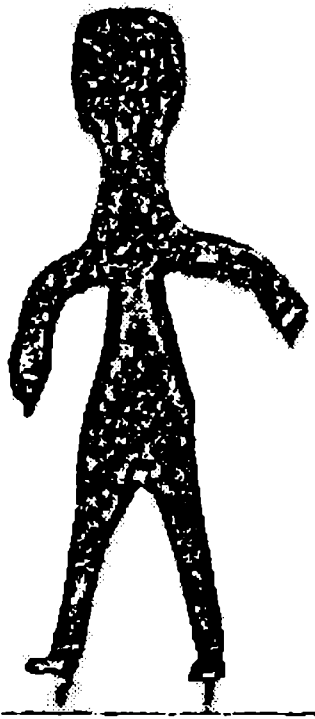
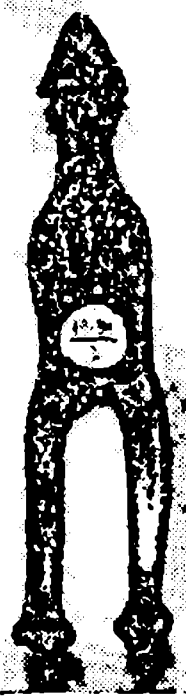
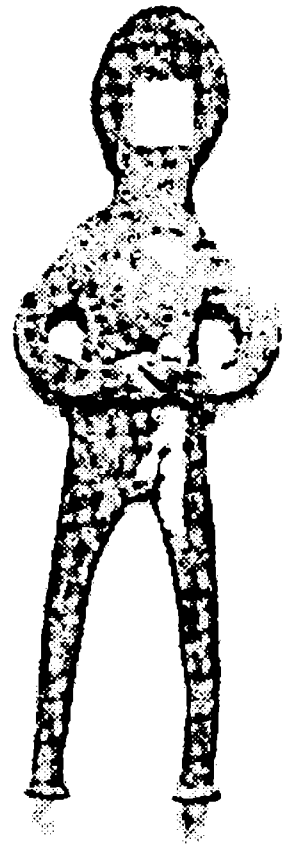
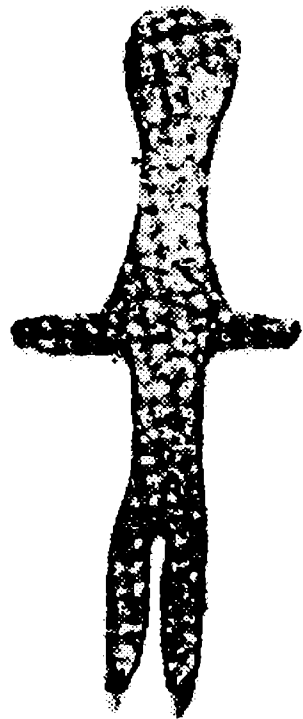
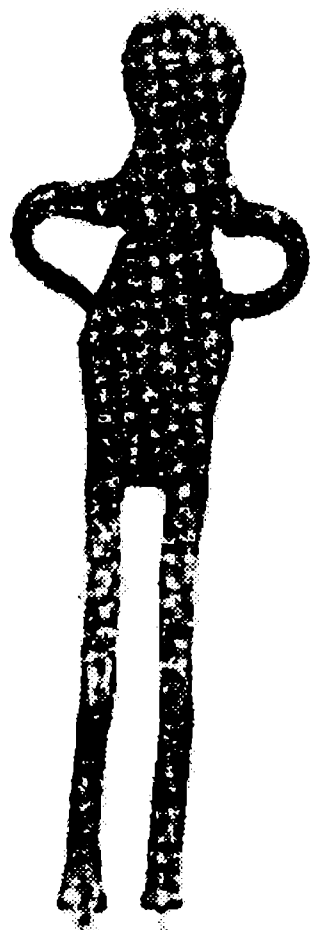

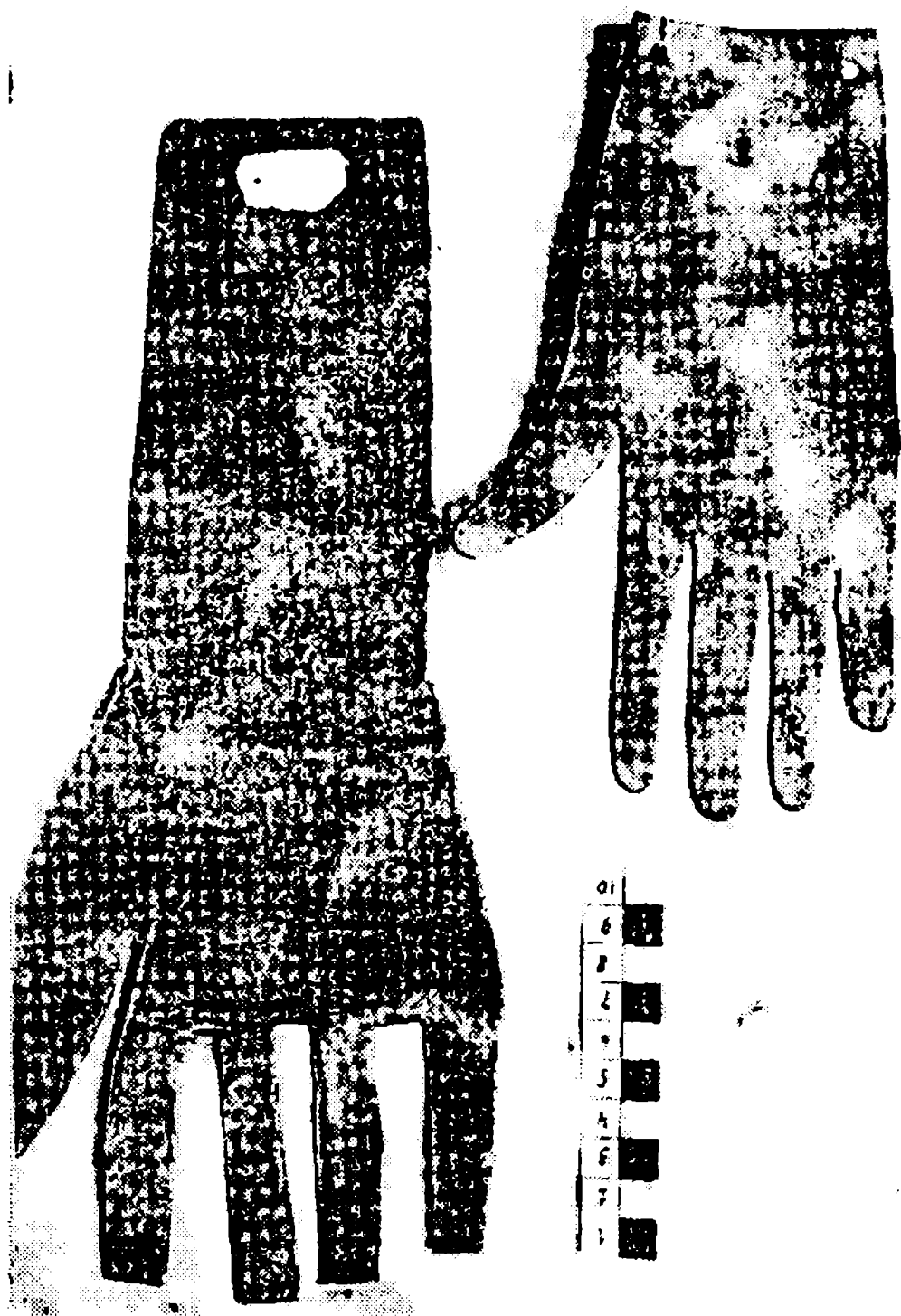

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი

33

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

რკინის წარმოება, ნედლეულის კერები, საზადოები, რკინის ძველი წარმოების ნაშთები, მადნის მოპოვება და დამუშავება, წარმოების ტექნიკური აღჭურვილობა 38

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

რკინის დამზადება, მადნის დაწურვა რკინად, შრამელი—სარკინე ქოხი, დანადგარი—საწური „ბოვი“, სახმილი, ღვიშევი, სოლინარი, ცეცხლგამძლე მიწები . 66

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

რკინის „დაბრძედა“. მომწიფება, დაყენება, ნაჭვა, მოქნა, დაგვარება, წრთობა. ნაჭლი რკინა, ნანაჭი რკინა 97

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე

რკინის ჰედვა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (ტექსტები) 135

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

ქართული რკინა, ქარიული ფოლადი 172

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე

რკინის კულტი. თქმულება—„კალმახელა“. დასკვნა 216
240

Выводы . . . 252

ტერმინთა საძიებელი 264

ტაბულები 275

დაბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
საბუნ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი გ. ჩ ი ტ ა ი ა

გამომცემლობის რედაქტორი შ. პ ა ა ტ ა შ ვ ი ლ ი

მხატვარი გ. ნ ა დ ი რ ა ძ ე

ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერიძე

კორექტორი ლ. გაგოშიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.7.1964; ქალაქის ზომა 60×92¹/₁₆;
ნაბეჭდი თაბახი 17,44; საალრიცხო-საგამომცემლო
თაბახი 4,46; უე 02776; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 321;
ფასი 1 ზან. 19 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძერჟინსკის ქ. № 8
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Дзержинского № 8

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Г. Табидзе № 3/5